

SANSKI MOST

DERVENTA דרוונטה

TRAVNIK טראוויניק

BIJELJINA ביילינה

BRČKO ברצ'קו

DOBOJ דובוי

בניה לוקה

BANJA

זאווידוביצי

ZAVIDOVIĆ

זאגרב

ZAGREB

TUZLA טוזלה

VLASENICA ולאסנייצה

ZENICA זניצה

VISOKO ויסוקו

ŽEPČE ז'פצ'ה

VIŠEGRAD

וישגראד

SARAJEVO

סאראייבו
בלגראד

BEOGRAD

MOSTAR מוסטאר

MI SMO

PREŽIVELI...5

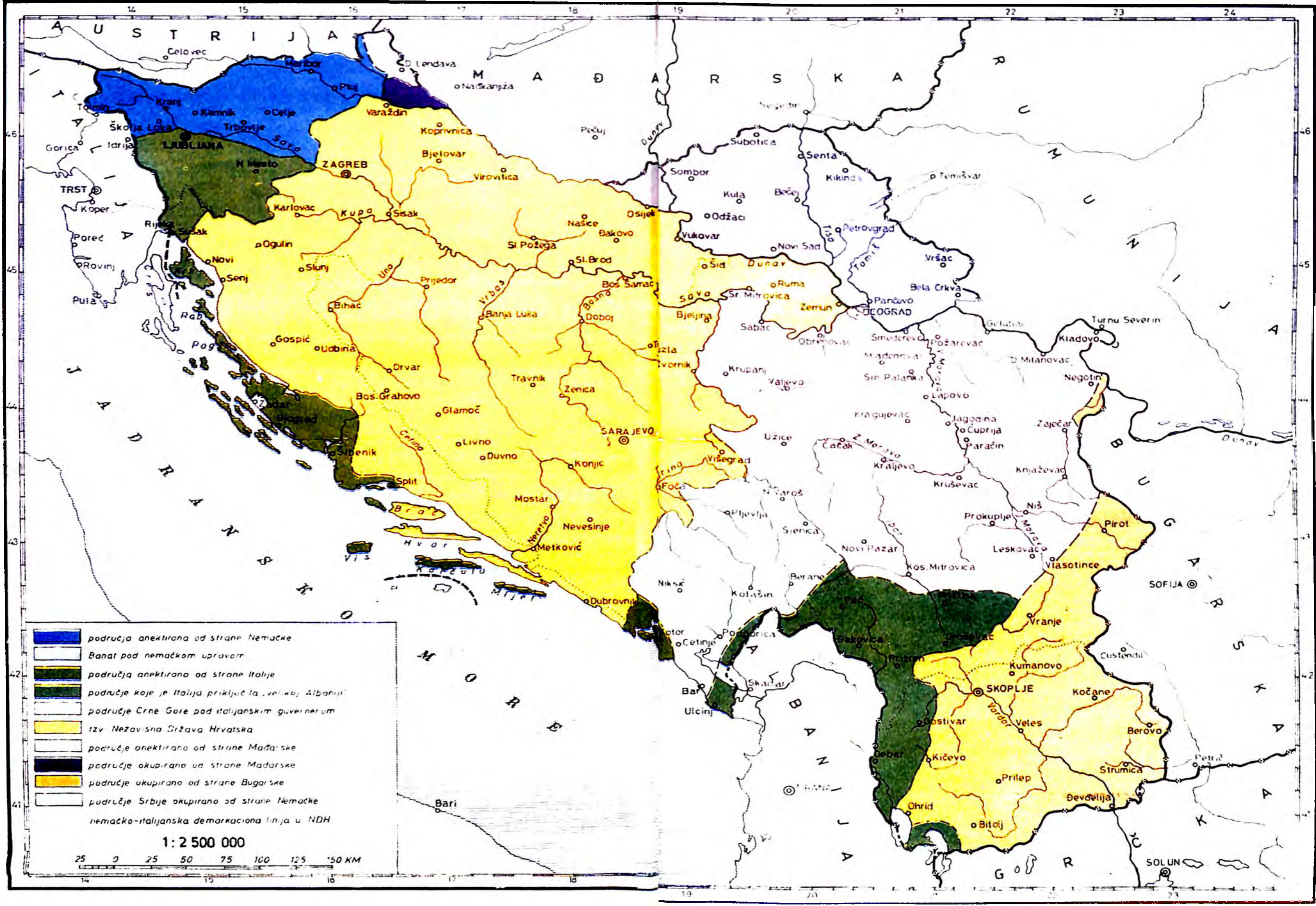
JEVREJI O HOLOKAUSTU

סקופייה

SKOPLJE

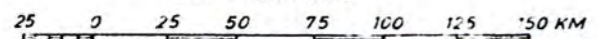
לינה

KOMANDANJE I OKUPACIJA JUGOSLAVIJE POSLE APRILSKOG SLOMA 1941.

- područja anektirana od strane Nemačke
 - Banat pod nemačkom upravom
 - područja anektirana od strane Italije
 - područje koje je Italija priključila velikoj Albaniji
 - područje Crne Gore pod italijanskim guvernerom
 - tzv. Nezavisna Država Hrvatska
 - područje anektirano od strane Mađarske
 - područje okupirano od strane Mađarske
 - područje okupirano od strane Bugarske
 - područje Srbije okupirano od strane Nemačke
- nemačko-italijanska demarkaciona linija u NDH

1 : 2 500 000

*Ova knjiga posvećena je senima
Jevreja Jugoslavije
koji su stradali u Holokaustu
od 1941. do 1945. godine*

MI SMO PREŽIVELI... 5
Jevreji o Holokaustu

Izdavač
Jevrejski istorijski muzej
Saveza jevrejskih opština Srbije
Beograd, Kralja Petra 71/a

Odgovorni urednik
Aleksandar Gaon

Redakcija
Aleksandar Gaon, Teodor Kovač, Eta Najfeld, Luci Petrović,
Andreja Preger, Eva Timar, Eva Čavčić, Miroslav Demajo,
Milinko Radević i Branka Džidić (*sekretar redakcije*)

Tehnički urednik
Milinko Radević

Štampa
PRESSING – Beograd

Tiraž
1000 primeraka

ISBN 978-86-903751-8-9

Korice:
Dolina zatrtih zajednica – detalji sa spomenika nestalim
jevrejskim zajednicama u Memorijalnom muzeju Jad Vašem
u Jerusalimu

MI SMO PREŽIVELI... 5

Jevreji o Holokaustu

BEOGRAD, 2009.

*Objavlivanje ove zbirke sećanja
Jevreja, preživelih žrtava progona u
Drugom svetskom ratu, omogućio je
svojom donacijom Haim Mile Pinkas
sa porodicom.*

ZAHVALJUJEMO

*svim prijateljima, susedima, znanim i
neznanim sugrađanima, koji su bespoštedno
rizikovali svoj život i živote svojih najmilijih da
bi spasili jedan jevrejski život u
najsudbonosnijim danima jevrejske istorije.*

*Nema pogodnih reči da se na pravi način
naglas i izrazi njihova ljudskost i hrabrost.*

*Ostavljamo potomcima zaveštanje da sagledaju
i pamte njihovu plemenitost.*

SADRŽAJ

PREGGOVOR	13
I U PARTIZANIMA	15
Andreja Preger: <i>Jevrejska škola u Splitu</i> <i>školske godine 1942/43.</i>	17
Oskar Danon: <i>Sa pesmom na usnama i puškom o ramenu</i> ...	21
Samuel-Leo Grinvald: <i>Spasavanje žena i dece u Đakovu</i>	59
Nenad Radošević (Natan Reiss-Rajs): <i>Događaji i sećanja</i> ...	74
Dr Ruža Francetić: <i>Humani lekar spasio</i> <i>me lažnom dijagnozom</i>	89
Hagara Kajon-Debijađi: <i>Život se morao nastaviti</i>	101
Rahela Albahari Perišić: <i>Bila je teška, ali časna</i> <i>borba protiv fašizma</i>	107
Mila Mitić: <i>Deca su postajala ljudi</i>	124
Josip Papo-Baro: <i>Od 32 žrtve,</i> <i>samo se jednoj zna grob!</i>	133
Zdenka Siegler Kosak: <i>Moj život od 1941. do 1945.</i>	143
Eduard Tauber: <i>Porodicu spasili dobri ljudi</i>	148
Moša Altarac: <i>Moj spasilac Sava: mi smo pobedili!</i>	158
Josif Papić: <i>Stradalnik u ratu i u miru</i>	162
Rafael-Ratko Altaras: <i>Borba za oslobođenje</i> <i>davala nadu za spas</i>	169
Agneza Bezinović: <i>Sjećanja 1941–1945.</i>	183
II U LOGORIMA	189
Dr Lazar Weinberger: <i>Od logora do logora</i>	191
Dr Mirko Kon: <i>Broj B 11485</i>	199
Boris Braun: <i>Bio sam broj 120598</i>	204
Moše Musafija: <i>Odnosio sam leševe u jame</i>	226
Hava Mihaeli: <i>U život sa 26 kilograma</i>	235

III ITALIJA, ŠVAJCARSKA	255
Nina Eškenazi: <i>Po sećanju deteta</i>	257
Đorđe Konforti: <i>Tragedija i spas</i> <i>travničke porodice Konforti</i>	261
Hinko Gelb: <i>Krug stradanja...</i>	273
IV POD ITALIJANSKOM OKUPACIJOM	281
Estera-Stela Margalit: <i>Život sa tek po kojoj radošću</i>	283
Đorđe Alpar: <i>Moj otac Andrija</i>	304
Rafael Garti: <i>Dnevnik važnijih događaja</i> <i>od 6. aprila 1941.</i>	309
V SKRIVANJE NA TERITORIJI JUGOSLAVIJE	323
Bruno Brukner: <i>Tišina sa Maljena</i>	325
Ljubica (Buba) Milivojević-Poleksić: <i>Priča o porodici</i> <i>Vajnštajn (Weinstein) iz Skoplja</i>	336
Jakov Jaša Bararon: <i>Sjećanja na rano djetinjstvo</i>	350
Leon Sid: <i>Pirot</i>	356
VI ZAŠTIĆENI (MEŠOVITIM BRAKOM)	369
Ljerka Magdić-Hofmann: <i>Doživljeni užasi</i> <i>ni danas mi ne daju mira</i>	371
Ljiljana Milojković: <i>Mamin brak sa Srbinom</i> <i>spasio majku i mene</i>	377
Jelica Marić Stefanović: <i>Selo u Srbiji me prihvatilo,</i> <i>seljani spasili</i>	380
VII U NEMAČKOM ZAROBLJENIŠTVU	387
Naftali Bata Gedalja: <i>U oficirskim logorima</i>	389
VIII PEŠTANSKI GETO	405
Lea Fürth Kriesbacher: <i>Moja majka leži</i> <i>pod asfaltom u Budimpešti</i>	407
IX ZAPISNICI	411
Arnold Kon: <i>Tenja, Aušvic</i>	413
Oto Langfelder: <i>Jasenovac</i>	424
Šarlota Rot: <i>Sajmište</i>	438

EPILOG	443
Dušan I. Sindik: <i>Pogled na prošlost Jevreja Jugoslavije</i>	445
X PRILOZI	459
<i>PRILOG 1: TABELARNI PREGLED LOGORA U JUGOSLAVIJI</i> U KOJIMA SU BILI ZATOČENI JEVIJEI	461
<i>PRILOG 2: JEVREJSKE OPŠTINE U JUGOSLAVIJI</i>	465
<i>PRILOG 3: OBNOVLJENE JEVREJSKE OPŠTINE 1947. GODINE</i>	470
<i>PRILOG 4: SINAGOGE KOJE NISU PORUŠENE</i> U DRUGOM SVETSKOM RATU	471
REČNIK MANJE POZNATIH REČI I POJMOVA	479
REGISTAR IMENA AUTORA U SVIH PET KNJIGA	485
SADRŽAJ PRVE KNJIGE „MI SMO PREŽIVELI“	489
SADRŽAJ DRUGE KNJIGE „MI SMO PREŽIVELI“	491
SADRŽAJ TREĆE KNJIGE „MI SMO PREŽIVELI“	494
SADRŽAJ ČETVIRTE KNJIGE „MI SMO PREŽIVELI“	497

PREDGOVOR

Posle više od devet godina rada i više stotina sastanaka, Redakcija edicije „Mi smo preživeli“ završila je pet knjiga svedočenja Jevreja sa prostora bivše Jugoslavije o tome kako su preživeli Holokaust. U objavljenim knjigama ima 208 svedočanstava.

U vreme kada se počelo sa prikupljanjem svedočenja, Redakcija nije mogla pretpostaviti da će rad biti tako zamašan, da će trajati toliko godina i da će biti objavljeno toliko knjiga – od kojih su prve dve prevedene na engleski jezik i objavljene za potrebe istraživača Holokausta i čitalaca u drugim krajevima sveta. Na prevodima ostalih knjiga se radi.

Pred nama je bilo saznanje da vreme prolazi i da je među živima sve manje onih koji mogu da napišu šta im se dešavalo u vreme Drugog svetskog rata, da je učesnicima tog vremena sve teže da se sete onoga što je nekada bilo, da oni ponovo treba da prožive strahote kroz koje su prolazili i da se vrate do užasa satiranja i nestajanja najmilijih, da još jednom treba dodirnuti mučnu prošlost.

Istovremeno, autorima priloga i članovima Redakcije bilo je jasno da je ovo zapisivanje poslednja prilika da se sećanja na nekadašnja stradanja sačuvaju od zaborava i da je to jedini put kojim se pokolenjima ostavlja poruka da se moraju boriti da se nikome i nigde ne ponove užasi Holokausta.

Prema dosad prikupljenim podacima, pre početka Drugog svetskog rata, bilo je oko 65000 Jevreja stalno nastanjenih u Kraljevini Jugoslaviji, čemu treba dodati oko 15000 izbeglih iz porobljenih zemalja Evrope. Tokom rata stradalo ih je 67248, što ukazuje na to da je gotovo 82 odsto ukupne jevrejske populacije uništeno.

Za razliku od herojskog ustanka u Varšavskom getu i jevrejskog otpora u drugim delovima porobljene Evrope, Jevreji nekadašnje Jugoslavije imali su jedinstvenu priliku da se u redovima Narodnooslobodilačke vojske, ravnopravno sa drugima, bore protiv naci-fašizma. Oko

4600 Jevreja učestvovalo je u borbama sa oružjem u rukama. Poginulo ih je više od 1300, desetero ih je proglašeno za narodne heroje a četrnaestoro je dobilo činove generala. I pored toga što su pre rata bili mala etnička grupa, svega 0,55 odsto od ukupne populacije, koja je već početkom rata gotovo uništena – njih 5,60 procenata od ukupnog broja Jevreja u Kraljevini Jugoslaviji učestvovalo je u borbama na strani Narodnooslobodilačkog pokreta.

Od 127 jevrejskih opština koje su postojale pre rata, život je mogao da bude obnovljen u samo 38.

Svih ovih devet godina, jedanput nedeljno, Redakcija se okupljala za stolom sa rukopisima i zabeleškama, često u društvu onih koji su donosili svoja ispisana svedočenja. Svedoci Holokausta su bili borci pokreta otpora, deca, zatočenici konc-logora, izbeglice, internirci, zarobljeni oficiri, radnici na prisilnom radu... Jevreji kojima su u vreme Drugog svetskog rata poubijani najbliži, koji su ostali bez svojih porodica, domova i hramova. Pisali su svedoci iz svih delova bivše Jugoslavije i oni koji žive na sasvim drugim krajevima sveta. Pet članova Redakcije nose vlastito iskustvo Holokausta a ostali su rođeni posle rata. Okupljala ih je zajednička misao: to što se nekada dogodilo ne sme se zaboraviti, svaka žrtva ima ime, generacije to moraju pamtiti!

Pet knjiga svedočenja objavljene su u godinama tokom kojih je u mnogim delovima sveta došlo do povampirenja nacizma i negiranja Holokausta. U brojnim zemljama jačaju desničarski pokreti, iz tame se izvlače i primenjuju ideologije koje su ne tako davno donele neizmerno zlo. Pet knjiga svedočanstava o tome najbolje su oružje protiv prekrajanja istorije.

Redakcija

I

U PARTIZANIMA

Andreja PREGER

JEVREJSKA ŠKOLA U SPLITU ŠKOLSKE 1942/43. GODINE

Rođen 20. marta u Pečuju (Mađarska), od oca Jakova Pregera, koji je odveden u logor Jasenovac i tamo ubijen. Srednju školu i muzičku završio je u Zagrebu. Studirao je prava u Beogradu i Zagrebu, gde je doktorirao 1937. Muziku je studirao na konzervatorijumu u Lajpcigu u klasi čuvenog profesora Maksa Pauera, a diplomirao u Ljubljani. Do 1941. bio je advokatski pripravnik u Zagrebu, odakle je njegova porodica pred ustašama pobjegla u Split. Bio je član Kazališta narodnog oslobođenja, od 1943. učesnik NOB-a, a od 1944. živi i radi u Beogradu.

Najveći deo svog radnog veka proveo je kao profesor klavira na Muzičkoj akademiji, gde je 1980. godine penzionisan, da bi do 1994. nastavio da predaje klavir na Akademiji umetnosti u Novom Sadu.

Andreja Preger je svoje izvanredne uspehe postigao kao pijanista koji je počeo da svira klavir sa pet godina, a javno je nastupao od devete do 90. godine. Održao je brojne koncerte u zemlji i širom sveta, imao je veoma uspešne turneje, nastupao je sa velikim umetnicima kao što su Andrej Šering, Leonid Kogan, Andre Navara, Ruđero Riči, Majkl Rabin...

Za svoj izvanredan umetnički rad dobio je brojne nagrade i priznanja, među kojima su Oktobarska nagrada Beograda, Nagrada za

životno delo Udruženja muzičkih umetnika Srbije, Orden Republike sa srebrnim vencem, Orden rada sa crvenom zastavom, Orden zaslug za narod sa zlatnom zvezdom, Medalju Belog anđela...

Iz prvog braka sa Ljiljanom Pavlović ima sina Jašu (61). U drugom braku je sa Angelinom Đoković i imaju kćer Evu (50). Od sina Jaše ima unuke Anu i Mašu, a od kćeri Eve, Filipa i Anu.

Težnje naroda i vlastodržaca sa zapadne strane Jadrana da vladaju obema njegovim obalama sežu u vremena Rimskog carstva. Car Dioklecijan smestio je svoju prestonicu na prostoru današnjeg Splita. Moćna Venecija vladala je stolecima Dalmacijom, a posle Napoleoneve Ilirije Dalmacija je potpala pod vlast Habsburške monarhije. Po njenoj propasti posle Prvog svetskog rata, Dalmacija postaje deo Kraljevine Jugoslavije, ali tokom Drugog svetskog rata fašističke sile Osovine komadaju Jugoslaviju i na čelu Hrvatske (a time i Dalmacije) i Bosne i Hercegovine dolazi šticećenik Musolinija (Mussolini) sa Liparskih ostrva, ustaša Ante Pavelić.

On je odmah po dolasku na vlast, kao poglavnik Hrvatske i Bosne i Hercegovine, morao da plati Musoliniju račun za svoj boravak (kao i boravak ustaša) pod zaštitom Dučea, i preda Dalmaciju Italijanima, koji su uspostavili vojnu i civilnu vlast na tom području.

Italijani nisu vršili genocidne radnje na područjima svoje vlasti, čak su ih sprečavali. Tako je područje pod njihovom okupacionom vlašću postalo luka spasa za sve progonjene od ustaša: Srbe i Jevreje. Italijani su tolerisali Jevreje i onda kada su ih premeštali na ostrva (Rab i Korčula) i odvodili ih u takozvanu civilnu internaciju u najudaljenije krajeve severne Italije (Pijemont), a Split

Andreja u majčinom krilu, u rodnom gradu Pečuju, u Mađarskoj

je posebno do kapitulacije Italije septembra 1943. postao pravo pribežište Jevreja iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine.

Andreja Preger sa članovima Društva srpsko-jevrejskog prijateljstva – Dragoslavom Mihailovićem, Andrijom Gamsom i Dobricom Čosićem

Bio je tu i velik broj omladinaca, godišta za srednje škole. Po fašističkim zakonima Jevreji su bili isključeni iz svih škola. Ali to je bila samo forma. Italijanska civilna uprava bila je ambivalentna. S jedne strane važila je formalna zabrana, s druge je dozvoljena posebna škola za jevrejsku decu i omladince s overenim ispitima od strane italijanskih vlasti.

Jevrejsku školu osnovao je i organizovao gimnazijski profesor, do tada u splitskoj gimnaziji, Sigmund Šteg. On je okupio svoje mesne jevrejske kolege, profesore, kao i doseljene jevrejske izbeglice, među kojima je bilo stručnjaka i intelektualaca, i sastavio nastavnički kolegijum. Tu je, pored njega, bila profesorka Rajner (za jezike), inž. Finci (za prirodne nauke) i drugi. Pisca ovih redova, kao pravnika, angažovao je za predmet istorija. Nastava je održavana u jednoj privatnoj kući, a đaci podeljeni u osam razreda, po nastavnom planu i programu italijanskih škola. Grupe pojedinih razreda bile su ispod deset, nekada

i ispod pet. Tako je nastava mogla biti intenzivna i efikasna. Na kraju školske godine 1942/43, jula 1943. đaci su polagali ispit pred zvaničnom italijanskom komisijom i dobili veoma dobre ocene. Kad je jedan veći deo đaka, po kapitulaciji Italije, prebegao u Italiju, svedočanstva izdata od jevrejske škole u Splitu uvažena su u tamošnjim školama kao validna. Poznato mi je to po tome što je moja mlađa sestra imala svedočanstvo naše škole koje joj je priznato za dalje školovanje u Italiji.

Rad jevrejske škole u Splitu 1942/43. bio je značajan. On svedoči o trajnoj volji i akciji kod Jevreja da pod svim, i najtežim okolnostima deci i omladini ne budu uskraćene mogućnosti učenja i obrazovanja, i da, usprkos i najvećih prepreka, budu na najbolji mogući način pripremljeni za zadatke koji ih čekaju u životu.

Oskar DANON

SA PESMOM NA USNAMA I PUŠKOM O RAMENU

Oskar Danon rođen je u Sarajevu 7. februara 1913. godine. Završio je muzičke studije dirigovanja i kompozicije u Pragu na Državnom konzervatorijumu 1938. godine, a uporedo stekao zvanje doktora muzičkih nauka na Karlovom univerzitetu. Po povratku u domovinu u Sarajevu je bio dirigent pevačkih društava, filharmonije i pozorišta. Još u gimnaziji se priključio organizovanju kulturnog života u gradu, a s grupom mladih intelektualaca, u sklopu Sarajevske filharmonije,

formirao je umetničku grupu Collegium Artisticum.

Od prvih dana rata 1941. učestvovao je u Narodno-oslobodilačkoj borbi, povezujući razne odgovorne funkcije sa kulturno umetničkom aktivnošću. Nakon oslobođenja Beograda 1944. godine, preuzeo je rukovođenje operom Narodnog pozorišta. Uz njegovu delatnost vezana je organizaciona postava Beogradske opere kroz 15 godina, kao i umetnički uspon i afirmacija ovog ansambla u zemlji i inostranstvu, na čitavom nizu međunarodnih festivala: Edinburgu, Visbadenu, Firenci, Parizu, Beču, Atini, Lozani, Hagu, Amsterdamu...

Ostvario je veliki broj vrhunskih izvedbi operskih predstava – Menotijevog „KONZULA“ Borodinovog „KNEZA IGORA“, Masneovog „DON KIHOTA“, Gunoovog „FAUSTA“, Prokofjevih „LJUBAVI ZA TRI

NARANČE“ i „KOCKARA“, Čajkovskog „ONJEGINA“, „PIKOVE DAME“ i „MAZEPA“, Smetanine „PRODANE NEVESTE“, Musorgskijevog „BORISA GODUNOVA“ i „HOVANŠČINE“; zatim baleta „ROMEO I JULIJA“ i „PERICA I VUK“ Prokofjeva, „ORFEJA“ Stravinskog i Bartokovog „ČUDESNOG MANDARINA“.

Propagirao je domaće operno i baletsko stvaralaštvo – „LICITARSKO SRCE“, i „KINESKA PRIČA“ Baranovića, „VIBRACIJE“ Fribeca, Hercigonjin „GORSKI VIJENAC“, Rajičićevu „SIMONIDU“, Gotovčev „ERO S ONOGA SVIJETA“, Konjovićev „KNEZ OD ZETE“.

Paralelno s radom u operi delovao je i kao simfonijski dirigent, a u ovom se domenu posebno afirmisao kao interpretator moderne muzike. Kao simfonijski dirigent gostovao je u Bugarskoj, Rumuniji, Turskoj, Čehoslovačkoj, Švajcarskoj, Nemačkoj, Francuskoj, Holandiji, Italiji, Velikoj Britaniji, SAD, Japanu i SSSR-u. Bio je prvi generalni sekretar Saveza kompozitora Jugoslavije, predsednik Udruženja muzičkih umetnika Srbije. U njegovom kompozitorskom opusu ističu se borbene pjesme, pisane za hor i soliste.

Snimio je za ploče Decca, celovite izvedbe opera „KNEZ IGOR“, „EVGENIJ ONJEGIN“, „IVAN SUSANJIN“; za RCA Victorovov „ŠIŠMIŠ“, za His Master's Voice i Suprafon dela Musorgskog, Rimskog Korsakova, Čajkovskog, Smetane, Dvoržaka, Kabalevskog, Hačaturijana, Prokofjeva, Hindemita, Stravinskog, Eneska, Dikaa, Franka i Geršvina.

Od 1991. godine živi u Baški, na ostrvu Krku.

Iz braka sa Vjerom, rođenom Bonačić, ima kćer Maju.

Po odobrenju autora, ovaj prilog Oskara Danona priređen je na osnovu izvoda iz njegove knjige „RITMOVI NEMIRA“ (izdanje Beogradske filharmonije, 2006), koju je zajedno sa maestrom Oskarom Danonom zabeležila i priredila Svjetlana Hribar, dugogodišnji novinar riječkog „NOVOG LISTA“, saradnik mnogih listova sa područja nekadašnje Jugoslavije i značajni poslenik u oblasti kulture. Takođe, korišćeni su i izvodi iz Danonove knjige „PESMA U NAMA I OKO NAS“ (Vojnoizdavački i novinski centar, II izdanje, Beograd, 1987).

.....

Na moj deseti rođendan, 7. februara 1923, bio sam u trećem razredu sarajevske osnovne škole. Od oca sam dobio „luksuzne“ alpske sanke „Moravia“ i on me je odveo na Betaniju da se sanke isprobaju.

Ponosno je seo napred, a mene smestio pozadi i naredio mi da se čvrsto držim za njegova ramena. Živ sram me je pojeo jer su se druga deca, pa i ona „mnogo mlađa“ od mene, sama spuštala niz padinu na svojim „liguricama“. To su bile ručno sklepane sanke, ali sam ja baš takve želeo. Imale su i alku koja je klepećući u letu proizvodila čudne zvukove koji su se mešali sa povicima sankša. Svi „liguraši“ su preticali naše alpske sanke koje je, da nevolja bude veća, otac jedva održavao na stazi. Kipteo sam od besa što sam bio jedini koga tata vozi, i bio nesrećan što sam na prokletim „moravijama“ umesto na divnim „liguricama“ sa čarobnom alkom... No, otac je bio uporan. Bezbroj puta smo se penjali i spuštali, a liguraši nas preticali. Teškom mukom sam uspeo da nagovorim oca da se umesto mene, sa njim spusti jedan „liguraš“ koji je čežnjivo gledao naše alpske sanke. A ja pređoh sam na njegove ligurice. I, gle čuda! Na pola staze pored mene protutnjaše otac i dečak. Odjednom su alpske sanke bile najbrže na stazi. Tajna je bila u tome što je otac prednje mesto prepustio veštom dečaku, a svoju težinu prebacio pozadi. Leteli su kao munja i otac je vidno uživao. A ja?

Sedeo sam na pola guze na plitkim liguricama, prevrnuo se i sleteo sa staze. Tako naučih da nije stvar u sankama, nego u onome ko ih i kako vozi. Stajao sam pored staze i sa zavišću posmatrao veštog dečaka kako majstorski upravlja mojim sankama. Pravio sam se kao da mi se uopšte ne sanki i pijuckao vreli, sluzavi, orijentalni napitak zvani „salep“, koji se na sankalištu prodavao.

Kada je konačno ocu bilo hladno, otišao je u gostionicu, a ja ostadoh da se sankam sa svojim veštim vršnjakom. Smenjivali smo se na prednjem sedištu i jurili kao vetar. Njegove ligurice smo vezali za moje sanke i tako stekli „ozvučenje“. Silno sam želeo da zamenim svoju luksuznu „moraviju“ za skromne ligurice, ali to, nažalost, nije dolazilo u obzir.

.....

Godine 1933. bio sam maturant i provodio prve dane februara na planini Jahorini, u pojati Fredija Tereka, koga smo zvali Šorši. On je bio sin vlasnika nekoliko pilana po okolnim sarajevskim planinama. Skijali smo se sa Sarajlijama koji su studirali u Beogradu, Zagrebu i Pragu. Spavalo se u odeći, na senu. Duvalo je sa svih strana, jer je pojata bila slabe građe, sastavljena od otesanih balvana, kvadratno naslaganih do dva metra visine, i spojenih nabacanim malterom.

.....

Šoršijevu pojatu smo zvali „Čiča Tomina koliba“, prema istomenoj knjizi Harijet Bičer Stou (Harriet Beecher Stow). Pojatu su čitave godine koristili sarajevski studenti levičari kao mesto za okupljanje. Od cele porodice Terekovih jedino je Šorši znao čemu je služila. U aprilu 1941. godine zaplenjena je sva imovina Terekovih, a u avgustu je čitava porodica, zbog svog jevrejskog porekla, odvedena u koncentracioni logor i o njima se više nikada ništa nije čulo. Krajem oktobra ustaše su spalile sve planinske kuće na Jahorini, da ih partizani Jahorinskog odreda ne bi koristili. Naša Čiča Tomina koliba pretvorila se u bukčinju koja je požar prenela i na okolnu gustu crnogoričnu šumu...

.....

Moj otac je prihvatio, ali sa velikom skepsom, moju želju da studiram muziku i da mi to bude životni poziv. „Lijepo je živjeti sa muzikom, slušati je i uživati u njoj – ali je živjeti od nje, vrlo, vrlo teško...“, bile su njegove reči. Ipak mi je omogućio da odem u Prag na studije. Tamo je već bio moj rođak Šuica koji je studirao na Visokoj tehničkoj školi, što bi danas odgovaralo Tehničkom fakultetu.

Nikada nisam zažalio što sam studirao u Pragu. Naprotiv! U Pragu sam boravio, sa malim prekidima, od 1933. do 1939. To je bio najsrećniji, najznačajniji, najraznolikiji, najuzbudljiviji, najlepší, najegzaltiraniji i najslobodniji period mog života sa mnogo mladalačkih ludorija i neodgovornosti, ali i uspešnog završetka studija. Mladić iz teške evropske provincije obreo se najednom u centru Evrope, u prekrasnom kosmopolitskom „Zlatnom Pragu“.

Opereta

Na ekskurziji po Nemačkoj 1933. godine jugoslovenski studenti iz Praga su u Berlinu bili svedoci uličnog orgijanja rulje u nacističkim uniformama i zastavama sa „svastikama“. Dok su se orili zvuci *Horst-wessellieda* (pesma Horsta Vesela: „Mi ćemo marširati dalje, kroz ruševine i smrt, danas je Nemačka naša, a sutra celi svet“), izvikivale su se preteće parole i razbijali izlozi radnji čiji su vlasnici bili Jevreji. Berlinska policija se nije mešala, niti je izgledalo da ima nameru da uvodi red. Naprotiv, činilo se da je policija tu da se ničim ne poremeti divljanje razularene nacističke mase.

Vođa ekskurzije jugoslovenskih studenata iz Praga je bio Emerik (Imre) Blum, student treće godine elektrotehnike. Kada je postalo jasno šta se to dešava na ulicama Berlina, Blum je zaprepasćene i uplašene jugoslovenske studente odveo u našu ambasadu. Tu ih je primio ambasador Balugdžić, istaknuti novinar beogradske „Politike“ čiji je novinarski pseudonim bio X.Y.Z. Ambasador je, po Blumovim rečima, uveravao studente da to što su videli na berlinskim ulicama nije ništa ozbiljno: „To vam je, deco, obična opereta. Vratite se u Prag, i budite bez brige. Berlin će se vrlo brzo obračunati s ovom mračnjačkom ruljom.“

Imre mi je nešto kasnije ispričao detalje ove epizode u ambasadi, i sa ironičnim ogorčenjem prema uvaženom XYZ dodao da će ova „Balugdžićeva opereta“ pokazati svoje pravo lice čitavom svetu, da ćemo svi mi igrati u njoj i da moramo uložiti napor da svaki naš student postane ne samo profesionalno osposobljen nego i idejno-politički obrazovan.

U vezi sa „operetom“ našeg ambasadora u Berlinu XYZ, pamtim i epizodu kada sam se na putu za Sarajevo, 12. marta 1938, zadržao u Beču, u nameri da pogledam neku predstavu u operi ili odem na neki koncert.

Noćio sam u malom hotelu blizu Južne železničke stanice. Cele noći nisam oka sklopio zbog galame sa ulica. Na svim okolnim zgradama prozori su bili osvetljeni, automobili i autobusi su uz zvuke sirena prolazili ulicama kao da je sred belog dana. Iz nekih od tih vozila su se orile radio emisije dok su drugi preko megafona izvikivali svoje oduševljene poruke. Ne znajući šta se to dešava, sišao sam do recepcije da se raspitam. Tamo je takođe bila velika gužva, što gostiju, što prolaznika s ulice. Dva policajca ozarenih lica objašnjavala su prisutnima da se konačno ostvarila davnašnja težnja naroda Austrije izražena u paroli „Ein Volk, ein Staat – Anschluss!“ (Jedan narod jedna država – prisajedinjenje) koju ste mogli još mnogo ranije videti na mnogim zgradama u Beču. „Sutra će u Beč ući nemačka vojska!“, najavili su nam policajci.

Izašao sam na ulicu. Beč je vrvio od radosne svetine, iako je odavno bila prošla ponoć. Bilo je mnogo onih koji su na rukavu nosili traku sa „svastikom“ a ljudi u radnim kombinezonima su po reklamnim stubovima lepili proglase austrijske vlade o prisajedinjenju nemačkom Velikom Rajhu. Tako je prošla noć da bi već u zoru na svim ulicama u

centru Beča, a naročito na Ringu, oduševljena masa priredila spontani doček nemačkoj vojsci slušajući sa radija iz okolnih kuća nacističke pesme i poruke, marševe, Vagnera...

Tog 13. marta 1938. godine ceo Beč je bio egzaltiran. Nepoznati ljudi su se grlili i ljubili dok su u velikoj radosti čekali da vide nemačkog vojnika kako gazi bečkom ulicom. Oduševljena masa Bečlija 14. marta dočekala je Hitlera. Pomislih na reči XYZ. Kakva opereta!???

Požurio sam na stanicu da bih što pre prešao granicu i stigao u Maribor. Dugo sam putovao u krcatim vagonima, a kada sam – nakon bezbroj presedanja – stigao, na mariborskoj stanici sam se suočio sa prizorom koji je bio doslovce kao u nekom ratnom filmu: stanica prepuna izbežumljenih ljudi koji ne znaju kuda će dalje, ali beže glavom bez obzira od „vekovnog austrijskog sna“...

.....

U jesen sam na Filozofskom fakultetu, na Odseku za muzikologiju, predao doktorsku disertaciju „Klod Debisi/Claude Debussy/ i muzički impresionizam“, a u februaru sam bio pozvan na odbranu. O promociji su me obavestili za petnaestak dana.

U to je vreme u Pragu bilo vrlo dramatično. Svi studenti iz Kraljevine Jugoslavije prijavili su se kao dobrovoljci u čehoslovačku vojsku, a narod je bio spreman da pruži oružani otpor, do čega, kao što je opštepoznato, nije došlo. Nemačka vojska je 15. marta 1939. godine, ušla u Prag bez ijednog ispaljenog metka. Kordoni češke policije bili su postavljeni na Vaclavskim namjestima kako bi sprečili okupljeni narod da nasrne na nemačke motocikliste. Pored mene je stajala jedna starija žena koja je mahala kišobranom, vikala i plakala dok je gurala češkog policajca pokušavajući da kišobranom dohvati i udari motocikliste. Policajac ju je zagrlio da bi je zadržao, i rekao joj: „Majko, zaboga, ne radite to, pa i ja sam Čeh!“

.....

Odmah posle sramnog minhenskog sporazuma, još u toku decembra, Češku su napustili svi oni koji su našli utočište u Pragu, pošto su od nacista pobjegli iz Nemačke i Austrije. Bilo je jasno da od očekivane oružane pomoći evropskih zemalja neće biti ništa, a Čehoslovačka, ostavljena sama sebi, nije mogla da se odbrani od nadiruće nemačke sile. Zavladao je veliko razočarenje i očaj među češkom i interna-

cionalnom inteligencijom. Uglavnom su ljudi, preko Poljske, bežali na zapad, a mali broj je tražio spas i na istoku. U velikoj apatiji i depresiji koja je zavlдалa nije moglo biti govora o nekom umetničkom radu. Iz dana u dan spisak odbeglih političkih lidera se povećavao, a lista kolaboranata se punila.

Vrlo neraspoložen zbog svega što sam video i doživeo u tim svojim poslednjim danima u Pragu, 25. marta 1939. godine definitivno sam se vratio u Sarajevo.

Povratak u Sarajevo

U rodnom gradu sam uspeo da se oslobodim „praške more“ prihvativši da vodim amaterski orkestar Sarajevske filharmonije i Jevrejsko pevačko društvo „Lira“. U Sarajevu sam bio okružen izvanrednim mladim intelektualcima i umetnicima pa sam, pri Filharmoniji, sa grupom bivših praških studenata – inženjera, arhitekata, muzičara, slikara, književnika, glumaca i balerina – formirao „Collegium Artisticum“, multimedijско umetničko društvo. Cilj Collegiuma je bio da širi i popularizuje umetnost, a isto tako i demokratske političke ideje. U ovom potonjem smo se zblížili sa omladinom okupljenom u Međunarodnom antifašističkom narodnom frontu, čiji je amblem bio trokraka crvena zvezda. Oni su agitovali za politički sporazum Cvetković-Maček za šta je u Sarajevu postojala vrlo pogodna klima.

.....

Vratio sam se u Sarajevo svom radu s Filharmonijom, „Lirom“ i Collegiumom. Na rad Collegiuma i priredbu „Večer pjesme i pokreta“ osvrnuo se sarajevski književnik Jovan Palavestra, u beogradskoj „Politici“.

.....

Sarajevo je, kao i Beograd, bombardovano, 6. aprila 1941. godine, a Sarajevska filharmonija je u Oficirskom domu trebalo da ima koncert simfonijske muzike 9. aprila. Plakati za taj neodržani koncert su na zidovima sarajevskih ulica dočekali formiranje Nezavisne Države Hrvatske i ulazak nemačke vojske.

 SARAJEVSKA FILHARMONIJA

Srijeda 9 aprila 1941

NARODNO POZORIŠTE

SIMFONIJSKI KONCERT

povodom 150-godišnjice smrti W. A. MOZARTA

Na programu: Simfonije g-moll, Es-dur i Serenada za gudački orkestar

Dirigent: Dr. OSKAR DANON

Početak u 8³⁰ časova na večer

Preprodaja karata u knjižari Leon Fincl

Plakat za simfonijski koncert koji je trebalo da se održi 9. aprila 1941, ali je odgođen zbog rata koji je već bio počeo

Odlazak u partizane

Po naređanju i direktivi Partije krenuli smo 16. jula 1941. iz Sarajeva na Romaniju da organizujemo oružani ustanak protiv okupatora. Imali smo dosta nezgoda i teškoća prilikom izlaska iz Sarajeva. Prvo, ugovoreni poverljivi taksijašofer se uplašio i nije došao da nas poveže do mesta više kafane „Pod hrastovima“, pa je Hasan Brkić morao da ode pred Katedralu po bilo kakav taksija, dok smo Slaviša Vajner, Slobodan Princip i ja u planinarskoj opremi čekali kod samostana „K Isusu i Mariji“ ceo sat, pobuđujući znatiželju svih prolaznika; zatim prilikom izlaska iz taksija kod gradske trošarine, na poligonu, presrela nas je i legitimisala jedna policijska ustaška patrola, koju je Hasan uspeo da ubedi, zahvaljujući dobro izrađenim falsifikovanim legitimacijama i objavama, da smo funkcioneri zagrebačkog planinarskog društva i da po specijalnom zadatku treba da obiđemo sve planinarske domove u okolini Sarajeva. Iznad stare austrougarske tvrđave kod „Sedam šumica“ natrapali smo na nemačku patrolu, ali smo pod zaštitom guste magle i visoke paprati nepovređeni stigli na Crepoljsko. Kod

„Sedam šumica“ su nas sačekali i sa nama dalje produžili vodič kurir Avdo Hodžić, Branko Milutinović, radnik u sarajevskoj železničkoj radionici, i krojač Mento. Pošto smo prenoćili u jednoj *prijatnoj* štali na Crepoljskom, nastavili smo prema Romaniji. Njeni vrhovi Ravne stijene i Crvene stijene čudnovato i tajanstveno su se odražavali na horizontu tog magličastog i od kiše umivenog julskog praskozorja.

.....

U međuvremenu sam, međutim, dobio drugačiji zadatak. Pozvao me je drug Ročko i saopštio mi da treba da organizujem bezbedan smeštaj, u našoj blizini, drugu Vladimiru Nazoru, koji se posle pete ofanzive, iznemogao i bolestan, nalazio na našem terenu.

.....

Malo je reći da sam bio zabrinut. Stari pesnik se jedva održavao na konju. Ne znajući kako bih mu pomogao, rešio sam da ga bar malo zabavim razgovorom. Pričao sam mu razne anegdote, varao ga da su tu, odmah iza brda devojkice iz Mrkajića, koje će ga, kada stignemo do Vrhovnog štaba, preuzeti i negovati dok ne ozdravi. One su se njemu vrlo dopale i bezbroj puta ih je spomenuo. Takve pričice bi ga na čas odobrovoljile no, devojkica nije bilo a nama je predstojao dug i potpuno neizvestan put. Verovatno u kontekstu takvih priča, Nazor je počeo razgovor o ženama i odnosu filozofa Šopenhauera prema njima. Naš veliki pesnik i ja se u stvari nismo poznavali. On o meni ništa nije znao – za njega sam, zbog nadimka „Cigo“ bio samo kurir-vodič, Ciganin. Tim više ga je zaprepastilo moje učestvovanje u razgovoru o temama iz filozofije. Odmahnuo je rukom i nameštajući svoj veliki šešir kao za sebe komentarisao: „Eh, šta ovi komunisti napraviše od Cigana“. Zatim, nekako kao sa novim poletom zapeva Marseljezu i dade znak da nastavimo putovanje. Pričao mi je o kapetanu francuske vojske, Ruže de Lilu, pesniku, stvaraocu ove slavne pesme, sada himne francuske republike, i iskreno je bio ožalošćen zbog njegove tragične sudbine.

.....

Negde nedaleko od Šekovića, sredinom avgusta 1943, saopštio mi je Avdo Humo Kulturni da treba da se priključim jednoj grupi političkih i kulturnih radnika, koja se pre kratkog vremena prebacila iz Beograda i sada čeka na našem terenu još neke drugove i kurire vodiče.

Ovu grupu treba prebaciti preko reke Bosne i predati zapadnobosanskim jedinicama koje će je dalje provesti do Vrhovnog štaba. Stigla je poruka da se i ja njima priključim. U Jajcu ću verovatno dobiti nova zaduženja i nov raspored. Drug Avdo nije znao da mi ništa detaljnije kaže o mom novom zaduženju, sem da je uveren da će to biti posao u oblasti delovanja Agitpropa i da ću najverovatnije raditi sa drugovima umetnicima na pitanjima kulture i umetnosti. Znao sam da je oko Agitpropa Vrhovnog štaba okupljen niz izvanrednih umetnika komunista i da će mi kontakt i drugovanje sa njima pružiti velike mogućnosti za obogaćivanje mog marksističko-teorijskog znanja, kao i to da će me novi posao, iako još u uslovima partizanskog života i ratovanja, postepeno približavati i vraćati mojoj profesiji.

.....

Kolonu koja se spremala za zapadnu Bosnu činili su jedan protukolski vod Prve proleterske, „Beograđani“, ja sam bio pridodat njima. *Umetnička ekipa Vrhovnog štaba, docnije nazvana „Kazalište narodnog oslobođenja“ i čiča Janko sa desetinom kurira.*

Nekoliko časova pre pokreta potražio me je Pavle Goranin, moj najbolji drug od rane mladosti i saborac od prvoga dana ustanka. Želeo je da se sa mnom pozdravi i da mi zaželi uspeh u radu u novoj sredini. Osetio je, iako nisam nijednom reči to spomenuo, da mi je teško što napuštam ovaj kraj i da mi rastanak od ljudi sa kojima sam drugovao pre rata i u toku rata nije lak. Znao je da sam sa njima delio sve: brige, dileme, nadanja, prošlost, sadašnjost, budućnost, strah i hrabrost i da je sa njima uspostavljeno neraskidivo prijateljstvo, pa me je uveravao da će novi zadaci i nova sredina za mene značiti mnogo više i da treba da budem srećan što ću moći da ispoljim u relativno mnogo boljim uslovima svoje profesionalne sposobnosti. Pozdravljali smo se i rastajali više puta. Pavle je odlazio, posvršavao neke poslove i ponovo se vraćao. Očigledno, ni njemu ovaj rastanak nije lako pao. Poslednji put smo se zagrlili na sredini reke Bosne, u dubokoj noći i hladnoj vodi do iznad pojasa. Rastali smo se bez reči. Ne razmišljajući ni o čemu, nastavio sam brzo da gazim reku, da bih stigao kolonu koja mi je već bila prilično izmakla.

.....

Rano izjutra krenuli smo za Bugojno. U njemu smo se zadržali jedan dan i onda produžili za Jajce. U Jajcu se naša kolona rasformirala.

Protukolci sa komandirima Ljubecom su otišli u sastav Prve proleter-ske, dok su ekipu „Kazališta narodnog oslobođenja“ čekale nove pri-redbe. Ja sam sa „Beogradanima“ sa velikim nestrpljenjem očekivao odluku o rasporedu i zadacima. Na ovo nismo dugo čekali.

.....

Jednog jutra, sredinom septembra 1943, saopšteno mi je da sam određen da sa čiča Jankom i jednom manjom grupom krenemo preko Dinare za Split. Sa nama je bila i Mitra Mitrović. Imali smo zadatak da učestvujemo u radu agitprop odeljenja u Splitu, da organizujemo štampariju i radimo na kulturnoj propagandi. U toku našeg pokreta preko Dinare doznali smo da su se naši povukli iz Splita i da su ga Nemci ponovo zauzeli. Krenuli smo onda za Otočac. Ovde se nalazio Glavni štab Hrvatske. U Otočcu sam doznao da ovde radi velika grupa umetnika na pripremama za Drugo zasjedanje ZAVNOH-a, kao i to da je nedavno našoj vojsci pristupila cela domobranska satnija sa kompletnom vojnom muzikom, koja baš sada proba program za jedan koncert. Tu sam sreo načelnika Glavnog štaba Hrvatske, Iliju Engla, mog druga iz sarajevske Prve gimnazije i sa studija u Pragu. Rastali smo se u Pragu pre sedam godina izvršavajući zadatke koje nam je poverila Partija.

Ilija Engl je otišao u Španiju i evo ga sada preda mnom, kao istaknuti rukovodilac Narodnooslobodilačke vojske. Nije bilo vremena da se podsetimo na minulo doba i da damo oduška našim sentimentalnim raspoloženjima. Rekao mi je da su odlučili, čim su od druga Moše čuli da se ja nalazim u Komandi grada, da se pridružim Agitpropu ZAVNOH-a i preuzmem dirigovanje orkestrom i spremanje priredbe. U Agitpropu su me primili sa oduševljenjem i odmah mi dodelili niz zadataka. Saradio sam sa Mirkom Špilerom, Milanom Apihom, Ivom Tijardovićem, Vanjom Radaušom i Zvonkom Agbabom na programu za jedan koncert u Otočcu.

Od 12. do 15. oktobra prisustvovao sam Drugom zasjedanju ZAVNOH-a u Plaškom. Formiran je hor od građana, učenika svih škola i pozadinskih boraca. Bilo je više od sto pevača. Sa orkestrom sam uvežbavao uvertiru za operu „Dalibor“ Smetane i veliki broj partizanskih pesama u aranžmanu Špilera i Tijardovića. Koncert je održan u divno ukrašenoj sali; dekorisali su je Vanja Radauš i Zvonko Agbaba. U prvim redovima su sedeli najistaknutiji rukovodioci ustanka Hrvatske. Iza dirigentskog pulta, meni iza leđa, nalazili su se Ivan Ribar,

Vladimir Nazor i Pavle Gregorić. Kada sam zahvalio publici na pljesku posle „Dalibora“, Nazor me je gledao u oči i rekao Ribaru: „Pa to je Jovo Cigo“; hteo je još nešto da doda, ali ga je Ribar prekinuo i kategorički tvrdio da je dirigent koncerta Oskar Danon, muzičar koji radi u muzičkoj sekciji Agitpropa Hrvatske sa Špilerom i Tijardovićem. Kada je koncert završen i kada su se stišale ovacije prepune sale, moj pogled se sreo sa Nazorovim, i on je u mom oznojenom licu definitivno prepoznao lik, njemu u istočnoj Bosni dodeljenog pratioca i kurira Jovu Cigu, sa kojim je proveo ne malo dana punih dramatičnih zbivanja, krstareći stazama i bogazama i vrletima Romanije i Milanplanine. Nazor se podigao i viknuo: „Šta ćeš tu, Jovo Cigo, da nije opet ofanziva?“ Zagrlio me je i poveo prema drugovima iz Glavnog štaba, u želji da me predstavi i ispriča naše zajedničke dogodovštine. Ilija Engl mu je objasnio ko sam i šta sada treba u Hrvatskoj da radim, pa je tako Nazoru otkrivena tajna Jove Cige.

.....

Čekajući pogodnu priliku da krenemo za Jajce, sastali smo se sa delegatima iz Slovenije. Tu sam se sreo sa Josipom Vidmarom, Božidarom Jakcem i Edvardom Kocbekom. Sačekali smo i jednu grupu delegata iz Hrvatske, koja je došla čak iz neoslobođenih krajeva, pa smo se uputili za Jajce. Nekih petnaest dana pre zasedanja stigli smo u zapadnu Bosnu. Javio sam se čiča Janku. Saopštio mi je da treba da se priključim „Kazalištu narodnog oslobođenja“.

Prva priredba našeg pozorišta u kojoj sam sudelovao održana je 6. decembra 1942. u Bosanskom Petrovcu, povodom Prve konferencije Antifašističkog fronta žena.

Narod i borci oko Sanskog Mosta su ovaj skeč izvanredno primili, mene kao sovjetskog oficira obasipali počastima, dok su Nikoli, a naročito Ljubiši, uvek zviždali. To negodovanje prema njima nije se završavalo na našim priredbama, ono se produžavalo i posle, pa smo zbog njihovog odbijanja da i dalje tumače ove uloge, ovaj skeč morali da skinemo sa repertoara.

Vaterpolo u Rimu

Početak avgusta Agitprop me je odredio da budem privremeno komandant partizanske plivačke i vaterpolo reprezentacije, koja je sastavljena na brzinu od boraca dalmatinskih jedinica. Njih je trenirao

poznati riječki sportski radnik Mićo Blažina. Trebalo je da ova naša sportska ekipa učestvuje na takmičenju savezničkih armija u Rimu, u velikom sportskom centru, sada boravištu američke Pete armije, u nekadašnjem Musolinijevom „Foro Romano“.

Do Barija smo stigli našim brodom. Za vreme plovidbe od cele sportske ekipe formirao sam pevački hor; svi su oni imali divne glasove, i pošto su znali sve naše partizanske pesme, uvežbavanje je teklo glatko i brzo. Posle kratkog zadržavanja u Bariju, sovjetskim avionom smo prebačeni u Rim. Organizatori sportskog takmičenja Pete američke armije nisu pokazivali mnogo volje da nam dozvole da i mi na njemu učestvujemo, pa je bilo potrebno da interveniša naša vojna misija.

U vojnom odmaralištu mi smo predstavljali glavnu atrakciju. Zbog partizanskih uniformi i zarobljenih nemačkih parabeluma, oko nas su obletali pripadnici savezničkih armija, od redova do pukovnika, nudeći nam za ove ratne trofeje ne samo gomilu novca, cigareta, viskija i sličnih stvari već i vojne motocikle Harley-Davidson.

Na plivačkom turniru prošli smo vrlo dobro. Na vaterpolo takmičenju postigli smo odličan uspeh, tako da su armijske novine donosile prikaze sa takmičenja na naslovnim stranicama sa velikim naslovima „Titovi delfini“. Takmičenje je održano na stadionu „Nacionale“. Na jarbolu se vijorila i zastava nove Jugoslavije. Uspeh je bio iznad očekivanja, naročito ako se uzme u obzir da su naši sportisti došli neposredno iz borbe, posle vrlo kratkih priprema. Osvojili su dva prva mesta u plivanju – na 100 metara leđno i štafeti 4x100 metara, mešovito. Zatim jedno drugo mesto – na 100 metara slobodno i još tri treća mesta. Osvojili su i drugo mesto u vaterpolu. Poznati britanski komentator Piter Vilson, u listu „Junion Džek“ („Union Jack“) britanskih oružanih snaga je zapisao: „Jugosloveni su se borili kako dostoji Titovim borcima, a plivaju kao delfini...“.

Na završnoj svečanosti trebalo je da se, pored naših takmičara, pojavi i naša zastava i da se odsvira i naša himna. Za američki vojni orkestar sam u toku noći instrumentirao „Hej Sloveni“.

Na banketu, koji je bio priređen za sve učesnike takmičenja, naši plivači su nastupili kao hor i na opšte oduševljenje otpevali, pored niza partizanskih pesama, i savezničku: „It's a long way“. Posle nekoliko dana mirnodopskog života u Rimu vratili smo se na Vis a takmičari su odlazili u svoje jedinice i nastavili borbu za oslobađanje okupiranih delova naše zemlje.

.....

Moje stvaralaštvo u NOB bilo je uslovljeno zbivanjima, odražavalo je situaciju u kojoj smo se nalazili, jer umetnik nikada, bez obzira na okolnosti, ne može u sebi ubiti umetnika. Tako ni ja u najtežim trenucima, tokom napornih marševa, posle velikih borbi, kada sam bio potpuno iscrpljen, nisam mogao da zaboravim svoj poziv. Kada sam jednom bio na Konjuhu, doživio sam nešto vrlo uzbudljivo. Dok su drugi doživljavajući fatamorgane videli kućice ili vodu, koje nije bilo, ja sam čuo razne šumove koji su se pretvarali u ogromne blokove muzike, čas u zvukove orgulja, čas u zvukove simfonijskog orkestra, i to je u meni zvučalo kao da stvaram neka velika dela, tako da sam tačno osetio snagu pojedinih muzičkih misli, smatrajući da je samo potrebno dočekati dan (jer se to dešavalo noću) pa sve to zapisati. Međutim, sve što je čoveka u takvoj situaciji zaokupilo, odjednom nestaje kada se spotakne o kamen na koji nespretno nagazi. Vodio sam dnevnik i u njega sam skoro svakog dana zapisivao poneku originalnu melodiju, kao materijal koji ću moći da iskoristim sutra, kada se oslobodimo (ovaj dnevnik je propao na planini Jadovik, posle nemačkog desanta na Drvar, maja 1944).

.....

Vetrovi promena

U jedinicama NOV, partizanskim odredima, bataljonima i brigadama, intenzivno se radilo na podizanju kulturnog nivoa boraca. Postojali su pevački i recitatorski horovi i dramske družine. Izvodile su se pesme iz Oktobarske revolucije, Španskog građanskog rata i starih seljačkih buna. Stvarali su se skečevi na najaktuelnije događaje. Izvođački nivo nije bio naročito visok, a nije ni mogao biti. No, ovi kulturni događaji su bili vrlo korisni jer su delovali na borce koji su najvećim brojem dolazili sa sela. Godine 1942. izašla je iz Zagreba grupa značajnih umetnika zagrebačkog HNK-a koji su na hrvatskoj oslobođenoj teritoriji formirali pozorište. Pošto su se među tim umetnicima, osim onih manje poznatih, nalazili i dramski glumci Vjekoslav Afrić, Joža i Ivka Rutić, Salko Repak, Milan Vujnović i Žorž Skrigin, i kompozitori Nikola Hercigonja i Silvije Bombardelli, Agitprop Vrhovnog štaba NOV i POJ je odlučio da se ovo pozorište nazove Kazalište narodnog

oslobođenja pri Vrhovnom štabu, a na njegovo čelo postavljen je književnik Ivan Frol.

Da bi njihove predstave doprle do što više boraca i naroda, ovo pozorište je stalno bilo u pokretu. Neumorni i samopožrtvovani umetnici su prolazili kroz neprijateljske ofanzive i propešaćili našu zemlju uzduž i popreko. Mada su preživeli Tjentište, Sutjesku i Petu ofanzivu, ovo pozorište se nije rasformiralo. Naprotiv, raslo je i popunjavalo se. Prepešačivši celu Istočnu Bosnu, iznemogli i izgladneli umetnici su konačno stigli u Jajce gde je Kazalište doživelo veliku regeneraciju: Iz partizanskih jedinica priključeni su mu novi članovi, a iz Kazališta su otišli pojednici koji su dobili zadatak da formiraju kulturne sekcije u partizanskim jedinicama. Osim pomenutih osnivača, Kazalištu su prišli Braslav Borozan, arhitekta, a kasnije režiser, Anika Radošević, balerina, glumica Nada Brnić i glumci Junus Međedović te Jusuf Musabegović. U Jajcu su, oktobra 1943, pozorištu dodeljeni Nikola Popović, glumac iz Beograda, Ljubiša Jovanović, glumac iz Zagreba, Mira Sanjina, balerina iz Zagreba, Andreja Preger i Samuel Čačkez, pijanisti iz Zagreba, Đuka Kavurić, arhitekta iz Zagreba, Jozo Janda, akademski slikar iz Zagreba, Zahid Nalić, operetski pevač iz Sarajeva i ja iz Šeste istočno-bosanske brigade.

U Jajcu su umetnici-partizani pripremili nekoliko većih programa, kao što su višeglasne horske kompozicije i baletske tačke, solo recitacije dramskih dela, monolozi, dijalozi i veći delovi dramskih komada. Pripremili su i predstavu za Zasedanje AVNOJ-a. Ova predstava je imala dva izvođenja: jedno uoči Zasedanja (28. novembra), a drugo dan posle (30. novembra, 1943).

Kazalište narodnog oslobođenja održalo je priredbu i u Drvaru povodom Drugog omladinskog kongresa, a posle nemačkog desanta probilo se preko Dinare i Malog Drvenika do mora i partizanskim brodićem „Kornat“ prebacilo na Vis gde je potom davalo redovne predstave za narod, partizane i savezničke vojnike i delegacije. Budući da su u Visu boravili duže vremena, uspeali su prvi put da pripreme celovita dramska dela.

.....

Krajem 1944. godine sa Visa smo ruskim avionima prebačeni u Italiju u Bari, gde nam se prvi put pružila prilika da izvedemo predstave u pravom pozorištu, Teatro Pićini (Piccini).

Ove priredbe posećivali su ne samo ranjeni partizani koji su bili u Bariju na lečenju, nego i vojnici prekomorskih jedinica slovenačkih partizana, kao i građani Barija. Od 15. oktobra 1944. godine počelo je postepeno prebacivanje članova Kazališta u Srbiju, a 26. oktobra u Beograd i Zemun. Prve priredbe u zgradi Narodnog pozorišta na Trgu kod spomenika Knjazu Mihailu, Pozorište narodnog oslobođenja je održalo 28. oktobra, 1944. Igralo se za vojsku i narod, dva puta dnevno, sve do kraja novembra, kada su profesionalni glumci iz Kazališta narodnog oslobođenja postali članovi dramskog ansambla Narodnog pozorišta u Beogradu, a balerine uključene u ansambl Baleta. Žorž Skrigin i Anika Radošević su tada bili postavljeni za rukovodioce Baleta, inženjer Đuka Kavurić za tehničkog direktora, a Jozo Janda za scenografa. Ja sam postavljen za direktora Opere, Samuel Čaček za korepetitora, a Andreja Preger je postao muzički redaktor Radio-stаницe, dok je Nikola Hercigonja, koji je bio ranjen i ostao u Bariju, prebačen kasnije iz Italije u Zagreb. Ostali članovi Kazališta su bili raspoređeni po vojnim jedinicama da vode sekcije za kulturu.

.....

Ispričao sam Prediću, tadanjem upravniku Narodnog pozorišta, sve što sam znao da se dešavalo Pordesu, Aniti Gorskoj i sarajevskim jevrejima u proleće i leto 1941. godine.

Anitu Gorsku, kao i njenog brata Feliksa, dobro sam poznao. Sa njom, Zlatom Radošević i Antonijom Tonči Kristen spremao sam, u sklopu sarajevskog „Collegiuma artisticuma“ koncert koji je bio održan bez Gorske jer je ona hitno oputovala u Beograd da uskoči u neku predstavu. Nisam znao šta se sa Anitom dogodilo posle bombardovanja 6. aprila i ulaska Nemaca. Anitin brat Feliks je posle rata bio u diplomatskoj službi i ponekad bismo se sreli. On nikad nije pominjao sestru, a ja sam se ustručavao da ga pitam.

Alfreda Pordesa upoznao sam prilikom spremanja njegove opere „Miss Ganymed“ u Sarajevskom pozorištu. Poslednji put sam ga video na ulici u Sarajevu dok su njega i njegovu suprugu u grupi ljudi sa žutim trakama na rukavu dva ustaška vojnika negde sprovodila. Pordesovi su išli ruku pod ruku. Ja sam tada bio u ilegali, jer je vlast Nezavisne Države Hrvatske, raspisala poternice za svim članovima Collegiuma. Tada je takođe bilo naređeno da svi Jevreji nose žute trake, nepokretna imovina im je bila oduzeta a oni iseljeni iz svojih

stanova. U jevrejske radnje su prvo uvedeni poverenici, a zatim su Jevrejima njihove radnje jednostavno oduzete.

Manufakturna radnja moga oca nalazila se odmah do hotela Central u kojem je šef sale bio gospodin Radoš. On je bio otac mog školskog druga koji je zajedno sa Jozom Zubićem, sa kojim sam sedeo u istoj klupi, bio na čelu državne policije NDH-a. Nakon dolaska poverenika u očevu radnju, moji roditelji su iseljeni iz svog luksuznog stana u centru Sarajeva u jedan trošni jednosobni stan na periferiji. Otac i mati su bili u šoku i iz stana uopšte nisu izlazili. Gospodin Radoš ih je posećivao i obećavao im da im se neće ništa dogoditi mada je znao da je iz Zagreba došlo naređenje da se svi Jevreji moraju oterati u logore, osim onih koji se, navodno, pokažu kao lojalni novoj vlasti. Radoš je moje roditelje ubeđivao da, ako nagovore svog sina Oskara da se javi školskim drugovima Zubiću i Radošu, ni njima ni njemu se ništa neće dogoditi, jer su, navodno, umetnici takvih kvaliteta potrebni novoj vlasti. Moji nesrećni i očajni roditelji su mi to javili pismom, koje mi je u hlebu doneo SKOJ-evac pekar čija je pekara služila kao veza svim ilegalcima. Roditeljima i bratu Eliju odgovorio sam da ne samo što mi nije ni na kraj pameti da se javim školskim drugovima kakvi su bili Radoš i Zubić, nego da ih molim da oni upozore sve Jevreje koje poznaju da ne nasedaju na slična obećanja, ostave sve što imaju i hitno poduzmu sve da se prebace u Split preko Mostara, a odatle u Italiju. Ovakve poruke smo preko SKOJ-evske organizacije poslali svim jevrejskim porodicama, pa i porodici Alfredove žene, kod kojih je bračni par Pordes boravio. Oni, izgleda, nisu na vreme izašli iz Sarajeva, a ustaše su jednu od tih veza otkrili i počeli da koriste kao klopku za hvatanje i pljačkanje bogatih begunaca. Uhvaćeni begunci su završavali na Vracama ili u kanalima reke Železnice. Kako i gde su završili Alfred i njegova supruga nije se moglo utvrditi. U Beogradu sam čuo od nekih ljudi da su Pordes iz Sarajeva bili odvedeni poslednjim transportom – Alfred u Jasenovac, a njegova žena u Gradišku.

Predić je bio potresen ovim mojim pričanjem.

.....

Čim je ustanovljena vlast NDH, u Sarajevu su u sve radnje Jevreja i pravoslavaca, uvedeni poverenici. Oni su raspolagali celokupnom imovinom. Po vlastitom nahođenju mogli su neku crkavicu dnevnog pazara da daju i vlasnicima, ali to nisu morali. Jedna, veća radnja moga

oca, pripala je novim vlasnicima, porodici Mešinović. Godine 1945. ta je radnja nacionalizovana i postala je Na-Ma.

Druga manja trgovina, do hotela Central, data je komesaru na upravljanje. Ovu dužnost je prihvatio moj kolega, dirigent Hrvatskog pjevačkog društva „Napredak“, Ivan Demeter, inače zet očevog prijatelja i dobre mušterije dr Bunića. Prvih desetak dana davao je mom bratu i roditeljima neku sitnu paru, ali prema kazivanju mog brata, koji se nakon rata vratio u Sarajevo iz izbegličkog radnog logora u Švajcarskoj, upravo Demeter je kumovao proterivanju mojih roditelja iz njihova luksuznog stana u centru grada na periferiju Sarajeva, u Bjelave.* Moji su roditelji tamo bili podstanari kod jedne muslimanske porodice, koja ih je srdačno primila i omogućila im da, preodeveni u muslimansku nošnju, uz pomoć očevog nećaka Viktora, izbegnu ustaškom pogromu te preko Mostara i Splita pobegnu u Asti (Italija). O njima su se tamo brinuli fratri.

Očev brat Cezar i njegova žena Rita, rođena Italijanka, nisu hteli da beže iz Sarajeva. Tvrđili su da se njima ne može ništa dogoditi, jer su sa svima uvek živeli u prijateljstvu i činili dobro. Duboko su verovali u ono – čini dobro, pa će ti se tako i vratiti.

Shvatanja moga strica Cezara nisam mogao da razumem: bio je praznoveran i fatalist. Svojoj deci nije želeo da omogući studiranje. Nakon završene srednje škole, sina Izahara (Izu) poslao je u Italiju, u fabriku automobila Ansaldo da izučiti automehaničarski zanat, a kćerku Floru u Palestinu, u kibuc blizu Tel Aviva. Bilo je to početkom tridesetih godina.

Stric je završio u Jasenovcu, a njegova žena Rita – ne htijući da se spasi kao Italijanka – odvedena je u Novu Gradišku. Tamo joj se gubi svaki trag...

Kod roditelja u Detroitu

Posle druge predstave „Kneza Igora“ otišao sam u Detroit, da posetim roditelje. Prvi put posle rata video sam ih u Milanu 1948. godine, pred njihovo definitivno useljenje u SAD. Iz Sarajeva su jedva izvukli živu glavu i preko raznih izbegličkih logora kraj rata su dočekali u Italiji.

* Posle rata, pedesetih godina, generalni sekretar Saveza kompozitora Jugoslavije, pozvao je Ivana Demetra iz Sarajeva u Beograd i imenovao ga za direktora Agencije za mala prava.

Slobodne dane neigranja „Tanhojzera“ iskoristio sam da s Vjerom posetim roditelje u Detroitu. Otac, ekonom, nabavljač i distributor starih stvari, odeće i obuće, za emigrantsku sirotinju jevrejske zajednice i mati kuvarica obroka za siromahe, stanovali su u besplatnom dvosobnom stanu kuće osposobljene kao dom za sirotinju i verske obrede za emigrante, stare i iscrpljene ljude. Pred svako deljenje obroka moj otac, koji nije bio verski fanatik ali je bio iskreni vernik, održao bi obaveznu molitvu. Čak je i pevao. Nisam imao pojma da je tako vešt u kantorskom poslu.

*Roditelji
Oskara
Danona,
Salomon i
Hani, snimljeni
u Detroitu
1962. godine*

Svim ovim emigrantskim ambijentom, Vjera je bila potresena. Znala je dobro kako je porodica Danonovih živela u Sarajevu do 1941. godine. Jedna mlada, vrlo simpatična Mađarica, emigrantica koja je u svemu pomagala mojoj majci, znajući od mojih roditelja da im sin diriguje u Čikaškoj operi, insistirala je da me predstavi francuskom dirigentu, stalnom šefu detroitskog simfonijskog orkestra, maestru Polu Pareu (Paulu Parrayu). Zbog majke sam morao prihvatiti da me mlada Mađarica, koja je jednom mesečno čistila stan Pareovih, odvede i predstavi starom i slavnom francuskom maestru. Primio me vrlo hladno. Verovatno se plašio da ću od njega tražiti neku materijalnu pomoć ili angažman. Dovala me k njemu čistačica, emigratkinja, pa je sigurno i meni potrebna neka pomoć. Stari maestro se uhvatio novčanika

i ponudio mi 100 dolara, izvinjavajući se da momentalno nije pri para-
ma. Ne čekajući da mi išta dalje kaže, rekao sam mu da u Čikagu još
imam da dirigujem jednog „Tanhojzera“. Odajući mu velike kompli-
mente za njegove snimke koje sam poznavao, otišao sam ostavljajući
zbunjenog maestra i zabezegnutu mladu Mađaricu.

U gostima kod Suzinovi

Iz Čikaga (28. novembra, 1963), nakon „Tanhojzera“, otišao sam
u Njujork (New York), da se nađem s Vjerom koja je tamo bila već
nekoliko dana, u gostima kod moje dalje rođake, Bulke Suzin. Poziv je
usledio posle predstave u Čikagu, na koju su došli Bulkina kćerka
Alma sa suprugom Stivenom Flešom (Steven Flesh), oboje pravnici iz
Njujorka, koji su hteli da upoznaju mene i Vjeru. Odvezli su Vjeru
Bulki, s tim da preselimo u hotel kad i ja dođem u Njujork.

Bulka Suzin je u Njujorku imala odlično uvedenu radionicu žen-
skih steznika, u kojoj je radila i moja koleginica iz srednješkolskih
sarajevskih dana Zorica Čorović. Ona je, kao pravoslavka, izbegla s
Jevrejima iz Sarajeva, pred genocidom ustaške vlasti. Isto tako su iz
Sarajeva izbegli i Suzinovi. Bulka, rođena Salom, rođaka od Šuice,
pred sam rat se udala za Moisa Suzina, Bugarina jevrejsko-sefardskog
porekla, koji je s bratom Albertom u Sarajevu otvorio muzičku radnju.
Prodavali su sve vrste muzikalija, kao i instrumenata. Popravke i št-
manje klavira nisu vršili*.

Braća Albert i Mojs Suzin, vrlo su se brzo uklopili u kulturni život
Sarajeva, te aktivno učestovali u amaterskim kulturno-prosvetnim dru-
štvima „Matatja“, „Lira“ i „Sloga“. Oni su bili pokretači akcije dovo-
đenja zagrebačke i beogradske opere u Sarajevo, sakupljali su dobro-
voljne priloge za pokrivanje troškova svih umetničkih gostovanja.
Mojs je bio i organizator prve samostalne operne predstave u sara-
jevskom Narodnom pozorištu. Animirao je Sarajliju Alfreda Pordesa,
stalnog dirigenta beogradske Opere, da radi sa pevačima i horistima
amaterima, a sa vojnim orkestrom i uz filharmoničare, Pučinijevu

* Taj posao, kao i izradu gitara i gudačkih instrumenata, u Sarajevu su isključivo
radili braća Seići, doseljeni Subotičani, uz izdašnu stručnu pomoć profesora dr
Bogdana Milankovića, profesora francuskog jezika u Prvoj muškoj gimnaziji,
muzikologa i klaviriste, te suca Branka Milakovića, koji je davao časove sviranja
na violini, a ujedno bio dugogodišnji koncertmajstor sarajevske Filharmonije.
Obojica su se bavili violinarstvom i pronalazili razne lakove za obradu drva.

„Madam Baterflaj“ (Puccini „Madame Butterfly“). Mois je pevao i odlično odglumio Goroa, dok je Čo-Čo-San (Cio-Cio-San) pevala Libuše Jančakova, Čehinja, supruga šumarskog kapetana. Suzinovi su pred uspostavom NDH, koristeći se bugarskim državljanstvom, napustili Sarajevo i preko Skoplja, Bitolja i Grčke došli u Njujork.

Još kao gimnazijalac, 1929/32. godine, redovno sam odlazio u radnju Suzinovih, slušao, kupovao ili posuđivao gramofonske ploče opera i simfonijske muzike, koje sam koristio na literarnim sastancima srednjoškolskog društva „Omladina“ Prve muške gimnazije. Jednog dana u radnji Suzinovih upoznao sam njihovog nećaka Žaka Zadikova, sina njihove sestre, srednjoškolca sofijske realke i učenika klavira na srednjoj muzičkoj školi. Umesto velikih razgovora i sporazumevanja na bugarskom i srpsko-hrvatskom jeziku, Žak je seo za pijanino Petrov i svirao Preludium u cis-molu Sergeja Rahmanjinova, Drugu mađarsku rapsodiju Lista (Liszt) i nekoliko vlastitih kompozicija. Zapanjila me samouverenost i snaga njegove svirke. Imao je nepunih šesnaest godina.

Do tada nikada nisam čuo tako sposobnog mladog čoveka. Moje sviranje u poređenju s njegovim bilo je ništavno. Stideo sam se što sam mu prvi svirao jedan Šopenov Valcer i Mendelsonov Skerco (Mendellsohn Scherzo). Odlučio sam da pred njim neću više dimnuti tipke klavira. Nagovorio sam ga da dođe na naš literarni srednjoškolski sastanak i da nam održi koncert. Pristao je. U gimnastičkoj dvorani skupilo se stotinjak učenika i učenica nama susedne Ženske gimnazije. Neko je čitao svoju pripovetku, neko pesmu, ja sam govorio o Verdiju i „Rigoletu“, pustio ploču sa 2-3 odlomka. Profesor srpsko-hrvatskog jezika, književnik Jovan Kršić, inicijator i rukovodilac našeg sastajanja i izdavanja almanaha, zamolio je Žaka Zadikova da nam svira. On je prišao raštimovanom klaviru i rekao da će svirati Listovu transkripciju Verdijevih tema iz „Rigoleta“. Kad je završio svi su bili oduševljeni, a on je svirao jednu za drugom vlastite kompozicije. Kad je odsvirao klavirsku fantaziju „Satir“ koja se formom i harmonijom oslanjala na Listova dela, moj profesor klavira Ljubo Bajac došao je do njega i grlećio ga govorio: „Deco, deco, pred nama je genije!“ Tog je mišljenja bio i profesor Kršić, a i ja. Žak Zadikov se vratio u Sofiju, nastavio sa školom kao i mi.

Otišao sam na studije u Prag i vratio se u Sarajevo. Sa profesorima iz gimnazije drugovao sam tih godina. Profesor matematike Stjepan Tomić, poginuo je 6. aprila u velikom gradskom parku pri nemačkom

bombardovanju Sarajeva, a Jovana Kršića ustaše su ubile na sarajevskim Vracama. Ljubu Bajca sam nakon rata zatekao u Sarajevu. Spasile su ga istaknute hrvatske porodice, zadržavši ga da podučava klaviru njihovu decu. O Žaku Zadikovu i Suzinovima nisam ništa znao.

Kad sam posle rata gostovao u Bugarskoj, niko mi o njemu nije znao ništa reći. Na njega, kao i Suzinove, potpuno sam zaboravio.

Razgovarajući u Čikagu s Almom, kćerkom Bulke Suzin i njenim suprugom Stefanom, setio sam se davnih sarajevskih dana. Veselilo me što će Vjera biti u Njujorku, kod njih. Znao sam da će joj pokazati sva značajna mesta i da će joj biti lepo kod njih, a i ja sam se radovao ponovnom susretu sa Suzinovima.

Na aerodromu u Njujorku, Vjera me dočekala u pratnji Žaka Zadikova. Promenio je, kao i njegovi, prezime. Muzika mu nije profesija već hobi, zabavlja se dirigovanjem s amaterskim jevrejskim horom u sinagogi. Bavi se nekakvim slobodnim biznisom iako je u Sofiji završio i diplomirao kompoziciju i klavir. Kao i svi izbegli iz slavenskih zemalja, morao se nečim baviti. Na muziku se u ratnim, izbegličkim uslovima, nije moglo ni pomisliti kao na posao od kojeg se živi. Radilo se bilo šta. Na brizi je imao starog oca i teško bolesnu majku. Žak mi je sve to ispričao vozeći nas od aerodroma do hotela.

Vjeru je upoznao kod Bulke i strica Moisa. Pošto je sasvim raspolagao svojim vremenom, svakog dana joj je pokazivao Njujork. Tako je čuo sve o meni. Pomislio sam da je u sebi sigurno mislio kako je „sudbina jarac!“, a ja opet nisam mogao shvatiti da se jedan tako svetao muzički talenat mogao ugasiti... Njegova klavirska fantazija „Satir“ ostala je samo kao sećanje na jednu mladost.

Kod Suzinovih skupili su se svi poznati izbegli iz Sarajeva, koji su želeli da me vide. Bio sam istinski potresen. Izgledalo mi je kao da pred sobom imam neka divna visoka stabla, za sada još neposečena, ali isušena, iskorenjena. Ne znam zašto, nisam se osećao srećnim. Svi su promenili prezimena, a Žak Zadikov, nažalost, ne samo prezime...

Sudbinski osuđeni na izbeglištvo...

Paranoično traženje odgovora na pitanje da li sam trebao uskočiti u dirigovanje „Tanhojzera“ ili ne, toliko me izmučilo, da sam se na brzinu obukao i izišao na ulicu. Jutro u Beču, oko 5 časova 18. maja 1964. godine, izgledalo je potpuno drugačije od one jutarnje šetnje

austrijskom metropolom kada se slavilo prisajedinjenje Velikom nje- mačkom Reichu – Ein Volk, ein Staat! (Jedan narod, jedna država).

Ulice su bile puste... Otišao sam do parka u blizini Opere. Proma- trao sam radnike kako čiste staze. Šmrkovima škrope cveće i vodenim mlazom polivaju Cara Franju Josipa I od bronze izlivenog u natpri- rodnoj veličini. U ovaj park dolazio sam i šetao sa ocem, prvih godina nakon Prvog svetskog rata. Oca sam molio da mi priča o sebi, porodi- ci, vremenu i životu u Sarajevu, pod vlašću Austro-Ugarske. Meni je tada bilo jedva sedam godina, a ocu 35. Bio je rođen u Sarajevu okto- bra 1885. godine.

U Beču me vodio na operске i operetske predstave. Gledali smo „Rigoleta“, „Tosku“, „Karmen“, „Veselu udovicu“, „Kneginju čarda- ša“ i „Noć u Veneciji“. Otac je sva ova dela poznao i znao da lepim baritonskim glasom otpeva najznačajnije arije. On je tri godine bio čak bečke srednje trgovačke škole. Te 1919. godine smo otac, majka, nje- gova sestra Rahela, moj brat Eli i rođak Šuica, stanovali u hotelu „Metropol“ pored dunavskog kanala, a preko puta „Diana Bad“ – grad- skog kupališta na koje smo odlazili na kupanje i plivačke časove, Eli, Šuica i ja.

Na pozorišne predstave i u šetnje bečkim parkovima otac je vodio samo mene. Samo tada, i nikad više, uspeo sam da od njega doznam mnoge pojedinosti iz njegova života, te čujem istine o sudbinama najbližih rođaka. U iznošenju njihovih sudbina neću se ovde ograniči- ti samo na kazivanje moga oca, već ću ispričati sve što sam o njihovom životnom putu saznao tokom godina:

Deda, očev otac, nono Izahar, ženio se dva puta. S prvom ženom imao je dva sina – Salamona i Cezara. Ostao je udovac i oženio Floru Levi, moju nonu, a s njom je imao šestoro dece: Rifku, Alberta, Sala- mona (mog oca), Sidu, Rahelu i Cezara. Nona Flora ostala je udovica i udala se za nekog Altarca, s kojim je rodila dva sina. Ovaj je muž Floru napustio i s oba sina otišao u Beč, gde se oženio i – s obzirom na Prvi svetski rat – zametnuo mu se svaki trag. Brigu o majci (noni Flori), svojim sestrama i mlađem bratu Cezaru, preuzeo je moj otac.

Stariji brat Albert, završivši srednju trgovačku školu u Beču, ostao je da živi u tom gradu. Prihvatao se raznih poslova, uvek bez nekog većeg uspeha, pa nije prestajao da traži od mog oca (koji je u Sarajevu vodio od oca Izahara nasledenu manufakturnu radnju) poza-

mašne sume novca, kako bi mogao da uloži u novi „prosperitetni“ biznis. Naravno, obećavao je da vrati novac čim posao krene.

U Beču je Albert bio vrlo popularan u društvu boema, neuspelih ili poluuspešnih glumaca, pevača i balerina. Nazivali su ga „lepi Dannon“. Imao je divan glas, tenor, a intenzivno se bavio kockom. Bio je obrazovan, a prirodna mu je inteligencija otvarala vrata društva bogatih bečkih krugova – „dolce far niente“. Mobilizacija 1917. godine spasila ga je od potpune materijalne propasti. Borio sa za Franju Josipa na Galicijskom frontu. Posle ratnog poraza jedno vreme je živeo u Budimpešti, oženio neku balerinu, koja ga je dok je igrala – izdržavala. Kad je njen angažman prestao, napustili su Mađarsku, došli u Sarajevo i od mog oca zahtevali da im otvori radnju, u predgrađu Sarajeva. Tante Rosa – Rožika, bila je u radnji, a onkel Albert bi „uredovao“ u hotelu „Evropa“. Voleo sam da se družim sa stricem Albertom i da od njega slušam razne pikanterije. Jednog dana, dok je igrao karte, za stolom u „Evropi“, zatekla ga je smrt. Tante Rosa je prodala filijalu i odselila u Budimpeštu da živi sa sestrom. Obe su 1942, kao Jevrejke, odvedene u Aušvic (Auschwitz).

Odmah posle atentata u Sarajevu na prestolonaslednika Ferdinanda i njegovu ženu Sofiju, 1914. godine, moj je otac forsirao evakuaciju sestara sa decom iz Sarajeva u Mađarsku. Porodice su se smestile po selima blizu Segedina. Tu je, 2. augusta 1915, rođen moj brat Eli. Posle rata, krajem 1918. i početkom 1919, svi su se vratili u Sarajevo, i zatekli – više-manje – neopljačkane stanove. Na poštanskim markama s likom Franje Josipa, isticao se crni žig (kosi ili vodoravni) „Serbien“, prekrivajući bogatu carevu bradu.

Ne pamtim da sam bio u Beču, a da nisam obišao bronzani spomenik caru Franji. Simpatična, bradata glava, uvek je u meni izazivala sećanja na razne slučajeve iz moje mladosti, a ovi su opet kod mene izazivali asocijacije na doživljaje proživljene kasnije tokom života. U vreme mog strastvenog bavljenja filatelijom, u gimnazijskoj dobi, glavna mi je preokupacija bila da imam sve serije Bosne i Hercegovine, a naročito marke s Franjinim likom. Najvrednije i najskuplje bile su one s, posle rata, poništene žigom „Serbien“ (kosim ili vodoravnim). Otac je imao više od 50 kompleta ovih maraka u sefu spavaće sobe. To sam doznao tek mnogo kasnije kad sam otišao na studije u Prag. Pronašao sam ove marke i počeo ih prodavati. Otac mi je slao

svakog meseca po 2-3 kompletne serije s vodoravnim žigom, za što sam u filatelijskoj radnji dobivao od 80 do 120 čeških kruna po seriji, u toku tri godine mojih studija. Otac je ove marke dobio, uz novac, kao odštetu posle oslobađajuće presude općinskog suda. Naime, bio je optužen da je za vreme rata snabdevao životnim namirnicama austro-ugarsku vojsku i nečistim poslovima se obogatio. Odležao je dva meseca u istražnom zatvoru „nove vlasti“ i, kao potpuno nevin, posle sudskog procesa oslobođen. Celu ovu priču su mu napakovali trgovci konkurenti. Znao je i koji.

Očev mlađi brat Cezar, bio je mobilisan i kao austro-ugarski vojnik borio se na frontu i sa nekim italijanskim vojnicima prebegao Francuzima, te s njima – preko Solunskog fronta – došao u Sarajevo u uniformi srpskog narednika. Slušao sam njegove „ratne priče“ sa velikim zanimanjem ali i dubokim uverenjem da je sve izmislio. Kad su mene posle Drugog svetskog rata molili da u raznim društvima pričam o partizanskim danima, uvek sam se setio Cezara i njegovih dogodovština i mog tadašnjeg rezonovanja da je sve izmislio: *Se non e vero, e ben trovato!*

Najstarija očeva sestra Rifka, udala se za Gabrijela Alevija, trgovca iz Bitolja. On se posle ženidbe nastanio u Sarajevu i otvorio manufakturnu radnju „na veliko“. Imali su tri sina i kćerku. Najstariji Ignac (Naci) završio je trgovačku akademiju u Sarajevu i radio s ocem u radnji, mlađi Oskar, posle mature završio je fakultet političkih nauka u Parizu i zaposlio se u Ženevi u Ligi naroda. Kćerka Lori, posle mature, udala se za liječnika ginekologa Rafu Saloma, a najmlađi Žaki prekinuo je studij tehnike u Pragu i zaposlio kod oca i brata u trgovini. Uspostavom NDH, Gabrijela Alevija, bogatog trgovca, su kao „komunistu“ s većom grupom viđenih i bogatih Jevreja, u leto 1941. godine, streljali na Vracama iznad Sarajeva. Oskar Alevi je, kao poručnik artiljerac bivše jugoslovenske vojske bio u zarobljeništvu u Nemačkoj. Posle rata došao je u Beograd, radio neko vreme u Ministarstvu za spoljnu trgovinu, a pošto je osećao da kod rukovodstva ne uživa poverenje – nije želeo da bude član komunističke partije i deklariseo se kao liberal-demokrata – tražio je dozvolu za iseljenje. Sa ženom i sinom Borisom, jedno je vreme boravio u Izraelu, a potom otišao u Sao Paolo i priključio se majci, sestri i braći.

Oni su, početkom jeseni 1941. godine, uspeli da se pojedinačno, raznim kanalima i uz velika novčana davanja, izvuku iz Sarajeva te

preko Mostara i Splita, skrase za neko vreme u Rimu. Posle kapitulacije Italije, uz pomoć katoličkih sveštenika, iselili su se u Brazil. Naravno, ostavljajući pripadnicima nove vlasti u Sarajevu luksuzne stanove i bogate radnje.

Oskar Danon, na fotografiji Enesa Midžića, u vreme kada je bio šef Radio orkestra u Zagrebu

Očeva sestra Sida udala se za sarajevskog trgovca kolonijalnom robom Alberta Levija, koga su zvali Mikado, zbog radnje pune orijentalnih proizvoda. Imali su dva sina – Viktora i Isu, te kćer Bianku (Bebu). U leto 1920. godine ujak Albert je zbog raka u grlu prebačen na kliniku u Beč, gde je, nakon kratkog tretmana, umro. U to su se vreme u Beču nalazili i moji roditelji, a mene su smestili u internat u Semeringu. Čudnovato je da sam smrt ujaka Alberta predosetio. Te noći nisam nikako mogao da zaspim. Rano izjutra telefonirao sam ocu zahtevajući da dođe po mene jer više ne želim biti u internatu. Rekao mi je da se strpim još jedan dan, jer je noćas umro ujak Albert, danas je pogreb, a sutra će doći po mene.

Stalno su mi dolazile slike dana provedenih u njegovoj radnji, koja se nalazila u Čukovića ulici, blizu našeg stana i u koju smo mi

deca iz susedstva – posle iscrpljujućeg šutiranja krpenjače – dolazili na suve šljive, smokve, datulje, arancine i rozine.

Posle ujakova pogreba, zadržali smo se brat i ja još desetak dana u Beču s majkom. Otac je otišao s tetkom Sidom i nećakinjom Bebom u Sarajevo, da reši pitaje radnje, koju je problematično, za vreme očeve bolesti, vodio stariji sin Viktor. Da bi se podmirili svi dugovi, radnja je na brzinu i budzašto, rasprodana, tetka Sida je s troje dece postala zavisna od mog oca i strica Cezara. Viktoru je moj otac otvorio delikatesnu radnju.

U želji da deluju na Viktora (enfant terrible naše porodice) nagovorili su tetku Ritu (Italijanku, Cezarovu divnu suprugu) da pozove svoju neudatu sestru u Sarajevo, kako bi se ona pokušala približiti Viktoru, pa možda tako uspe – prijateljskim druženjem – ukrotiti sarajevskog siledžiju. Italijanka, tetka Rita, bila je udata za Cezara, skromnog, blagog, uglađenog, tolerantnog, religioznog, doduše patrijarhalnih navika, ali nadasve nežnog i darežljivog supruga, koji ju je obasipao iskrenom pažnjom, skupocenim darovima i bezgraničnom ljubavlju. Ona je pretpostavljala da i Viktor mora da poseduje barem nešto od ujakovih osobina, pa će i njena sestra sigurno uspeti da izvrši pozitivan uticaj na njega. Svi su u mojoj široj porodici, osim moje majke, bili uvereni da će lepa i školovana Italijanka uspeti da preobrazi Viktora, koji neće moći da odoli lepoti i šarmu, pa će se sigurno, družeći se svakodnevno sa njom, u nju i zaljubiti. Tako će, nadali su se, prestati njegovo pasjalučko ponašanje.

Njegova mati Sida i sestra Bianka bile su uverene u ovu kombinaciju. Ali, od toga nije bilo ništa. Viktor bi se možda bio i oženio, ali čud i životne navike ne bi ni za dlaku promenio. To je Ritina sestra odmah ocenila i posle petnaestak dana, strašno uvređena (naročito na moga oca, jer su je kao ljudsko biće tako potcenili i pretpostavili da bi mogla prijateljevati s osobom negativnih osobina) napustila Sarajevo bez zbogom!

Viktora su ipak uspeli oženiti. Jedan prijatelj iz mladosti tetke Side, prilično bogati trgovac, osječki Jevrejin – Aškenazi, posjetio ju je i, znajući da njen najstariji sin još nije oženjen, predložio je – pošto je kao udovac imao devetnaestogodišnju kćer koja je upravo maturirala – da se deca venčaju. On će dati dobar miraz.

Viktor je majku poslušao, otišao u Osijek i nakon desetak dana slavilo se venčanje. Mlada je bila, po izgledu, još prava devojčica.

Lepa kao lutka. Veoma me podsećala na porcelanske, Rosenthalove lutke. Malo je govorila. Mora da je mnogo patila u novoj sredini, koja ju je ispitivački dočekala i obasipala nemogućim pitanjima. Sigurno se osećala potpuno izgubljenom. Spas je nalazila jedino u radnji koju je u ranim jutarnjim satima otvarala, a navečer zatvarala. Na taj je način Viktor mogao da radi što je hteo. Ona je u radnji vodila glavnu reč. Viktor, nedovoljno školovan, kad bi se sa ženom nalazio u poseti istaknutijim sarajevskim porodicama, zbog vidljive simpatije celog društva prema mladoj ženi, s kojom su isključivo vodili konverzaciju, počeo da oseća kompleks manje vrednosti, pa bi redovito, nekontrolisano, postajao vulgaran i grub – vređao je ženu, iznosio javno, bez obzira u kojem društvu, najintimnije detalje iz njihova života. Neretko su se ove posete završavale ženinim plačem. Svi su Viktora optuživali i u njemu videli nepopravljivog siledžiju te bili uvereni da će ova veza završiti katastrofom.

Ona je više puta odlazila ocu u Osijek, s namerom da se mužu više ne vrati, ali se zbog očeve upornosti vraćala s namerom da Viktora promeni. Rodila mu je kćerku, ali ni to nije izmenilo odnose. Miraz je potrošen, njen nakit prodat a delikatesna je radnja propala, pa je definitivno otputovala i predala advokatu punomoć za brakorazvodnu parnicu.

Tetka Sida je bila očajna. U pomoć su opet priskočila braća. Svi su dugovi isplaćeni, a sestre su otvorili filijalu manufakturne radnje. Tetka i njen sin Iso, ubrzo su se pokazali vrlo uspešnim trgovcima i filijalu u potpunosti osamostalili. U maju 1941. godine, radnja im je oduzeta i naređeno im je da napuste stan. Tetka Sida se razbolela od leukemije, ali je od prijatelja lekara dobila odobrenje da na vrata stana stavi službenu obavest da je zaražena tifusom. Taj je stan koristilo više ilegalaca za kraće sastanke i povremena noćenja. Iz tetkinog sam stana i ja, 16. jula 1941. godine, otišao na Romaniju.

U jesen te godine, tetka je umrla, a zahvaljujući široko razvijenim vezama u svim društvenim slojevima sarajevske nove vlasti, Viktor je uspeo da organizuje, naravno podmićujući parama, prebacivanje ne samo svoje sestre i brata, već i mojih roditelja, brata, te čitave familije Alevijevih – tetke Rifke, sinova Nacija i Žakija, te kćerke Lori udate za dr Saloma – preko Mostara, u Split. Pokazao se spretnim, požrtvovanim i hrabrim čovekom.

Viktor se u Splitu ponovo oženio. Uzeo je udovicu Julišku, mađarsku Jevrejku, a kad je u Dalmaciji Jevrejima život postao težak, uspeo

je da se prebaci u Italiju. Njegova sestra Bianka udala se za Angela Tolentina, Dubrovčanina, jednog od poznate braće Tolentino. Dubrovački su gospari braću Tolentine nazivali „stradunskim kandelabrima“. Njih su trojica – bez obzira na godišnje doba (u sakoima i leptir mašnama, te žirado šeširima, a samo u avgustu zamenili bi ih belim panama šeširima) – dežurali uvek na istom mestu na poznatom dubrovačkom šetalištu. Mnogobrojna porodica sefardskih Jevreja Tolentino, doseljena iz Španije pre više od 400 godina, smatrana je starosedelačkom, pa su neki potomci dubrovačkih gospara tvrdili da je i Držić u svom „Dundu Maroju“ skrojio lik Sadija po jednom Tolentinu.

Mlađi Biankin brat Iso, u Splitu se odmah povezao s grupom omladinaca antifašista, napustio Viktora i sestru, te pristupio mosorskim partizanima. Njega sam sreo posle njemačkog desanta na Drvar u istočnoj Bosni na planini Tičevo, kao kapetana u štabu Dalmatinske brigade. Posle rata, kao pukovnik JNA, bio je jedno vreme vojni ataše u Burmi.

Zahvaljujući velikoj trgovačkoj sposobnosti i životnom iskustvu, te snalažljivosti mađarice Juliške, ne samo da su ona i Viktor u najpovoljnije vreme napustili Evropu, nego su nagovorili i materijalno pomogli odlazak u SAD i najbližih rođaka. Juliška i Viktor, s malim sinom Albertom, smestili su se u Portlandu, a Bianka, koja je ostala udovica – muž Angelo Tolentino umro je iznenada od tumora na mozgu, na brodu, na putu za SAD – otvorila je studentski restoran na portlandskom univerzitetu. Studenti su je od milošte nazivali „mama-Bianka“.

Druga očeva sestra, Rahela, udata za Dijamanta Saloma iz Travnika, višeg računovodstvenog činovnika i glavnog stručnjaka za finansijska poslovanja (radio je svega tri godine u firmi mog oca, kada je radnja prerasla u višespratnu trgovinu s liftovima, u stilu narodnih magacina), razboleo se od raka na mozgu i posle kratkog bolovanja umro ostavljajući ženu u četrdesetim godinama, kćerku Renku od 20 godina, i sina Šuicu, maturanta. Renka se udala za Morica, jednog od braće Baruh, vlasnika pilane u Rudom (kompleksu planine Jahorine) i otišla da živi na imanje pilane, tridesetak kilometara od Sarajeva. Tamo je rodila sina Cicu.

Šuica je studirao u Pragu, na elektrotehničkom fakultetu, a posle diplomiranja radio u tvornici „Česko-Moravska Kolben-Danjek“. Moj otac je izdržavao sestru, a Šuici, kojeg sam smatrao bratom, omogućio bezbrižne studije. Šuica je umnogome doprineo mojoj odluci da studi-

ram muziku na državnom konzervatoriju u Pragu. Zahvaljujući njegovom upornom nagovaranju, otac je pristao da nas obojicu materijalno podrži, uz obavezu da pored studija muzike upišem i filozofski fakultet. Ulaskom Nemaca u Prag, marta 1939. godine, Šuica se vratio u Sarajevo i zaposlio kao profesor na srednjoj tehničkoj školi, a zbog bolesne majke, moje tetke Rahele, zadržao se (krijući se od ustaške policije) do njene smrti u junu 1941. u Sarajevu. U jesen je uspeo da se prebaci u Rudo kod sestre, a potom je pristupio partizanima. Sestru Renku i sina Cicu Nemci su odveli u konc-logor, a njenog supruga Morica Baruha s većom grupom Srba seljaka i šumskih radnika, streljali u Vardištu kraj Pala.

Na jednoj audiciji za horske pevače u Beogradskoj operi, juna 1945. godine, na scenu je izašao mladić, jedva petnaestogodišnjak, crvene grgurave kose, pegav u licu, očigledno neishranjen, u engleskoj vojnoj uniformi i pre nego što mu je sekretar komisije uputio pitanje, stupio je napred, zamalo nije upao u orkestarsku rupu i rekao: „Ja ne znam da pjevam. Nisu me htjeli pustiti u pozorište pa sam ušao sa horistima. Hoću samo da vas pitam jesam li ja direktoru Danonu nekakav rod. Dolazim iz koncentracionog logora u Bergen-Belzenu. Rođen sam u Sarajevu, zovem se Cico...“

Skočio sam sa sedišta kao oparen i viknuo „A mati ti je Renka!“ Audiciju smo prekinuli, odložili do sutra (uz negodovanje kandidata). Jednog galamdžiju su oterali jer je vikao: „Zar da zbog čifutčeta gubimo vreme!“ Taj se sutra nije pojavio.

Cicu sam, grleći ga, poveo u pozorišnu kantinu. Bez ikakve emocije, kao da priča o najobičnijem događaju, Cico mi je ispričavao hronološki tačno kako su ustaše došle po njih u pilanu u Rudom. Odveli su ih u Sarajevo i sa ostalim Jevrejima, u pretrpanim vagonima za stoku, predali Nemcima, koji su izvršili novi raspored transporta. On je ostao sa majkom. Posle višednevnog putovanja smešteni su u barake logora Bergen-Belsen...

Nemci su odvojili decu od majki. Retko ju je viđao – jedva jednom u dva tri meseca. Kad se u logoru počelo da govori o ratnom porazu Nemaca i dolasku savezničkih vojnika, majke su češće pronalazile decu. Tako je i Renka pronašla Cicu i htela da ga povede sa sobom. Nemački vojnik ih je grubo odvojio, na Renku poterao psa, a Cicu udario kundakom u glavu. Nikad nije doznao što se s majkom desilo. Ubrzo su stigle savezničke jedinice, nahranile decu, dali su im uniforme i prema željama sproveli u određene zemlje. Cico je, ovde u Beo-

gradu, čekaao sa svojim prijateljima odlazak za Sarajevo. Imao je samo 14 godina. U toku desetak dana, dolazio je sa dva starija druga svake večeri u pozorište. U Sarajevu ga je čekaao stric Šuica Salom, moj rođak, inženjer, stručnjak za nuklearnu energiju.

Pre napuštanja Evrope, još za vreme boravka u Milanu čekajući „efidevit“, odobrenje za emigraciju u SAD do 1948. godine, Viktor se uspešno bavio raznim menadžerskim kupoprodajnim poslovima. Izgleda da je pomogao i mom ocu da nađe posao trgovačkog akvizitera, a verovatno ga je i materijalno pomogao.

Viktor je u izbeglištvu činio mnoga dobra dela. Pomagao je materijalno ne samo Jevreje, nego i srpske i hrvatske izbeglice iz ende-haovske Bosne i Hercegovine.

Moj otac je umro oktobra 1965. godine u Detroitu. Krajem novembra otišao sam po majku i među očevim dokumentima našao ceduljicu s naznakom „za Oskara“ u kojoj je pisalo:

„Sine, u emigraciji smo prošli sve moguće životne teškoće i razočarenja od nekada iskrenih prijatelja; imali smo i pomoći od skoro nepoznatih ljudi, a doživeli i preživeli ponižavanja i uvrede od vrlo bliških... Bio sam preko glave zadužen ali sam sve isplatio do zadnjeg centa, i više nikome, ni ja, ni mama, ništa ne dugujemo. Želim ti uspeh i dobro zdravlje! Tvoj otac Salamon (2. septembra, 1965. godine).“

Krajem godine, majku sam doveo u Beograd. U decembru je otišla sestri Sidi Finci u Sarajevo. Željela je da bude u blizini i od pomoći mom bratu Eliju, koji je u to vreme radio kao činovnik u sarajevskom „Energoinvestu“.

Šezdesetih godina Viktor je došao u Beograd da poseti brata Isu, njegovu ženu i dve kćerke. To je bio, po ponašanju, sasvim drugi čovek. Uspešan američki biznismen, posetio je Sarajevo i druga njemu značajna mesta. Bio je razdragan, i u razgovoru sa malim brojem preživelih starih prijatelja, govorio je o nostalgiji i stalnoj ljubavi prema Sarajevu i Bosni. „Ali, život u States je nešto drugo!“ – govorio je.

Sudbina mu nije dozvolila povratak u Portland. U Milanu je, iznenada, umro u hotelu, od napada astme...

Sin Albert nije hteo da mu oca zakopaju na Sarajevskom jevrejskom groblju, po želji brata Ise, a pored majke Side. U Milanu je izvršena kremacija. Albert je urnu prenio u SAD.

Staro i mlado, ne idu zajedno...

U mojoj porodici patrijarhalni porodični život nikad se nije osećao. Postojao je vrlo jak i prisan odnos roditelja i nas dvojice sinova. Zahvaljujući inteligenciji moje majke, koja je tačno znala kako postupati s decom da bi ih osposobila za samostalni život, i ocu, koji je prihvatao i materijalno realizovao njene ideje, od rane smo mladosti imali kućne učitelje za nemački i francuski jezik, a po potrebi i repetitora za poneki školski predmet. U početku mi je mati davala poduku iz klavira da bi to kasnije prepustila profesoru, pijanistu Ljubi Bajcu. Otac je uzeo na sebe da kod sinova razvije naviku za čitanje i ljubav prema knjizi. Vodio nas je u antikvarnice i sa nama prelistavao knjige. Kupio nam je Mayer's leksikon i razne monografije svetskih slikara na nemačkom jeziku, kojim je perfektno vladao, kao i nemačko-srpski rečnik. Posle završenog drugog razreda Prve gimnazije, u nameri da me osamostali, dakle s nepunih 14 godina, otac me poslao preko granice, s povratnom voznom kartom u Pariz.

Stigao sam samo do Venecije, prošetao pjaom San Marko i ostavši bez novčanika (srećom pasoš i povratna vozna karta bili su mi u unutrašnjem džepu sakoa) mogao sam da se bezbrižno vratim u Sarajevo. To tada baš nije bilo suviše lako, četiri sam puta menjao voz i spavao u vagonima ili na stanici. Otac me nije prekorio zbog brzog povratka. „Svako iskustvo se plaća!“ – rekao je.

Nedeljom nas je vodio na Trebević, Crepoljsko, ili vrelo Bosne. Razvijao je kod nas volju za planinarenjem. Kupio mi je i prvu kožnu nogometnu loptu, *futbal*, na čemu su mi svi klinci iz susedstva jako zavideli. Dobio sam i alpske sanke, kasnije i skije, pa teniski reket i loptice, itd, itd. Otac me vodio prvi put i u operu, operetu i na balet u Beču. Na dramske i kino predstave u Sarajevu. Upisao me u skaute i planinarsko društvo „Prijatelj prirode“; pretplatio na sarajevski književni časopis „Pregled“ i beogradski „Srpski književni glasnik“, sve po majčinim uputama, kako bi se kod mene zasadilo seme znatiželje i želja za svestranim upoznavanjem života.

U decembru 1965. otišao sam po majku u Detroit, doveo je definitivno u Beograd. Zbog čvrstog i kategoričnog uverenja mojih roditelja da „staro i mlado ne idu zajedno“, kod mene se zadržala svega nekoliko dana. Vuklo ju je Sarajevo. U njemu je bila rođena. Bez obzira na nekadašnji veliki imetak, kuće, zemljišta, radnje koje su nam oduzele

vlasti NDH, moja mati nije mogla, unatoč bezbroj mojih intervencija, da dobije niti stanarsko pravo na garsonjeru. Tri se godine mučila kao podstanar, a 1968. dobila je konačno stanarsko pravo na jednoiposobni stan, u Zagrebačkoj 93, na Grbavici, zahvaljujući upornim intervencijama Ivana Štajcera, dirigenta Sarajevske opere. Njemu je uspjelo – što meni nije!

Moj brat Eli, koji je živio u Sarajevu, posećivao ju je svakodnevno, a ja sam svraćao kad mi je posao to dozvoljavao. Mati se nikada i ninašta nije žalila. Zabavljala se gledanjem televizije, rešavanjem ukrštenih reči i upornim popunjavanjem tiketa sportske prognoze. Revije na francuskom, nemačkom, španskom i engleskom redovno je čitala, a slala joj ih je nećaka Nina Šarko iz SAD.

U Ljubljani sam spremao koncert s Davidom Ojstraham, kao šef dirigent Slovenske filharmonije, kad me nazvao šogor, muž Vjerine sestre Vesne, dr Branko Katarinić, načelnik hirurškog odeljenja sarajevske Vojne bolnice. Rekao mi je da je majku smestio na interno odeljenje i da bi bilo dobro da dođem. Uspeo sam da avionom stignem istoga dana i da ju još zateknem u životu. Prepoznala me. Sa mnom je došao i brat. Pošto smo napustili bolnicu, prestala je da diše. Imala je, isto kao i otac, punih osamdeset godina. Bilo je to 22. decembra 1972. godine.

Koncert u Ljubljani s Davidom Ojstraham preuzeo je 24. decembra, Antun Nanut (na dan pogreba moje majke).

Posle pogreba koji je obavljen na parceli za Jevreje na sarajevskom groblju Bare, skromno i bez sveštenika, zagrlio sam vrlo potresenoga brata Elija, rečima da smo našoj majci ostali veliki dužnici za sve što je učinila za nas.

Sutradan sam želeo da budem sam, da ne razgovaram ni s prijateljima ni s rodbinom. Tumarao sam gradom i obilazio mesta vezana za mladost i roditelje. Popeo sam se na drugi sprat kuće na keju, pored mosta Gavrila Principa, u kojoj se sada nalazio Muzej „Mlade Bosne“, a koja je nekada bila vlasništvo moga dede Elijasa Baruha. Zamolio sam nepoznate stanare da me puste na balkon sa kojeg je pucao vidik na istok, na jug i zapad... Nerado su me pustili u stan. Da bih mogao da dođem do balkona morao sam da pazim da slučajno ne pogazim gomilu dece raznog uzrasta, koja su plazila po podu, igrala se žmurke i međusobno se tukla, u neurednoj, prostranoj prostoriji koja je nekada bila elegantna trpezarija. Tu je, preko celoga zida, u doba mog detinjstva, visila velika fotografija moga pradede i prabake u prirodnoj

veličini, rađena u Beču. On je bio odeven u bogati kaftan sa rubovima od krzna i sa povećim crvenim fesom na glavi, a ona je bila u bogatom brokatnom prsluku i dugačkoj suknji, u stilu žena aristokratskog porekla prve polovine 19. veka. Na glavi je, umesto dekorativnog šešira, imala „tukadu“ (neka vrsta čvrste, šarenom svilom obložene šubare) s gusto nanizanim dukatima na rubovima. Pored slike, nalazila se vitrina sa odlikovanjima i poklonima koje je pradeda dobijao za razne zasluge, barem se tako pričalo, od carigradskog sultana, raznih arapskih šeika (prilikom čestih hadžiluka – poseta Meki, Medini i Jerusalemu) kao i od austro-ugarskog cara, nemačkih kneževa i prinčeva, a sa naročitim ponosom se naglašavao poklon i odlikovanje samoga Napoleona. Svake nedelje, oko 11 sati, kada je vreme to dopuštalo, prisustvovao sam na ovom balkonu nadmetanju dede i unuka, dvojice imenjaka Eliasa, u igri istočnjačke „table“ koju smo nazivali „šeš-beš“.

Obično nisam obraćao naročitu pažnju na njih iako su se oglašavali pobedonosnim, radosnim kliktanjem. U to vreme, bez ikakvog sam se razmišljanja predavao slušanju bakinog mekog i umiljatog pevanja, dok se, u kuhinji bavila pečenjem hleba i pastela od mesa i poriluka (jedne vrste pite, bureka) i meni naročito dragih „ruskitas“ – slatkog peciva od oraha i groždica. Ona je s neverovatnim uživljavanjem pevala stare sefardske romanse španskih Jevreja, koje su u meni poticale vrlo setna raspoloženja, a gledanje na reku Miljacku i staro Jevrejsko groblje na Kovačićima, ne znam zbog čega, teralo mi je suze na oči. Mučio sam se da to sakrijem od dede i Elija. Čudnovato, ali i mamino sviranje nekih Mendelsonovih *Pesama bez reči* i Šopenovih (Chopin) *Etida* na klaviru, u detinjstvu me uvek jako potresalo...

Nalazeći se na tom istom balkonu, sa koga puca isti, nepromenjen vidik, gledao sam – uprkos betonskim, visokim zgradama koje su nikle – ono što sam hteo da vidim: dugo sam zadržao pogled na Vratniku, vojnoj kasarni Vojvode Stepe Stepanovića, u kojoj sam služio rok, mostu Gavrila Principa, Miljacki, Trebeviću, starom Jevrejskom groblju, Igmanu, dalekim obroncima Treskavice, Bjelašnice i Prenja... Ne znam koliko sam vremena proveo na tom balkonu. Zahvalio sam se brojnoj porodici koja nije prestala da me sumnjičavo promatra. Gledali su me sa balkona, sve do mog poslednjeg pogleda na kuću sa keja...

Ne znam gde sam sve hodao do odlaska večernjeg voza za Ljubljanu. U odeljku spavaćih kola bio sam sam. Nisam mogao da zaspim.

Ravnomerno lupanje točkova bacilo me u nekakvo magnovenje. Možda i san. Prelistavao sam nekad vođeni vlastiti dnevnik:

Rodaka Nina Šarko piše mi iz Detroita, da se moja majka, nakon smrti moga oca Salamona, užurbano sprema da napusti Ameriku i da moram doći po nju. Želela je ostatak života da provede u Sarajevu i da tamo bude zakopana...

Oskarova supruga Vjera i ćerka Maja šezdesetih godina prošlog veka u Beogradu

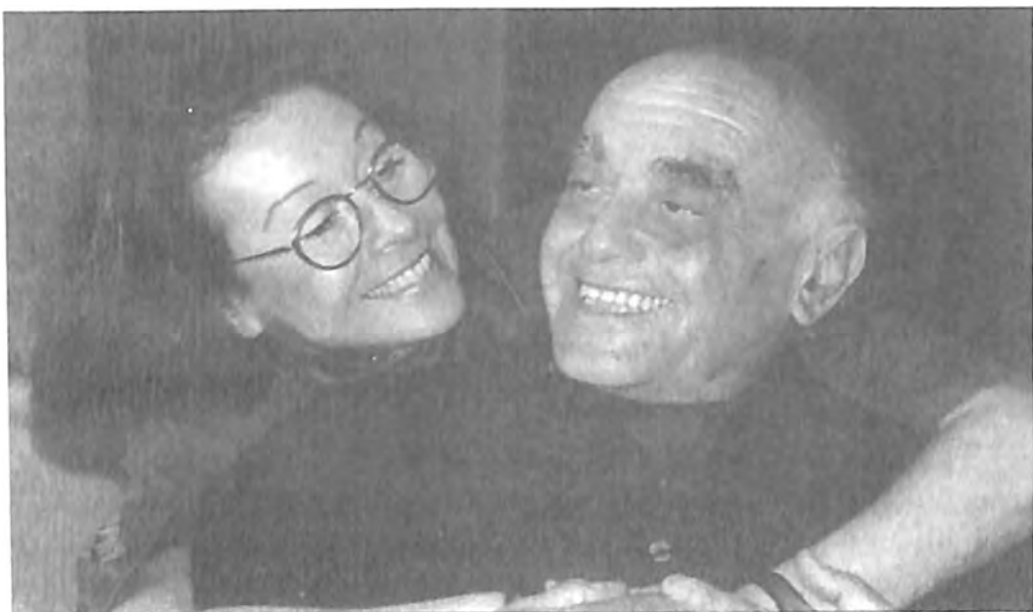
S majkom sam u našem kratkom zajedničkom životu retko razgovarao. Nikada nismo iznosili misli do kraja. Sve je bilo rečeno u naznakama, ali smo se potpuno razumeli. Shvatio sam njenu želju da živi u Sarajevu, jer sam znao da želi da bude od koristi ne samo svojoj starijoj sestri Sidi, majci Elija Fincija, direktora Jugoslovenskog dramskog pozorišta u Beogradu, već i mom bratu Eliasu, koji ju je obasipao pismima punim nežnosti, ali i besperspektivnosti i depresije...

Brat se potajno nadao da bi mogao, pošto je majka sada bila američka državljanica, da vrati u vlasništvo nešto od naših nekadašnjih nekretnina, koje je NDH oduzela 1941, a nova vlast 1945. godine nacionalizovala. Nedugo nakon majčinog dolaska u Sarajevo, njena sestra Sida je prešla da živi kod sina Elija Fincija u Beograd.

Majka je od Elijasa tražila da obustavi svaki pokušaj dobijanja naknade za nacionalizovanu imovinu. Živela je skromno i povučeno.

Čitala je mnogo. Nije uopšte izlazila. Po stanu se kretala gurajući pred sobom stočić na točkićima, koji joj je služio i kao poslužavnik. Gledala je, ne suviše često, televiziju i slušala radio. Samo ponekad, i to na jed-vite jade, uspeva sam da je nagovorim da se sa mnom provoza u autu i da joj pokažem grad koji je toliko volela. Ni na jedan moj koncert ili opersku predstavu nisam uspeo da je dovedem.

Posle jednog koncerta pričao sam joj oduševljeno šta se sve u Sarajevu događa, naročito na polju kulture, a isto tako i o mom radu u Filharmoniji i u Operi. Majka je prestala da me sluša, uporno me gledala kao da me pita da li sam srećan i da li se stvarno ostvarilo sve o čemu sam u mladosti maštao... Prekinuo sam pričanje, nastala je tišina. Uz kafu, donela mi je knjigu Andre Žida (Gide) „Moj povratak iz SSSR-a“ i rekla: „Znam da si pročitao. Pročitaj opet!“...

Oskar sa ćerkom Majom devedestih godina

Prisetio sam se svojih gimnazijskih dana, juna 1928. godine, kada je u Skupštini u Beogradu odjeknuo hitac iz revolvera Puniše Račića i ubio istaknute hrvatske političare, braću Radić i Đuru Basaričeka. U gradu se zbog tog događaja osećala velika zabrinutost. Atmosfera je pretila pravom katastrofom. Napetost je rasla zbog policijskih ispitivanja istaknutih Sarajlija katoličke veroispovesti. Neki su bili zatvoreni. Na pogrebu Đure Basaričeka, poslanika iz Sarajeva, došlo je do izgređa. Policija je uhapsila nekoliko ljudi. U školi je katolički kate-

heta Jablanović obilazio sve razrede i terao čak katolike da odu kućama. Profesori Ante Babić, Stjepan Tomić i „tatica“ Astaloš nisu održavali časove. Za mene je ubistvo u beogradskoj skupštini bilo kriminalan čin jednog ludaka. Političku dimenziju ovog ubistva moj mozak tada nije mogao da shvati.

U nekoliko navrata u detinjstvu, mati mi je dala da čitam knjige odabrane s jasnom namerom, uz napomenu da ih sada još neću moći u potpunosti da razumem ali će u meni izazvati želju da im se vratim. Na dan skupštinskog umorstva mati mi je u ruke tutnula knjigu Princa Jusupova (Yousoupov) „Zašto sam ubio Raspućina?“ kao i autobiografiju Mahatme Gandija. Sledile su knjige Sjenkijeviča (Sienkiewicz) „Ognjem i mačem“, Merežkovskog „Bogovi su žedni“, Gorkoga „Mati“ i „Optužujem“ (J'accuse) na francuskom jeziku, Emila Zole.

Prema onoj narodnoj, „kad odrasteš kaz'će ti se samo“, ja sam se ovim knjigama i autorima vraćao i napajao njihovim porukama. Knjige koje sam dobijao na čitanje od mojih školskih kolega i prijatelja, davao sam majci. Bile su to „Tihi Don“ Mihaila Šolohova, „Poreklo porodice“ F. Engelsa, „Uvod u dijalektički materijalizam“ Talhajmera (Talheimer), Sinklera Luisa (Sinclair Lewis) „Dr Arrowsmith“, „Budenbrookovi“ Tomasa Mana (Thomas Mann), „Zlatno tele“ i „Dvanaest stolica“ Iljfa i Petrova, te Krležin „Antibarbarus“. Nisam siguran da ih je čitala. O tome nismo razgovarali.

Kad sam odlazio na studije u Prag, dala mi je knjigu Rabidranata Tagorea „Vrtlar“, koju sam često prelistavao...

Oskrnavljena Vraca

Trodnevni uzbudljiv boravak u Sarajevu 2004. godine, iskoristio sam da posetim meni značajna mesta – Grbavicu, Vraca, staro jevrejsko groblje i gradski muzej, groblje na Barama, Prvu mušku gimnaziju i Atelje Collegium Artisticum u Skenderiji.

Na Vracama je nekada bio spomenik žrtvama fašizma, na staroj austrougarskoj tvrđavi su bila ispisana gotovo sva imena ubijenih sarajevskih Jevreja, demokrata i antifašista. Nekoliko stotina imena upisano je isklesanim slovima u kamenu. Među njima brojni Danoni...

Kada sam s Ibrom Spahićem posetio Vraca, dočekala su me potpuno devastirana. Nema više ni jednog imena koje bi podsetilo na streljane Sarajlije... Nema svedočanstva antifašističke prošlosti grada... Na Vracama su, tokom četvorogodišnje opsade Sarajeva devedesetih godina

boravile Karadžićeve paravojne jedinice. Odatle su imale grad na dlanu. Podsetio sam se snimljene vesti koju sam gledao na televiziji gde Karadžić s pesnikom, gostom iz Rusije, mitraljezom tuče po Sarajevu...

Slika koju sam zatekao na Vracama bila je odraz mržnje i besmisla rata. Ko god da je bio ovde – poneo se vandalski. Vraca su tog vrućeg sarajevskog prepodneva bila potpuno pusta. Koračali smo prostorom tvrđave na čijem se podu još moglo naći poneko otrgnuto kameno slovo... Pitam se do kada će ovako devastiran spomenik stajati na sramotu ne samo onih koji su ga devastirali, nego i onih koji dozvoljavaju da takav i dalje stoji...

S pijetetom sam sa zemlje podigao nekoliko slova... Setio sam se i otvaranja ovog spomenika: govorio je Dane Olbina, tada gradonačelnik Sarajeva, a ja sam dirigovao vojnim orkestrom i kombinovanim sastavom svih sarajevskih građanskih horova...

S Danom Olbinom sastao sam se jedne od tih sarajevskih večeri juna 2004. Pričao mi je o ratnim godinama u devedesetima i svojim svakodnevnim pokušajima da dođe do hrane, vode, o susretima sa sugrađanima, koji su četiri godine proveli u mišolovci, pod Karadžićevom opsadom. Poklonio mi je i knjigu, svoj ratni dnevnik, u kojem je – iz dana u dan – beležio sva svoja kretanja kao i vesti koje je slušao na radiju ili pročitao u novinama...

Po dolasku u Bašku, ovu sam knjigu pročitao u jednom dahu...

Danetova je teza da niko u Sarajevu, te grozne četiri godine, bez obzira na nacionalnost – nije bio siguran. Svi su bili podjednako izloženi... Pritisnula me sumnja u mogućnost suživota i rešenje krize u tvrdim bosanskim glavama... Bez odlučnog stava svih svetskih snaga o jedinstvenoj multinacionalnoj Bosni i Hercegovini i svih ljudi na ovim prostorima, ne vidim izlaza iz nasilno stvorenog stanja. Multietničnost, tolerancija, suživot, kosmopolitizam, u jedinstvenoj BiH, uslov su razvoja i bolje budućnosti. Čim se prestalo da ratuje, nastavio se život, doduše jednih pored drugih, jer rane i sjećanja, na žalost ostaju...

Imponovao mi je optimističan stav Ibri Spahića, ali i ministra za kulturu Kantona Sarajevo, mog dugogodišnjeg saradnika u scenskoj umetnosti, basa Ivica Šarića... Uz njih, činilo mi se na trenutak da sve i nije baš potpuno beznadno... Ipak, životno iskustvo mi govori koliko je teško graditi izgubljeno...

Samuel-Leo GRINVALD

SPASAVANJE ŽENA I DECE U ĐAKOVU

Rođen je 22. maja 1920. godine u Babinoj Gredi. Od svoje desete godine, zajedno sa roditeljima, dva brata i dve sestre, živeo je u Vinkovcima. Cela njegova porodica stradala je u koncentracionim logorima Jasenovac i Stara Gradiška. I sâm je bio zarobljenik u tim logorima, a iz Jasenovca je i pobjegao. Završetak rata dočekao je boreći se u partizanskim jedinicama.

U vreme pisanja ovog priloga živeo je u Beogradu kao vojni penzioner.*

Prilog Samuela Grinvalda preuzet je iz knjige Zorana Vasiljevića „Sabirni logor Đakovo“, Slavonski Brod, 1988, izdanje Centra za povijest Slavonije i Baranje, Slavonski brod – Spomen područje Jasenovac.

„Negde u decembru 1941. godine Jevrejska opština u Vinkovcima (predsednik dr Ignjat Lang, advokat) bila je obaveštena od Jevrejske opštine u Osijeku da će po nalogu ustaške vlasti biti u Đakovu formiran ženski logor i da će logor biti smešten u jednom zapuštenom mlinu,

* Samuel Grinvald je umro 1995. godine i sahranjen na Jevrejskom groblju u Beogradu.

inače vlasništvo Đakovačke biskupije, pa je molila za pomoć u materijalnom pogledu, obzirom da je Jevrejska opština u Osijeku bila određena da preuzme svo staranje i organizaciju logora, kako u ishrani, tako i ostalom smeštaju i drugim potrebama. Pošto je Jevrejska opština u Osijeku bila obaveštena o transportu žena i dece koji iz Stare Gradiške idu za Đakovo, odnosno o njegovom tačnom polasku sa željezničke stanice Okučani, bilo je zatraženo od ustaških vlasti da dozvole da se u Okučane prilikom polaska transporta doturi nešto suhe hrane. Pošto je to bilo odobreno, Jevrejska opština u Osijeku odredila je svog predstavnika i zamolila Jevrejsku opštinu u Vinkovcima da i oni također odrede svog predstavnika. Tom prilikom poslali su i prepis odobrenja za odlazak u Okučane, na temelju čega i pošto većina pozvanih, verovatno iz straha, nisu hteli da se poduhvate za taj put, jer su to mahom bile nešto starije osobe, bio sam pozvan od strane predsednika opštine dr Langa i Isidora Perere i zamoljen da li bih se ja toga prihvatio. Ja sam bez pogovora pristao da to uradim. Bilo je kupljeno tri džaka suhe hrane, pribavljena je propusnica ustaške policije u Vinkovcima na moje ime, dobio sam izvesnu svotu novaca za troškove puta i dr., natovario sam hranu u voz i stigao u Okučane ujutro rano, izbacio džakove iz voza i ušao u čekaonicu da bih sačekao transport iz Stare Gradiške. Od jednog željezničara sam saznao da je već kompozicija putničkih vagona III klase spremna da primi transport, verovatno žene i decu, ali nije znao kamo idu. U čekaonici sam zapazio jednog mladića, isto tako sa dosta stvari (hrane), došao sam s njim u kontakt i saznao da i on o istom zadatku dolazi iz Osijeka. Oko podne kod željezničke stanice pojavilo se desetak konjskih zaprega natovarenih sa stvarima i u svakim kolima poneka žena koja u toku puta nije mogla da pešači pa su je utovarili u kola. Pre dolaska tih kola stigao je i jedan kamion natovaren sa ženama i malom decom u Okučane. Posebnim manjim kamionom stigle su i ustaše – oko desetak sa natporučnikom Skočibušićem (bez jednog oka) koji su vršili stražarsko obezbeđenje transporta do Đakova. Posebna ustaška pratnja ovog transporta od Stare Gradiške do Okučana (cestom, jer ne postoji željeznička pruga od Okučana do Stare Gradiške) po dolasku u Okučane vratila se kolima u Staru Gradišku. Dakle, transport je preuzeo natporučnik Skočibušić sa desetak ustaša, naredio utovar žena i dece u vagone, što je brzo izvršeno. Bilo je vreme da i ja stupim u dejstvo. Prišao sam komandantu transporta, natporučniku Skočibušiću, i rekao mu da smo nas dvojica, jedan iz Vinkovaca

drugi iz Osijeka, upućeni sa hranom za ovaj transport i pokazao propusnicu. On nije ni pogledao propusnice, već je samo rekao: 'Gospodo izvolite'. Potom smo se nas dvojica dogovorili da ja uzmem drugi deo a on prvi deo lokomotive. Pomogli smo jedan drugome da utovarimo tu hranu i posle toga nakon pola sata transport je krenuo. Ustaše su bile raspoređene u sve vagone. Svaki ustaša je imao po jedan vagon. Među zatočenicima bila je i jedna otresita, srednjih godina, po imenu Sarinka kojoj sam se obratio, a ona je primila na sebe da sa nekim devojkama podeli svima hranu u delu kompozicije za koju sam bio dogovorio sa predstavnikom iz Osijeka. Zamolio sam je da hrana bude svima raspoređena i ona mi je na to rekla da ništa ne brinem, da će biti sve u redu. Samo me je pitala odakle sam i kako se zovem. Na to joj je ustaša nešto skrenuo pažnju, što sam odmah primetio, tako da ni ja više nisam tog momenta hteo da razgovaram, jer su i mene ustaše motrile, što sam primetio. Posle, putem cigareta, koje sam poneo za sebe, stupio sam u vezu s tim ustašom dajući mu cigarete, a on me ništa nije ispitivao. Ja sam ga jedino zamolio da mi dozvoli da prođem kroz vagone da vidim da li su svi primili hranu koju sam doneo. On je dozvolio i pošao je sa mnom. Prošao sam sve vagone, video žene i decu, nisam nikoga od njih poznavao, ali me je interesovalo njihovo stanje u kome se nalaze. Stanje žena i dece ne može se nikakvim recima opisati. Bili su bolesni, izgladnjeni, namučeni, bez ikakvih mogućnosti za održavanje higijene, pune vaški i vrlo loše fizičke kondicije. Zabranjeno im je bilo stupanje u kontakt sa bilo kojom osobom, otvaranje prozora i gledanje kroz njih.

Nakon izvesnog vremena pitao sam ustašu koji je bio zadužen za obezbeđenje da li ćemo, gde i koliko stajati. On mi je rekao da ne zna. Kako sam imao para, a video sam da je on velika beda, da nema ni cigareta, ja sam pomislio da bi bilo dobro da mu dam nešto para pod izgovorom da kad budemo negde stali da kupi nešto cigareta i nešto da popijemo. Što sam zamislio to sam i uradio. On je oberučke novac primio, a ja sam se već od tog momenta slobodnije osećao i uspeo sam više da kontaktiram sa Sarinkom i kretao sam se slobodnije po vagonu i stupao u kontakt sa ženama. Prvo sam upoznao Dinu i Sarinku Brodski i njihovu majku koje su mi uspele nešto reći što me je momentalno interesovalo, pa sam ih pitao i za mog brata i prijatelja iz Vinkovaca. Dobio sam odgovor da nikakav kontakt sa muškim logorom nisu imale i da im ništa o njima nije poznato.

Negde na pruzi između Slavonskog Broda i Vrpolja stajali smo dosta dugo, ustaše su se rasporedile sa obe strane kompozicije, jer je već bilo prilično mračno, te smo kasnije nastavili put i negde oko 22 sata stigli pravo, industrijskim kolosekom, pred sam mlin u budući logor, gde je trebalo da se smesti ovaj transport.

Dolaskom transporta pred mlin zatekli smo predstavnike Jevrejske opštine u Osijeku* među kojima je bilo dva do tri lekara, nekoliko omladinaca, a u kuhinji nekoliko Jevrejki iz Osijeka, koje su pripremile čaj i nešto suve hrane, za prvi prijem žena i dece.

Kako je transport stigao, natporučnik Skočibušić sa ustašama koji su pratili transport napustio je obezbeđenje i otišao svojim pravcem, a obezbeđenje je preuzela policija iz Đakova i na čelu spoljne strane mlina na ulaznim vratima prema željezničkoj stanici postavila svog stražarpolicajca.

Pošto su žene i deca istovareni iz vagona, smeštene su na ležajeve koji su prethodno napravljeni od dasaka kao boksovi, poslužene su bile sa toplim čajem i nešto lakše hrane. Potom je izvršena dezinfekcija, a odmah zatim je određeno dežurstvo lekara, koji su pružili pomoć koliko su bili u stanju, a nekoliko omladinaca bilo je određeno za dežuranje radi pružanja pomoći. Ali i mi svi ostali

Samuel (prvi sdesna); brat Jakob, sestre Elza i Vera i brat Filip, stradali su u Jasenovcu

* Koliko se sećam od lekara bio je dr. Miškolci iz Vinkovaca, predstavnici Jevrejske opštine iz Osijeka Grinbaum, Rip, kao i Glassner iz Donjeg Miholjca. Ostalih imena se ne sećam.

koji smo se zatekli ovde da pomognemo jer je to bilo potrebno. Ja sam lično hteo što pre da odem u Vinkovce, ali sam zamoljen od Grinbau- ma da ostanem još nekoliko dana radi pružanja pomoći. Svi koji smo pomagali oko organizacije, smeštaja i pomoći u logoru, bili smo smešteni preko puta železničke stanice u ugostiteljskom objektu kod Broda, gde smo se i hranili. Uspeo sam da jedan dan odem do Vinko- vaca i vratim se nazad da bih u Vinkovcima mogao ispričati o celoj situaciji u vezi sa ovim transportom i smeštajem u Đakovo.

Jevrejska opština u Osijeku apelovala je na Jevrejsku opštinu u Vinkovcima da po mogućnosti prikupe nešto hrane i odeće za Đakovo, jer sama opština u Osijeku to nije mogla u potpunosti izvršiti. Kako sam se vratio u Đakovo, posle dva-tri dana rekao mi je dr Lang i Izidor Perera da se vratim u Vinkovce radi organizacije prikupljanja hrane po kućama. Tako sam se ponovo našao u Vinkovcima na novom zadatku.

U Vinkovcima je počelo sakupljanje hrane i odeće. Ovde su, pored mene, naročito bili aktivni Eugen Fleš, koji je imao gostionu pa mu je bila oduzeta, a imao je konjića sa malim špediterom, što nam je veoma olakšalo u ovom poslu. Pored toga, iznajmili smo jednu prostori- ju koja nam je bila potrebna za smeštaj sakupljene hrane i odeće. Dalje u prikupljanju hrane i odeće istakli su se Irena Rot, Vera Engl i Aleksandar-Saša Štajn, kao i većina vinkovačkih Jevreja. Prema svo- jim mogućnostima svi Jevreji iz Vinkovaca su se odazvali i dali su pri- loge u hrani i odeći, kao i u novcu, koje je prikupljala Jevrejska opšti- na za potrebe logora u Đakovu za kupovinu životnih namirnica.

Na inicijativu Eugena Fleša organizovano je pakovanje manjih paketića sa najpotrebnijom hranom za decu i stare, dok je ostala hrana prebačena u rinfuzi u logor. Hrana se prebacivala nedeljno jedanput sa angažovanim špediterom Mihaljevićem, kome je ovaj posao bio pla- ćen. Ukoliko je u toku nedelje bilo sakupljeno više hrane, besplatno do Đakova bi odvezao Leo Klopfer, koji je posedovao zaprežna kola. Uz svaku pošiljku išao sam ja i još neko iz Vinkovaca. Hranu smo pre- davali u magacin logora, a dalje je bilo raspoređivano prema potreba- ma. Paketići, koje smo pakovali u Vinkovcima za decu i starije, preda- vani su u logoru Sarinki koja je sa omladinkama vršila raspodelu. Koristili smo priliku da po povratku iz Đakova uzmemo i pisma koje su zatočenice pisale rodbini i prijateljima. Mi smo to usput predavali na poštu, kako ne bi zapalo u oči vlastima. Gro te pošte poslato je iz Vinkovaca, ali u više dana.

Na traženje Jevrejske opštine u Osijeku od Ustaškog ravnateljstva u Osijeku da se odobri prebacivanje jednog broja dece iz Đakova u Osijek i Vinkovce, gde bi bila smeštena kod jevrejskih porodica. Ustaško ravnateljstvo je odobrilo izvestan broj dece za smeštaj u Osijeku i okolini a Jevrejskoj opštini u Vinkovcima za smeštaj u Vinkovcima i okolini odobreno je 37-ro dece do 12 godina starosti.

Jevrejska opština u Osijeku je obavestila Jevrejsku opštinu u Vinkovcima za tačan datum preuzimanja dece u Đakovu, kog datuma se ja više ne sećam, ali bilo je to u januaru 1942. godine. Bio sam pozvan od strane dr Langa, predsednika Opštine i Isidora Perera, Armina Borovica i doneta je odluka da po decu pođu Isidor Perera i ja. Odlučeno je da Isidor Perera angažuje kamion sa cirkodom od vlasnika Bačuke, koji je posedovao mlin u Vinkovcima, a koga je Isidor Perera poznavao. Bačuka je iznajmio kamion sa šoferom. Sutradan ujutro krenuli smo Isidor Perera i ja sa dobijenim propusnicama od strane ustaške policije u Vinkovcima. U selu Stari Mikanovci postojala je jevrejska porodica Maks Fišman koji je imao trgovinu mešovite robe, a inače kada smo prebacivali hranu iz Vinkovaca za Đakovo uvek smo po odlasku i povratku navraćali radi okrepljenja i odmora. Tako i ovog puta dogovorili smo se i zamolili Maksa i njegovu suprugu da pripreme vrući čaj i nešto hrane za okrepljenje za decu koju prebacujemo u Vinkovce. Oni su to srdačno prihvatili.

Kad smo stigli u Đakovo tu se nalazila jedna Jevrejka lekarka iz Jevrejske opštine u Osijeku uz čiju su pomoć već deca bila određena koja treba da idu u Vinkovce. Dok je Isidor Perera razgovarao sa svojim rodicama koje su bile u logoru, a kako su mene koji sam od prvog dana dolazio u Đakovo poznavale te žene, to su me molile za uslugu da im povedem decu da bi se spasla. Kako je kamion bio dosta velik i

Bandera u Đakovu na kojoj su vešani zatočenicii 1944. godine

prekriven cirađom, to sam iskoristio tu mogućnost, i ne razmišljajući o eventualnim posledicama, umesto odobrene kvote od 37 dece, uzeo sam 57, tako da se samo zadnja cifra na sedam slagala. Pedesetsedmo dete je bila Sarina Brodski, koja je imala više od 12, odnosno 14 godina, i to na veliko preklinjanje njezine majke nisam mogao da odbijem a da je ne prihvatim. Po smeštaju dece u kamion spustili smo cirađu, dok se u kamionu nalazilo i nešto slame i ćebadi da bi deci bilo toplije, jer je to bio mesec januar. U kabini, sem šofera sedeli smo Isidor Perera i ja, koji sam na krilu držao trogodišnje dete Noricu (majka joj se zvala Blanka), a mislim da se prezivala Montiljo, iz Sarajeva. Kada smo stigli u Stare Mikanovce, porodica Fišman je spremila osveženje, tj. čaj i nešto hrane za 37-ro dece. Kada su videli ovoliki broj dece, a zašta ni sâm Isidor Perera nije znao do Mikanovaca, gde je videvši ovoliki broj počeo da galami na mene pribojavajući se posledica, jer nije za ovoliko dece ni priprema, odnosno smeštaj bio obezbeđen. Ja sam ga umirivao da ću ako dođe do nekih nemilih posledica sam snositi odgovornost i da ću se starati oko smeštaja ove dece. U Starim Mikanovcima porodica Fišman je prihvatila dvoje dece – brata i sestru, a mi smo nastavili sa putem za Vinkovce.

Po dolasku u Vinkovce otišli smo pred kuću Eugena Fleša, gde je bilo dogovoreno da članovi Opštine preuzmu decu, a ovo mesto smo s razlogom izabrali, jer je bilo udaljeno od centra a kuća je imala dosta veliki prostor gde su deca mogla da pričekaju dok se ne odvedu kod porodica. Iako skućenog prostora (tri porodice nasilno smeštene u dvosobni stan) ja sam uzeo Sarinu Brodski i malu Noricu koju sam za vreme puta držao u krilu i odveo ih kod mojih roditelja. Ostala deca su bila, s obzirom na uvećani broj i angažovanje Eugena Fleša i ostalih žena, smeštena kod porodica bilo povećanjem broja ili naknadnim prijemom nekih porodica. Uglavnom, svih 57 dece bilo je na sigurnom do daljnjeg.

Ne bi moglo a da se ovom prilikom ne spomene hrabrost i snalazljivost pok. Sarinke koja je, žrtvujući sebe, uspela da u onim teškim trenucima kada je u logoru harao tifus i druge bolesti, a od kojih je dnevno umiralo i staro i mlado, organizovala da se sve umrle osobe, prilikom odnošenja iz logora na Jevrejsko groblje, obeleže na taj način što je kod svake osobe stavljala podatke (ime, prezime, godina rođenja i iz kojeg mesta), pa su u dogovoru sa grobarom, koji je i inače od pre rata bio plaćeni čuvar Jevrejskog groblja, ti podaci zapisivani a grobovi označeni, te danas ovo groblje predstavlja jedino logorsko

groblje u Evropi gde se znaju imena i mesto sahranjenih, a groblje je uz pomoć čuvara Stjepana Kolba i njegove porodice sačuvano. Ne može se reći da i sâm grobar nije od svega toga imao neke materijalne koristi, jer je Sarinka vrlo uspešno sa njime saradivala i pošto je među ženama u logoru bilo i nešto novca, pa mu je usput Sarinka uvek doturala i ujedno ga molila da za potrebe žena kupi uglavnom nešto alkohola zbog dezinfekcije rana i dr., a ostalo da zadrži za sebe.

Ne mogu a da ne spomenem grupu omladinki, od kojih se sećam i nekih imena kao: Dina Brodski iz Sarajeva, Spicer iz Slavenskog Broda, omladinka Papo iz Sarajeva i dr. koje su svestrano pomagale Sarinki u svim poslovima i ni jednog momenta se nisu demoralisale i češće su zapevale pesmu: 'Logor nam je dom naš sada, slama nam je ležaj tvrd, a sloboda već je blizu...', dok sam dalji tekst zaboravio.

Karta koja je glasila na Samuelovo ime, koja mu je omogućavala da prima pakete u vreme dok je bio zatočen u sabirnom logoru u Staroj Gradiški

U drugoj polovini marta 1942. godine bila je sakupljena veća količina hrane i nešto ćebadi, te smo angažovali veći špediter sa zaprežnim konjima u Đakovo. Tu pošiljku su pratili Eugen Fleš, Vera Engl, ja i sam Klopfer koji je i vozio špediter, a Eugen i Vera do tada još nisu bili nikada u Đakovu. Sećam se dobro da se tom prilikom dosta teško dobila propisna propusnica za nas četvoro. Iz Vinkovaca smo rano u zoru krenuli prema Đakovu. U Starim Mikanovcima kod Fišmana smo na-

vratili da se odmorimo i tom prilikom smo malo sačekali da ova deca – brat i sestra – koji su kod njih bili smešteni, napišu pismo i poneli paket za njihovu majku, koji su oni, verovatno zajedno sa Fišmanom, spremili. Dolaskom u Đakovo prema logoru, sa izvesne udaljenosti primetili smo ustaše i odmah smo okrenuli špediter i uputili se u gostionicu gde se izdavala štala za vreme vašara i pijačnih dana. Od lica koje je u ime gostioničara izdavalo štale i vršilo naplatu, saznali smo da su logor gde su smeštene žene i deca, pre dva-tri dana preuzele ustaše i da više desnom stranom, uz sam logor, pešaci više ne smeju da prolaze.

Bili smo iznenađeni i uplašeni i pao je predlog od Fleša da ceo špediter vratimo nazad u Vinkovce. Međutim, ja sam predložio da idemo peške do logora da vidimo, i tom prilikom ipak je Fleš pošao kao i Vera Engl, koja je inače rešila da ide sa mnom, i uputili smo se. Preko puta logora postojao je jedan bife i čula se velika galama i pesma. Ja sam kroz vrata pogledao i video da je bilo puno i ušao sam unutra, a Vera i Fleš su ostali napolju. Tom prilikom ja sam za sebe naručio jedan mali kruškovac, a pitao sam vlasnika bifea šta piju ‘gospoda’ (misleći na grupu ustaša). On mi je odgovorio: ‘Vino’, a ja sam naručio 5 litara vina i isto toliko flaša sode, s tim da odnese u taj odeljak bifea (produžetak bifea) toj grupi. Jedan ustaša, kasnije sam saznao da je to bio Jozo Matijević, ustaški poručnik, komandant logora, pozvao me je viknuvši: ‘Crni, odi vamo’, jer mu je gazda rekao da sam ja za njih poručio to vino. Pozvao me je i ja sam seo pored njega. Odmah me je pitao odakle sam. Ja sam rekao da sam iz Vinkovaca i da sam dovezao neku hranu za neke žene i decu a da ne znam gde bi trebalo to da istovarim i predam. Na to mi je sa brutalnim rečima rekao da su to ‘Židovske k...e’ i ostale proste reči izgovorio. I tom prilikom, sećam se, rekao je jednom vodniku, koji se zvao Vuković, a koji je inače bio rodom iz Slavenskog Broda, da mi izda propusnicu da uteram špediter u logor, a on je nasamo još nešto rekao Vukoviću, što ja nisam čuo. Ovaj mu je samo klimnuo glavom. Ja sam sa Vukovićem pošao ka logoru. U neposrednoj blizini nalazili su se i Eugen i Fleš i Vera Engl, koji su posmatrali moj odlazak sa ustašom Vukovićem u prostorije logora, odnosno u njihovo zapovedništvo u logoru. Oni su se jako uplašili jer nisu znali šta će biti sa mnom. Pošli su u štalu gde je bio smešten špediter sa hranom s namerom da odmah krenu za Vinkovce. Sa Vukovićem sam ušao u ustaško zapovedništvo logora koje se nalazilo pri ulazu levo u kancelarijama bivšeg mlina. Ove prostorije pre dolaska ustaša u Đakovo nisu pripadale sa-

stavu logora. U kancelariji se nalazila jedna logorašica – vrlo lepa devojka, čijeg se imena više ne sećam, a koja je tamo nešto radila po nalogu ustaša. Kad me je primetila i videla da sam ušao, bila je sva zbunjena, a ja sam joj dao znak očima, tako da me je razumela. Ona je, kao i ostale logorašice, bila van sebe. Ustaša Vuković joj je naredio da mi napiše propusnicu za ulazak u logor, a tom prilikom sam reagovao i brzo rekao prezime i ime na Rinald Simeon, jer su me svi u logoru poznavali pod imenom Leo. Tada sam dobio propusnicu, a Vuković me je u međuvremenu pitao gde se nalazi pošiljka koju sam doterao za logor. Rekao sam da sam uterao u štalu da bih nahranio konje i da ću odmah hranu doterati. Čuo sam kada je Vuković rekao stražaru pred logorom kad ja budem stigao sa kolima i konjima da on odmah pošalje po njega, jer će se on nalaziti preko u bifeu. Ja sam tog momenta odmah vrlo brzo otišao do štale i usput nisam video Veru i Fleša, pa sam se bio malo i zabrinuo, ali kada sam došao u štalu konji su već bili upregnuti jer su rešili da se vrate u Vinkovce misleći da sam ja uhapšen i zatvoren u logoru Đakovo. Kad sam im rekao, na brzinu, da sam dobio odobrenje i propusnicu da mogu prebaciti hranu, oni su bili jako iznenađeni...

Njih troje, Klopfer, Fleš i Vera, ostali su da plate usluge za štalu i potkrovlje gdje je bio špediter, a ja sam oterao špediter sa hranom prema logoru. Kad sam došao pred logor stražar me zaustavio, jedan ustaša je otrčao preko u bife po Vukovića i tom prilikom pored Vukovića došao je i jedan ustaša sa činom rojnika, što sam tek kasnije saznao, kad sam bolje upoznao ustaše u samom logoru. Po dolasku, ustaša Vuković je naredio da se kapija otvori, on i onaj rojnik su pošli ispred špeditera a ja za njima. Potom je naredio da se otvori i druga kapija, koja su bila ulazna vrata za mlin. Tu sam sa špediterom stao pred velika ulazna vrata gde su bile smeštene žene i deca i odmah je naredeno Sarinki da se špediter istovari. Ona je uzela par omladinki i Vuković je naredio da se hitno izvrši istovar pri ulazu. Imao sam samo priliku da mi Sarinka kaže nekoliko reči i tom prilikom mi je uspela kazati da je stanje očajno, da ne dobijaju hranu, da ih ustaše muče, noću dižu i tuku i maltretiraju. Više mi ništa nije mogla reći, a ovo je iskoristila što su ove ustaše više poklonile pažnju ovim paketima i robi-nego meni. Koliko se sećam, među hranom bila su i dva sanduka šećera. Ustaša je naredio da to odmah sklone na stranu, verovatno za potrebe ustaša. Uspeo sam još samo da kažem Sarinki da su sva deca dobro, živa i zdrava i ništa više, a gledao sam devojke kako su bile iscrpljene, demoralisane i više kod njih

nije bilo one živosti koja se ranije mogla videti do dolaska ustaša. Ja sam gledao da se što pre rešim tereta. Vuković mi je rekao da ja imam propusnicu, da donesem što više hrane i da se po dolasku njemu lično javim. Zapazio sam da su logorašice sa raznih mesta u logoru vikale i pitale u vezi s decom, a ja sam morao da ne gledam i ne obazirem se na ove vapaje. Jedino sam uspeo Dini Brodski da klimnem glavom kao znak da je njena sestra Sarinka, koja se nalazila u kući mojih roditelja, dobro.

Život se nastavio posle rata: Samuel sa suprugom Olgom i decom – Dragoslavom, najstarijim sinom, Zdenkom, najmlađim, i Miroslavom, srednjim (sdesna)

Okrenuo sam kola i što sam mogao pre izašao napolje i otišao prema gostionici gde su me napolju čekali Fleš, Klopfer i Vera, s namerom da odmah produžimo prema Vinkovcima, jer su bili jako uplašeni. Međutim, već se spustio mrak i putovanje noću bi bilo vrlo opasno, a i sam Klopfer se plašio s obzirom da je špediter i zaprega bilo sve što je imao i od čega je živio i bojao se da to izgubi. Ponovo smo se vratili u štalu, častili onog slugu koji nam je doneo malo čiste slame za ležajeve, te smo tako dočekali zoru kada smo napustili Đakovo.

Rano pre podne stigli smo u Stare Mikanovce i navratili kao obično kod porodice Fišman gde smo ih upoznali kakva je situacija i šta se desilo u Đakovu. Deca koja su kod njih bila zbrinuta pitala su kako je njihova mama, mi smo rekli da je dobro i da smo joj predali paket i pismo. Oko 13 sati stigli smo u Vinkovce, Klopfer i Vera otišli su svojim kućama, a Fleš i ja smo otišli do Isidora Perere da ga upoznamo i da mu sve ispričamo, jer niko nije znao pravo stanje, tj. da su ustaše preuzele logor u Đakovu. Pokazao sam mu propusnicu koju sam dobio od Vukovića za ulazak u logor i to na moje rođeno ime i prezime. Pereri se to nije svidelo i rekao mi je da uništim tu propusnicu, što ja nisam hteo, i rekao sam mu da je ustaša vodnik Vuković rekao da dovezemo još hrane ako imamo, na što sam mu obećao da ako bude bilo da ću da dovezem. Perera je predložio Pereri i meni da sa sakupljanjem i kupovinom hrane prestanemo. Mali magacin koji smo najmili da ga odmah vratimo vlasniku i da, ukoliko smo dužni vlasniku, izmirimo dugovanje, jer se sakupljanje hrane više neće obavljati.

Napominjem da je direktno u početku 1942. godine dopremljen u logor Đakovo jedan transport žena i dece iz Sarajeva.

Govoriti o samom logoru Đakovo a ne izneti taktiku ustaške vladavine koju su sprovodili sakupljajući, iz Bosne i Hercegovine i jednim delom Hrvatske, žene i decu i koncentrišući ih sve u samom logoru Đakovo, zatim zavaravanjem javnosti kako je taj logor dat na upravljanje samim Jevrejima, uz nadzor Ustaškog redarstva, da bi kroz taj vid koristili sva još preostala materijalna dobra koja su se nalazila kod jevrejskih opština Osijek i Vinkovci i kod pojedinaca koji još nisu bili oterani u logore, a to je, pretpostavljam, bila jedna momentalna varka, jer 1941. i početkom 1942. godine nisu imali kompletno razrađen plan o konačnom uništenju Jevreja u Hrvatskoj. To najbolje ilustruje dolazak i preuzimanje logora od strane ustaša, na čelu sa zloglasnim ustaškim koljačem ustaškim poručnikom Jozom Matijevićem i ustašama koji su došli s njim direktno iz logora Jasenovac, gde su već bili veržirani za mučenje, zlostavljanje na razne načine u samom logoru Jasenovac. Oni su logor držali pod svojom komandom-rukovodstvom nešto više od tri meseca, da bi za to vreme izvršili psihičke i fizičke pripreme, kako bi što lakše i brže i bez ikakve mogućnosti otpora likvidirali preostali deo zatočenika – žena i dece, jer je i u samom Đakovu njihovim dolaskom broj umrlih dostigao veliki broj.

Negde u julu 1942. godine sve preostale zatočenice (žene i deca) posebnim transportom u zapečaćenim stočnim GG vagonima prebačeni su u Jasenovac na likvidaciju. Već kad sam se i ja nalazio u logoru (Stara Gradiška) saznao sam od Vilima Fišera, rodom iz Otoka kod Vinkovaca, koji je prebačen iz Jasenovca u Staru Gradišku kao kočijaš, da je transport sa ženama iz Đakova stigao u Jasenovac, gde je cela kompozicija na industrijskom koloseku pred samim logorom stajala puna tri dana, bez otvaranja vagona i davanja ma kakve hrane ili vode, tako da je već i u samim vagonima bilo dosta mrtvih i nepokretnih. On mi je ovo pričao jer je znao da sam ja bio učesnik u radu oko snabdevanja logora Đakovo. Fišer je to saznao iz samog razgovora među ustašama.

Sleva nadesno: Ado Kabiljo, pukovnik JNA, Miša Danon, general, i Samuel Grinvald, sva trojica bivši zatočenici ustaških logora, pred jednim od spomenika žrtvama fašizma, sedamdesetih godina prošlog veka

Dakle, logor Đakovo prestao je da postoji jula meseca 1942. godine. Iza njega ostalo je pokopano na Jevrejskom logorskom groblju oko 800 žena i dece, čiji spisak danas postoji u Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu (pergament sa spiskom sahranjenih žrtava nalazi se u urni kapele Jevrejskog groblja u Đakovu). Spisak je sačuvan zahvaljujući tadašnjem čuvaru jevrejskog groblja, koji je pedantno vodio sve sahranjene žrtve i posle rata obeležio grobove.

Pisati o logoru Đakovo a ne pomenuti hrabre devojke omladinke koje su pevale i podizale moral svim logorašicama, na čelu sa Sarinkom Papo, bio bi greh. One su, na žalost, na zverski način ubijene – zaklane – njih deset omladinki, koje su ustaše silovale i na njima se izi-
vljavali, a potom ih bacili u jednu jamu koja je iskopana u krugu logora a služila je za smeće i fekalije. U tu istu rupu-jamu na zverski način mučili su i na kraju ubili Sarinku i bacili je u istu jamu sa devojkama.

Na Jevrejskom groblju u Đakovu uredno su zapisivani podaci o umrlima, a grobovi označeni, te danas ono predstavlja jedino logorsko groblje u Evropi gde se znaju imena i mesto sahranjenih, a groblje je, uz pomoć čuvara Stjepana Kolba i njegove porodice, sačuvano.

Ovo sam doznao od kćerke Stjepana Kolba koja je i danas živa i radi kao čuvar Jevrejskog logorskog groblja u Đakovu. Ona mi je rekla da je njen otac, koji je inače ulazio u logor za vreme dolaska ustaša, s obzirom na to da je i dalje odvezio umrle jer su masovno umirale baš u to vreme, rekao da je Sarinka nestala, da je više nema među živima i da je izgleda likvidirana sa onim omladinkama, i negde sahranjena gde i omladinke. Posle rata Komisija za ratne zločine izvršila je uvid,

i konstatovano je da je u rupu bačeno 11 leševa. Po kazivanju grobara Kolba, koji je o svemu tome pričao svojoj kćerki, videlo se da je to bio istinit događaj. Izvršena je ekshumacija i posmrtni ostaci svih jedanaest žrtava sahranjeni su u jedan grob na Jevrejskom logorskom groblju u Đakovu, a podignut im je i jedan skroman spomenik od strane jednog preživelog Sarajlije.

I na kraju mogu još da navedem da sam posle rata od čuvara groblja saznao, a što je i obelodanjeno, da je ustaški vodnik Kosta Sovilj imao jednog dresiranog vučjaka sa kojim je zlostavljao žene, a naročito decu, jer ga je huškao i koji je tom prilikom skakao na njih, grizao i grebao. Jednog dana i samom ustaši Sovilju se to osvetilo. Nahuškavši psa na jednog malog muškarčića od svojih osam godina, pas je umesto na njega skočio na samog ustaškog vodnika, ugrizao ga i otkinuo mu levi obraz. Psa su, naravno, likvidirali.

Po hapšenju žena, devojaka, dece, ostatak muškaraca Jevreja, početkom maja 1942. godine u Radničkoj komori gde su sakupljena deca koja su bila smeštena u Vinkovcima iz logora Đakovo, sa uhapšenim porodicama gde su bila smeštena deca, uspelo ih se prebaciti pod kontrolom policije u Osijek, pošto u to vreme nije bio likvidiran logor Đakovo.“

Uz prilog o spasavanju dece i žena iz logora u Đakovu, dodajemo i odlomak iz knjige „Židovi u Vinkovcima i okolini“, autora Toma Šalića (izdavač Židovska općina Osijek i Kulturno društvo „Miroslav Šalom Freiburger“ – Zagreb, 2002), koji se odnosi na bekstvo zatočenika iz logora Jasenovac, među kojima je bio i Samuel-Leo Grinvald:

„Bijeg iz logora Jasenovac dogovaralo je pet logoraša: Samuel Grinvald, Šandor Musafija, jedan Srbin iz Šapca i dva Hrvata. Prije bijega na jednom mjestu su prosjekli žicu i pripremali se za bijeg u večernjim satima. „Moj otac je u logoru bio kočijaš i vodio je brigu o konjima s kojima je često morao da odvozi i dovozi robu i sve što mu je bilo naređeno“, kaže njegov sin Miroslav. „Tako je bio u prilici da sagleda gde je najpovoljnije mesto da se ovaj beg izvede. Nažalost, pre bega su primetili da se dva Hrvata nisu pojavila na dogovoreno mesto, već su posle par minuta pristupili realizaciji plana i kroz žicu pobegli van logora u prvu šumu gde su ostali do kasno u noć i zatim otišli na Kozaru gde su ih primili partizani. Naravno, to je već druga priča pod kojim uslovima i koliko su ih držali dok su ih prihvatili, nahranili i obukli“. Hrvati koji su ih iznevjerili ubijeni su u logoru.“

Nenad RADOŠEVIĆ (Natan Reiss-Rajs)

DOGAĐAJI I SEĆANJA

Rođen je 1912. godine u Sarajevu, u porodici Simona i Hermine Rajs, rođene Cajhnei (Zeichnei). Osnovnu školu i realnu gimnaziju završio je u Sarajevu, a studirao je u Pragu na Visokoj tehničkoj školi, pod porodičnim imenom Natan Reiss (Rajs), gde je diplomirao 1936. godine. Po povratku sa studija radio je u preduzećima tekstilne industrije u Varaždinu i Sarajevu.

Na početku okupacije zemlje 1941. godine uključio se u ilegalni rad Narodno-oslobodilačkog pokreta, prvo u Sarajevu a zatim i u Splitu. Kada mu je zbog ilegalnog rada opstanak u Splitu bio otežan, izašao je na oslobođenu teritoriju i priključio se partizanskim odredima. U toku Narodno-oslobodilačke borbe borio se u jedinicama u Dalmaciji, Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori i Srbiji i bio na raznim dužnostima. Na završetku rata bio je član Štaba XVII udarne istočnobosanske divizije u Kragujevcu, odakle je premešten u tek oslobođeni Beograd sa zadatkom da organizuje vojnu privredu. Po završetku rata, pod imenom Nenad Radošević, pod kojim je učestvovao u ilegalnom radu i NOR, nastavio je službu u Jugoslovenskoj narodnoj armiji.

U posleratnom periodu obavljao je više značajnih funkcija u preduzećima i vojnim institucijama. Najduže je bio direktor Tehnološkog instituta, koji je vodio sve do penzionisanja 1970. godine.

Uporedo sa službenom aktivnošću tokom aktivnog radnog perioda, kao i po penzionisanju, bio je veoma društveno angažovan. Bio je inicijator i organizator mnogih akcija u Savezu hemičara i tehnologa Jugoslavije, a izuzetnu aktivnost ispoljio je u izdavačkoj delatnosti. Pokrenuo je izdavanje Almanaha hemijske industrije Jugoslavije, a od 1956. godine bio je član redakcije časopisa „Hemijska industrija“ koji je izlazio u sastavu časopisa „Tehnika“ i kasnije postao glavni urednik. Sa grupom saradnika pripremio je i izdao 1962. godine „Priručnik za hemičare i tehnologe“. Dobar prijem i brza rasprodaja priručnika bili su podsticaj za pripremu kompletnijeg Hemijsko-tehnološkog priručnika koji bi zadovoljio potrebe stručnjaka različitog profila u oblasti hemije i hemijskog inženjeringa. Nenad Radošević ostvario je i taj podvig okupivši veliki broj najpoznatijih hemičara i tehnologa kao autore ove kapitalne edicije izdate u šest knjiga velikog formata.

Od članova najuže porodice Radoševiću su u Holokaustu stradali otac i majka i stariji brat Iso. Godine 1941. odvedena su 22 člana njegove najbliže porodice, uključujući oca, majku i brata. Niko se od njih nije vratio. Deo rodbine sa majčine strane takođe je stradao u Jasenovcu i Đakovu.

Za svestranu aktivnost i ukupan rad dobio je više ratnih i mirnodopskih priznanja i odlikovanja.

*Umro je 21. jula 2008. godine i sahranjen na Jevrejskom groblju u Beogradu.**

Moj otac Simon Rajs (Reiss) rođen je 1875. godine u Galiciji u mestu Zloczov, gde je završio krojački zanat. Godine 1890. sa mnogim poljskim Jevrejima došao je u Sarajevo. Austro-ugarska monarhija posle aneksije Bosne, Jevrejima je u Bosni garantovala građansku sigurnost, za razliku od prilika koje su vladale u Poljskoj gde su od tamošnjih vlasti bili izloženi pogromima i progonima. Otac je u Sarajevu otvorio ženski krojački salon u kojem je radila i moja majka Hermina Cajhnei (Zeichnei), rođena u Galiciji.

* Prilog koji, uz saglasnost autora, objavljujemo u ovoj knjizi redakcija je pripremila iz obimnog rukopisa naslovljenog *Moja porodica* koji je autor predao Jevrejskom istorijskom muzeju 1995. godine. U prilogu su delovi koji neposredno oslikavaju borbu i stradanje za vreme Drugog svetskog rata.

Roditelji su u srećnom braku imali petoro dece od kojih je četvoro ostalo živo. Dolaskom ustaške nemani na vlast 1941. godine porodica je rasturena, otac je ubijen novembra 1941. godine u Jasenovcu, a majka je 1942. godine umrla u logoru Đakovo.

Moj stariji brat Iso (1902) studirao je i završio arhitekturu, tragično je okončao u Jasenovcu.

Moja starija sestra Lina (1904) završila je za stomatološkog tehničara. Ona me je mnogo volela i brinula o meni dok je majka, u očevom odsustvu, koji je učestvovao u Prvom svetskom ratu, zbrinjavala porodicu. Druga sestra Adela (1908) završila je osnovno školovanje i pomagala ocu u njegovim poslovima.

Obe moje sestre, sa svojim porodicama, preživele su rat. Deo majčine porodice stradao je u Jasenovcu i Đakovu, a oni koji su preživeli rat iselili su se u Izrael i razne druge zemlje.

Za vreme Prvog svetskog rata u Sarajevu je vladala oskudica, ali se majka nekako snalazila tako da smo uvek imali šta da jedemo, makar palentu. Imali smo sreću da se otac vratio iz Prvog svetskog rata. Trebalo je ponovo organizovati život. No, u tom periodu nevolje su došle s one strane od koje se to najmanje moglo očekivati. Sefardski Jevreji, kao starosedeoci, koji su u Bosnu i Hercegovinu došli u 16. veku, povelili su kampanju protiv aškenaskih Jevreja, koji su došli sa austro-ugarskim okupatorom. Naime, smatrali su da sa prestankom okupacije treba i oni da odu. To je bilo uzelo takve razmere da su mnogi, pa i naši roditelji, počeli da rasprodaju svu pokretnu imovinu, misleći da će morati da napuste Sarajevo. Cela ta kampanja, kako se naglo razbuktala, tako se i stišala.

U septembru 1919. godine otac me je odveo u školu. Pripadao sam prvoj generaciji koja je počela osnovno školovanje u novoj državi, Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. Moji roditelji su bili vredni i štedljivi ljudi, čije je živote ispunjavao rad i podizanje dece. Želja im je bila da školuju decu i da im daju osnovni pravac za život. Bili smo čvrsta zajednica, koju je mnogo toga vezivalo, u kojoj su vladali međusobna bliskost, očeva strogost, te dobrotu i nežnost majke. Obavezni su bili zajednički skupovi o ručku i večeri. Svako od nas je imao svoje stalno mesto kod stola, koji je uvek bio uredno postavljen.

Roditelji nisu bili pobožni, ali su u osnovi održavali najvažnije jevrejske običaje. Da pokušam da obrazložim šta u osnovi pod tim podrazumevam. Pre svega, u kuhinji se održavala posebna higijena,

tako da se posuđe za „mlečna jela“ nije mešalo sa onim drugim za „mesna jela“. Svinjsko meso i prerađevine nisu ulazile u kuhinju ili naš jelovnik, ali mi je bezbroj puta mama dala novac, sa napomenom da sebi kupim zemičku sa šunkom.

U petak bi mama ispekla dva bela hleba, tzv. „barhes“. Jedan je bio pripremljen za petak uveče – pletenica od 4–5 delova, a drugi, namenjen za subotnji ručak, bio je posut makom i sastojao se od 7–8 kugli (kao zemičke) koje su bile obuhvaćene jednim vencem. Za subotu ujutro, za doručak, najčešće je pravljen mlečni hleb, takozvani „milhbrot“. U subotu se nije kuvalo, to je učinjeno dan ranije. Ako je trebalo ložiti vatru radi podgrevanja jela ili grejanja u stanu, došla bi jedna žena iz susedstva i to učinila.

Roditelji Nenada Radoševića: majka Hermina i otac Simon

U petak uveče sto se svečano postavljao. Sveće je palila mama u prvi sumrak i pri tome bi izrekla molitvu, stavila „barhes“ na sto, prekrila nekom dekicom, stavila so, srebrnu čašu za vino ili staklenu za rakiju i ostalo posuđe potrebno za večeru, na belom stolnjaku. U određeno vreme svi bismo se okupili na večeru. Muškarci su imali prekrivene glave svojim šeširima. Otac bi natočio čašicu rakije, izrekao kratku molitvu, koju smo stojeći saslušali i na kraju rekli „amen“ i seli. Zatim bi skinuo dekicu sa „barhesa“, odrezao parče, umočio u slanik odnosno u so, izrekao zahvalnost u vidu molitvene rečenice i prineo mali deo u usta. Ostalim prisutnima je takođe podelio po parče „barhesa“.

Posle toga počela bi večera. Zimi je to najčešće bila riba, i to na poljski način pripremljeni kuvani šaran u aspiku, ili, u toplije vreme pečena ili pržena riba, cipula ili neka druga. Od Riste Bandukovića, suseda, koji je imao vlastitu pekaru i odličnu rakiju, donosio sam rakiju ili pivo u kriglama. Posle ribe, najčešće smo imali kompot od šljiva ili nešto slično.

U petak uveče ili u subotu nismo išli u hram. Međutim, dok sam bio u nižim razredima srednje škole, puštani smo u subotu iz škole, da bismo išli u hram. Ponekad bismo išli, ali najčešće smo odlazili u sarajevski muzej, koji je bio veoma dobro uređen i organizovan. U našoj roditeljskoj kući obeležavala se na neki način jevrejska Nova godina, Jom kipur i Pasha. U te dane se išlo u hram, uveče uoči praznika i sutradan, pre podne. Pripremala su se specijalna jela a odela koja su se toga dana nosila bila su praznična.

Mi, svi zajedno, bili smo velika, dobra i ugledna porodica u sredini u kojoj smo živeli i delovali. To 1941. godine nije omelo zlikovce da gotovo celu porodicu na neljudski način unište. Te 1941. godine odvedena su 22 člana moje najbliže porodice, uključujući mog oca, majku i brata. Niko se od njih nije vratio.

Moj brat Iso završio je arhitekturu u Zagrebu 1925. godine. Posle rada na nekoliko mesta otišao je u Prag, gde se upoznao sa svojom budućom ženom Kete, doktorom filozofije, majkom moje nećakinje Ree, sada udate Živković.

Naša starija sestra Lina, posle završene srednje škole, učila je za zubotehničara. Po završetku školovanja zaposlila se u nekoj sarajevskoj ambulanti na Koševu. Šef ambulante zvao se Polaček. Mislim da je sestra dosta dobro ovladala tim poslom, tako da je taj posao pomalo radila i privatno, kod kuće.

Negde, mislim 1923. godine, preko Ise, slučajno ili namerno, upoznala je „izvesnog“ mladića, Josefa Maestra, činovnika Jevrejske banke u Sarajevu. Pošto su njihovi susreti postali češći, primetili smo da je posle šetnje po povratku kući mladić prati samo do mosta na Miljacki, blizu naše kuće. Činjeno je to iz više razloga. Jedan od njih je bio taj što je on bio Sefard a mi smo bili Aškenazi! U to vreme antagonizam je još uvek postojao – dve opštine, dva glasila, posebna dobrotvorna i druga društva, dva groblja, druge tradicije – i još se razbuktao. Međutim, odmah treba naglasiti da su se sve ove podele i polemike odvijale u krugu starije generacije. Mlađe su se od toga uglavnom otrgle.

Njihova veza se postepeno produbljava. Naša porodica ga je prihvatila i oni su se venčali maja 1926. godine u najstarijem sefardskom hramu u Sarajevu.

U braku su dobili dva sina – Davida-Dina i Icka. Davida su sa tri-naest godina 1940. sa drugom decom poslali u tadašnju Palestinu. Oni su kasnije sa ostalom decom iz Jugoslavije osnovali kibuc Šaar Haamakim.

*Porodična fotografija porodice Rajs
iz 1928. godine*

ne škole pohađao sam četvororazrednu građansku školu, a posle položenog diferencijalnog ispita prešao sam u realnu gimnaziju 1927. godine. Poslednje tri godine sedeo sam u razredu sa Erihom Košem, koji se isticao u radu literarne sekcije naše škole. Koš je kasnije izrastao u značajno književno ime i postao član Srpske akademije nauka i umetnosti. U razredu smo se, mi đaci, dobro slagali. Bilo nas je Srba, Hrvata, a po veri pravoslavnih, rimokatolika, muslimana i Jevreja. Svi

Adela, mlađa sestra, lepa, malo koketna i dosta samouverena, posle školovanja ostala je kod kuće i pomagala ocu u njegovom poslu. Veoma se dobro slagala sa bratom Isom, te se u porodici smatralo da su Adela i Iso vezani, kao što smo bili Lina i ja! Logika godina je nekako na to upućivala.

Posle kratkog poznanstva Adela se udala za Branka Polića (Pollak) iz Daruvara. On je radio u Zenici kao sekretar železare. Iz tog braka rodilo se dvoje dece – Dragutin i Mirjam-Mira.

Trebalo bi nešto i o sebi da kažem.

Posle završene osnovne

smo se osećali kao braća i nikome nije padalo na um da pravi bilo kakve razlike.

Poslednje godine u gimnaziji Erih Koš i ja smo odlučili da studiramo hemiju i hemijsku tehnologiju. Odlučili smo da studiramo u Pragu pa sam se dogovorio sa mojim drugom Emerikom Blumom* da stanujemo zajedno. Upisao sam studije hemije na Nemačkoj visokoj tehničkoj školi. Studije sam shvatio veoma ozbiljno i počeo vredno da radim, ali sam i pored toga nalazio vremena da odem u operu, na koncerte i druge priredbe.

Dolazak Hitlera na vlast 1933. godine počeo je da se oseća u atmosferi, u početku suzdržano a kasnije su kolege sudetski Nemci prisvajali Hitlerove nacionalsocijalističke postavke kao svoje političko opredeljenje.

Aniku, svoju buduću suprugu, upoznao sam slučajno 1935. godine u jugoslovenskoj ambasadi u Pragu, u koju je ona došla da overi neki dokument.

Diplomirao sam juna 1936. godine. Po povratku kući, u Sarajevo, otišao sam u Varaždin, na praksu u tekstilnoj industriji. Vojni rok odslužio sam 1936/37. godine u Kragujevcu. Po odsluženju vojnog roka odlučio sam da radim u radionici mog oca u bojadžinici i hemijskoj čistioni.

U periodu od 1931. do 1941. godine život u našoj porodici tekao je tokovima koji se mogu nazvati normalnim i predvidivim. I pored svetske ekonomske krize, koja kod nas još nije imala svoj puni odraz, poslovno se mogao zabeležiti napredak. Preduzeće mog oca dobro je napredovalo, pogotovo od kada sam se i ja po završetku studija uključio u rad.

Opšta politička situacija je bila sve teža. Nemački fašizam bivao je sve agresivniji. Najpre padaju sudetski krajevi, a zatim priključenje Austrije i to sve je predstavljalo pretnju za nas.

Sa Anikom, koja je tada živela u Zagrebu i studirala moderni balet, sve vreme sam bio u redovnoj vezi. U jesen 1938. godine Anika je, kao strani državljanin, trebalo da napusti zemlju, pa smo se u oktobru, po ubrzanom postupku, venčali. Venčao nas je nadržin dr Gavro Švarc (Schwartz).

*Emerik Blum bio je zatočenik logora Jasenovac a nakon rata bio je dugogodišnji direktor velikog sarajevskog preduzeća „Energoinvest“.

Po završetku Anikinog školovanja nastanili smo se u Sarajevu i u našem novom stanu Ani je otvorila školu modernog baleta. U jesen 1939. Oskar Danon se sastaje sa Anikom i Borom Draškovićem, zatim Danielom Ozmom, Vojom Dimitrijevićem, E. Blumom i drugima, te se osniva „Collegium artisticum“ (kao sekcija sarajevske filharmonije).

Kroz „Collegium artisticum“, u čijem smo izvršnom telu bili, Ani kao umetnički saradnik i ja kao finansijski sekretar, učestvujemo u interesantnom kulturnom i naprednom nastojanju da kroz predstave o narodnim pesmama, kroz sintetički izraz i predstave „Zašto plače mala Ema“, zatim kroz izložbe, predavanja, pisanja kritika, izdavačku delatnost i druge oblike, što je u priličnoj meri uzdrimalo Sarajevo, pokrenemo omladinu iz učmalosti u kojoj je bila.

Sa porodicom smo živeli u slozi, posećivali smo se, a petkom uveče i subotom u podne Ani i ja bili smo kod roditelja, na ručku ili večeri. Ti susreti su uvek bili veoma prijatni i ugodni. Sve je to bilo poremećeno početkom Drugog svetskog rata, 1. septembra 1939. godine. Kod nas je vrilo, ali je gajena (iluzorna) nada, da će nas ratni vihor mimoići. Nailazili su emigranti iz Nemačke, Austrije i Čehoslovačke – izgleda da nam nije bilo sve jasno, činilo nam se to veoma daleko i nešto što nâs ne može da sustigne. Dalekovido! Sledeća, 1940. godina, umnogome je ličila na prethodnu. Data je predstava „Collegium artisticum“, održano je predavanje na Narodnom univerzitetu „O modernom baletu“ (Ani) i o „Pikasu kao najvećem slikaru današnjice“ (V. Dimitrijević). Održano je i nekoliko priredbi uz izložbu „Bosansko selo“ i još neke kulturne manifestacije.

Godina 1941. počela je uobičajeno. Ani je radila u školi a ja u bojadisanoni. „Collegium artisticum“ je i dalje veoma aktivan, vrši se poslednja redakcija prevoda knjige Nore Frieda, a istovremeno teku probe za priredbu pod istim naslovom kao i knjiga. To je bio veliki rad. Umetnički, sve konce su držali Oskar Danon i Ani, zatim Voja Dimitrijević i dr Blum i Šuica Salom radili su kao električari a ja kao blagajnik i inspicijent na samoj predstavi. Velika grupa učenica iz Anikine baletske škole učestvovala je u predstavi.

Predstava je održana početkom marta u sarajevskom Sokolskom domu. Sala je bila prepuna. Program je obuhvatao četiri dramatizovane pripovetke iz knjige Nore Frieda i to: „Zašto plače mala Ema“, „Pustite kontrabas u radio“, „O lopti koja ide samo u protivnički gol“ i „Zašto sjeđaju ptice na telegrafске žice“. Gledalište je kraj predstave dočekalo sa ovacijama. Uspeh je bio potpun. Nekako u isto vreme izišla je i knjiga.

Predviđena repriza nije održana. Pod uticajem katoličkog klera i drugih snaga, policija je sprečila održavanje reprize, kao i rasturanje same knjige. Policija je mogla da zabrani reprizu, ali što se tiče knjige – gotovo ceo tiraž je već bio distribuiran.

Političke prilike su se u zemlji i Evropi veoma komplikovale. Posle aneksije Austrije, Nemci su pokorili Poljsku, Francusku, Dansku, Holandiju, Belgiju, Norvešku, Čehoslovačku a „savezništvom“ sve ostale zemlje Evrope – pa je pritisak na našu zemlju bio vrlo jak. Čitali smo ilegalne proglase Komunističke partije, davali priloge za „crvenu pomoć“ i bili prilično upoznati sa opštom situacijom. Na kraju, emigranti iz Nemačke i Čehoslovačke znali su da nas bar delimično informišu o tome šta znači nacizam, hitlerizam, fašizam uopšte. Svi smo bili zabrinuti. Međutim, ništa određeno se nije preduzimalo, svakodnevni rad se normalno odvijao, bojim se kod starijih bez jasne orijentacije. Mi mlađi, sa osloncem na drugove iz partijskih krugova, osećali smo se sigurnije, imali smo uporište koje nam je davalo izvesnu orijentaciju.

Posebno mi se urezalo u sećanje jedno jutro, bio je to 27. mart 1941. godine. Još uvek ne znajući šta se dešava, došao sam do pošte i tu naišao na Alberta Maestra, Josefovog brata. Od njega sam saznao da je u Beogradu izvršen puč, da je zbačena vlada Cvetković-Maček, koja je sa Nemcima potpisala pakt o pristupanju trojnoj osovini, da je general Simović formirao novu vladu i, konačno, da je na presto stupio maloletni Petar kao kralj Jugoslavije. Moja je reakcija bila: „Pa, to znači da imamo rat!“ Albert mi na to odgovori: „Bolje i to nego pakt“.

Bili smo radosni i puni zebnje zbog neizvesnosti koja je pred nama. Šta će doneti sledeći dani i meseci? Sve ovo nije slutilo na dobro.

I pored miroljubivih izjava vlade u odnosu na pakt sa Nemcima, izvršena je mobilizacija. Jednostavno, čitani su spiskovi po nadležnostima, i tako se preko poznanika saznavalo da treba ići u vojsku. Otišao sam u vojni okrug po objavu i 1. aprila 1941. vozom otputovao u Herceg Novi, gde je bilo moje mobilizacijsko mesto. Na stanicu me ispratile Ana. Trebalo je da po naredbi idem dalje u mesto Kumbor u Boki Kotorskoj, ali me je komandant zadržao.

U tom periodu Herceg Novi, kao i sva mesta u Boki Kotorskoj, bila su krcata generalima, višim oficirima, civilima-izbeglicama, smatrajući da će saveznici (koji?) svojim lađama doći da ih prihvate. Međutim, lađa nije bilo. Krkljanac je zaista bio neopisiv. Bilo je dešperantno gledati

generale i pukovnike, kao i druge velikodostojnike, kako beznadno sede u svećama osvetljenim kafanama i restoranima – koji su to nekad bili.

Negde oko 15. aprila Nemci su stigli do Cetinja, vojska se raspustila i ljudi su bezglavo tamarali. U takvom neredu poručnik Petrović, inače profesor iz Dubrovnika i komandant Odeljka Vojno-tehničkog zavoda u Herceg Novom, koga sam ovde zatekao, i ja odlučili smo da otvorimo magacine i da sve podelimo vojsci i da ih raspustimo. Opraštanje od vojnika bilo je veoma dirljivo. Shvatili su da je njihovo oslobađanje od daljih obaveza ujedno i kraj naše države. Pošto smo imali civilna odela, Petrović i ja smo se presvukli i krenuli. Išli smo peške a cilj nam je bio da se domognemo Dubrovnika. Kada smo stigli u Dubrovnik upravo smo videli kako Nemci ulaze u dubrovačku luku. U Dubrovniku je vrilo, tu su bili Nemci, potom su došli Italijani, bersaljeri. Sakupio se tu svakojaki svet koji je izgubio orijentaciju.

Jednog dana na više mesta u gradu istaknuto je obaveštenje da se istog dana svi oficiri i rezervni oficiri jave u oficirski dom radi dogovora. Zahvaljujući svojoj intuiciji nisam otišao na taj sastanak. Sutradan sam saznao da su sve Srbe i Jevreje odveli u zarobljeništvo. Tu sam prvi put izbegao odlazak u zarobljeništvo. Čim je uspostavljen železnički saobraćaj, krenuo sam za Sarajevo. Kontrolu u vozu već su vršile ustaše.

U Sarajevo sam stigao 20. aprila i kod kuće našao sve na okupu. Svi, nas osmoro, bili smo u našem stanu.

Već sutradan po povratku pročitali smo obaveštenje da se pod pretnjom smrtne kazne svi aktivni i rezervni oficiri moraju javiti, u toj i toj kasarni, radi odlaska u zarobljeništvo. Muž moje sestre Adele, Branko i ja, spremili smo svoje rančeve, oprostili se od svih naših uz mnogo suza i uzdaha i potom krenuli na naznačeno zborna mesto. Tamo smo saznali da se oni koji rade u industriji mogu osloboditi zarobljeništva. Prijavio sam se da radim u tekstilnoj industriji, dobio otpusnicu i time drugi put izbegao odlazak u zarobljeništvo.

Za Jevreje su odmah uvedena mnoga ograničenja, pa smo i u očevom preduzeću dobili poverenika.

Zaveden je policijski čas, žute trake, ograničenja u nabavci životnih namirnica. Zaveden je i prinudni rad. Tata je bio na tom radu, Ani je dva puta bila pokupljena sa ulice i odvedena na rad, ali ja sam dva puta uspeo da izbegnem ovu napast. S obzirom na to da je kretanje bilo ograničeno, porodica se okupljala na terasi našeg stana. Pravili smo se kao da ne brinemo za sutrašnji dan, bilo je još uvek koliko-toliko pod-

nošljivo. Igrali smo karte i razne igre. Pored svih muka, tih dana se sećam kao lepih, poslednjih lepih dana, ovako svih nas na okupu.

Teror je bivao sve žešći i bilo je teško orijentisati se šta valja činiti. Ani i ja smo odlučili da odemo iz Sarajeva. Imali smo mogućnost da preko ranije uspostavljene partijske veze odemo u „šumu“, ali je ta veza zbog nekog nesporazuma zatajila. Odlučili smo da koristimo poziv Anikine sestre Micike i njenog muža Karla da odemo k njima u Split, koji je bio pod italijanskom vlašću.

Naš izlazak iz Sarajeva i ceo put organizovali su Micika i Karlo preko nekog čoveka, policijskog agenta, što se tek kasnije saznalo kada je uhapšena velika grupa ljudi koju je on vodio.

Istim putem spasila se i moja sestra Lina sa mužem i sinom Ickom.

Negde krajem septembra saznali smo da su svi naši odvedeni do Lobotograda, ali su posle nedelju dana vraćeni u Sarajevo. Roditelji su smatrali da nikom nisu ništa našao učinili i nisu ništa preduzimali za svoje spasavanje. Kao što se vidi, bilo je to kobno.

Kasnije smo u Splitu saznali da su krajem novembra svi naši definitivno odvedeni, tata i Iso u Jasenovac a mama, Kete i Rea u Đakovo. Tata i stric odvedeni su u Gradinu, gde su ubijeni puščanim mecima i bačeni u Savu. Iso je u Jasenovcu radio u birou-crtaoni za planove tabornika inž. Picciliija. Ubijen je u noći između 21. i 22. aprila 1945. godine, neposredno pre završetka rata.

Naša mama sa Ketom i Reom dospela je u logor Đakovo, koji su obezbeđivali folksdojčeri, a jevrejska opština iz Osijeka snabdevala hranom. Osječka opština je uspela da iz logora izvuče nekoliko dece. Tako je Rea posredstvom Julije Kraus, kćerke osječkog nadrabina dr Ungara, dospela u Osijek kod porodice doktora Vilima i Julije Šmukler. Kasnije je s njima, njihovim dvema kćerkama i još jednom devojčicom iz logora krenula u Bosnu, u Gračanicu, gde je dr Šmukel radio u akciji na suzbijanju endemskog sifilisa.

Naša mama umrla je od iscrpljenosti, juna 1942. godine u Đakovu, gde je i sahranjena na Jevrejskom groblju. Kete je takođe stradala u Đakovu.

U Splitu sam radio (volonterski) u jednoj hemijsko-dijagnostičkoj laboratoriji, gde sam imao priliku da napravim razne zapaljive smeše u cilju vršenja diverzantskih akcija. Upostavili smo vezu sa Narodnooslobodilačkim pokretom, pa smo primali njihov propagandni materijal i učestvovali u raznim akcijama.

Pošto je naš ilegalni rad otkriven, koristili smo našu vezu i sredinom avgusta 1942. otišli na teritoriju koju su kontrolisali partizani. Naš izlazak iz Splita bio je vrlo dobro organizovan i mi smo bezbedno stigli na oslobođenu teritoriju. Kod partizana smo dobro prihvaćeni. Čim smo stigli odmah smo morali da krenemo sa grupom partizana i posle pešačenja od nekoliko dana stigli smo u tek oslobođeno Livno.

U štabu IV operativne zone dobili smo raspored: Ani u kulturno-umetničku ekipu a ja u intendanturu, kao zamenik načelnika. Tu smo i prvi put dobili vaške, što je za nas bio veliki šok ali smo se kasnije na to navikli.

U menzi je trebalo da damo naša imena. Dok smo stajali u redu Ani mi predloži da promenimo ime i prezime. Ona mi je i dala današnje ime i prezime – Nenad Radošević. Mislim da je to za one prilike bilo dobro i korisno. Kasnije, posle oslobođenja, tu promenu smo legalizovali kod nadležnih vlasti.

Tu sam dobio i prvi zadatak da od desetak zaplenjenih vagona sirove vune napravim vojnička odela. To je bio veliki posao pa sam imao potrebu da se neprestano krećem na relaciji Livno–Glamoč–Drvar–Petrovac kako bih angažovao žene da se ovaj posao što pre obavi. A trebalo je organizovati da se u „narodnoj radinosti“ veliki posao, od pranja i pređe vune, do tkanja, farbanja i šivenja odeće, što pre obavi. Srećom, zalaganjem velikog broja tih divnih žena, posao je uspešno završen. U Glamoču sam više puta prenoćio kod jedne divne starice, baba Milke, sa kojom sam se sprijateljio. Kod nje se i Anika oporavljala posle preležane malarije. Kasnije, kad su Glamoč privremeno zauzele ustaše, ovu divnu staricu su zaklali.

U Narodnooslobodilačkoj vojsci bio sam angažovan na brojnim i različitim zadacima, većinom u intendanturi, koji su često bili ometani neprijateljskim ofanzivama. Zajedno sa Anikom učestvovao sam u IV, V, VI i VII ofanzivi. Svaka za sebe bile su posebno teške, iscrpljujuće, praćene glađu, vođene po velikom snegu i hladnoćama do smrzavanja. Ofanzive su bile opterećene bolestima, pre svega tifusom, ranjenicima, umiranjem boraca, ali, što je veoma bilo važno, bili smo puni optimizma i čvrsto smo verovali u konačan uspeh naše borbe.

Ofanzive kroz koje smo prošli bile su karakteristične po stalnim pokretima bez obzira da li je vreme bilo toplo ili hladno, kiša ili sneg, da li je pred nama bila prtina ili smo išli kroz bespuća, da li je bio dan

ili noć. Noćni marševi, kad nije bilo mesečine, za mene su bili posebno otežani jer sam u mraku slabo video.

U toku IV neprijateljske ofanzive, u martu 1943, kad smo krenuli prema Neretvi, posle treće noći bez sna, seo sam i zaspao. Moja divizija je prošla a ja sam ostao sâm. Iscrpen, počeo sam da haluciniram. Sećam se – tada ugledam jednu ogromnu baraku u koju se smestila vojska, krenem prema njoj i u momentu se nađem u gustom šipražju. Pomislio sam da je to priviđenje, halucinacija. Posle toga video sam jednu lepu ulicu, pođem do jedne kuće i zapletem se u žbunje – i tako sam išao od kuće do kuće, sve do zore, dok se od hladnoće nisam probudio. Srećom, tu sam u blizini naišao na jedan bataljon moje divizije. Ovakve halucinacije doživeo sam još nekoliko puta u istočnoj Bosni.

U toku rata Ani i ja nismo bili zajedno, ali smo se nekoliko puta sretali. Jednom se to desilo u Livnu, zatim Glamoču, Bosanskom Petrovcu i još ponegde. Za vreme V neprijateljske ofanzive na Zelen-gori sam naišao na Kazalište narodnog oslobođenja i među njegovim članovima i Aniku. Bila je izglednija i umorna. Sećam se da sam joj tada dao malo parče mesa koje mi se zateklo u rancu. Posle još jednog susreta u istočnoj Bosni, našli smo se tek u oslobođenom Beogradu krajem oktobra 1944. godine.

Osećam potrebu da još nešto ispričam. U toku borbi, prilikom prelaska reke Pive, naišao sam na rođaka Hainija Singera i učitelja Vajsa iz Sarajeva. U prvi mah ih nisam prepoznao. Video sam ih kako sede na jednom proplanku. Bili su veoma iznemogli i oslabeli posle preležanog tifusa. Tražili su hrane, što je uobičajeno za one koji su preležali tifus. Rekao sam im da krenu za mnom okomitim i nepristupačnim kanjonom Pive, kako bismo prešli preko reke gde smo imali stoku, mleko i drugu hranu. Išao sam napred sa nadom da će me oni pratiti, prešao preko improvizovanog mostića i vratio se natrag malim gumenim čamcem. U velikoj gužvi koju je činio veliki broj boraca i zbeg bolesnika, nisam ih video. Tog časa stiglo je obaveštenje da se gumeni čamac poslednji put vraća. Tu su ubrzo naišli Nemci i pobili sve koje su zatekli u zbegu.

U ovakvim uslovima, uslovima rata i stalnih pokreta, bez stabilne i sigurne pozadine, biti i najmanje bolestan ili ranjen predstavljalo je veliki rizik da se preživi, i pored sve brige o bolesnima i ranjenima, s obzirom na uslove lečenja i mogućnosti transporta.

Međutim, rat je svakodnevno i neminovno imao veliki broj ranjenika kao svoju vidnu posledicu. Naš sanitet se o njima brinuo i činio čuda u uslovima u kojima je radio. Amputacije su često vršene bez anestezije. Posle toga je u partizanskim uslovima oporavak bio posebno težak i teško rešiv. Osim ranjenika, morali smo da se staramo o bolesnicima koji su obolevali od tipično ratnih boljki – tifusa-pegavca, malarije, avitaminoza i sličnih oboljenja.

Negde u aprilu 1943, pri kraju IV ofanzive, u Kifinom selu kod Nevesinja dobio sam prekomandu i odmah po dolasku u novu jedinicu oboleo od tifusa, što je nedvosmisleno potvrđeno. Smestili su me u jednu seljačku kuću, gde me je domaćin negovao i dobro hranio.

Nenad sa suprugom Anikom 1970. godine

Poslednju godinu mog aktivnog ratovanja proveo sam u borbama za ulazak u Srbiju. Ušli smo u Kragujevac 21. oktobra 1944, tačno na dan kada su tri godine ranije Nemci pobili 4000 građana, među kojima cele razrede gimnazijskih đaka sa njihovim nastavnicima.

Po naređenju Vrhovnog štaba krajem oktobra 1944. godine ušao sam u tek oslobođeni Beograd sa zadatkom da organizujem Zavod za izradu vojne odeće i obuće Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Kasnije, februara 1945, premešten sam u tek formirano Odeljenje vojne industrije Ministarstva narodne odbrane, gde sam ostao do 1948. godine.

Septembra 1948. prešao sam u Centralnu vojno-tehničku laboratoriju, gde sam kao direktor te ustanove radio sve do penzionisanja, marta 1970. godine.

U oslobođenom Beogradu krajem oktobra 1944. godine saznao sam da je i Anika tu, zajedno sa članovima Kazališta narodnog oslobođenja. Bili smo srećni što smo posle teških ratnih godina opet zajedno.

Rea je, sa porodicom Šmukler, aprila 1945. došla u Beograd i ostala sa nama.

Anika je u Beogradu osnovala baletsku školu i radila u Narodnom pozorištu kao režiser i koreograf.

Dr Ruža BLAU FRANČETIĆ

HUMANI LEKAR SPASIO ME LAŽNOM DIJAGNOZOM

Rođena je 31. oktobra 1914. godine u Bačkoj Topoli, od oca Aleksandra Šandora Blau i majke Borbale, rođene Cuker. Otac se tri puta ženio, te je imala rođenu sestru Iliku, dva brata i sestru Boru, koja je preživjela Holokaust.

Medicinski fakultet završila je u Zagrebu 1940. godine. Ceo radni vek je provela kao vojni lekar u Zagrebu, penzionisana je u činu potpukovnika.

Bila je udata za Nikolu Francetića, inženjera agronomije. Iz toga braka ima tri sina: Aleksandra, Igora i Ivana. Ima troje unučadi, Hanu, Nikolu i Igora.

Umrla je februara 2003. godine u Zagrebu.

Moj otac se zvao Aleksandar Šandor Blau. Bio je veliki žitarski trgovac u Bačkoj Topoli. Celog života je imao kontakt sa seljacima, bio je omiljen među njima a oni su ga veoma cijenili. Otac je bio vrlo pošten i vrlo odan svome poslu.

Imala sam veliku porodicu. Otac se ženio tri puta i iz svakog braka je imao po dvoje djece. Prva njegova supruga je umrla kad je imala dvadeset tri godine, od galopirajuće tuberkuloze. Iz tog braka su ostala dva sina: Imre i Ferko (Franja). Iz drugog braka, sa Borbalom Cuker, rodile smo se ja i moja sestra Ilika, koja je poginula u partizanima. Ona

je imala tek godinu dana kada je majka umrla. Tata se tada oženio mojom tetkom, Sofijom Cuker, jer, prema židovskim običajima, ako umre supruga, a ona ima neudatu sestru, ona treba da se uda za šurjaka, da djeca ne bi dobila maćehu. U tom braku rodili su se blizanci, ali je muško dijete umrlo, a ostala je moja polusestra Bora, koja je preživjela Holokaust.

Tata i mama Sofija živjeli su u skladnom braku, u velikoj ljubavi. Mama je ocu puno pomagala u trgovini žitom. Stanovali smo u kući u kojoj se odvijala trgovina. Imali smo stan i ogromno dvorište, u koje su mogla ući kola natovarena žitom, kukuruzom.

U kući smo živjeli baka, tatina mama, tata, mama i nas tri sestre. Dva brata, iz prvog braka, bili su već odrasli. Prvi brat, Mirko (Imre), sa osamnaest godina izvršio je samoubistvo, zajedno sa svojom djevojkom, Micom Stajić, koja je imala šesnaest godina. Bila je Srпкиnja. Pošto im iz vjerskih razloga nisu dozvolili da se vjenčaju, bacili su se pod voz. Taj događaj je udario pečat na čitav moj život: ja se još danas, a tome je više od sedamdeset godina, sjećam kako smo mi to bolno doživjeli.

Moja baka Elizabeta-Beti bila je već dosta ostarila, sjedjela je i samo pričala sa nama.

Svi su u našoj kući govorili njemački, a međusobno mađarski. Mađarski je bio moj maternji jezik. Išla sam u srpsku školu, jer smo, kao židovska manjina, morali ići u te škole. Pohađala sam građansku školu u Bačkoj Topoli, a od moje četrnaeste godine, kad sam položila diferencijalni ispit, gimnaziju u Somboru, koja je bila izričito srpska. Tamo sam živjela kod djeda Žigmonda Cukera i bake Helene, rođene Braun, koji su se doselili iz Prigrevice Sv. Ivana u Sombor. Imali su dućan mješovite robe, uglavnom za hranu i sitne potrepštine. Bili su dobrostojeći ljudi. Ja sam ostala kod njih četiri godine i maturirala 1932. godine.

Djed i baka su bili u skladnom braku. Djed je bio strastveni kartaš pa je svake nedjelje išao na kartanje. Baka je bila veoma pobožna, držala je do svih židovskih praznika, jela se košer hrana.

U somborskoj gimnatiji nismo se bavili politikom, ali smo se natjecali ko će bolje učiti: Kornelija Sende, Aušpic Meri i ja. Kornelija Sende studirala je medicinu u Beogradu, prišla je naprednom pokretu, zaljubila se u jednog Crnogorca, otišla sa njim u Španiju, u građanski rat. Kad su Nijemci 1941. godine ušli u Beograd, uhapsili su je i među

prvima je stradala na Banjici. Marija-Meri Aušpic bila je kćerka zubara Rudolfa Aušpica, koga su Mađari 12. ili 13. aprila, kad su ušli u Sombor, zajedno sa ženom ustrelili u spavaćoj sobi. Meri se, posle tragične smrti brata, dr Stevana, ubila morfijem u Pešti. Ja sam jedina išla iza njenog lijesa na pogrebu.

Majka i otac Ruže Francetić

je u gradu živjelo između dvije i tri hiljade Židova. Sam Sombor je, u to vrijeme, mogao imati između dvadeset pet i trideset hiljada stanovnika.

U Prigrevici, gdje su ranije živjeli djed i baka, bile su tri židovske porodice, veleposjednici Vamošerovi, ljekar dr Fišl, čiji je unuk, sin dr Gerzona, rabinera iz Subotice, zbog paljenja žita, obješen 18. novembra 1941. godine, i porodica Cuker.

Somborska sinagoga je bila klasična sinagoga. Za vrijeme naših praznika okupljali smo se u sinagogi, koja je uvijek, u tim prilikama, bila uvijek dupke puna.

Reflekse dolaska Hitlera na vlast u Njemačkoj 1933. godine, već sam doživjela u Zagrebu, gdje sam došla na studije, 1932. godine. Još smo bili bezbrižni 1933. Ja sam bila u društvu potpuno apolitičnih ljudi, koji su došli iz Vojvodine, da se upišu na fakultet u Zagrebu, jer je zagrebački Medicinski fakultet imao puno veći ugled od beogradskog. Tu smo došli, grupa vojvođanskih, dobro situiranih Jevreja. Među nama su bili dr Kalaj, Aušpic, Meri i ja, Špicer Laci, koji jedini živi u Ljubljani. Nismo se bavili politikom, svake subote smo išli na

U gimnaziji u Somboru, u našem razredu bilo je oko trideset učenika, od njih su deset bili Židovi. Vjersku nastavu je vodio rabiner, dr Gutman, veoma kulturnan, obrazovan i veliki poznavalac judaizma. Razvijao je u nama osjećaj za židovstvo. Nastava se održavala u Židovskoj općini. Somborska židovska općina je bila vrlo bogata. Mislim da

ples ili odlazili u gradski podrum. Svirao nam je Duci Štern. On je imao svoj bend, zajedno sa Oberzonom, svojim šogorom Centnerom i Mandikom Fridmanom. Kasnije su svi otišli u Izrael. U Zagrebu sam imala jednu tetku po ocu i bratića, koji su imali kožarsku radnju. Oni su nam pomagali. Bratić, Saša Vajs, sa ostalim židovskim maturantima, bačen je u jamu Jadovno, 1941.

To se dešavalo tokom prvih godina studija i trajalo je do 1936. godine, a tada sam ja pristupila naprednoj omladini, jer se na fakultetu osjećala diferencijacija između desne, frankovačke strane, i nas. Frankovci su bili ustaški nastrojeni. Ja sam se počela pridruživati naprednoj omladini, koja je bila organizovana u Kulturnom društvu „Svjetlost“, koje je kasnije promijenilo ime u „Kulturno udruženje studenata pacifista“. U tom udruženju razvili smo političko-kulturnu aktivnost, koja je bila naglašeno lijeva. Najveći uticaj na mene je tada imala Ruta Lederer. Familija Lederer je imala tri kćeri – Rutu, liječnicu, koja je bila žena Oskara Daviča, Miru, ženu Vlade Carina „Kajzera“ i Edu Lederer Tandler, udatu u Izraelu. Ona je bila jedini komunistički predstavnik u Knesetu.

Negdje oko 1936. godine, u Zagreb je došla moja sestra Ilika, da uči za zubnog tehničara, budući da je naša tetka Pula, mamina sestra, bila zubar u Bačkoj Topoli. Bilo je planirano da ja postanem liječnik, a Ilika zubotehničar, i to bi bila familijarna tradicija. Međutim, rat je sve prekinuo i to se nikada nije ostvarilo.

Ja sam završila medicinu u januaru 1940. godine. Svog budućeg supruga, Nikolu Francetića, studenta agronomije, upoznala sam u židovskoj menzi, 1939. godine. On je rođen u Ličkom Novom 1913. godine, u jednoj vrlo siromašnoj ličkoj familiji. Svi su bili veliki HSS-ovci, pristalice braće Radić.

Kako smo oboje diplomirali 1940, odlučili smo da idemo na staž. Moj muž je otišao u Ilok, gdje je bila velika poljoprivredna škola, a ja u Novi Sad, u opću bolnicu. Vjenčali smo se 14. oktobra 1940. godine. Za moju porodicu nije bio nikakav problem što sam se udala za Hrvata.

Moj muž Nikola otišao je 1. novembra 1940. da odsluži vojni rok. Budući da je bio komunist od 1932, Nikola nije išao na odsluženje običnog, đaćkog vojnog roka, nego kažnjeničkog, pa je trebalo da služi dvije godine. Ja sam ostala u Novom Sadu, kao stažer, i aktivno sam bila uključena u novosadski ljevičarski pokret. Šestog aprila je bilo bombardiranje Beograda, a negdje 11. aprila su ušli Mađari u Novi

Sad. Dva dana kasnije, 13. aprila, ja sam dobila zadatak da arhiv Gradskog partijskog komiteta Novog Sada, koji je bio spakovan u veliki kofer, predam izvjesnom čovjeku, zvao se Grin. Međutim, na ugovoreno mjesto, to je trebalo biti u 11 sati prije podne, bila je nedjelja, on nije došao. Ja, u panici, natrag više u bolnicu nisam mogla nositi kofer, zbog straže koja je stajala pred bolnicom. Odnijela sam kofer tamo gdje je Grin stanovao.

Fotografija iz bezbrižnih dana u Bačkoj Topoli. Ruža je druga sleva u drugom redu

Čim sam ušla u dvorište, saletjele su me babe i počele vikati:

– Eno je, četnik, nosi oružje!

Čovjek koji je trebalo da preuzme paket-kufer, bio je u kući poznat kao aktivista, a to je tada značilo isto što i „četnik“. Vidjela sam da sam pogriješila. Glumeći ravnodušnost, zamolila sam ih da otvore kofer i uvjere se da ne nosim oružje nego tek „stručne“ papire. Stanari su pozvali gazdu kuće, advokata Jožefa Nađa, velikog Mađara, nacionalistu i fašistu. Kad je pogledao taj materijal, vidio je da je to komunistički materijal i počeo je vikati:

– Nije to četnik, nego je to opasni komunista!

Tada su pozvali Narodnu gardu. Po mene su došla dva naoružana narodna gardista, da me odvedu na sud. Ni danas ne znam objasniti kakav instinkt je u meni proradio, već sam bila u devetom mjesecu trudnoće, bacila sam se na zemlju da odglumim porođajne bolove. Tada su me, pod pritiskom žena koje su sedele na klupama i vikale –

„Vidi se da rađa“, „Vodite je u bolnicu!“, gardisti odveli u moju bolnicu. Pregledao me dr Oskar Kordić, moj kolega, i nije me odao, da nema ni govora o porođaju, nego je rekao:

– Je, ona će uskoro roditi.

Onda su me smjestili u posebnu sobu. Jedan stražar je ostao, a drugi je odnio kofer na vojni sud. Na osnovu tog materijala, kao opasnog komunistu, osudili su me na smrt. To mi je saopćio jedan činovnik, koji je je došao i pročitao mi presudu. Ja sam ostala, kao pacijent, u bolnici. Jedan žandar je stalno sjedio pred mojom sobom, čuvali su me danji i noću. Jedan mađarski žandar mi je rekao:

– Ništa se vi, gospođo, nemojte bojati. Ako rodite muško dijete, onda će vas pomilovati, jer po mađarskim zakonima, ako rodiš muško, rodila si tradicionalno branioca svetostefanske krune.

Tako sam 10. maja, pod bajonetama, rodila Sašu i životi nas oboje bili su spašeni. Nisam imala ni kapi mlijeka, pa ga je trebalo spasavati. Moji su velikim novcima iskupili Sašu i odveli ga u Bačku Topolu. Mojoj porodici mnogi moji prijatelji, svi iz Novog Sada, slali su dječje stvari i ponude.

– Sa mužem, koji je tada bio u vojsci u Sisku, održavala sam vezu sve do raspada Jugoslavije. On je ostao u vojsci jer se nije mogao vratiti u Lički Novi, gdje je bio poznat kao komunista, jer bi ga tamo ubili. Nismo se vidjeli pet godina. Živjeli smo u dvije države, on u NDH, a ja u Mađarskoj.

Poslije porođaja, ostala sam u zatvoru. Budući da sam dobila trombozu i upalu pluća, uvjetno su me pustili kući, u Bačku Topolu, s tim da se svakog dana moram javiti redarstvu, policiji u Bačkoj Topoli. To sam i radila, jer kad nisam, oni bi dolazili i pravili pretrese i razne neugodnosti. Moja mama je to jedva podnosila. Međutim, 15. augusta 1941. bila je velika provala komunističke partije, onda su i mene uhapsili, čak i mamu i baku, ali su njih odmah pustili. U Bajši, kraj Bačke Topole, bio je opći logor. Tu je bilo i Židova i komunista, i Roma i svih drugih. Mi smo taj logor organizirano pomagali. To je bio partijski zadatak i zadatak Jevrejske općine, da se u logor šalje kuhana hrana i odjeća. Mene su odveli u Suboticu, gdje je bio organiziran istražni zatvor, u takozvanoj „Žutoj kući“, u kojoj je bila smještena mađarska kontraobavještajna služba. Strašno su nas mučili i užasne metode su upotrebljavali da bi otkrili čitavu organizaciju, što im je, na žalost, i uspelo. Zato su 18. novembra 1941. objesili petnaestoro ljudi.

Saša je bio kod mojih u Bačkoj Topoli. Bio je radost čitave porodice, prvi unuk, veoma su ga voljeli i pazili. Bio je kod njih sve do 1944, kad je Njemačka zauzela Mađarsku. Mađari do tada nisu Židove proganjali, samo su pokupili židovske muškarce koji su slati na istočni front (kao pomoćna snaga mađarskoj vojsci) – kao radne jedinice. Moj polubrat Franjo-Ferko je bio u tim jedinicama i poginuo je 1945. godine. On je otuda pobjegao i kad se vraćao, u Budimpešti, jedan zalutali geler od bombe pogodio ga je i već pred samo oslobođenje je umro. Ne zna mu se ni grob gdje je sahranjen.

Ja sam bila u subotičkom zatvoru, gdje su bili svi omladinci. Magda Simin, spisateljica, opisala je svu kalvariju koju smo prošli pod kontraobavještajnom službom Mađara.

U zatvoru sam ostala osam mjeseci, a onda je došlo suđenje. Oslobođena sam u aprilu 1942. godine i otišla kući, u Bačku Topolu.

Budući da je svakog dana bila premetačina, mama to više nije mogla izdržati i koncem 1942. ili početkom 1943. godine, sestra Ilika i ja spakovale smo se i otišle u Budimpeštu, gdje smo imale puno rodbine. Ostale smo tamo živjeti ilegalno. Sestra je radila u jednoj zubotehničkoj ustanovi, a ja sam radila u jednoj maloj privatnoj bolnici u Rakošsentmihalju (Rákosszentmihály), zajedno sa Magdom Fridman. Ona je bila moja prijateljica sa studija medicine u Zagrebu, također liječnica, kćerka veoma siromašnog željezničkog službenika iz Mađarske. Pošto je u Mađarskoj važio „*numerus clausus*“, ona tamo nije mogla upisati fakultet i došla je u Zagreb i od tada smo se dobro poznavale. Mi smo u toj bolnici imale stan i hranu i minimalnu platu. Bile smo prijavljene preko bolnice (ja pod imenom Ruža Francetić. U Vojvodini sam bila optužena kao Ruža Blau, a u Pešti sam upotrijebila ime Ruža Francetić, tako sam izbjeгла kontrolu.

Kao Židovka sam se osjetila ugroženom poslije 19. marta 1944, kad su SS trupe ušle u Mađarsku. Znali smo da više nema spasa za nas i organizirali smo se. Spremale smo se da odemo u hrvatske partizane. U Sremu je bilo partizana i mi smo najprije htjele, preko Novog Sada, ići u Srem, ali je akcija propala, pošto su uhvatili jednu grupu. Onda smo riješile ići preko Čakovca. Taj put je organizirao jedan Međumurac. Svi smo bili preobučeni u seljačka odijela, svako je sjedio u drugom vagonu, svako je dobio cijankalij, da, ako slučajno upadne u ruke žandarmeriji i policiji, proguta taj otrov. Svi smo znali šta treba govoriti i imali smo krivotvorene legitimacije.

U toj grupi smo bile Magda Fridman, ja, moja sestra Ilika, dvije sestre Komloš, Edita i Šacika, udata Berger, Imre Husar, muž Magde Fridman i još petoro. Ja sam, kao aktivista, bila određena za vođu puta.

U Čakovcu smo izašli iz voza i otišli u jedno selo, ne znam kako se zvalo. Primio nas je neki čovjek da prenoćimo na štaglju. On nas je opljačkao, ucijenio nas je, da ako mu ne damo sve zlato koje smo imali, predat će nas Mađarima. Sve smo mu dali, ali se nismo usudili to reći onom Međumurcu.

Svake subote su partizani dolazili u to selo na ples. Oni su nas pozivali da plešemo, tako su nas, pojedinačno, odvodili. I otišli smo u partizane, već druge noći.

Došli smo u partizane, u najsjeverniji dio Zagorja, u mjesto Lipa Bukva. Sada su počele komplikacije. Nismo imali partijske dokumente, dokaze da smo skojevci ili članovi Partije. Budući da smo bile sve lijepe, mlade žene, bile smo sumnjive, mislili su da smo, možda, špijunke i nisu nas primili kao partizane. Sad se trebalo dokazati, da smo namjerno došle i da nas niko nije poslao. Srećom, bio je pokret i naišli smo na Šimu Balena. On je bio sekretar X korpusa. Kad me je vidio, prepoznao me je i to je bio spas za nas.

Došle smo u Zagorski partizanski odred. Tu se opet pojavila sumnja da smo špijuni. Tamo je komesar bio jedan grafičar. Vidjela sam, kad je bila ofanziva, da se pravila čistka (to se zvalo ići u 13. bataljon) i da su neprovjerene strijeljali. Ja sam njemu ispričala svoju biografiju s fakulteta, pozivajući se na Ozrena Novosela, koga sam znala s fakulteta, a znao ga je i on.

Kad su nas provjerili, rastavili su nas. Moja sestra i dvije sestre, Edita i Šacika Komloš otišle su u Gornji Miklauš, gdje je bila škola za odgojiteljice, jer su se one opredjelile da će ići u tu školu, a Magda Fridman otišla je u Sloveniju, kao liječnica II partizanskog korpusa.

Edita Komloš i Šacika-Vera Komloš, udata Berger, bile su skojevke iz Novog Sada, koje su posle izdržane kazne otpuštene iz mađarskog ženskog zatvora u Marijanostri, početkom 1944. godine.

Sa te tri nesretnice, koje su bile u Gornjem Miklaušu, desilo se sljedeće: Gornji Miklauš je kraj Čazme, a Moslavina je već u jesen 1944. godine bila oslobođena. U Čazmu je došla engleska misija u kojoj je bio Mirko Levental. On je bio predratni skojevac, ali je otišao u englesku obavještajnu službu. Pošto su saznali da su Ilika, Edita i Šacika došle iz Budimpešte, tražili su od UDB-e da porazgovaraju s

njima. One su, zajedno sa jednim čovjekom iz UDB-e, išle u englesku misiju, da tamo daju svjedočenje. Podatke su davale u prisustvu udbaša i nisu govorile ništa mimo pitanja. Izgleda da su se one, docnije, u Čazmi, družile sa Leventalom.

Ja sam im iz Kalnika, preko komesara kalničkog područja, stalno slala pakete. Jednog dana on nije mogao predati paket, jer su ih već bili odveli. Njih su, sve tri, strijeljali kao engleske špijune. Ja sam za strijeljanje moje sestre doznala tek poslije oslobođenja. Uprkos svim mojim nastojanjima i traganjima, nisam uspjela doznati okolnosti i točne uzroke njihovog stradanja.

U partizanima nisam osjetila osobnu odbojnost i predrasude zbog toga što sam Židovka, jer sam, nakon Zagorskog odreda, došla u kalničko područje, u kojem su bili svi Srbi, tako da ja tu razliku nisam osjetila.

Preživjela sam partizanske dane i mislim da sam bila ugledan član saniteta X korpusa i tako sam doživjela oslobođenje Zagreba. Nikad nisam nosila pušku, samo sam imala bombu, za slučaj da me uhvate, da je podmetnem poda se. U kalničkom području imala sam ambulantu u Ivancu i Pogancu. Pružala sam liječničku pomoć svom civilnom stanovništvu, a, kad je bio pokret, vojsci. Operirala sam, iako nisam kirurg. U ambulanti smo katkad imali i instrumente, a katkad ne. Uglavnom smo nosili u ruksaku sve što smo imali. Bila je to pokretna ambulanta koja bi se kod svake ofanzive morala rasformirati i premještati.

Kad je bio napad na Koprivnicu, imali smo mnogo ranjenika. Mi smo ih obradili, sanirali, slomljene ruke i noge imobilizirali i mobilizirali seljake da ih preko Moslavine odvedu u Podgarić, tamo gde je bila dr Polak. Ona je također Židovka. Prije rata je radila u bolnici u Popovači, a postala je šef podgaričke bolnice. Što nije mogao obraditi Podgarić, to je otišlo u Voćin i avionom su bili evakuirani u Bari.

Najteže sam doživljavala to što teškim ranjenicima nisam mogla pomoći, nisam imala dati ništa protiv bolova i protiv temperature, osim rakije, alkohola i, ponekad, aspirina.

Kad je završio rat bila sam u bjelovarskom području, a preko Seseveta sam 9. maja ušla u Zagreb na tenku. Osjećala sam veliki trijumf NOB-a (Narodno oslobodilačke borbe), kad sam ušla u Zagreb. Apstrahujući sve lične traume koje sam doživjela, ta pobjeda je bila veličanstvena, taj trijumf nad fašizmom. Istovremeno mi je to bio i najteži dan u životu. Svako se radovao jer je nekoga imao, a ja nikoga. Nisam znala za sina, za muža sam znala da je u partizanima, ali nisam znala ni za koga iz svoje porodice da li je živ ili mrtav.

Uselila sam se u stan svoje tetke, koja je preko puta pošte u Jurišićevoj imala kožarsku radnju. Njen stan, u kome je bio jedan njemački oficir, bio je prazan. Ušla sam u njega da ga spasim, jer je ona bila u Švicarskoj.

Nikola je tražio premještaj iz Beograda u Zagreb, gdje je došao 1946. Godine 1947. rodila sam Igora, a 1949. Ivicu.

Imam troje unučadi: Nikolu, Igorovog sina, Hanu, Igorovu kćer, i Igora, Ivičinog sina.

Saša i njegova žena nemaju djece.

Sa unucima sam pričala puno o mojoj porodici i prošlosti. Kod njih sam uspjela da probudim osjećaj za židovstvo. Meni je židovstvo oslonac, a ne teret i nikad ga nisam negirala. Nikad nisam bila u Aušvicu, gde su moji stradali. Ja nikad ne bih mogla tamo otići.

Priča o mom sinu Saši

Poslije mog odlaska u Peštu, krajem 1942. godine, Saša je ostao da živi kod mojih u Bačkoj Topoli, mažen i nošen kao kap vode na dlanu, sve do 19. marta 1944, kada su SS-trupe ušle u Mađarsku.

Ja sam iz Pešte, shvaćajući situaciju, poslala telegrame svim mojim poznatim seljacima, posjednicima, da spasu Sašu. Prvo sam iz Pešte slala kurire mojima, da ostave sve, da dođu u Peštu, gde smo imali veliku rodbinu i oni bi se mogli spasiti. Ali, niko nije htio ostaviti baku, maminu majku, koja je imala sedamdeset i šest godina. Bili su uvjereni da će ih spasiti seljaci, sa svima su živjeli u velikoj slozi.

U Pešti je živio Alike Gleser, bio je student ekonomije, koga sam poznavala iz Zagreba, iz partijske organizacije. Roditelji Alike (Aladara) Glesera, na njegov izričiti zahtjev, pristali su spasiti Sašu. Alike Gleser je bio Nijemac, znao je pet jezika. Mađari nisu znali da je on komunist i uposlili su ga u ministarstvu vanjskih poslova.

Njegov otac Jakob Gleser (Glässer) otišao je u Bačku Topolu i tražio od mojih da mu daju Sašu na čuvanje. Ne shvaćajući ozbiljnost situacije, nisu mu ga htjeli dati. Uporan, on je ponovo otišao kod njih i odveo Sašu u Novi Sad. Rastanak je bio strašan. Saša se otimao – trogodišnje dijete je moglo doživjeti samo da ga odvede od najmilijih, a nije moga znati da to čine kako bi ga spasili. Tata Gleser je još jednom došao kod mojih, po Sašin dječji krevet i igračke, kako bi Saši olakšao rastanak.

Nakon nekoliko dana odvedeni su i moji. Otišli su u Bajju, a poslije u Aušvic. Stradalo ih je sedmero: mama, udova Aleksandra Blau, rođena Cuker, baka Helena, očeva sestra Matilda Štern sa mužem, mamina sestra, tetka Paula, ujak Franja sa ženom Ilonom.

Sašin život je bio težak. Mjesecima je visio na prozoru, plačući za svojim, a Gleserovi su ga zbog opreznosti morali držati zaključana. Gospodin Gleser je bio Nijemac, ne i član Kulturbunda, a gospođa Gleser je bila velika Mađarica i uvjerena katolkinja, pa je Saša u toj kući bio donekle siguran. Saša je, uz njenu pomoć, dobio papire da je katolik i Hrvat (po ocu), pa su ga ostavili na miru.

Ruža sa sinovima Sašom (prvi sleva), Ivicom i Igorom

Kad je Saša već mogao slobodno izaći na ulicu da se igra sa djecom, sreo se odmah sa dječjom okrutnošću, jer su mu se rugali da on nema ni oca ni majku.

Nikola, Sašin otac, koji ga nikad prije nije vidio, kao partizan bio je pozvan, poslije oslobođenja Beograda (20. listopada 1944) na rad u Predsjedništvo vlade. Znajući iz mojih pisama, koja sam mu, na razne načine, tijekom rata uspjevala poslati (nismo se vidjeli od 1. studenog 1940. do 20. srpnja 1945) da je Saša u Novom Sadu kod Gleserovih – otišao je tamo da ga vidi. Oni su tada jedan drugome bili potpuno strani. Nikola je vidio samo Sašine fotografije, a Saša je znao da

negdje ima tatu i mamu. Nikola nije znao ni jednu riječ mađarski, a Saša nije znao ni jednu riječ hrvatski. Sporazumijevali su se prstima. Obilazili su tržnice i dućane, a Saša je prstom pokazivao što želi. Nikola mu je, naravno, kupio sve moguće igračke. Saša je, presrećan, otišao na ulicu i vikao:

– Imam i ja tatu, kao i vi!

Ja sam se sa Sašom susrela u srpnju 1945. Kada je prvi vlak krenuo iz Zagreba za Beograd, ja sam, kao predstavnica saniteta JNA (Jugoslavenska narodna armija) pošla u Beograd. Tamo sam se, kod Alike Glesera, nakon pet godina srela sa Nikolom. Nikola mi je omogućio da još istog dana odem u Novi Sad i vidim Sašu. Bilo je negdje poslije ručka kad sam stigla. Saša je spavao, a Gleserovi su bili protiv toga da ga budim. No, ja sam tiho ušla i gledala ga dok se nije probudio. Nisam ga vidjela od 1943. godine. Kada je otvorio oči, pitala sam ga:

– Saša, znaš li ko sam ja?

On mi je odgovorio:

– Znam, ti si moja mama.

Naime, poslije oslobođenja Beograda, mnogi ranjenici prebačeni su sa Kalnika preko Barča u Vojvodinu, jer Vojvodina nije bila ni spaljena ni uništena i tu je bilo lakše smjestiti ranjenike. Liječnici koji su išli kao pratnja s njima uvijek su nosili poruke od mene i fotografije za Sašu, tako da je Saša znao kako izgledam i prepoznao me je. Tada je imao četiri godine.

Nikada kasnije moj Saša nije se htio sjećati tih dana i osim što je hvalio ospodina Glesera, nikad od njega nismo ni riječi čuli o vremenu provedenom od travnja 1944. do rujna 1945. To je razdoblje ostalo duboko zapečaćeno u njemu, ali je to doba obilježilo cijeli Sašin život. Došla sam sa Sašom u Zagreb.

*Troje unučadi Ruže Francetić:
Nikola, Hana i Igor*

ŽIVOT SE MORAO NASTAVITI

Rođena je 1922. godine u Sarajevu.

U Holokaustu je izgubila oca, majku i brata. U partizanskim jedinicama završila je sanitetski kurs i radila na zbrinjavanju ranjenih i obolelih. Po završetku rata upisala je Medicinski fakultet u Beogradu i postala lekar.

Iz braka sa dr Rudijem Debijađijem, akademikom, ima kćerku Vesnu.

Umrula je septembra 2005. godine u Beogradu.

Moj tata je završio krojački zanat i imao je radnju sa mešovitom robom. Bio je u austrougarskoj vojsci, pa je po završetku Prvog svet-skog rata dobio penziju. Mama je završila građansku školu u Višegradu. Bila je domaćica i povremeno pomagala tati u radnji.

Do Abdićeve ulice, u kojoj smo živeli, stizalo se uzbrdo od Mejtaša i male sinagoge. Duž cele uzbrdice, ulicom, naročito sa desne strane, nizale su se prizemne kuće u kojima su stanovale jevrejske sefardske porodice. Bilo je vrlo mnogo siromašnih, mada je uvek pristizala pomoć u namirnicama i novcu, koju je Jevrejska opština prikupljala. Iz tih dvorišta odzvanjao je glasan govor na španskom dijalektu, a i pesme bez kojih se nije mogao zamisliti život temperamentnih i veselih Jevreja.

...

Od ulaznih vrata prema našoj kući, dvorište je jednim delom bilo pokriveno. Tu su bila dva reda šupa, prekrivenih crvenim crepovima. U bašti su cvetale ruže i perunike. Od latica crvenih ruža mama je pripremala slatko, izrazitog mirisa i oporog ukusa. Slatko smo koristili i kao lek, kada smo imali povišenu temperaturu. Od voća, najviše je bilo razdelija, sa plodovima crvene boje koji su imali obilni sadržaj od kojeg su se lepili prsti. Sasvim na kraju, u desnom uglu, bila je mala „pušnica“, u kojoj se sušilo meso od gusaka, posebno hranjenih i „šopanih“. Meso smo dobijali od naših tetka Klare i ujke Natana, koji su živeli u Brčkom i tamo imali farmu gusaka.

...

Naši roditelji, a naročito mama, negovali su srdačne komšijske odnose. Prvo se razgovaralo do oko podneva, a onda su naše mame jedne drugima predavale preko „plota“ tanjire sa upravo napravljenim kolačima, knedle sa šljivama, palačinke, kriške slatkog hleba sa nadevom od čokolade i džema.

...

Mi deca smo se igrali po baštama, sakrivajući se između drveća. Popodne smo izlazili na ulice i sokake, gde smo igrali žmurke i trčali... Sedeli smo na pragovima ulaznih vrata naših kuća. Mame i starije sestre su nas dozivale da dođemo po užinu. Bilo je divno gledati kako devojčice i dečaci drže u rukama velike komade hleba namazane pekmezom od šljiva. Ulazili smo u bilo koje dvorište da operemo usta i umazane prste, jer je skoro svako dvorište imalo česmu iz koje je isticao široki mlaz bistre vode.

...

U zimskim jutrima, kada je sve bilo prekriveno snegom, prolazio je skoro uvek u isto vreme „salebdžija“, obučen u lepo sukнено odelo, omotan šalovima raznih boja. Na leđima je nosio manji metalni sanduk u kojem se nalazio napitak, gust, smeđe boje, prijatnog mirisa. Iz daljine se čuo glas: „Salep vruć!“ Mi deca smo iskakali iz kreveta i uzimali već pripremljene lončice. Ubrzanim koracima smo silazili niz stepenice i trčali prema ulaznim vratima. Uvek smo u tim trenucima slušali mamin glas: „Ogrnite to, prehladićete se.“ Još uvek mi je u sećanju, iz obližnje kuće levo, bat nanula dok je neko žurio niz drvene stepenice. Sve se brzo završavalo, pa smo ponovo bili u našim toplim belim posteljama i polako ispijali salep.

...

Moja sestra Sarina završila je višu građansku školu. Imala je smisao za uživanje u lepom. Slikala je na platnu i svili, masnim i uljanim bojama. Tata je bio vrlo srećan kada je njegova kćerka izradila za našu malu sinagogu, na Mejtašu, prekrivač za sto.

Moj brat Puba završio je srednju trgovačku školu.

...

...Preselili smo se iz Abdićeve u Nemanjinu ulicu. To mesto je bilo nešto dalje od centra, ka periferiji. Naš život, lični i porodični, dobijao je drugačije sadržaje. Završili smo četiri razreda osnovne škole. U nižim razredima gimnazije, poznavanje prirode predavao je profesor Gligić koji je kroz slobodne razgovore govorio sa nama o životu i smrti. To je bio početak mog interesovanja i konačnog opredeljenja za medicinu.

...

Još kao deca rado smo odlazili u prostorije Hašomer hacaira. Tako smo odrastali uz pesmu i igru, razgovore i učenje. Moja menahelet je bila Blimka Švarc, ozbiljna devojka koja je mnogo čitala i prenosila na nas svoja znanja. Zavoleli smo naše zajedničke šetnje, izlete, a zimi i skijanje. Sastanak skijaša bio je preko puta Većnice i javnog kupatila. Odlazili smo pešice na Trebević, a silazili na skijama sve do parka.

...

Voleli smo da čitamo knjige. Posete biblioteci bile su redovne. Odlazile smo u grupi do Marijin-dvora, pa onda desno do velike biblioteke.

Gledale smo svaki film u kojem je glumila Širli Templ. Sećam se da je jedna od poslednjih opereta u sarajevskom pozorištu bila „Marija, kći puka“. Moja sećanja vezana su i za horsko pevanje u horu „Lira“, sa već tada poznatim dirigentom Oskarom Danonom. Članica hora bila je i moja sestra Sarina.

...

Ulaskom Nemaca i ustaša u Sarajevo, početkom rata, počele su racije po kućama i zatvaranje jevrejskih radnji. Odmah je odvedena grupa omladinaca Jevreja. Pričalo se da im je rečeno da ih vode u sabirni logor gde će neko vreme raditi prisilno. Ovi omladinci su verovali da će se brzo vratiti svojim kućama. Skoro svi su imali neke instrumente, najčešće gitare i usne harmonike. Ni u teškim vremenima nisu se mogli rastati od instrumenata i pesme, a spremalo se uništenje!

Odrasli muškarci su bili obavezni da, svakog dana, rano ujutro idu na prisilne radove. Mama je sa decom teško podnosila ovu neizvesnu situaciju. Šta se to događa sa našim životima?

Moja sestra Sarina-Bukica živela je sa mužem u Zenici. Ništa nismo mogli saznati o njoj, ali izgleda da je Zenica u to vreme najbrže „rešila“ jevrejsko pitanje. Saznali smo da su decu, mlade i starije žene odveli u logor Stara Gradiška.

U Sarajevu su, na periferiji grada, počeli oružani sukobi okupatora i onih koji se nisu složili sa novonastalom situacijom. Mordo Papo, sin moje tetke Rene, poginuo je među prvima. Najstarija sestra moje mame, Rena, bila je odvedena u sabirni logor...

...

Racije i nasilno upadanje u stanove bilo je sve intenzivnije. Predosećajući da smo mi na redu, otišli smo kod najstarije kćerke tetke Rene. Dočekali su nas, kao i uvek, sa velikom pažnjom. Krompir u remi je već bio gotov, na stolu mlečni proizvodi... kada se čulo jako lupanje na vratima. „Oni su“, z gledali smo se u strahu.

Već su nas pokupili i vodili prema Mejtašu gde je čekao veliki kamion pun ljudi. Gde nas vode? Pogledala sam mamu i videla da nije imala šal. Zamolila sam jednog čoveka od onih koji su nas uhapsili: „Dozvolite mi da odem do kuće i uzmem mamin šal“. Na moje čuđenje poslali su dva čoveka sa mnom. Ispitivali su me i rekli da im pokažem gde se u stanu nalaze „zlatne štangle“. Sa čuđenjem sam odgovorila da nikada za to nisam čula.

Kada smo stigli do stana, ulazna vrata bila su zapečaćena crvenim voskom. Znači: to više nije naše, to je zauvek oteto! Ponovo su sve pretražili i verovatno shvatili da ništa ne znam da im kažem. Idući za njima, ništa nisam videla. Samo mi je pogled pao na trpezarijski orman i na njemu umetnički napravljen ping-pong, sto sa pravom zelenom mrežom, nekoliko ping-pong loptica i dve male palice. Dobila sam to kao poklon, a nisam stigla ni da se obradujem... Uzela sam mamin šal, čovek je ponovo zapečatio stan. Naš porodični dom je za nekoliko dana pripao nekom drugom.

...

Kamion nas je odveo u sabirni logor. Raspoređene smo, odredili su nam radne obaveze i to grubo kontrolisali. Grupi u kojoj sam bila dali su vreću krompira i neke čudne naprave za čišćenje. Pokušavale smo, okretale krompire, ali sa njome nismo uspele da nešto uradimo.

Bile smo prestrašene, znali smo da stražari mogu da rade sa nama šta hoće. Ipak smo se dogovorile da jedna od nas mirno upita: „Bitte schön, gewöhnliches Messer?“ Tražile smo obične noževe. Učile smo u gimnaziji i nemački jezik, pa smo se tako i obratile nemačkom vojniku. Odgovorio je: „Naučićemo vas da sve radite!“

...

Nosili smo žute trake na rukama. Jednog dana, moja rođaka Zlatica i ja trčale smo od Mejtaša nizbrdo prema Skerličevoj ulici, kod našeg porodičnog lekara, pošto je Zlatičin tata dobio napad žuči. Ispred žandarmerijske stanice stajao je čovek i prstom pokazao da stanemo. Traženo je od nas da očistimo spavaonicu u kojoj su prethodno ležali vojnici. Gledali su nas sa mržnjom i likovanjem. Uplašile smo se i obratile čoveku u radnom kombinezonu: „Molimo vas da ovi ljudi izađu iz sobe, mi ćemo to očistiti... Nas dve smo Jevrejke, ali to ne znači da nemamo ponos. Mi smo učenice, mi i naši roditelji nismo nikome zlo učinili“. „Ostavite ove metle i lopate, idite kući“, odgovorio je.

...

Nas dve nismo bile ni svesne opasnosti koja nas čeka, ali, Sarajevo je bilo naš rodni grad... Našle smo se kod Miljacke i naše gimnazije. Bile smo označene žutim trakama, pa nam je jedan čovek prišao i poveo nas ka Većnici, u jednu prostoriju u kojoj je po stolovima bilo puno knjiga. Prostorija je bila puna devojaka sa žutim trakama. „Ove knjige odnesite stepeništem do gornje prostorije“. Zašto, zašto nas potcenjuju? Mirno i dostojanstveno formirale smo red od knjiga prema stepeništu i stepeništem do gornje prostorije. Tako smo jedna drugoj dodavale knjige. Gledale smo se, prepoznavale. Videla sam našu rođaku Adelu Rajbah, kćerku naše tetke Klare, ponosnu i punu sebe, sa žutom trakom na nadlaktici. „Sada ćete ove knjige vratiti dole“, glasilo je novo naređenje. Sećam se i danas kako je u vazduhu nastao neki čudan mir, kao prigušeni jauk. Šta se to sa nama događa? Vratile smo se kućama i kroz plač izbacile sve iz sebe, nešto nalik na bol i gušenje. Nismo se više udaljavali od kuća. Šta će biti s nama?

...

Mame je rekla: „Bežite odavde! Mi smo stari, nama se ništa neće dogoditi, a pred vama je život.“

Mama je znala da ne mogu da se rastanem od nje. Napravila je pokret kao da će da klekne.

„Molim te, Hanika, beži iz ovog pakla!“

Pokušala je još nešto da mi kaže, ali ja sam rukama pokrila uši pa nisam ništa čula. Krenula sam preobučena, sa drugom ličnom kartom. Osećala sam na potiljku mamin pogled i nisam se okretala. Znala sam da je kod prozora, da me i dalje prati i da je odahnula što smo moj brat Pubo i ja otišli.

...

Ratko Janković je 1941. godine spasao mnoge Jevreje. Dobila sam legitimaciju sa muslimanskim imenom i prezimenom i odeću koju su u ono vreme u Sarajevu nosile samo muslimanke. Dobila sam i tanak veo koji mi je prekrivao lice.

Doveo me je do železničke stanice i smestio u voz. Hrabrio me je staloženo i dostojanstveno. Ponavljala sam u sebi moje novo ime i prezime... Drug Ratko Janković, nasmejanog lica, stajao je na peronu a voz je krenuo prema Mostaru.

...

Otišli smo u Mostar, a zatim u Split. Smatrali smo da mladi treba da učine sve što mogu da bi se čovečanstvo probudilo i zaustavilo veliko zlo. Moj brat Pubo je ubrzo poginuo, boreći se u jednoj partizanskoj jedinici. Ja sam bila u grupi omladinaca koja se pripremala za odlazak u partizane.

Tada sam imala priliku da se posvetim ranjenicima i bolesnicima. Završila sam viši sanitetski kurs. Ono što je izviralo iz srca svih nas bio je human odnos i velika želja da se pomogne. Znam da bi moja mama bila presrećna da vidi...

...

Rat se završio. Došla sam u Beograd. Prvo sam otišla u Jevrejsku opštinu da pogledam spiskove i obaveštenja. Potvrdile su se moje sumnje: shvatila sam da nemam više nikoga od svoje uže porodice.

Nije bilo ni potrebe ni želje da otputujem u Sarajevo. Ostala sam u Beogradu. Upisala sam Medicinski fakultet. Formirala sam novu porodicu... a život se morao neminovno nastaviti.

Rahela ALBAHARI PERIŠIĆ

BILA JE TEŠKA,
ALI ČASNA BORBA PROTIV FAŠIZMA

Rođena je 14. februara 1922. u Sanjskom Mostu, od oca Davida i majke Lune. Imala je brata Morica i sestre Juditu i Floru.

U Drvaru, gde su bili jedina jevrejska porodica, živeli su od očeve radnje mešovitom robom.

Gimnaziju je učila u Prijedoru i u Banjaluci. Bila je član Hašomer Hacaira.

Tokom rata borila se u partizanima u Desetoj krajiškoj brigadi.

Završila je višu pedagošku školu i predavala istoriju.

U Prijedoru, maloj bosanskoj varoši, 1939. godine, na času istorije VII razreda gimnazije: profesor Mišković otvara dnevnik i proziva: „Neka izađe Rahela Albahari“. Zbunjena, pomislih: zašto da izađem kad se uvijek odgovalalo sa mjesta? Izlazim. „Kaži ti nama, Rahela, šta znaš o caru Dušanu Silnom“. Radujem se postavljenom pitanju, jer sam tu lekciju odlično savladala. Govorim o Dušanu kao velikom srpskom vladaru koji je proširio državu, navodim odakle dokle se prostirala... a kao najvažnije, donošenjem Dušanovog Zakonika, formirana je čvrsta feudalna država. Završila sam sa uvjerenjem da sam dobro odgovorila. Profesor šeta kroz razred i pita: „Šta mislite o Rahelinom

odgovoru?“ Đaci kao i uvijek javljaju se i navode neke beznačajne sitnice. Profesor odgovara: „Ne, nije to“ i učenici zbunjeni, u razredu zavlada tajac. „E ja ću vam reći šta nije dobro u Rahelinom odgovoru. Vidite, ona ne govori o Caru Dušanu sa osjećanjem, zato što Rahelu nije rodila srpska majka, ona nije zadojena srpskim mlijekom, pa ona ne može da osjeća svu veličinu našeg velikog cara Dušana“. U razredu se čuje smijeh nekolicine učenika ljotićevaca (pristalice fašiste Dimitrija Ljotića), dok jedan veći dio učenika povikaše: „Ua, profesore!“

Ne znam kako sam stigla do klupe. Sva uzdrhtala, počela sam da plačem. To je moje prvo poniženje i uvreda kao Jevrejke. Kad sam bila djevojčica u igri sa djecom, kad bi se neko naljutio na mene, rekao bi: „Čifutka, Isusa ste nam ubili!“ Tad još mala, to nisam tako teško primala, ali ovo sad je drugačije, shvatila sam šta sve čeka nas Jevreje.

Čas se završio i još uvijek plačem. Prilaze mi moji školski drugovi: Sveto Popović, Joco Stefanović, Esad Cerić, Bogoljub Radovanović i drugi, tješe me rječima: „Ne plači, digni glavu, onaj fašista uživa da te ponižava pred učenicima, ne pružaj mu to zadovoljstvo.“ To su bili mladi komunisti, skojevci, koji su htjeli da mi kažu kako ne misle svi kao taj fašista, da me ohrabre, da me podrže.

Od tad sam se stalno družila sa skojevcima koji su me rado primili u svoje redove. Shvatila sam tad zašto me je profesor izveo pred razred. Želio je da svi učenici vide kako me ponižava, da vide moj bol i plač.

Jedno vrijeme pohađala sam školu u Banjaluci. Bila sam član napredne organizacije Hašomer Hacair i redovno sam posjećivala ken, gdje smo razgovarali o raznim društvenim pitanjima: socijalnim, humanim odnosima među ljudima, protiv rasne diskriminacije i slično. Ideje mladih komunista stoga nisu mi bile strane.

Ubrzo je ministar Korošec donio Zakon „Numerus klauzus“, po kome se određuje broj Jevreja koji mogu pohađati školu. Na sastanku nastavnčkog vijeća bila je žustra diskusija o učenicima koji ne mogu da nastave dalje školovanje. Profesori Đurović, Kosovka, Vešović zalagali su se da učenici viših razreda nastave školovanje, a da učenici pred malom maturom mogu produžiti svoje školovanje u zanatskim školama, izučavajući neki zanat. Direktor Grba i profesor Mišković bili su protiv, no većina je prihvatila predlog navedenih profesora. O sastanku nastavnčkog vijeća tek sam u partizanima saznala od mojih profesora.

Tako smo nas nekoliko Jevreja viših razreda ostali u školi. Sjećam se Bebe Kabiljo, Brace Kabilja, Rubena Atijasa i drugih.

Marta 1941. godine, poslije velikih demonstracija širom Jugoslavije protiv sklopljenog pakta između Jugoslavije i Trojnog pakta (Njemačka, Italija, Japan), i 27. marta rušenjem Pakta, napadnuta je Jugoslavija. Sve škole su raspuštene i tako sam se vratila u Drvar, gdje su živjeli moji roditelji. Otac je imao radnju mješovite robe. Mi smo bili jedina jevrejska porodica u tom malom bosanskom mjestu.

Jugoslavija je kapitulirala i bila okupirana od Njemaca, Italijana, Mađara i Bugara. Formirana je Nezavisna Država Hrvatska (NDH). To je bila fašistička država, revnosna prema svim njemačkim fašističkim zakonima, pa i prema progonu i uništenju Jevreja.

Drvar je bio u sastavu NDH. Prije ulaska ustaša u Drvar, kroz grad je prošla njemačka vojska. Krišom smo posmatrali prolaz njemačkih jedinica. Na motor-biciklu, dva plava mlada vojnika zaustavila su se pred našom radnjom i prstom pokazivali natpis „David Albahari mješovita radnja“. Nije prošlo mnogo vremena, ulaze ta ista dva mladića, sa fašističkim pozdravom i rekoše: „Hinaus mit Juden“ (Napolje sa Jevrejima). Svi smo se sledili i sa strahom očekivali šta će dalje da se desi... Vojnici su se raspitivali o radnji, a otac im je odgovarao. Pitali su kako to da tako dobro govori njemački jezik? Tata im je objašnjavao da je Bosna bila pod vlašću Austrougarske i da je služio njihovu vojsku. Uzeli su iz radnje šta su htjeli i „galantno“ platili njihovim bezvrijednim markama.

*Fotografija porodice Albahari, u Sanskom Mostu, septembra 1928.
Rahela stoji u trećem redu, druga sleva*

No, to poniženje i genocidni pozdrav „napolje sa Jevrejima“ nije bilo poslednje. Dolaskom ustaša izloženi smo još strašnjem ponižavanju i maltretiranju. Ocu su odmah oduzeli radnju, a nas djecu poslali na prinudni rad. Čistili smo – sestra Flora, mlađa sestra Judita, mali brat Moric i ja – ustaške prostorije. Kad smo čistili klozete pune smrada od fekalija, dolazile su ustaše i uz smjeh govorili: „Vidi, vidi čifutkice, frajllice kako dobro rade“.

Ustaška vlast je hapsila viđenije Srbe, ubijala i bacala ih u okolne kraške jame. Uzbunio se narod, odrasli muškarci bježali su u šumu. Moje roditelje, oca Davida, majku Lunu, sestru Juditu i malog brata Morica otjerali su u prihvatni logor u Bosanski Petrovac. Taj logor je bio za sve Jevreje okruga Bihaća. Smjestili su žene, djecu, muškarce, starce, bolesne u jednu nedozidanu zgradu, sa ciljem da ih pošalju u Jasenovac.

Moja sestra Flora bila je tada kod rođaka u Derventi, a ja kod tetke Sarine u Ključu, te tako nismo otišle sa roditeljima u logor.

Ustaše su saznale da sam u Ključu i došli su da me hapse i odvedu u logor. Moja tetka je bila udata za muslimana Sadika Medića. Tetka Sarina je bila hrabra i odlučno je zamolila ustaše da dođu malo kasnije dok me spakuje i pripremi mi nešto za put. Odmah je izašla pred kuću i čekala da naiđe neko ko ide za Bravsko, gdje je bila željeznička stanica. Naišao je jedan hađa, stariji musliman, tetka mu je dobro platila, a ja šćućurena između nekih sepeta krenula za Bravsko.

Nakon nekog vremena, ustaše su došle u tetkinu kuću da me vode. Tetka im je, kao sva zabrinuta, rekla da sam negdje nestala i da se boji šta mi se desilo. Nisu smjeli ništa da preduzmu prema porodici Medić jer je tetak bio gradonačelnik Ključa. Ali su zato odmah javili svim postajama kao i željezničkoj stanici u Bravsko, ukoliko me vide, da me odmah uhapse.

Došla sam u Bravsko i idem ka željezničkoj stanici. Prilazim šalteru da kupim kartu, kad čujem grohotan smijeh činovnika: „Jeste li čuli, pobjegla čifutkica ustašama, evo sad su nam javili“. Brzo sam se povukla i krenula ka kolosjeku gdje su bili postavljeni teretni vagoni. Ušla sam u jedan vagon i zavukla se u neke bale. Mislila sam, iz Bravskog voz ide za Sanski Most ili Drvar. Ako ode u Sanski Most, imam tamo rođake pa da se skrijem za izvesno vrijeme; a ako ide za Drvar, imam tamo moje drugove pa će mi oni pomoći.

Mrak je, još uvijek sam skrivena u vagonu. Čujem okolo lupanje po vagonima i najзад smo krenuli... U ponoć smo stigli u Drvar. Otvaraju se vagoni da se istovari roba. Iskoristim momenat i iskočim iz vagona. Pravim veliku grešku i krećem kroz grad. Kod ustaške postaje čujem: „Stoj, ko ide?“ Zbunjena odgovorih: „Rahela“. Stražar se nasmijao i reče: „E baš tebe čekamo“. Ustaše iz Drvara su naše komšije, poznanici sa kojima smo išli u školu. Zamolila sam da me puste da prenoćim kod moje drugarice Mile Beoković, a da ću se sutra prijaviti. Dopratio me jedan ustaša do Miline kuće. Tu noć nas dve smo se dogovorile da bježim. Prešla sam rijeku Unac, sakrila se u žbunje i čekala vezu koju je Mila organizovala. Plan je bio da se prebacim u selo Ataševac kod rođaka Pane Kecmana, tatinog prijatelja.

U selu su me skrivali danju u nekoj uvali, noću dolazili po mene. Spavala sam van kuće na sjeniku-pojati. Bilo je strašno čitav dan biti sama u šumi u strahu na svaki šum, na svaki glas koji bi se čuo. Pošto sam voljela da slikam da bi mi vrijeme brže prolazilo i da odagnam strah, pravila sam male mozaike od raznoraznog lišća i kamenčića.

Kako se nisam javila, ustaše su došle Milinoj kući da me traže. Mila se kao začudila, rekavši da sam zorom otišla i čudi se da se nisam prijavila. Ustaše su počele da pretražuju okolna sela i raspituju se za mene. Porodica kod kojih sam bila sklonjena uplašila se i molila me da idem jer će oni stradati zato što kriju Jevrejku. Situacija u Drvaru je bila veoma teška, svi su bili zaplašeni i moji drugovi mi više nisu mogli pomoći... nisam htjela dalje da bježim i da pravim neprilike bilo kom, odlučila sam da se predam i da me ustaše pošalju u logor gdje se i moji roditelji nalaze.

Ušla sam u postaju i odmah su počeli sa ispitivanjem. Dok su me ispitivali, čujem kako ustaša ustaši kaže: „Idi sad ti“. Čujem vrisak i shvatam da vrše silovanje nad mladom Slovenkom čije su roditelje Njemci protjerali iz Slovenije. U sobu ulazi Gusti Šorn, Hrvat, moj prijatelj skojevac. Strah me, pomislim: sad će me odati i ubiće me kad saznaju da sam i ja skojevka. Pogledala sam ga sa gađenjem, kako se samo gledaju izdajice. Odveli su me na sprat u jednu sobu. Otvorila sam prozor i odlučila da ću se baciti ukoliko pokušaju da me siluju. Teku časovi kao godine, razmišljam šta je trebalo da učinim a da se ne prijavim ustašama. Strah me je. Kasno poslijepodne čujem ženski glas: „Rahela, Rahela“. Odazivam se i lupam na vrata. Čujem kako kaže: „Vidite da je tu, a vi mi kažete da je nema“. Otvaraju se vrata i vidim

lijepu Dragicu, Kecmanovu kćerku. Onaj moj drug Gusti alarmirao je moje drugove i odlučili su da je najpogodnije da angažuju Mariju, Hrvaticu, ženu Pane Kecmana. Dobro je poznavala Mareka logornika i molila da me puste i da će ona za mene garantovati. Pustili su me i sklonila sam se kod Kecmanovih.

Ustaše su i dalje progonili i ubijali Srbe, većina muškaraca Srba pobjegla je u šumu.

Dvadeset sedmog jula 1941. godine dignut je ustanak i Drvar je bio slobodan. Veliku pomoć ustanicima pružio je onaj Gusti za koga sam mislila da je izdajica. Ustašama se predstavljao kao njihov pristalica. Uoči ustanka saznao je lozinku i ustaše su uhvaćene na spavanju, te nije bilo mnogo žrtava. Čim sam čula pucnjavu i ugledala ustanike, istrčala sam i pridružila se borcima.

Mila i ja otišle smo u bolnicu pošto smo u školi učile prvu pomoć. Pomagale smo oko zbrinjavanja ranjenika. Glavni ljekar je bio Salamon Levi i odmah me je uzeo kao asistenta prilikom hirurških zahvata. Sjećam se – jednom borcu je dum-dum metak raznio nogu, morala se amputirati. Držala sam nogu, a ona se još pokreće kao da je živa. To me je strašno preplašilo, ali gdje da pokažem da sam kukavica.

Gusti me je tražio i našao u bolnici, zagrlio me i rekao: „Rahela, nikad neću zaboraviti tvoj pogled koji si mi uputila u ustaškom logoru. Bojao sam se, ako ti se šta desi, da nikad nećeš saznati pravu istinu“.

Toplo sam ga zagrlila i rekla: „Sretna sam, Gusti, što sam se prevarila u procjeni, stvarno sam pomislila da si izdajnik“.

Glavni položaj prema neprijateljskim snagama bio je na Oštrelju, u Grmeč planini. Oštrelj nadvisuje Petrovačko polje, a na kraju polja, pri Bosanskom Petrovcu, nalazio se logor u kojem su smješteni Jevreji. Bila sam na Oštrelju i radila u ambulanti Drvarsko-petrovačkog odreda. Često sam dvogledom gledala logor i bila tužna što im ne možemo pomoći. Naši borci su nekoliko puta pokušavali da dođu do logora, ali nisu uspjevali. Žalila sam za svima mojima, ali mi je najteže

*Rahela u Drvaru 1941.
godine*

bilo pri pomisli kako moj mali brat, koga smo svi mnogo voljeli, doživljava strahote logora. Ustanak se proširio po čitavoj Krajini, pa su ustaše čekale prvu priliku da logoraše transportuju za Jasenovac.

I, jednog dana, sve logoraše potrпали su u kamione i krenuli za Bravsko da ih dalje transportuju vozom za Jasenovac. Nisu stigli dalje od Prijedora jer su partizani pokidali šine i minirali pruge. Jevrejski transport teretnih vagona zadržan je na pruzi do daljega. Moj otac je bio vrlo hrabar i razborit, odlučio je da bježi. Rekao je svojima: „Idem prvo ja, kao u klozet, a poslije krenite jedan po jedan“. Pošto su mnogi tražili da izađu, stražar nije primijetio da se moji nisu vratili. Tata ih je poveo do uskotračne pruge koja ide za Sanski Most.

Sjeli su u vagon i bez problema stigli u Sanski Most. Sklonili su se kod tetke Mazalte Atijas koja je bila u velikoj žalosti, jer su joj ustaše ubile dva sina, Pubu i Lolu. Drugog avgusta 1941. godine, na srpski praznik Ilindan, ustaše su ubile oko 7000 Srba i devet Jevreja iz Sanskog Mosta i okolnih sela. Ni do danas se ne zna tačan broj – cifra se kreće negde od 5000 do 7000 ubijenih. Rijeka Sana danima je tekla krvava jer su ubijeni zakopani tik uz rijeku.

Zbog ustaških pokolja, u Sanski Most došli su Italijani. Sada su moji roditelji mogli slobodnije da se kreću i odmah je moj otac preko prijatelja organizovao prevoz za Drvar. Poslije tri mjeseca slobodnog Drvara, pao je Drvar pod italijansku vlast.

Nas nekoliko članova SKOJ-a (Savez komunističke omladine Jugoslavije), zadržani smo u gradu da obavještavamo partizane o kretanju neprijatelja, da sakupljamo sanitetski materijal i obavljamo mnoge druge obaveze.

Jedne noći neko lupa na prozor i viče: „Koga ima u kući?“ Mila i ja prepale smo se i, kad je ponovo povikao: „Otvorajte“, prepoznala sam očev glas. Istrčale smo pred kuću. Koliko radosti kad sam vidjela moje najmilije, moju lijepu mamu, omršalog oca, sestru Juditu i nama svima najdražeg brata koji je tad imao samo deset godina!

Italijani nas nisu uznemiravali, ali su vrlo često dolazili karabinjeri da vide jesmo li svi na broju. Gladovali smo, tati je oduzeta radnja i nije ništa radio, ali zahvaljujući dobrim ljudima nekako se preživjelo.

Februara 1942. godine bila je velika zima. Snijeg napadao da se jedva kretalo kroz grad. Jednog jutra dolazi, sva zamotana, Bosa Bošnić, naša veza sa partizanima. Prenijela je poruku da svi skojevci izađu iz grada jer se jedan komandir čete predao Italijanima. Našla sam se u teškoj situaciji. Ako odem, Italijani će izvršiti strašne represalije

prema mojoj porodici. Ako ostanem, biću sigurno hapšena, pa i strijeljana kao komunista.

Tata je primijetio da sam uznemirena, zabrinuto me pozvao u sobu i upitao šta se to sa mnom dešava. Rekla sam mu sve, a on je bez oklijevanja rekao: „Fiža, kćeri, idi, a za nas se ne brini“.

Sjutra ujutru, pošto je Mila obavijestila ostale skojevce, otišle smo, a po tatinoj preporuci izašla sam iz kuće a da se ni sa kim nisam pozdravila. Otac se bojao da neko pod prisilom ne kaže gdje sam otišla.

Obučene u skijaška odijela, Mila i ja februara 1942. godine došle smo do izlaznog stražarskog punkta, kad izlazi karabinjer i viče: „Sinjorine, dove andate?“ (Gospođice, gdje idete?). Rekle smo da idemo u selo da nabavimo malo hrane. Nudili su nam pare da im kupimo grape (rakije), a mi jedva čekamo što prije da se odmaknemo od stražarskog mjesta pa odgovaramo: „Kupićemo, a pare ćete nam dati kad se vratimo“.

Jedva se krećemo, zapadamo u dubok snijeg i nekako stižemo do porodice Bosnić. Poslije kraćeg odmora, treba što prije otići što dalje od Drvara. Krećemo sa Kostom (poginuo u ratu i proglašen za narodnog heroja) daleko u planinsko selo Gruborski Naslon, gdje se nalazio partizanski štab.

Prvi dani sa partizanima bili su za nas veoma teški. Spavalo se po seoskim kućama, gdje su higijenski uslovi bili na najnižem nivou, bez vode, struje, klozeta, sa puno buva, a ponegdje je bilo i vaški. No, bile smo zadovoljne jer smo bile slobodne, a ja posebno kao Jevrejka nisam više bila ponižavana i zlostavljana.

Ponekad bi neko od seljaka silazio u grad i donosio nam novosti o situaciji u Drvaru. Tako sam saznala da su moji živi i zdravi i da im poslije mog odlaska Italijani nisu ništa učinili.

Zahvaljujući tatinoj prisebnosti i odvažnosti, sve je prošlo bez represalija. Onog jutra kad smo mi otišle tata je otišao kod oca Mile Beoković i predložio mu šta treba da učine.

Sjutra ujutro otišli su kod kolonela (komandanta) i zabrinuti rekli kako su poslali djecu u selo da traže nešto hrane i kako se nismo vratile. Primjetivši tata da se Milin otac veoma prepao, šapnuo mu je: „Ti ćuti, ja ću da govorim“. Tata je govorio dosta dobro ladino, a i na frontu na Pjavi, u Prvom svjetskom ratu, dosta je naučio italijanski, tako da se dobro sporazumijevao sa komandantom. Sa puno ljubavnosti zamolio je kolonela da nas traže po okolnim selima jer se boji da nas nisu partizani zarobili.

Kod mojih roditelja sklonili su se: Mimo Atijas, sin Mazalte iz Sanskog Mosta, gdje su se moji krili 1941. godine, i Jozef Kabiljo iz Prijedora. Sarađivali su sa partizanima i Italijani su ih uhapsili i poslali u logor na Rabu. Obojica su preživjeli rat.

U ljeto 1942. godine, Njemci su, uz ustašku pomoć, napali na Kozaru, slobodnu teritoriju od Prijedora prema Banjaluci. Partizani su se hrabro borili, ali nadmoćnije snage okupatora uspjele su da slome obruč boraca Kozare. No ipak, glavnina brigada Kozare herojskom borbom uspjela je da se probije do slobodne teritorije. Sva je Kozara spaljena, izginulo je mnogo boraca i naroda. Ono što je ostalo, mahom žena, sitne djece i staraca, ustaše su odveli u logore Gradiška i Jasenovac. Jedan broj mlađih žena odveli su u Požegu da rade na obradi seoskih imanja. Među njima bila je i Luna Levi sa jednogodišnjim sinom Sašom, čijeg su oca, trgovca iz Prijedora, 1941. godine ubile ustaše. Smještene su u neuslovne barake i čitav dan su radile na poljima, a kasno bi se vraćale umorne i zabrinute, gledajući svoju djecu, bolesnu i iznemoglu. Higijenski uslovi bili su vrlo loši pa su se mnoga djeca porazboljevala. Saša je dobio veliki proljev i Luna je razmišljala kako da spase svoje dijete. Stupila je u vezu sa jednim željezničarem, koji je bio povezan sa Crvenim krstom. Predala mu ga je i sa velikim bolom rastavila se od svog jedinca sina.

U Zagrebu je postojala ilegalna organizacija kojom je rukovodila dobra stara žena Tatjana. Sarađivala je sa Crvenim krstom i djecu koja su ostala bez roditelja predavala je dobrim porodicama kao na usvajanje. Vodila je tajni spisak o toj djeci i porodicama kako bi se kasnije znalo, ukoliko se jave roditelji, gdje se djeca nalaze.

Sašu je usvojila porodica Domačinović, arhitekta, i Vinka, glumica. Nisu ništa znali o porodici usvojenog dječaka. Sumnjali su da je jevrejsko dijete jer je bio obrezan. Jednom se Saša razbolio i odveli su ga ljekaru. Kad ga je ljekar pregledavao, vidio je da je dječko obrezan, pogledao sa smeškom roditelje i bez ikakvog komentara završio pregled. Bilo je i tad dobrih ljudi.

Po završetku rata, Luna je preko Crvenog krsta pronašla svoje dijete. Doživjela je radostan i tužan susret sa Sašom koji joj je prišao i pogledao toplim pogledom. Tužno je bilo, što po savjetu socijalnog radnika, nije smjela odmah da mu kaže kako je ona njegova mama. Trebalo je vremena i više kontakata sa Sašom kako bi mu bilo lakše kad sazna istinu. Kad bi dolazila, Saša bi potrčao i povikao: „Evo,

došla teta Luna“. Zagrlila bi ga, poljubila, privila ga sebi, a bol u srcu što mu još ne može reći – sine Saša, ja sam tvoja mama.

Došao je i taj dan. Začudo, kad je saznao, pogledao je obe mame, mamu Vinku i mamu Lunu, sjeo Luni u krilo i dugo je gledao. Luna je izgubila sve članove svoje porodice, morala se prvo negdje smjestiti, naći posao pa onda dovesti Sašu. Po završetku osnovne škole došao je u Sarajevo kod mame Lune. No, i Saši je bilo jako teško da se privikne na novu sredinu. Bio je rastrgan između mama Lune i mama Vinke. Često je odlazio u Zagreb i uvijek rado priman od porodice Domačinić.

Saša je završio arhitektonski fakultet, živi u Izraelu sa ženom Laurom, sinom Benjaminom i kćerkom Lorom. Luna je umrla negde oko 1986. godine.

Sjećam se zime 1943. godine. U Bosanskoj Krajini zime su duge i sa mnogo snijega. Prolazim sa X krajiškom brigadom preko prevoja planine Grmeča. Nastupila velika njemačka ofanziva od Banije prema Krajini. Narod bježi preko planina da se skloni jer se ubija sve redom: žene, djeca, starci, bolesni, nisu pravili razliku između boraca i civila. U jednoj uvalici, nailazimo na jednu porodicu kako sjede oko ugasle vatre. Prilazimo i imamo šta da vidimo. Sledeni ljudi, djeca, najteže mi je bilo vidjeti tu malu dječicu kako sjede u roditeljskom krilu, sa ugaslim okicama, kao da traže pomoć.

Neprijatelj je prošao kroz Drvar i ostavio zapaljen i opustošen grad. Moja brigada ulazi u Drvar i svi smo uzbuđeni gledajući kako izgledaju zapaljene i uništene kuće, kako se narod spušta niz brinu i vraća se u svoj grad. Prolazim pokraj naše kuće, vidim pred vratima naše bivše radnje, sjedi jedan dječko, povijen i ne vidim mu lice. Prilazim i imam šta da vidim, to je moj braco Moric. „Šta radiš tu, mili brate?“ „Čekam mamu i tatu“, odgovori. Vidim – natečeno mu lice, promrzle noge, brzo ga vodim kod porodice Vođević i pružamo mu prvu pomoć. Preko vojnih veza obavještavam roditelje koji su takođe pobjegli, ubrzo dolaze i brinu se o njemu.

Sad mi brat priča. Znali smo da Njemci, ustaše i četnici nadiru prema Drvaru. Narod je bježao u šume, a borci sa ranjenicima krenuli prema Šator planini. Svi iz Drvara su bježali prema okolnim planinskim selima. Pobjegli su mama i tata, mene je uzeo Slavko Rodić (geometar iz Drvara, narodni heroj), komandant jedne jedinice, u želji da me sačuva od napada neprijatelja. Vođene su krvave borbe, ali su

ranjenici otežavali borbu. Omladina je nosila ranjenike i često se dešavalo, zbog leda i zime, da se omladina sa ranjenicima surva niz liticu u provaliju. Brat mi je pričao:

„Nastala je velika pometnja, ja sam ostao u jednoj kući, a ostali borci su se razbježali. Došli su Njemci i iznenadili se kad su vidjeli tako malog dječaka da je među borcima. Imao sam ispod jakne fotoaparata sa snimcima boraca i borbi koje su vođene. Znao sam nešto njemački, a i u jedinicama nalazili su se folksdojčeri iz Vojvodine, koji su govorili srpski jezik. Zamolio sam da idem u klozet. U selu nema klozeta već se fiziološke potrebe obavljaju u polju ili šumi. Otišao sam malo dalje i odbacio fotoaparat. Njemci su me pitali kako se zovem, rekao sam Marinko. Pitali su me: gdje su mi roditelji i odakle sam. Pogrešio sam što sam rekao da sam iz Drvara. Njemci su me predali četnicima da me vrata u Drvar.

Kad sam došao u Drvar, grahovski četnici predali su me Njemcima. Komandantu sam odmah bio drag jer sam ličio na njegovog sina. Pokazivao je njegovu sliku – bio je istog uzrasta kao i ja. Radio sam u kuhinji. Kad su došli drvarski četnici, prepoznali su me i rekli: „Kakav Marinko, to je čifutov sin i svi su njegovi u partizanima“. Komandant je rekao da sam pod njegovom zaštitom i da me niko ne smije ni taknuti. Tako zaštićen, ostao sam sa njima sve dok se Njemci nisu povukli iz Drvara. Kad sam vidio da se pakuju i da će se povući, otišao sam u podrum i sakrio se iza neke tučane peći. Čuo sam da me zovu: „Marinko, Marinko vo bist du?“ Kad se sve utišalo, izašao sam iz zgrade i, jedva hodajući, uputio se našoj kući. Čekao sam mamu i tatu. Puno sam se obradovao kad sam te vidio sa partizanima.“

Maja 1944. godine izvršen je desant na Drvar, u kojem se nalazio Vrhovni štab NOV, na čelu sa Titom. U Drvaru i po okolnim poljima padale su jedrilice i padobranci. Svi su imali Titovu sliku sa naredbom: uhvatiti Tita živa ili mrtva! Vodile su se krvave borbe. Njemački vojnici i padobranci mitraljirali su sve što im je bilo na putu. Partizani su odbranili Vrhovni štab i satjerali Njemce do gradskog groblja i opkolili ih. Prilikom povlačenja ka groblju Njemci su potjerali mahom žene i djecu i držali ih ispred groblja kao grudobran sa ciljem da onemoguće napad partizana.

Moji roditelji izbjegli su u selo Bastasi, tri kilometra od Drvara. Evo kako moja mama opisuje desant.

... U sedmoj ofanzivi, kad je bio desant na Drvar, moj Davo i ja bili smo u jednom rovu sa još nekolicinom iz sela Bastasa. Čuli smo govor padobranaca, bili su na nekoliko metara od našeg rova. Čekali smo da će svakog časa doći i da će nas ubiti. Spasila nas je jedna lokva vode, u našoj blizini. Nisu htjeli da gaze vodu. Krenuli su drugim pravcem te nisu naišli na naš rov. Kad smo vidjeli da nema više padobranaca u blizini, pobjegli smo ka selu Kamenica. Oko nas su padale bombe, pucalo je na sve strane. Jednog momenta pogledala sam i, više nas na stjeni, ugledala proljetni cvijet dragoljub. Ubrala sam ga i dala si riječ: ako ostanem živa gajiću to divno cvijeće. Taj cvijet je bio nešto lijepo u toj strašnoj situaciji, nešto kao znak života... (Jevrejski pre-gled br. 5-6, Beograd, maj-juni 1981. godine.)

Rahelina majka Luna, otac David i brat Moric pre nego što su odvedeni u prihvatni logor u Bosanskom Petrovcu

U proljeće 1943. godine, teško sam se razbolila i povučena sam iz brigade da radim na slobodnoj teritoriji. Mi smo je zvali slobodna jer smo imali vlast, nije bilo neprijateljske vojske, ali često je neprijatelj upadao i ubijao odbornike i funkcionere raznih organizacija. Kad sam došla na teren, trebalo je formirati narodnooslobodilačke odbore,

omladinske i ženske organizacije. Cilj je bio da na slobodnoj teritoriji djeluje organizovana vlast, formirale su se škole i tečajevi za nepismene, kulturno-zabavni život, obrada polja za prehranu boraca i stanovništva. Veći broj muškaraca bio je na frontu, sve te poslove uglavnom je obavljala ženska omladina, žene i stari ljudi. Bila sam u rukovodstvu partijskih, omladinskih i ženskih organizacija.

Često smo išli sami, pješice od sela do sela. Izbjegavali smo puteve jer je neprijatelj iznenada upadao u sela. Postojale su takozvane trojke (grupa Njemaca ili četnika) koje su se krile po šumi i upadale u sela.

Godine 1943, moja drugarica Mileva Rodić i ja krenule smo preko Petrovačkog polja ka susjednim selima. Idemo polako, bez govora, držimo se za ruke, mrkla noć i odjednom vidimo pri dnu zemlje nešto sija i gasi se. Pomislile smo da je neprijatelj koji puši, zastale i bez daha brzo legle u travu. Odjednom, iz pravca Petrovca, gdje su Njemci imali garnizon, upali se reflektor. Reflektor obasja polje i vidimo da pred nama nema nikog, ali nas je upozorio da smo nadomak Njemaca i da smo pukom srećom izbjegle da ne upadnemo u njihovo gnijezdo. Svjetlucanje je bilo od julskog malog svica. Isprepadane i umorne stigle smo u selo.

Tako pješačeći stigla sam do mlina na potočari i ušla da se malo odmorim, predahnem. Mlinar me naglo povuče za ruku, prstom mi pokazuje da ćutim i sakri me iza bala žita. Čujem govor, ulazak nekih ljudi u mlin i riječi: „Je li samljeveno naše žito?“ To su bili četnici iz susjednih sela. Natovarili su brašno i otišli. Mlinar mi reče: „Vidio sam ih kako silaze niz brinu i zato sam te onako brzo sklonio“. To su bili momenti odlučujući da me uhvate pa i ubiju.

Sela u koja sam odlazila bila su partizanska. Svi su me voljeli, a najviše djeca. Kad bi me vidjeli da ulazim u selo, istrčavali su pred mene, sa našim pozdravom „Smrt fašizmu“.

Seljani su teško izgovarali moje ime: onda su me nazivali Radmila, što je bilo moje partizansko ime. Inače sam bila obučena u seosku narodnu nošnju i nisam se razlikovala od domaćih djevojaka.

Pred oslobođenje Travnika, skojevci iz grada su znali da se u Komitetu SKOJ-a nalazi jedna djevojka. Prilikom oslobađanja grada, ujesen 1944. godine, rastrčali su se po gradu da za mene nabave garderobu. Kad smo se sreli, daruju mi potpuno gradsku odjeću: divan donji veš, što me je najviše obradovalo, jer od 1941. godine nisam tako

nešto imala, džemper, štof i slično. A koliko radosti kad sam u ruku uzela toaletni sapun, što je bio samo pojam za nas partizanke!

U proljeće 1943. godine krenula sam pješice iz Drvara za sela u okolini Bihaća. Išla sam dolinom rijeke Une. Divan prolječni dan. Sve je probegaralo (procvjetalo). Miriše zemlja i daje prve znake da se probudila. Uz Unu prostro se najljepši tepih zelenila i procvjetalog poljskog cvijeća. Pri samom kraju puta, bliže jarku, ugledam divan bokor krompirovog cvijeta. Zastala sam, gledam i razmišljam, ko je zasadio krompir na putu. Prilazi mi jedan seljak i reče: „Vidim da posmatraš ovaj krompir. To je spomenik jednom dječaku“, i poče da priča.

Februara 1943. godine, kad je neprijatelj napao naše krajeve, narod je bježao na sve strane. Jedna majka sa Banije sa dosta male djece, umorna i premrzla, došla je u naše selo. Ušla je u prvu napuštenu kuću da se noću skloni od zime i leda. Po podu je bilo dosta rasutog krompira. Domaćini su na brzinu bježali i, prilikom sklanjanja, rasuli krompir.

Ujutro je majka uzela pregršt krompira, koliko je mogla ponjeti i svakom djetetu strpala u džepove po koji krompir, u uvjerenju da će naći neko mirnije mjesto gdje će djeci pružiti bar jedan dobar obrok. Krenula je i jedan dječak, iznemogao, pao je, i na drumu izdahnuo.

Odbjegli seljaci prikradali bi se noću da izvide situaciju, a kad se neprijatelj povukao, vraćali su se u selo. Našli su smrznutog dječaka. Zakopali su ga na brzinu tu gdje je izdahnuo. Seljaci su bili oprezni, jer su se bojali ponovnog upada Njemaca. U proljeće, kad se otopio snijeg, iz dječakovog džepa, iznikao je taj divni bokor krompirovog cvijeta.

Sličan slučaj dogodio se u selu Cvjetniču, pokraj Drvara. Bila sam u kući dobre stare predsjednice AFŽ (Antifašistički front žena) Milice Pilipović. Stalno pada snijeg i zatrpava seoski put. Dosta izbjeglica sa Banije jedva se probija kroz namete snijega. Utrča u kuću Miličina snaja i nosi nešto umotano u neke krpe. Sva uzbuđena povika: „Vidite šta sam našla na česmi“. Odvi krpe kad – ono novorođenče od nekoliko mjeseci. Jedva diše, pomodrilo. Domaćin brzo zakla ovcu i onako, u krvavu mješinu, ubaci malu djevojčicu. Pošto nisu imali cuclu, uzeli su čistu mekanu krpicu utapali je u mlijeko i dijete je počelo da sisa. Sa puno strpljenja i ljubavi podizali su malu Nađenkicu Neznanović, kako su joj dali ime.

Poslije rata saznali su preko Crvenog krsta da je njena majka iz nekog sela sa Banije i da je nastradala sa djecom u nekim gudurama Bosne.

Često se dešavalo da se djeca zagube, lutaju po selima, gola, gladna i prestrašena. Kad sam bila sa mojom brigadom zime 1943. godine, u okolini Grahova, sakupila sam jedanaest mališana i zbrinula ih u brigadnoj bolnici, mada je to bio veliki teret za jedinicu. Prvom prilikom, kad su slali ranjenike za Liku, poslala sam moje mališane u dječiji dom.

Marta 1945. godine, bila sam u okolnim selima Travnika i Jajca. Obavještena sam od komande grada Travnika da izađem na željezničku stanicu jer će sestra Judita doći vozom ćirom (partizanski voz). Radovala sam se susretu sa sestrom koju nisam vidjela skoro dvije godine. Došla sam na stanicu u Donji Vakuf. Sa nestrpljenjem čekam dolazak voza. Čujem zvižduk ćire, voz staje i brzo ulazim i vidim moju lijepu sestru Juditu u vojničkoj uniformi. Postala je starija, zrelija, pravi vojnik. Pokraj nje sjedi jedan dječak od četiri godine. Preplašen, mršav, sav u krastama od svraba. Gledam te divne male crne oči upale u očnu duplju, jer je tako mršav da mu se na licu vide samo te lijepe, ali tužne oči. Poljubim ga, ali mi se otima.

Sestra mi priča. Naš stric Jako i tetka Rena ubijeni su u selu Hrvacani, nedaleko od Prnjavora, od strane četnika i Čerkeza, koji su bili u sastavu njemačke vojske. Dječakov otac Šalom Mito, ubijen je 1942. godine od strane četnika kao borac Narodnooslobodilačke borbe, a majka Matilda odvedena u logor Jasenovac, kad je otišla u Banjaluku da traži lijek za bolesnog sina Morica.

Prilikom ubistva njegove bake Rene, mali Morickan spavao je na spratu i, kad je čuo krike bake, pošao je dole i vidio svoju baku svu oblivenu krvlju. Vrištao je i dozivao baku. Čula je komšinica, dotrčala i imala je šta da vidi. Uzela je Morickana i odvela ga svojoj kući. Krila ga i prvom prilikom otišla u Prnjavor i predala ga majci apotekara Jevreja Finkelštajna. Apotekar je već bio otišao u partizane.

Nije prošlo mnogo vremena od prvog šoka, a došao je drugi. Grad Prnjavor često je prelazio iz partizanskih u neprijateljske ruke. Prilikom jednog upada Njemaca i Čerkeza, ubili su staru apotekarovu majku i zapalili kuću. Vrisak djeteta iz vatrene kuće čuo je jedan mladić i kroz prozor (kuća je bila prizemna) uskočio, zgrabio dijete i izbacio ga kroz prozor. Kad ga je Judita pitala šta je bilo kod bake

apotekarice odgovorio je: „Bila je velika vatra i skočio jedan šegrt i bacio me u travu“. Za njega je taj mladić bio šegrt, jer su u radnji njegovog djeda šegrti bili tog uzrasta.

Organizacija AFŽ skrivala je malog Morica u raznim kućama, po podrumima. Moric je od svih tih šokova zanijemio. Ko bi mu prišao, otimao se i plakao.

Jedinica sestre Judite oslobađa Prnjavor i čuje za pogibiju naših rođaka i za jedinog preživjelog malog Morica. Nalazi ga i kako je bila u uniformi, počeo je da plače, vrišti, otimao se. Ponudila mu je bombone. Pružio je ručicu i halapljivo počeo da jede. Trebalo je dosta strpljenja i vremena da shvati da mu ova teta vojnik želi samo dobro. Čim je jedinica krenula na drugi položaj, povelili su malog Morica. Vojni krojač sašio mu je malu dolamicu, partizansku kapu i tako je to bio najmlađi partizan Narodnooslobodilačke vojske.

Trebalo je mnogo pješačiti, ići iz borbe u borbu, pa su malog partizana stavili u jedan sepet zakačen za sedlo. Zahvaljujući komandantu brigade, koji je pokazao veliku ljubav prema djetetu, iako je on jedinici bio velika smetnja, dao je Juditi pratnju vojnika da odvede Morickana u Sanski Most, gdje su bili naši roditelji.

Mali Moric tek što se sprijateljio sa tetkom Juditom i borcima, dolazi ponovo u njemu nepoznatu sredinu. Ljubav i pažnja novih poznanika, none Lune i djede Dave brzo su oslobodile malog Morica. Jednom u igri sa djecom neko je povikao: „Čifute, ubio si nam Isusa“. Jadan on ne zna ni za kakvog Isusa, a zna samo da su ustaše ubice, odgovara: „Nisam ja bogami, ustaše su ga ubile“.

On je odrastao kod svojih roditelja, školovao se, on za druge roditelje i nije znao, samo za nonu Lunu i djedu Davida. Moric danas ima svoju porodicu, ženu Vidu, sina Šalom Mitu i kćerku Matildu. Svi smo ga zvali Morickan jer je u porodici već bio jedan Moric, naš brat. Živi u Beogradu.

Sva moja porodica učestvovala je u Narodnooslobodilačkoj borbi. Otac je bio jedno vrijeme u Ekonomatu Vrhovnog štaba NOV, majka po selima održavala kurseve o higijeni, kuhanju, odgajanju djece i sve žene su rado prihvatale majčine savjete. Najstarija sestra Flora bila je u Narodnooslobodilačkom odboru Drvara i organizaciji Antifašistički front žena. Mlađa sestra Judita bila je u hirurškoj ekipi Vrhovnog štaba i preživjela najkrvavije borbe na Sutjesci 1943. godine. Brat Moric, iako još dijete, bio je kurir u V korpusu i fotograf u Agitpropu.

Ja sam bila borac X krajiške brigade i kao politički terenski radnik. Nosilac sam Spomenice 1941. i Povelje za životno djelo od opšteg značaja za razvoj Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine.

Iako smo svi iz porodice bili u velikim opasnostima, ipak smo preživjeli. To je jedina jevrejska porodica u Bosni i Hercegovini koja je bila u borbi i čiji su svi članovi preživjeli.

Roditelji su se vratili u Sarajevo i naša kuća u Malom Alifakovcu bila je topao kutak za sve nas, a naročito za sve rođake koji su se vraćali iz logora i izbjeglištva. Mnogi nisu našli nikog svog, a moji roditelji su im pružili utjehu i nadu u bolje sutra. Otac je umro 1973. a majka 1983. godine.

Poslije rata svi smo nastavili dalje školovanje. Judita je završila agronomiju, Moric šumarski fakultet, pilotsku školu, rezervni major vazduhoplovstva, Morickan elektrotehničku školu.

Ja sam završila Višu pedagošku akademiju i predavala istoriju. Često sam se sjećala moga profesora istorije Miškovića i nastojala da budem bolja od njega, jer je on zaista bio nečovjek. Branila sam učenike Rome ukoliko bi neko pokušao da ih uvrijedi pogrđnim rječima, a oni su mi bili mnogo zahvalni. Isposlovala sam za učenicu Raziju i učenika Ramadana stipendije, pa je Razija završila učiteljsku školu, a Ramadan muzičku školu.

Brat i nas tri sestre udale smo se i osnovale svoje porodice. Flora za Duška Simića, oficira Ministarstva unutrašnjih poslova i književnika, sinovi Vladimir i Danilo. Rahela se udala za Iliju Perišića, oficira JNA, general-potpukovnika vazduhoplovstva, sinovi Simo, Predrag i Miljenko. Judita za Veljka Krivokuću, šefa prodajne TAM-ove mreže, kćerka Tatjana. Moric, žena Rahela Maestro, sin David.

Veliki broj članova naše porodice, sa tatine i mamine strane, oko sedamdeset dva člana, nastradala su u logorima, ubijeni od ustaša ili četnika. Sjećamo ih se sa bolom, pamtimo, ali nikad nećemo zaboraviti zlodjela koja su učinjena našoj porodici i šest miliona ubijenih Jevreja u Drugom svjetskom ratu, pogotovo danas kad se povampirio fašizam i antisemitizam.

Mila MITIĆ

U TEŠKIM VREMENIMA DECA SU POSTAJALA LJUDI

Mila Mitić, devojačko Lukić, rođena je 17. septembra 1937. godine u Beogradu, od oca Boška i majke Lene Lukić, rođene Levi.

Ima brata Miroslava, rođenog posle Drugog svetskog rata.

U Holokaustu, u raznim krajevima okupirane Jugoslavije, stradalo je 29 članova porodice.

Školovanje je započela 1943. godine u Splitu i nastavila u Beogradu. Završila je grupu Fizička hemija na Prirodno-matematičkom fakultetu u Beogradu. Završila je i srednju muzičku školu „Stanković“, u klasi profesorke Karle Matačić.

Kao profesor fizike, radila je u Prvoj beogradskoj gimnaji, do penzije 1992. godine.

Iz dva braka ima sina Ivana Aleksića, koji sa suprugom i ćerkom živi u Tel Avivu u Izraelu, i ćerku Mašu koja joj je podarila unuku.

Počinjem od moje bake Streje Alkalaj, udate za dedu, Avrama Levija, veletrgovca iz Beograda. Živeli su na Terazijama 5, a dedina radnja se nalazila u Vasinoj ulici. U istoj kući živela je i bakina sestra sa svojom porodicom – šestoro dece i suprugom. Svi su bili Sefardi.

Kućni jezik, uz srpski, bio je španjolski – ladino. Baka je osnovala prvi Dom za samohrane starice. Deda je pomagao finansijski prvi bioskop u Beogradu. U njihovoj kući su se praznovali svi jevrejski praznici, ali i Sveti Sava, zbog drugova i drugarica njihove dece. Imali su šestoro dece.

Najstarija, Bukica Levi, lekar internista, studirala je u Lozani, tamo i diplomirala. Rođena je 1895. godine. Nije se udavala.

Pre početka Prvog svetskog rata baka i tetka odvele su u Lozanu najstarije kćerke, na studije. Granice su se zatvorile, tako da su sve ostale četiri godine u Lozani. Tamo se tetka razbolela i umrla. Sahranjena je u Veveju. Baka je ostala sama sa studentkinjama. Tetka Bukica intimno prijateljuje sa Nadeždom Krupskajom, Lenjinom i Trockim, zajedno su slušali predavanja i posećivali se. To je trajalo godinu dana. Njihova imena su bila drugačija i iznenada su nestali. Tek po povratku u Beograd, kada je rat završen i granice otvorene, baka i svi su otkrili ko su oni bili.

Posmrtno ostatke pokojne tetke nisu preneli, ostala je da počiva u Švajcarskoj; bila bi zadovoljna što je baka Streja vratila sve tri studentkinje koje su zajedno povele, ali sada sa diplomama. Baka se mnogo namučila.

Godine 1899. rodio se Isak Levi, sledeće dete. Ni on se nije oženio. Bio je diplomirani advokat, poznat širom zemlje. Godinu dana posle njega, 1900. godine, rodila se tetka Klara, budući ekonomista, koja se rano udala za poznatog trgovca iz Zemuna. Nije radila. Rodila je dve kćeri koje su sa svim Jevrejima iz Zemuna 1942. godine stradale u Jasenovcu.

Bilo je tu 29 najbližih, koji su stradali: na Banjici, u Topovskim šupama, na Starom sajmištu, u Jasenovcu, u Splitu i mnogim drugim mestima. Teško mi pada da o tome pišem, ali danas nema nikoga ko je živ, a bilo bi me stid pred samom sobom da o takvoj porodici ne ostane ni traga.

Do kraja života, preostala porodica se nadala da će se bar neko pojaviti iz neke zemlje – Dika, Klara, Stela i Meri. Sve je bilo uzalud, hitlerovski umobolnici uništili su sve Jevreje koji se nisu sakrili.

U kući se 1901. godine rodila teta Rašela, koja je mene pratila kroz život kao roditelj. Nije bila udata. Završila je građevinski fakultet u Beogradu, samo ona i jedna njena kolegica od žena, što je bilo čudno za ono doba!

Stigosmo i do 1905, godine rođenja moje mame Lene Levi, koja se udala za Boška Lukića, Srbina, diplomiranog pravnika i telekomunikacionog stručnjaka. I on je rođen 1905, u veoma siromašnoj porodici. Noću je radio u telefoniji i telegrafiji, a danju učio i polagao ispite na Pravnom fakultetu. Govorio je pet jezika, kao i ostali u našoj kući.

I mama i on bili su članovi sokolskog kluba, dok je teta Bukica bila učitelj plivanja na kupalištu „Šest topola“.

Najzad se, 1907, rodilo i šesto dete, moj najvoljeniji ujak, Miša Levi. Tačno osam godina je bila razlika između oba ujaka, a rođeni su istog datuma. Miša Levi je bio diplomirani pravnik, stručnjak za međunarodno javno pravo. Do Drugog svetskog rata imali su zajedničku advokatsku kancelariju. A pripravnik u njihovoj kancelariji bila je Olga Alkalaj, ćerka bakinog rođenog brata, Jakova Alkalaja. Streljana je na Banjici, posle rata proglašena je za Narodnog heroja, a u beogradskom naselju Konjarnik postoji još uvek ulica sa njenim imenom i prezimenom.

Roditelji Mile Mitić: majka Lena, rođena Levi, i otac Boško Lukić

Baka Streja je bila zadovoljna kad se ujka Miša oženio. Supruga Zoja Levi je bila po majci Švajcarkinja. To je spasilo njihovu porodicu i za vreme rata bili su internirani u Švajcarskoj, gde su dočekali kraj rata i dobili kćerku, Maru Levi, udatu Čabrić.

Baka i deda su imali još braće i sestara, ali bi bilo opširno da o svima pišem. U familiji je bilo najviše advokata. Postojalo je pravilo da muška deca sviraju violinu, a ženska klavir, koliko je ko mogao.

Ja sam bila najupornija da se muzički obrazujem, tako da sam u muzičkoj školi „Stanković“, kod profesorke Karle Matačić, završila srednju školu, na odseku klavir. To sam uspela da završim uporedo sa Prvom gimnazijom. Bila sam četvrta generacija u toj školi, uz to oslobođena i male i velike mature.

Pričali su mi da je baka Strejin ujak bio naš prvi doktor prava u predkumanovskoj Srbiji. Svetli perimeri su mi uvek davali dodatnu energiju, kada bi mi se učinilo da sam preopterećena.

Mama je studirala fiziku i matematiku, završila abiturijentski kurs i do mog rođenja radila u knjižari kod Gece Kona. Tata je radio u Ministarstvu pošta.

Dva meseca uoči rata tata je otišao na vojnu vežbu, zatim, posle aprila 1941, u nemačko ratno zarobljeništvo u Osnabruk, Stalag 17, zatim u Pomeraniju. Videla sam ga kada sam imala tri godine. Lik je izbledeo, a vratio se u kuću poslednjim konvojem, kada sam imala osam godina.

U teškim vremenima deca postaju mali ljudi i odgovorno shvataju sve što se oko njih dešava. Tata je bio član Komunističke partije od 1941. godine, a kako smo mama i ja nosile žute trake, stigla su k nama dva tatina prijatelja, da ne budemo same. To su bile direktive poštanske partijske ćelije. Kako je ujka Isak imao klijenta koji je radio u policiji, a bio član Partije, za nas su spremni lažni papiri, da bi što pre otišle za Split. Lažna dokumenta su glasila na sledeće imena: Vuka Majić, Ruža Majić, Filip Majić, Lena Majić, udata za ratnog vojnog zarobljenika Boška Majića, i ja, njihova kći, Mila. Svi smo u tim lažnim dokumentima bili katoličke vere. Pred odlazak za Split bile smo dva dana i jednu noć zatvorene. Odatle su nas izvukli ujakovi klijenti. Odmah smo otišle u izbeglištvo. Mama je bila veoma hrabra, pribrana, i zahvaljujući njoj ostale smo žive.

Na dan šestog aprila 1941. godine nismo bile same. Mama je samo čekala signal da krenemo. Svi, sem teta Klare i njenih, otišli smo za Split. Tamo nas je sačekao poštar Lovro Omašić, sa solinske ceste, odveo u stan ferijalnog saveza, pod samim Marjanom, spremljen za skroman život. Iz dvorišta se ulazilo u pećine koje su služile kao zaklon od bombardovanja. Tri dana smo bile u tvrđavi Klis iznad Splita, proveravali su mamina dokumenta zato što je kućepaziteljka dala prijavu da joj je mama sumnjiva. Ispitivanja su trajala beskrajno, ali uz

moj veliki strah, puštene smo, opet zahvaljujući policajcu iz mamine partijske ćelije, a i dokumenta su bila ispravna.

Preko puta kuće nalazila se italijanska kasarna. Komandant je bio veoma oštar, mnogo sam ga se bojala. Kad ga nije bilo u kasarni, vojnici su davali deci ponešto da se pojede. Unutra nismo ulazili, nego smo se igrali pored ograde. Uz igru, uvek sam bila oprezna.

Vrhunac s kućepaziteljkom se odigrao krajem 1942. godine, zimi. Jednog popodneva došli su po mamu i mene dva policajca i hitno nas sproveli u splitski zatvor. Mama je još putem, dok smo išli, rešila da se izbori za naše živote. U zatvoru je bilo mnogo naroda, jedva se disalo. Od straha su mi zubi cvokotali, mama je osetila da drhtim i samo mi je stezala malu ruku, kao da govori „ne brini, spašćemo se“. Tražila je prijem kod nekog načelnika, a kako je savršeno govorila italijanski, to smo, posle dugog čekanja, najzad primljene. Objasnila je da je žena oficira jugoslovenske vojske u zarobljeništvu u Nemačkoj, da je sama s ćerkom i da je ovo nekakva zabuna, te moli da nas sa svim dokumentima sprovedu kod prefekta grada. Ostavile smo pristojan utisak i poslali su nas s nekim pismom u prefekturu. To je tada bila najvažnija ustanova u Splitu i u normalnim prilikama odgovarala bi načelništvu unutrašnjih poslova. Ušle smo u prostorije prefekta i mama mu je opširno objasnila da od neke kućepaziteljice ne može da se živi. Izmišlja svašta i prosto nas maltretira. Mama je predala ono pismo, svoja dokumenta, a kako sam ja bila plava, loknava, plavih očiju, prefekt me je uzeo u krilo i pričao sa mnom italijanski. Izvadio je slike – i njegova najmlađa kći je bila crna, loknava, moja vršnjakinja. Upitao me je da li znam da pevam. Otpevala sam mu „Mama“ i „Dorme Firenca“ (Spavaj Firenco). Njegove oči kao da su zasuzile, jer je Firenca bila njegov rodni grad. Svi su mu tamo. Trgao se, okrenuo ka meni i rekao: „Rat je strašna stvar, naša nacija silom mora da ratuje“. Zatim je mami dao dozvolu za kretanje kroz grad posle policijskog časa, ako mora mene da odvede u bolnicu ili kod lekara, jer je sama. Zahvalile smo se i mama je do te mere bila slobodna da ga je upitala – šta će preduzeti za lažne izjave one žene. On je rekao da će biti pozvana te smo se mi tako oslobodile napasti. Otišle smo pravo kući, mama je legla kao i ja, obe iscrpljene od svega. Osvanuo je novi dan. Imali smo potvrdu koja je za AFŽ (Antifašistički front žena), poslužila kao dragulj.

Četvrti rođendan proslavila sam s decom kao prava Splićanka. Bila sam mali ilegalac i u sve akcije u koje se mama uključivala, išla

sam sa njom. Koristiću citat dr Jaše Romana koji piše o stradanjima Jevreja u svojoj knjizi, na strani 430: „Levi Lukić Lena rođena 1905. u Beogradu, pobjegla u Split gde se 1942. godine uključila u NOP i postala član partije. Vrlo aktivno je delovala u organizaciji AFŽ.“*

U pokretu je bilo svih profesija. Meni su, za mamu, davali obavještenja da idem kući, što je značilo da ide racija – jedan policajac Mija i škovacino (čistač obale). Na poverljive zadatke nisam išla s njom. Mamino mesto je bilo na solinskoj cesti, pretpostavljam u lancu, a poslednja je bila Palmina Piplović, kasnije proglašena za narodnog heroja. Vodili su dobrovoljce u partizane. Išlo se utvrđenim ulicama. Radi svake sigurnosti mama je polazila ranije, jer je trebalo stići od Marjana, potom skoro do Solina. Desilo se da sam, jednog dana, nehotice spasila mamu. Igrajući se, pala sam na staklo i razbila desno koleno, tako da su čak i kosti virile. Mama me je ponela u bolnicu najkraćim putem zbog obilnog krvarenja kolena, misleći da me tamo ostavi, a da me po završetku dobijenog zadatka donese kući. Jureći, srele smo jednu skojevku. Tiho je mami rekla: „Ostani s Milom u bolnici, ne idi, provaljeni smo“. Sve je bilo jasno. U bolnicu su parčad stakla jedva izvukli, bolelo je strašno, ali sam bila hrabra, nisam puštala glas. Ta lekarska intervencija trajala je dosta dugo. Vratili su nas kući.

Ujutro je dobošar pozivao narod na obalu, od rane zore. Svi su morali da dođu, kundacima su terali ljude da žure. Na obali, pred crkvom Svetog Duje, visila je obešena Palmina Piplović, a da nije bilo moje noge sa staklom, bila bi pored nje obešena i moja mama. Kasnije se otkrilo ko je izdao.

Godine 1943. Italija je kapitulirala. Mama je prebacila petnaest italijanskih vojnika u partizane. U Split su ušli partizani. Predala sam, u ime pionira, cveće Vladimiru Nazoru. Pamtim ga na belom konju na čelu kolone. Sve je to, ipak, trajalo kratko. Došao je najstrašniji period rata. Grad su zauzeli Nemci. Bombardovanje je bilo s malim razmacima. Svake noći bi, tačno u ponoć, zasvirala sirena – to je označavalo da čuveni bombarder „Fantom“ bombarduje Split i okolinu. Trčalo se u podrum, ali meni su otkazivale noge. Tako me je mama nosila dole, i po završetku bombardovanja gore, dva puta po četiri sprata.

* Dr Jaša Romano: „Jevreji Jugoslavije 1941–1945. Žrtve genocida i učesnici Narodnooslobodilačkog rata, Beograd, 1980, izdavač Savez jevrejskih opština Jugoslavije.

Nemci su divljali, stalno hapsili ljude, žene, decu. Rušili su bez savesti, pretvarali grad u iskopine. Meni se pred spavanje vrtela pesma, naravno u sebi: „Ća je pusta Londra kontra Splitu gradu, ća su Himalaji kontra Marijanu...?“ U šta su pretvarali moj lipi Split? Ali taj narod, naviknut na kamenje i školje, ribe i galebove, pružao je sve veći otpor iz dana u dan. Čete su prerastale u bataljone, Splićani iz tog perioda su me podsećali na Jevreje. Trpeli su sve i svašta, a iščekivali slobodu.

Mama je imala sve više obaveza. Svake večeri smo, sa onom potvrdom, odlazile u akciju. Mama je bila bombaš u noćnim akcijama, vodeći mene sa sobom kao da me vodi kod lekara. Naš dogovor je bio za mene zakon, jer ako bih progovorila, ostala bih sama na svetu. Znalo se da je neki nepogrešivi bombaš dizao u vazduh jedan po jedan kamion. U pokretu otpora se već znalo da od mame nema hrabrijeg bombaša. Nemci su ludeli ali nikako nisu mogli otkriti ko to radi. Te nacističke zveri su se jako bojale tuberkuloze, tako da je mama stavila na naša vrata veliku tablu s natpisom „Tuberkuloza“. Kako smo svi bili mršavi, tačno smo ličili na takve bolesnike. Prilikom racije nisu upadali u naš stan, što je i bio naš cilj, kad su pretresali tražeći oružje, bombe i razne materijale. Sve to je bilo dobro sklonjeno, ali ipak je ovako bilo sigurnije.

Čim su Nemci ušli u Split, po celom gradu su okačili krupna obaveštenja da se Jevreji jave u nemačku komandu, kako bi, navodno, bili poslani u Palestinu. U našoj familiji, koja se nalazila u Splitu i okolini, došlo je do rasprava. Jedni su smatrali da je to spas, a drugi, naročito mama, da će sve odvesti u logor i poubijati. Nekima nije vredelo to upozorenje. Prijavili su se mamin brat od tetke, Miša Benvenisti, dok njegova supruga Klara Benvenisti Pinto nije htela ni da čuje, već je ostala u Splitu, i teča Mika Pinto. Mamina kuzina Lujza, udata za Dalmatinca Jevrejina, prijavila je njih oboje. Bilo ih je sigurno još ali ne mogu sada da ih se setim. Otišli su nepromišljeno pravo u smrt! Nisam shvatala šta se to zbiva, ali je i sada oproštaj s njima izvor suza jer su me svi mnogo voleli, a nisu imali svoju decu. Niko nije znao čime se mama bavi, nisu je poslušali.

Da se ne bi slučajno još neko rešio da ide, mama ih je tada sve smestila kod nas, zaključala i rekla da smo nas dve pozvane na četiri dana kod nekih prijatelja.

U mojoj porodici svi su bili uključeni u pokret. Ujka Isak na Visu, u partizanima, teta Bukica je osposobljavala mlade za medicinske

sestre, pre odlaska u partizane. Teta Rašela je brinula o meni. Ja sam učila partizanske pesme, reči i melodije. I poštari su brinuli o nama. Split je oslobođen mnogo kasnije od Beograda. Mama je u oslobođenom gradu bila prva žena odbornik rejona Varoš. Jedna ulica blizu Marjana nosila je njeno ime.

Došao je dan povratka u Beograd. Ujak Isak je prolazio kroz Split, mi smo bile smeštene u kamion intendantske čete. U Bosni je rat još uvek besneo, tako da smo dugo putovali. Te slike me nikada nisu napustile. Razrušene kuće, ubijeni ljudi, konji koji su se još trzali.

Nas troje smo prvi stigli u Beograd, ostala familija se redom okupljala.

U našoj garsonjeri jedne večeri neko je zazvonio. Otvorila sam vrata i rekla mami da je traži neki vojnik. Bio je to moj tata, koga sam čekala. On i ja smo se videli sa mojih tri i po godine, a te večeri ja sam napunila osam godina. Od jutra, svima sam javljala da i ja imam tatu!

Život je prolazio u radu. Ja sam bila potpuno nepismena, jer sam išla u školu pod Italijanima sedamnaest dana, a pod Nemcima deset dana. Škola se nalazila na starom Hajdukovom igralištu, ali su je Nemci izbombardovali i više tamo nismo ni odlazili.

U Beogradu sam upisana u drugo polugođe drugog razreda škole „Braća Ribar“. Završila sam nekako i treći razred u istoj školi. Kako se škola nalazila blizu patrijaršije Srpske pravoslavne crkve, stalno sam išla na veronauku, što je mamu dovodilo do ludila. Premestila me je u četvrti razred u školu „Žarko Zrenjanin“, u Dečanskoj ulici, gde sam već bila odličan učenik i solista hora, kao apsolutni sluhista. Sedele smo u klupi dve kćeri poštara, Milka Stojanović i ja. Ona je postala operaska diva, a ja sam, terajući inat, upisala fizičku hemiju i udala se u dvadesetnoj godini.

Brata Miroslava dobila sam 9. septembra 1946. godine. On je sa dvadeset tri godine postao advokat. Pošto su svi bili zauzeti obnovom zemlje, to sam najviše o njemu brinula ja. Tata je u pošti odmah bio direktor i predstavnik međunarodnog odeljenja. Predstavljao je našu zemlju na svim telekomunikacionim simpozijumima (Ženeva, Hag, Stokholm, Pariz i drugi gradovi). Mama je bila šef računovodstva Ministarstva pošta, telegrafa i telefona. Tetka Rašela – direktor građevinske škole u Čačku, tetka Bukica lekar prvog Doma zdravlja i nedeljnom patronažni lekar Jatagan male. Ujka Isak je radio kao advokat, a ujka Miša je bio naš prvi predstavnik u tek osnovanim Ujedinjenim nacija-

ma, zatim četiri godine pravni savetnik naše ambasade u SAD, četiri godine u ambasadi u Tokiju, itd. Od Bokase uspeo je da vrati našoj zemlji ogroman dug koji ovaj nije imao nameru da vrati. Poznati profesor Pravnog fakulteta Bartoš govorio je da od ujka Miše nikad nije imao boljeg studenta.

A sad je došao red da nešto o sebi ispričam. Završila sam fizičku hemiju na Prirodno-matematičkom fakultetu, vratila se u svoju gimnaziju i predavala fiziku do penzije, 1992. godine. Dobila sam „Prvomajsku nagradu“, sa još dva učenika za osvojeno prvo mesto u zemlji, „Oktobarsku nagradu“ i niz diploma za pokret „Nauku mladima“. Mnogo sam volela svoj poziv, volela sam učenike. Svaku sam generaciju provela kroz muzej Nikole Tesle, Astronomski muzej na Kalemegdanu, birala stručne i poučne ekskurzije, provela ih kroz celu zemlju trudeći se da obiđu mesta gde neće ići sa roditeljima. Danas mogu da se pohvalim da sam bila razredni starešina i kolega danas mnogim značajnim ličnostima – političarima, mnogim naučnicima svetskog ugleda, redateljima, poznatim lekarima. Privatno, udala sam se u dvadesetoj godini. Dobila sam sina Ivana Aleksića koji je sa 23 godine bio, u tom vremenu, najmlađi advokat. On sa suprugom i ćerkom živi u Tel Avivu. Moj prvi brak je trajao osam godina, ali se ipak raspao. Preudala sam se u 33. godini i dobila ćerku Mašu koja je rođena 1975. i od nje imam unuku Nadu Đurišić, koja je rođena dan pre završetka ovog sumanutog rata, 8. juna 1999. godine. Suprug je iznenada umro od srčanog udara pre osam godina, pored Save i Dunava koji su, uz nas, ispunjavali njegov život. Tako sam punih osam godina udovica i potpuno sam se razbolela od svih trauma kroz koje sam prošla. Nisam bila na ulici od tog mučnog događaja.

Josip PAPO-BARO

OD 32 STRADALA,
SAMO SE JEDNOM ZNA GROB!

Josip Papo-Baro rođen je 27. aprila 1923. godine u Makarskoj, od oca Avrama i majke Riske, rođene Levi. Imao je stariju sestru Saru (Šariku), koja je umrla u Beogradu 1963. godine.

Njegova uža porodica spasila se u vreme Holokausta, a od članova šire porodice ostali su živi samo majčin najmlađi brat Moric Levi i sin i kćerka od najstarijeg brata Hajima.

Stradala su 32 člana porodice koji su živeli u Sarajevu, Beogradu i Tuzli. Od tog broja stradalih samo se jednom članu porodice zna grob i to njegovoj noni Bojni Levi iz Sarajeva.

U Makarskoj je završio osnovnu i građansku školu, srednjotehničku školu, smer arhitektonski, završio je u Zagrebu, posle rata. U Beogradu je diplomirao na Pravnom fakultetu 1962 godine.

Radio je u Beogradu u Saveznoj upravi za državnu bezbednost od 1948. do 1968. godine, kada je penzionisan u zvanju savetnika. Nakon penzionisanja i odlaska iz službe bezbednosti, položio je pravosudni ispit 1968. godine i zaposlio se u Zavodu za osiguranje „Dunav“ u Beogradu, gde je bio pravni zastupnik.

Od 1949. godine u braku je sa Ljiljanom Papo, rođenom Jovanović. Imaju sina Bojana i kćerku Vedranu, četvoro unučadi i jednu praunuku.

Moj iskaz bih počeo osvrtnom na slučajni susret i kasnije brak mojih roditelja Rifke Levi i Avrama Papo, koji se desio odmah po završetku Prvog svetskog rata. Otac je kao mlad čovek nakon osmogodišnjeg staža u vojsci u Budimpešti i Beču, sa zvanjem cugsfirer (zugsführer-podoficir), po povratku u rodno Sarajevo, slučajno upoznao moju majku, koja potiče iz brojne porodice koja je u toku Prvog svetskog rata teško živela. Sve što je kasnije usledilo, od njihovog venčanja do promene mesta u kojem su živeli, odnosno prelaska u Makarsku, kao da je bio spoj srećnih okolnosti koje su nam pomogle da sačuvamo živote za vreme Drugog svetskog rata.

Moja Nona

Baku po majci sam oduvek zvao *Nona* a za njen lik su vezana moja najranija sećanja. Zvala se Bojna Levi. Bojna na ladinu znači *dobra* – buona, a bila je i više od toga. Bila je mala rastom; i kada se fotografisala sa dedom, pela se na hoklicu da bi dedi dosegla bar do ramena.

Moja Nona je bila udata za Šabataja Levija a iz tog braka su na svet doneli osmoro dece, tri sina – Alberta, Haima i Morica, i pet kćeri – Klaru, Saru, Anulu, Rozu i moju majku Rifku. Najstariji sin Albert je poginuo 1918. godine u Prvom svetskom ratu, kao osamnaestogodišnjak.

Nona je ostala udovica 1912. godine kada joj je bilo 44 godine. Porodica je živela u Kiseljaku, bosanskoj varoši u kojoj nije bilo drugih Jevreja. Nakon dedine smrti, živeli su teško, pa su se uz pomoć prijatelja preselili u Sarajevo. Težak život je naterao decu da rano počnu da rade. U godinama Prvog svetskog rata su posebno teško živeli. Nona mi je pričala da su se deca valjala po podu od velike gladi!

Teške godine su trajale sve dok se u život porodice nije pojavio moj budući otac koji se zaljubio u njenu kćerku Rifku. Pomagao im je, pa se porodica oporavila. Nona je oca cenila i zbog drugih osobina a poverenje i uvažavanje je bilo obostrano.

Nona je bila je vredna i živahna žena. Stalno je bila uposlena a kada bi sela da se odmori, uvek bi popila malo kafe, sela pored prozora i plela. Imala je pet igala i stalno je plela jednu istu čarapu. Kad bi isplela tu čarapu, ona bi je oparala i ponovo bi imala klupko i tako bi danima plela istu čarapu, samo da ne bi bila besposlena! Kafu je kuvala na špiritjeri koju i danas čuvam.

Kod None skoro nikada nismo išli na ručak jer ona nije imala nikakvih prihoda. Kada smo odlazili kod nje mama bi nešto kupila i kuvala tamo.

Od jela koje mi je Nona pripremala najviše sam voleo *pastel*. Nona bi naložila šporet, onaj mali bosanski da se sav usija i zacrveni. Govorila je da za pastel treba jaka vatra! U jesen nam je mesila rezance i makarone za zimu. Nona je imala i ibrik iz kog sam, kad smo dolazili kod nje iz Makarske voleo da pijem vodu. *Pastel* pravim i danas.

Pred rat sam neko vreme bio kod None u Sarajevu i već je bila bolešljiva. Tada sam je poslednji put video.

Kada je počela okupacija, Nonu su transportovali u koncentracioni logor Gradiška. Tamo je obolela od tifusa a ustaše su sve obolele transportovali u koncentracioni logor Đakovo. Ona je među prvima stradala u Đakovu. Mi smo u Makarskoj dobili jednu kartu iz Đakova, kojom nam je javljeno da je Nona stradala. Na znam ko je poslao tu kartu. Na njoj su bili upisani datum njenog rođenja i smrti.

Odmah posle rata mama i njen brat su išli da traže Nonin grob. Hodali su po groblju, tražili, tražili i odjedanput od umora stali. Nisu ni bili svesni da su se zaustavili pored njenog groba. Od silnog zaprepašćenja – svi su se srušili na zemlju!

Kasnije smo Noni podigli spomenik. Ja sam tamo išao više puta. Komemoracija u Đakovu se održava svake godine u junu i ja sam uvek tamo.

Logor Đakovo je specifičan po tome što je bio ženski logor za Jevrejke, a sve ubijene logorašice su sahranjene u pojedinačnim grobnicama na Jevrejskom groblju. Svako od 566 ubijenih logorašica je na grobu postavljena tabla sa imenom, prezimenom i godinom starosti. Postoji i knjiga sahranjenih u kojoj je upisana godina rođenja i smrti logorašice. To je sveto groblje, jedino takvo u celoj Evropi.

Život moje porodice u Makarskoj

Moj otac se zvao Avram Papo. Svi su ga zvali Albert. Njegovi roditelji Sara i Jozef Papo su rano preminuli. On je bio najstariji sin, a imao je dva brata, Jakova i Davida (umro pred rat) i dve sestre – Safiru i Bukas (umrla pred rat).

Iz tatinih priča znam da ga je u mladim danima više privlačila ulica nego bilo šta drugo. Za prvi razred jevrejske škole je govorio da ga

je „studirao“ četiri godine! Ipak nije svo vreme uzalud straćio, u vojsci u Beču i Budimpešti, naučio je i dobro je govorio mađarski i nemački.

Moji roditelji Rifka Levi i Avram Papo venčali su se 29. juna 1919. godine u Sarajevu. Do danas sam sačuvao sliku i listu zvanica sa njihovog venčanja. Venčanje se održalo u pozorištu (operi).

Fotografija sa venčanja roditelja Josipa Bare Papa u Sarajevu 1919. godine

Ubrzo moji roditelji su se preselili u Makarsku, da bi živeli u lepom mestu na obali Jadranskog mora.

Otac je tu odluku doneo odmah nakon nepopravive greške koju je napravio zamenom ušteđevine. Naime, dok su još živeli u Sarajevu on se bavio novčanim transakcijama. Štedeo je i sa punim poverenjem je novac čuvao kod None. Imao je jedno sanduče, slično onim u kojima se držao kvasac, koje je bilo puno dukata. Po Noninom kazivanju jednom prilikom je došao kod nje i rekao: „Daj mi sanduče, idem kod jednog čoveka da dukate promenim u marke!“. Ona ga je preklinjala da to ne radi tada, da se surovi Prvi svetski rat tek završio, da još uvek ništa nije sigurno. Međutim, otac je nije poslušao. Sve je promenio u nemačke marke koje su preko noći propale! Ostao je bez imetka za koji je mogao da kupi tri stana u Sarajevu.

Moj otac je bio izrazito slobodnog duha. Nakon finansijskog kraha poželeo je da živi na obali mora i svoju ideju je sproveo u delo.

Kasniji događaji su pokazali da je ovakva njegova odluka o preseljenu sačuvala živote moje porodice kao i mnogih drugih Jevreja.

U Makarskoj sam živeo sa majkom Rifkom, ocem Avramom i starijom sestrom Šarikom. Tu sam proveo srećno detinjstvo među prijateljima i poštenim ljudima. U kući smo govorili hrvatski sa makarskim dijalektom a roditelji su često među sobom govorili ladino. Tamo nije postojala nikakva podvojenost između nas Jevreja i meštana katolika. Makarska je tada brojala nešto više od 1300 stanovnika i bila je sresko mesto.

U Makarskoj je živelo nekoliko jevrejskih porodica. Osim naše tu su bile porodice Levi, Albahari, Fišer, Birnbaum i još jedna porodica Papo. Gospodin Papo je bio šef poreskog ureda za Makarsku opštinu. Njegova kćerka Klarica udala se u Makarskoj za doktora Levija. Nakon rata živeli su u Beogradu.

U mojoj porodici se slavio Pesah, čitala se Hagada. Ipak Pesah nismo slavili kao što je to činila Nona koja je bila religiozana i držala se svih običaja. Za Jom Kipur otac je odlazio u sinagogu u Splitu, a kada sam porastao vodio je i mene.

Moji roditelji su držali manufakturnu radnju. Majka je radila u kući i u radnji. Nakon rata, 1962. godine odlikovana je za ilegalni rad za vreme rata, ordenom Zasluge za narod. Tatino „pravo radno mesto“ je bila kafana „Kod mornara“ koja se nalazila odmah do našeg stana. U toj kafani ispod palmi otac i njegovo društvo su sedeli svakodnevno. Otac je bio veoma snalažljiv čovek. Pamtim da su svi makarski šverceri dolazili kod njega po savete, ali on je bio veoma oprezan i nije želeo da saraduje ni u kakvim nedozvoljenim poslovima i samo bi im davao svoje mišljenje. Dok je ocu kafana bila „kancelarija“, ja nikada nisam išao, niti sada idem u kafanu.

Moja starija sestra Šarika rođena je 1920. godine. Ona je mnogo pomagala roditeljima u radnji. U Makarskoj je završila srednju stručnu školu i bila je krojačica ženske odeće. Imala je puno prijateljica sa kojima je provodila slobodno vreme. Oduvek smo se lepo slagali. Pošto je bila starija uvek je odvajala za mene po koji dinar da imam za igranke. Bila je izrazito lepa devojka, imala je plavu kosu, što je bila retkost. Još pre Drugog svetskog rata bila je politički aktivista, bila je veza između Španije i CK Komunističke partije. Pisma iz Španije je primala, stavljala u nove koverta i slala ih Evici Izrael u Sarajevo a ona je pisma davala Rati Dugonjiću, članu CKKP Jugoslavije. Kad su žandari otkrili ovu vezu, upali su u našu kuću i sve pretresli. Pred žandarima rekla je

da je dobijala ljubavna pisma. Saslušanju je prisustvovala i direktorka škole koja je prihvatila njenu odbranu, pa se tako izvukla a mogla je i da nastavi školovanje. Udala se za vreme rata, 1944. godine, za Jozefa Kabilja iz Prijedora sa kojim je imala dve kćerke. Umrila je, kao udovica, 1963. godine u Beogradu. Njene kćerke su se nakon njene smrti iselile u Izrael.

I sad me, nakon puno vremena, mnogi u Makarskoj pitaju kako to da je u tornju crkve upisano moje ime. Naime, otac mog druga Ante, koji je zvonio u crkvi, često je pio. Zato je Ante posluživao popa a ja sam umesto njega zvonio na crkvenim zvonima. Vremenom sam tačno znao kad se zvonio za mrtve a kad za žive, za mise, kad se upotrebljava malo zvono, a kad veliko. Dobro sam poznavao crkveni ceremonijal, bio sam „glavni“ u crkvi ali nikada nisam nosio crkvenu odeću. Naravno, svi su znali da sam Jevrejin i zbog toga nikada nisam imao probleme. Na školske časove veronauke nikada nisam išao, čekao sam ispred vrata da se čas završi i zatim se vraćao unutra. Kada je jedne godine moja Nona došla u Makarsku i videla da zvonim u crkvi propisno me izgrdila. Šta ću ja u crkvi!? Ja sam je razumeo. Mi smo tada već počeli da prihvatamo ideju socijalizma, što je još više doprinelo da crkvi kažem – zbogom. Nikada više u nju nisam ušao. Ipak, u samom vrhu crkvenog tornja na rivi, u njegovom unutrašnjem delu, do kojeg niko ne može da dosegne, među imenima mojih prijatelja, jakom bojom i danas stoji upisano moje ime.

Kao mladić, sve do punoletstva, kada je i počeo rat, aktivno sam se bavio sportom. U zimskom periodu trenirao sam u sportskom klubu „Sokol“, a leti sam igrao u omladinskoj vaterpolo ekipi i bio član veslačkog kluba „Biokovo“. U „Sokolskom domu“ se odvijao bogat društveni život jer je tamo postojala velika sala za igranke i lepa bioskopska sala.

*Rifka i Avram Papo, Josipovi
majka i otac*

U Makarskoj sam pohađao osnovnu školu. Kad sam bio u četvrtom razredu građanske škole, u školu je došao nastavnik Vita Marinović, kasnije se ispostavilo da je bio ustaša. Od samog dolaska počeo je da me uporno i svakodnevno proganja. U nastojanju da me odstrani iz škole, najzad je uspeo da napravi neku sednicu na kojoj me optužio da pušim (ja nikada u životu nisam zapalio cigaretu), i rekao protiv mene sve najgore. Osim mene, kaznili su još jednog dečaka koji je bio iz ustaške porodice, kao i još jednog učenika bez ikakve krivice. Sve to samo da ne bi samo ja bio kažnjen. Posledica te ujdurme bila je da sam izbačen iz škole na dve godine.

U Makarskoj je tada živela jedna profesorica koja je radila u Vrgorcu, mestu iza planine Biokovo. Ona je već tada bila povezana sa Komunističkom partijom. Kako je naša kuća pružala utočište tada progonjenim članovima partije, ova organizacija se umešala i tražila način da se reši moj slučaj kako bi nastavio školovanje. Rešenje je nađeno i angažovana je ta profesorica, jer smo bili prijatelji, da se upišem u školu u Vrgorcu. Tamo sam završio građansku školu. Kasnije sam otišao u Sarajevo da bi školovanje nastavio u tehničkoj školi, ali došla je 1941. godina i Jevrejima je bilo zabranjeno da idu u školu. Izbačen sam. Otišao sam u Split i preko veze su me odmah primili u arhitektonsku školu. Kada su 1941. godine Italijani okupirali Split, škole su prestale sa radom. Tek posle rata, u Zagrebu sam završio srednju tehničku školu.

Posle završetka rata u Zagrebu sam sreo nastavnika Vitu Marinovića koji se prema meni neljudski poneo. Sećam se da je zanemio kad je video da sam živ. Tada sam bio član komiteta u Zagrebu. Poručivao mi je da dođem da bi smo se pomirili. Bio je u velikom strahu da ne otkrijem njegovu prošlost i tako naudim njemu i njegovoj porodici. Imao je suprugu i dva sina. Poručio sam mu da ne brine i da nastavi da živi bez straha jer zbog njegovih nedela neću nauditi nikome iz njegove porodice. A trebalo je da odgovara jer su se svi sastanci ustaša u Makarskoj održavali u njegovoj kući.

Rat

Znali smo da se približava ratna opasnost. U Splitu sam bio član SKOJ-a 1941. godine. Učestvovao sam u splitskim demonstracijama 27. marta 1941. godine.

Na dan stvaranja NDH u Makarskoj su komunisti i levo orijentisana omladina provalili u školu i pokupili svo oružje i hranu koji su bili pripremljeni za vojsku. U gradu je zavladao bezvlašće. Uz italijansku vlast, funkcionisala je i ustaška. Ipak, ustaše nisu mogle ništa da urade bez saglasnosti italijanskih vlasti. Može se reći da „crnih košulja“ nije bilo, a vojska je bila prilično blaga i nije bilo terora i sile. Još uvek se živelo normalno.

Prva hapšenja u Makarskoj su se desila uoči rođendana Ante Pavelića, u julu 1941. godine. Hapšenja su sprovodile ustaše iz Zagreba. Među socijalistički opredeljenim Makaranima, ustaša je bilo jako malo, oko desetak. Tada su se pojavile i ustaše sa crvenim kapama, i svi su oni hapsili pod kontrolom Italijana. Uhapšeno je 36 ljudi, većinom omladinaca. Među njima sam bio i ja. Bili smo u zatvoru makarskog sreza više od dvadeset dana. Polako su puštali grupu po grupu, zadnji smo ostali Filip Turkar, stari komunista, i ja. Bilo je puno zalaganja da me puste iz zatvora. Moja majka je išla kod sreskog načelnika koji je rekao da nema ko da me sprovede do njega na razgovor da bi me pustio. Međutim, na tom razgovoru se zatekao visoki činovnik Kleme Pović koji se ponudio da me dovede. Načelnik nije imao kud i tako su me pustili. Posle nekoliko dana neko mi je rekao da budem na čošku jedne kuće na periferiji Makarske. Došao je mali kamion, obukli su mi plavi kombinezon i odveli me preko granične linije u Split. Tako sam sačuvao glavu. Nikada nisam saznao ko je organizovao moje prebacivanje.

U Splitu sam boravio nekoliko meseci, imao sam gde da se smestim. Nakon nekog vremena, moja porodica je došla u Split i zajedno smo iznajmili stan. Do tada su mnogi Jevreji koji su bežali prema Splitu i Korčuli dolazili kod nas u Makarsku dok se ne bi prebacili dalje.

Čim su Italijani preuzeli apsolutnu vlast u Makarskoj, mi smo se vratili kući. Primali smo snabdevanje u brašnu, pasulju i drugim namirnicama, kao i ostali građani. Čak smo sestra i ja dva puta dobili propusnice za Split od civilnih vlasti Hrvatske. Žutu traku, sa znakom „Ž“ nikada nismo nosili. Moja porodica i Jakov Fišer, tada smo bili jedini Jevreji u Makarskoj. U julu 1942. Italijani su iz Splita u Makarsku prebacili 50 Jevreja, koji su prethodno u Split prebačeni iz Beograda, Sarajeva i Zagreba. To su bile porodice sa decom i svi su se slobodno kretali.

Po nalogu italijanske vlasti, 17. decembra 1942. godine svi Jevreji koji su se nalazili u Makarskoj (oko 60 ljudi) bili su dužni da sa ličnim stvarima u osam sati ujutro dođu na brod „Jordan“. Tog dana u 10 časova Italijani su predali civilnu vlast u ruke NDH.

Pred internaciju sve stvari iz našeg stana predali smo našim prijateljima, s tim da ukoliko se nikada ne vratimo živi, sve ostaje njima. Po oslobođenju Dalmacije, u martu 1945. godine, kada su se moji roditelji vratili, naši prijatelji su im predali sve stvari koje su kod njih ostavljene. To je veličina Makarana.

Brodom „Jordan“ koji je bio pod italijanskom zastavom, trebalo je da budemo prebačeni na Brač u mesto Sumartin. Odmah je konstatovano da je brodu ukraden deo motara bez koga brod nije mogao da se pokrene. Pretpostavljalo se da su u toku noći to uradile ustaše kako bismo ostali, a oni bi tako mogli da nas pobiju. Komandant obale, Italijan, major Fienga iz Barija, doveo je odnekud brod „Marin“ koji je privezao za brod na kojem smo mi bili i odvuкао nas do Baške vode. Tamo smo prešli na brod „Marin“ i tim brodom smo prebačeni u Sumartin.

U Sumartinu smo bili smešteni u nedovršenom hotelu. Mesnom organizacijom je rukovodio Jozе Papa iz Sumartina. Po dolasku ljudi su nam pomagali, donosili su ćebad, pa čak i po neki krevet, posuđe i slično. Vremenom su tu pristizali i drugi Jevreji pa nas je bilo više od 130. Među njima su bili Jevreji koji su bili zatočeni u Kninskoj tvrđavi. Jedan od njih je bio Mimo Atijas koga sam tada upoznao a ostali smo prijatelji, a kasnije i kumovi. Iz Omiša je došao Vlada Salzberger sa kojim sam takođe ostao blizak prijatelj.

U Sumartinu smo dobro organizovali život. Išli smo po sledovanje u vojni italijanski magacin, od Jevrejske opštine Split smo dobijali povrće i voće. Organizovali smo kuhinju, a kasnije su moj otac i Jakov Fišer (pekar) organizovali pekaru za sve internirce. Doktorka Mici Šinko je lečila bolesnike. Ja sam bio kooptiran za člana Opštinskog komiteta SKOJ-a opštine Selce. Slobodno smo se kretali po Sumartinu.

U maju 1943. godine Italijani su brodom prebacili sve internirce iz Sumartina u Split. Iz Splita su nas parobrodom prebacili na ostrvo Rab. Na parobrodu je bilo i drugih Jevreja koji su bili internirani u Dubrovniku i Korčuli. Na Rabu smo bili u pravom logoru sa barakama, bodljikavom žicom i stražom. Ipak, i tu smo se dobro organizovali.

U septembru 1943. godine, kada je Italija kapitulirala, mi smo sami oslobodili logor. Ja sam zbog toga bio toliko uzbuđen da dva dana nisam ništa mogao da jedem, iako sam se zatekao u magacinu sa italijanskim zalihama hrane.

Po oslobođenju logora priključio sam se partizanima. Tamo sam se sreo sa drugovima sa kojima sam ilegalno radio u Makarskoj. Drug iz CK hrvatske omladine uputio me je u građevinsko odeljenje ZAVNOH-a u Topuskom. Bio sam teško bolestan i izlečio sam se u Topuskom.

U januaru 1945. prebačen sam sa ZAVNOH-om u Šibenik, a po oslobođenju Zagreba u Zagreb. Tamo sam radio u Ministarstvu građevina i bio član II rajonskog komiteta SKOJ-a Zagreb.

Posle rata

Kao član Rajonskog komiteta izabran sam za delegata omladine Zagreba za III kongres omladine Jugoslavije u Zagrebu 1946. godine.

Postavljen sam za komandanta I Zagrebačke omladinske radne brigade „Marjan Badel“ na izgradnji pruge Brčko–Banovići. Lista brigade je brojala 276 brigadira.

Godine 1948. određen sam za Službu državne bezbednosti Jugoslavije u Beogradu. Na toj dužnosti sam bio do 1968. godine kada sam penzionisan sa zvanjem savetnika.

Na pravnom fakultetu u Beogradu diplomirao sam 1962. godine a po penzionisanju sam položio pravosudni ispit.

Od 1969. godine radio sam kao pravni zastupnik za ZOIL „Dunav“.

Osim profesionalnog delovanja, godinama sam bio i politički aktivista. Radio sam u školama sa pionirima i omladinom. Za svoje zalaganje dobio sam više društvenih priznanja. Nosilac sam Medalje armije, Ordena rada i ordena Zasluge za narod sa srebrnom zvezdom.

Zdenka SIEGLER KOSAK

MOJ ŽIVOT OD 1941. DO 1945.

Zdenka Sieglér je rođena 9. jula 1926. godine u Dubravi kraj Čazme, od oca Šandora i majke Olge, devojačko Kraus. Ima tri godine stariju sestru, Miru, udatu Gumhalter.

Drugi svetski rat provela je na raznim zadacima u jedinicama Narodno-oslobodilačke vojske u Moslavačkom kraju. Cela njena uža porodica preživela je ratne strahote zahvaljujući odlasku u partizane.

U Bajmoku je završila četvrti razred Realne gimnazije zbjega iz Hrvatske.

Godina 1941. Teški i zastrašujući dani. Imala sam petnaest godina, a moja sestra tri godine više. Išle smo u školu u Zagrebu. Ona u trgovačku akademiju, a ja u gimnaziju. Živjele smo u internatu.

Rođene smo u malom mjestu Dubravi pokraj Čazme. Do Zagreba smo putovale vlakom sa željezničke stanice Gradec, 18 kilometara od Dubrave.

Tih užasnih dana 1941. mama je odmah došla po nas. Kući smo putovale što kolima, što pješice, a nešto i vlakom do željezničke stanice Gradec (60 kilometara od Zagreba).

Moj otac Šandor imao je trgovinu mješovite robe, u kojoj su radila četiri namještenika. Otac je bio iz Đakova. Otišao je od svoje kuće

s jedanaest godina u nauk i više se nije vraćao. Bilo ih je devetero djece. Siromašni ljudi. U Jugoslaviji je ostalo troje braće. Ostali su otišli u Ameriku. U Dubravu je otac došao vrlo mlad, prije Prvog svjetskog rata. Najmlađa tatina sestra živjela je s mojim ocem, ali je i ona otišla u Ameriku. Druga sestra, teta Katica, ostala je u Đakovu sa djetom. Baka je umrla mlada. Otac je pričao da je ratovao u Galiciji. Nakon rata vratio se u Dubravu. Trgovinu je preuzeo od ljudi koji su odselili. Tada se i oženio. Majka mi je rođena u Vukovaru, ali je odrasla u Osijeku.

Osnutkom Nezavisne Države Hrvatske (NDH), trgovinu su konfiscirali. Postavili su nam povjerenika. Jeo je s nama kod stola. Pričao je kako je on pravaš. Jako smo se bojali i šutjeli. Našu trgovinu kupio je jedan prijatelj naše obitelji iz Križevaca pa je moj otac opet u njoj radio. Ne sjećam se što je bilo s povjerenikom, samo znam da su njegovi sinovi bili u NOB-u. Jedan je poginuo.

Moj rodni kraj Dubrava odmah se ispoljio kao simpatizer Narodno-oslobodilačkog pokreta. Otac je raznom robom pomagao partizanima koji su već 1942. godine djelovali u tom kraju. Kontakt s borcima uspostavili su „naši dečki“, kako smo zvali pomoćnike iz trgovine. Jedan od njih otišao je 1942. u Đakovo i saznao da su moj djed Moric i teta Katica odvedeni u Aušvic (Auschwitz) i tamo izgubili živote.

U Dubravi su bile tri židovske obitelji. Jedna je odmah otišla u Skrad, a završila u logoru na Rabu – Kamporu. Dvoje starih ljudi su se prekrstili. Njihova djeca su već bila poženjena.

Mi smo ostali kod kuće do početka svibnja 1943. godine. Svi su nam išli naruku i štitili nas. Naši pomoćnici su uredili naš odlazak u partizane. Odveli su nas noću, najprije u jedno selo blizu Dubrave. Ljudi su nas skrivali jedan dan, a onda nas prebacili u partizane. Sve smo ostavili u kući. Ponijeli smo samo najnužnije. Slijedeći dan svu pokretnu imovinu su odvezli na kolima u partizane u Kopčić, na Moslavačku goru. Ono malo zlatnine koju smo posjedovali već smo 1941. godine morali predati u Čazmu na naš kotar. Namještaj je jedna žena spremila kod ljudi koji su nam ga 1945. godine vratili.

Moj otac je mnogo pomagao siromašnim ljudima tog kraja. Bio je veoma voljen i poštovan. Sve to nas je štitilo do početka 1943, kad smo otišli u Narodnooslobodilačku borbu.

Došli smo u Kopčić (ili Andigolu, ne sjećam se točno). Tu smo se rastali. Moja je sestra otišla na Kalnik, a mi u Slavoniju. Baka, koja je

iz Osijeka 1941. ili 1942. godine došla k nama „na sigurnije“, ostala je u nekom selu blizu Dubrave.

U Slavoniji smo najprije došli u Voćin. Tamo smo bili raspoređeni. Majka je otišla u selo Cikote, a zatim u partizansku bolnicu na Psunju, gdje je držala analfabetske tečajeve. Otac je bio u intendanturi na istom području a ja sam raspoređena u krojačku radionicu. Tamo se mnogo radilo, šilo se rublje za partizanske jedinice. Spavali smo u barakama, na „prečama“, na paprati. Čak sam išla, s jednom drugaricom u posjet njenim roditeljima u Šumetlicu, blizu Nove Gradiške, pa sam tamo bila na vikendu! Ponekad sam se spustila do intendanture do tate, a on mi je dao napraviti nešto za jelo što sam jako voljela. Tamo su brinuli za prehranu brigada, bolnica, oficirske škole i mnogih radionica. Te 1943. doživjela sam napad neprijatelja. Sklonili smo se u zemunice. Na Psunju sam primljena u SKOJ, a 1944. godine, u Čazmi, u Komunističku partiju Jugoslavije.

Na psunjskom području ostala sam do kraja 1943. godine, a onda sam s majkom krenula natrag u Moslavinu. Veliki dio tog područja bio je oslobođen. Mama i ja smo putovale noću, pješačile. Bilo je opasno, teško i naporno, ali cilj nam je bio što prije doći u naš kraj. Prelazile smo čamcima rijeku Ilovu. Sjećam se da su nas na jednom dijelu nosili na leđima. Tako smo stigle blizu Garešnice. Spavale smo u kući gdje je domaćinima umrla baka. U susjednoj sobi ležala je na odru.

Mamu i baku, koja je cijelo vrijeme bila kod dobrih ljudi, smjestili su odmah u selo Grabovnica, blizu Čazme. Ja sam najprije bila kod liječnika, dr Chytila, u Dubravi. Pomagala sam jer je on bio jedini liječnik u tom kraju. Tamo mi je bilo veoma dobro, jer je liječnikova žena bila moja i sestrina učiteljica u osnovnoj školi.

Poslije sam otišla u komandu mjesta Dubrava. Radila sam sve što je trebalo. Tih dana se dobro sjećam. Jedno vrijeme, skoro desetak dana, po danu smo bili u Dubravi, a noću u šumi blizu Čazme. Udaljenost Dubrave i Čazme je bila oko trinaest kilometara. Razlog takvog povlačenja je bio to što su brigade bile daleko, mi slabo naoružani, a blizu Dubrave u Vrbovcu bilo je neprijateljsko uporište. Čerkezi su često napadali. Dubrava je bila bombardirana 1944. godine. Tada je srušena i naša kuća jer je u njoj bila ambulanta.

Nakon toga otišla sam u Pontonirsku četu 33. divizije, koja je postala Pontonirski bataljun smješten u Dragancu, nedaleko od Čazme.

Tu sam bila administrator i bolničarka. Nisam sudjelovala izravno u borbenoj jedinici ni u borbi.

Početkom prosinca 1944. godine osnovane su u Hrvatskoj partizanske gimnazije (srednje škole). Mnogo je omladinaca iz borbenih jedinica krenulo na ratom prekinuto školovanje. I mene su uputili u Čazmu u školu. Živjeli smo u internatu. Profesori su takođe došli iz jedinica. Ozbiljno se počelo s radom prema programu napravljenom u ZAVNOH-u. Svi predmeti su bili zastupljeni.

No, prema mom sjećanju, ubrzo smo morali u Zbjeg djece iz Hrvatske, gdje je bilo djece iz zagrebačke i slavonske oblasti. Bio je kraj prosinca. Put je bio vrlo težak i dug. Bila je strašna zima. Bili smo i prilično slabo odjeveni. Trpjeli smo. Mnogi su bili bolesni, prehladeni i gladni. Putovali smo zaprežnim kolima i pješice do Drave. Na tom putu ostala mi je u pamćenju jedna smrznuta beba, još u jastuku, u Velikoj Pisanici ili Velikim Zdencima. Bila je mrkla hladna noć. Dravu smo prelazili skelom, u velikoj tišini. Stigli smo u Mađarsku, u mjesto Barč. Uz velike napore došli smo i do Dunava. Prelazili smo zaleđeni Dunav u Baji. Povlačila su se djeca iz vrtića i jaslica. Malo jači omladinci, SKOJ-evci nosili su preko rijeke svaki po jedno malo dijete iz jaslica. Bilo je hladno, bili smo slabo obučeni, nismo imali dovoljno hrane. Kada sam prešla taj zaleđeni put, beba koju sam nosila je umrla. Mrtvu sam je donijela na drugu stranu. Malu mrtvu smrznutu bebu! Bila sam žalosna i uplašena.

Našli smo se u Baji, u Mađarskoj. Malo smo zastali. Jedna grupa omladine, među kojima i ja, krenula je prema Crvenoj armiji. Nahranili su nas. Dali su nam grašak i govedinu. Eto, nešto fino, dobro i vruće. Krenuli smo dalje vlakom.

U Mađarskoj smo noćili u jednom praznom i napuštenom dvorcu, u Dravafoku. Velika dvorana, slama i spavanje. Je li taj predah bio prije ili poslije Baje, ne sjećam se točno. Na tom putu vodili su nas Mića Ostojić, Horvat Valent, Marica Zastavniković zvana Barunica i drugi

Zdenka u partizanskoj uniformi

čijih se imena ne sjećam. Dalje smo krenuli vlakom prema Subotici. Tu smo u bolnici posjetili ranjene borce koji su nam se veoma obradovali.

Krajnje nam je odredište bio Bajmok. Veliko selo ili mjesto. Najprije smo stanovali po kućama dobrih i ljubaznih ljudi, sve dok nismo uredili napuštene kuće čiji su vlasnici pobjegli s Nijemcima. Uredili smo naše internate. Nastava je održavana u mjesnoj školi. Svi iz Zbjege su je pohađali, pa i domaća djeca koja nisu znala hrvatski jezik nego mađarski. U proljeće te godine bila sam i delegat na skupu omladine Jugoslavije, u Novom Sadu. U školi i internatu osnovali smo pionirsku organizaciju, ćeliju KPJ, dramsku grupu, održali mnoge priredbe, pa čak i „Pinokija“. Za to se brinula profesorica Ljubica Lipa. Tu smo ostali do oslobođenja. Ljudi Vojvodine su nas prihvatili kao svoju vlastitu djecu. Pri odlasku pratili su nas na vlak, uz njihovu glazbu i mnogo suza. Preko grada Pečuja (Pécs, Mađarska) došli smo u Osijek i odatle svako u svoj kraj.

Rat je završio. Vratila sam se u moju Dubravu kao i moja mama. Sestra je ostala u Osijeku, bila je novinarka u „Glasu Slavonije“. Tata se dosta kasno vratio kući jer je imao zaduženje u intendanturi negdje u Slavoniji. Sada smo živjeli u iznajmljenom stanu. Nakon povratka su nam mnogi ljudi pomogli.

Svašta smo proživjeli i doživjeli, ali sretni smo se opet našli živi. Prebrodili smo za naš narod teško razdoblje Holokausta.

Eduard TAUBER

PORODICU SPASILI DOBRI LJUDI*

Rođen je 12. oktobra 1926. godine u Sarajevu, od oca Rudolfa i majke Bončike, devojačko Danon. Imao je dva brata – Lela i Isa.

Po završetku Drugog svetskog rata živeo je u Sarajevu, a potom se, 1960. godine, odselio u Split, u kojem i sada živi. Bio je dugogodišnji predsednik Židovske općine u Splitu.

Iz braka sa Matildom, rođenom Altarac, ima sina Leona.

Rođen sam u Sarajevu 12. oktobra 1926. godine. U Sarajevu sam živio sve do februara 1942. godine kada sam zbog progona Jevreja morao pobjeći iz ovog grada, te sam otišao u Mostar.

Obiteljske prilike i sredina u kojoj sam živio prije Drugog svjetskog rata

U Sarajevu sam živio sa mojom bakom sa majčine strane, mojim roditeljima i dvojicom braće. U kući smo međusobno govorili jezikom koji se tada zvao hrvatski ili srpski, moja majka je sa mojom bakom

* Sećanje Eda Taubera pripremljeno je na osnovu intervjua obavljenog 9. novembra 1995. godine u Makarskoj, za potrebe projekta „Survivors of the Shoah“.

govorila španjolski, odnosno ladino, kada nije htjela da mi djeca razumijemo o čemu govore, a sa ocem je govorila njemački.

Moj djed porijeklom je iz tadašnje Čehoslovačke. Za vrijeme Austrougarske monarhije došao je u Bjelovar gdje je bio rabin.

Moj otac je poslije Prvog svjetskog rata dolazio iz Bjelovara u Sarajevo gdje je upoznao moju majku koja je sa svojom majkom i bratom Rafaelom Danonom došla iz Maglaja.

Dva brata mog oca otišla su u Budimpeštu u vojsku, tamo se oženili, a njihove dvije kćeri preživjele su strahote logora u Aušvicu, te i danas žive u Budimpešti.

Moj otac bio je zanatlija, imao je malu radnju za popravak šešira. Teško smo živjeli jer se od tog zanata nije moglo zaraditi dovoljno za život naše šestočlane obitelji. Bilo je perioda kada po sedam dana niko ne bi donio šešir na popravak.

Slavili smo sve jevrejske praznike. Braća su bila članovi jevrejskih organizacija Hašomer Hacair i Ken (gnezdo, cionistička omladinska grupa), a uglavnom smo se družili sa Jevrejima.

U ulici Kralja Petra živjelo je dosta Jevreja, pa su nam susjedi bili Papo, Švarc, Kabiljo vodoinstalater, Kurtz šeširdžija i drugi. Bilo je dosta zanatlija (bravara, frizera i drugih) ali i bogatih trgovaca, industrijalaca, vlasnika pilana, vlasnika tvornica tekstila i tvornica čarapa. Pamtim i nakon toliko godina da su braća Salom imali prodavaonice tekstila, Altarac i Baruh imali su gvoždariju, Cajhner pilane, Kiršler je gradio kuće i druge. Bogati trgovci imali su i svoje palače kao što je Altarčeva palača, Solomonova palača i druge.

Djetinjstvo sam proveo u Sarajevu, pohađao sam jevrejsku osnovnu školu, a zatim sam upisao građansku srednju školu u koju sam išao do 1940. godine, kada sam je kao učenik 4. razreda morao napustiti. Kao i mnogi Jevreji nisam se mogao dalje školovati jer je koncem 1940. godine, dakle i prije početka rata, tadašnja vlada, u kojoj je Korošec bio ministar prosvjete, donijela zakon kojim je ograničila dalje školovanje Jevrejima.

Počeo sam raditi u Altarčevoj gvoždariji kao šegrt.

Početak rata

Početak rata donio je bombardiranje Sarajeva, pa se moja obitelj sakrivala po periferiji smatrajući kako je tamo sigurnije.

Odmah po ustrojavanju njemačke i ustaške vlasti u aprilu 1941. godine uveden je policijski sat i Jevreji nisu smjeli izlaziti na ulicu iza 18 sati. Ubrzo je za Jevreje pod prijetnjom strogih sankcija uvedeno obavezno nošenje slova Ž, odnosno trake na rukavu. Za vrijeme policijskog sata, stisnuti u svoje kuće i dvorišta, u strahu od sve veće opasnosti koja je prijetila, ljudi su govorili kako će brzo doći do ustanka i kako njemačka okupacija neće dugo trajati. Kao petnaestogodišnjak slušao sam te razgovore i počeo vjerovati kako i ja treba nešto da poduzmem, kako treba da se borim. U gvoždariji u kojoj sam radio uzeo sam jedan pištolj naivno vjerujući kako se treba naoružati i boriti se. Otkrio me poslovođa i završio sam mjesec dana u zatvoru. Valjda je to zbog činjenice da je bio tek početak rata i da sam bio samo dijete, jer se kasnije za slične slučajeve znatno drastičnije kažnjavalo.

Već u aprilu 1941. godine pozvani su svi Jevreji da se prijave policiji pod prijetnjom prijekog suda i smrtne kazne. Jevreje su u Sarajevu skupljale ustaše i policija, a vjerovatno po nalogu Nijemaca. Bilo je i ucjena. Zatvorili bi grupu uglednih Jevreja i tražili za njihovo puštanje otkupninu od jevrejske zajednice u zlatu i novcu, ali je bilo pitanje bi li ih pustili žive i kada bi se otkupnina sakupila.

Dvadesetak dana od dolaska njemačke vojske ubijena je na Vracama prva grupa Jevreja među kojima su bili najimućniji sarajevski Jevreji. Tada je ubijen i Avram Majer Altarac u čijoj sam radnji radio.

Kad su ustaše došle postavile su povjerenike u sve jevrejske radnje, nitko nije mogao ništa iznositi iz tih radnji bez dopuštenja povjerenika. Neki od tih povjerenika su uskoro postali vrlo bogati jer su odlučivali o poslovanju tih radnji i faktički bili njihovi vlasnici. U šeširdžijsku radnju mog oca nije postavljen povjerenik jer je bila bez ikakve vrijednosti pa nije bila interesantna.

Zanimljivo je kako su u početku Jevreji mislili da im neće ništa biti jer nikome nisu ništa našao učinili. Strah je zavladao kada smo vidjeli kako učestalo odlaze jevrejski transporti, iako u početku nismo znali kuda odlaze. Obično bi Jevreje skupljali u zgradu Benevolencije, gdje su bili zbijeni u malim uredima dok ih se ne bi skupilo dovoljno za transport. Kasnije smo saznali da su transporti odlazili za Jasenovac.

Početakom 1942. godine u Sarajevu je već ostalo vrlo malo Jevreja. Odvedeni su bili uglavnom u koncentracioni logor Jasenovac. Moja obitelj je sasvim slučajno ostala u Sarajevu. Stanovali smo, kao što sam već naveo, u ulici Kralja Petra, u samom centru Sarajeva. Jedne

noći smo čuli lupanje po vratima susjednih kuća i galamu, a od susjeda smo saznali da dolaze ustaše i kupe Jevreje i vode ih u logor. Moja obitelj, koja se sastojala od moje bake, oca, majke i nas tri brata, spakovala se, pa smo čekali s prtljagom da dođu ustaše i odvedu nas. Došla su dva agenta u civilu i dvojica uniformiranih ustaša. Jedan od agenata nas je upitao jesmo li spremni za polazak, a moja majka je upitala da li se i njena majka, koja se drugačije prezivala, nalazi na spisku. Agent je pitao za naša imena i prezimena, te je potražio naše podatke u spisku. Nakon što je pogledao spisak rekao je da mi ne idemo jer su naša imena prekrížena u spisku. Te su noći odvedeni u logor svi Jevreji iz ulice Kralja Petra, a mojoj obitelji su spasile život dvije crte kojima su nam imena i prezimena bila prekrížena.

Pretpostavljam da je to stoga što je moj otac kao šeširdžija prije rata radio sa nekim Toljom koji je postao upravnik policije, pa je on valjda prekrížio naša imena u spisku.

Bijeg u Mostar

Nakon ovog događaja moja je obitelj pobjegla u Mostar. Bježali smo s propusnicama koje su glasile na tuđa, uglavnom muslimanska imena. Prvo su pobjegli u Mostar moji roditelji, zatim braća, pa ja, dok naša baka nije uspjela i nju su odveli u Jasenovac iz kojeg se nikad nije vratila.

Kao Jevrej sam u Sarajevu, iako sam imao petnaest godina, bio na neki način mobiliziran, odnosno bio sam na prisilnom radu. Ustaše su prilikom odvođenja Jevreja u logore uzimali njihove vrijednosti i pokretnu imovinu, a namještaj je bio odvožen u jedan od dva jevrejska hrama, pa bi ustaše kojima su dodjeljivani stanovi protjeranih i odvedenih Jevreja dolazile u hram i birale koje će stvari za sebe uzeti. Kada bi se odlučili za određeni namještaj, tada smo ja i još jedan moj vršnjak nosili taj namještaj u njihove novouseljene stanove. U hramu su bila četiri policajca od kojih je jedan volio popiti. Kako ustaše kojima smo nosili namještaj nisu znale da sam Jevrej, davali su mi koji put napojnicu, a ja bih od toga kupio rakije (povremeno i ljute feferone koje je takođe volio) i odnio je tom policajcu kako bih stekao njegovu naklonost, pa mislim da sam mu zbog toga bio simpatičan što se kasnije pokazalo kao postupak od presudne važnosti.

Kad sam se spremao za bijeg iz Sarajeva dobio sam propusnicu na ime Edhem Tabaković. Na željezničkoj stanici policija je kontrolirala ulazak iz stanice na peron. Policajac bi tražio propusnice, pregledao ih i nakon toga puštao u vlak. Onog dana kad sam bježao u Mostar, policajac koji je kontrolirao ulaznice bio je baš onaj policajac kojem sam kupovao rakiju i feferone. Policajac me upitao: „Edo, gdje ideš?“, pa kad sam odgovorio da putujem u Mostar, samo je rekao: „Ajde, prolazi“.

Propusnicu na ime Edhem Tabaković dobio sam od brata jedne susjede koji ju je pribavio na svoje ime, a čini mi se da ju je netko potom prepravio da glasi na moje ime.

Moji roditelji i braća također su pribavili propusnice za koje su platili. Ja nisam platio za svoju propusnicu. Moja majka je otputovala u Mostar kao muslimanka, prekrivenog lica i u muslimanskoj odjeći.

Za nabavljanje propusnica za moje roditelje jedan musliman tražio je novac koji su oni pribavili tako što im ga je posudila jedna susjeda muslimanka. Ta susjeda ponudila se i da nam sačuva neke vrijednije stvari koje smo imali.

Bila je dobra prijateljica sa mojom majkom. Kad je počela okupacija Sarajeva i odvođenje Jevreja, ona bi svako jutro zvala moju majku: „Bončika, jesi li još tu?“ Kod nje je moja majka, pre odlaska iz Sarajeva, ostavila šivaću mašinu, tepih i još neke sitnice, a što nam je sve nakon povratka u Sarajevo vratila. Ta ista susjeda spasila je i jednu jevrejsku obitelj, pa je za svoju hrabrost dobila od države Izrael Medalju pravednika. Kada je 1992. godine započeo sukob u Sarajevu, ta naša susjeda je sa svojom obitelji otišla u Izrael gdje je dobila kuću i mirovinu, ali je nažalost nakon nekoliko mjeseci umrla. Njeno ime je bilo Zejneba Hardaga.

Kad smo stigli u Mostar osjećali smo se slobodnije jer su tamo bili Italijani.

Da bi preživio u Mostaru bavio sam se sitnom trgovinom, prodavao sam na pijaci sapune, cigaret papir i kremene za upaljače koje sam kupovao od italijanskih vojnika. Moji roditelji pekli su janeću jetru koju bi ja prodavao po kavanama. Stanovali smo kod jedne žene srpskog porijekla koja nas je primila, a za uzvrat smo skupa pripremali obroke.

U Mostaru smo tako boravili od februara do septembra 1942. godine. Tada smo čuli kako u Mostar dolaze ustaše da pokupe Jevreje i da su im to italijanske vlasti odobrile. Jevreji koji su bili izbjeglice u Mostaru počeli su bježati u Split i Dubrovnik. Skupa sa Jakicom Levijem ja sam pobjegao u Nevesinje. Tamo sam zatekao četničkog vojvodu

Jevđevića koji je svojevremeno bio narodni poslanik i kojeg sam poznao iz Sarajeva, jer sam mu znao nositi šešir nakon popravka u hotel Evropu. Rekao sam da sam sin od Taubera šeširdžije i pitao sam da li mogu nešto raditi kako bi se prehranio. Rekao mi je: „Ti si Jevrej, da ste vi nama dali novac, sad bi ja tebe vozio u autu po Nevesinju“. Odgovorio sam kako mi nismo imali novaca, a on je rekao kako mora provjeriti da nas partizani nisu poslali, a ja sam kazao kako ja ne znam ni ko su oni ni tko su partizani i da bježim od ustaša. Tada nam je dao nešto hrane i našao meni i Leviju neki posao u kuhinji.

Nakon nekog vremena čuli smo da su doista došle ustaše u Mostar da pokupe Jevreje, ali im to italijanska vojska nije dala pa su se vratile u Sarajevo. Potom smo se Jakica Levi i ja vratili u Mostar. Nekoliko dana kasnije sve Jevreje iz Mostara pokupili su italijanski vojnici i odveli u Metković. Čitavu noć smo sjedili na obali, a ujutro je došao neki brod, mislim trabakula, pa smo odvedeni na otok Hvar.

Boravak na Hvaru

Na Hvaru smo bili internirani od septembra 1942. do maja 1943. godine. Po nekim saznanjima, za boravak na Hvaru treba zahvaliti Međunarodnom crvenom križu koji je plaćao italijanskoj vlasti za svakog Jevreja dolar dnevno. Zahvaljujući tome imali smo korektan tretman i bili dobro smješteni, a imali smo i pristojnu hranu. O tome postoji i knjiga „Dolar dnevno“ koju je napisao Danko Samokovlija.

Bili smo smješteni u Hvaru, Starom gradu i Jelsi. Moja obitelj je bila u Hvaru i bili smo smješteni u jednom hotelu. Moji roditelji imali su jednu sobu, a nas tri brata smo bili u drugoj sobi. Mogli smo se kretati do 19 sati, kad bi počinjao policijski sat. Italijanski vojnik je dolazio u hotel, prebrojavao nas i zatvarao vrata hotela tako da se nismo mogli kretati do idućeg dana u 9 sati.

Jednog dana su italijanski vojnici pokupili sve Jevreje sa Hvara, Brača i iz Kupara i odveli na otok Rab.

Logor na Rabu

Na Rabu smo bili smješteni u pravom logoru, okruženom žicama i stražom. Živjeli smo u barakama veličine 5x5 m² u kojima je spavalo po dvadeset ljudi. U blizini je bio takozvani Dubrovački logor u kojem su bile zidane zgrade.

Dnevno smo dobivali mali komad kruha od 20 dekagrama, a za ručak bi dobili tekućinu u kojoj se povremeno naziralo po koje zrnce riže ili graha. Komad kruha koji smo dobivali sjekli bismo u male komade kako bi izdržao do večeri.

Bilo je teško u logoru.

Na Rabu smo morali raditi. Iz logora smo izlazili samo kad smo išli po hranu i to u pratnji italijanskih vojnika. Nismo imali kontakta sa vanjskim svijetom. Imali smo povremene kontakte sa logorom u kojem su bili Slovenci i od njih smo dobivali informacije o tome šta se događa u svijetu. U logoru je postojala i politička organizacija (partijske i omladinske ćelije).

Ja sam radio fizičke poslove, nosio hranu, čistio klozete, pomagao u kuhinji. Imao sam šesnaest godina i nisu me smatrali zrelim za politički rad. Moj stariji brat, ukoliko je i bio angažiran, zbog konspiracije mi nije smio reći.

Za kapitulaciju Italije saznali smo kada su se italijanski vojnici u logoru i ispred logora počeli veseliti i pucati od veselja. U nevjerovatnom roku od oko pola sata smo se organizirali i otišli kod italijanskih vojnika te im uzeli oružje koje su oni rado davali. Izašli smo iz logora i pjevali. Logor je bio u mjestu Kamfar, udaljenom od Raba. Mislili smo da je definitivni kraj rata, kako je konačno došla sloboda, ali Njemačka je produžila rat.

U roku nekoliko dana organizirana je Rapska brigada u koju su ušli mlađi Jevreji. Stariji i oni koji nisu bili pokretni ostali su na Rabu ili sa Raba otišli u Senj, na Baniju i Kordun kao izbjeglice.

Oni koji su ostali na Rabu i koji se nisu mogli evakuirati bili su pobijeni kad je tu došla njemačka vojska. Ostali su oni koji su otišli u partizane ili zbjegove, ako su tamo uspjeli preživjeti. Oni koji su bili u zbjegovima mijenjali su mjesta boravka, ovisno o ratnoj situaciji na terenu.

Prije odlaska u partizane Jevreji koji su bili u logoru nisu bili obučeni za borbu. Ja sam na Rabu ispalio nekoliko metaka i to je bila sva obuka. Kasnije sam se navikao i na nespavanje i na nedostatak hrane, kao i na ostale teške ratne uvjete.

U partizanima

Ja sam bio u Rapskom židovskom bataljonu. Braća su mi također bila u partizanima, a roditelji su bili u zbjegu. Tako je čitava obitelj bila razdvojena.

U jednom selu sam vidio haljinu, kako se suši na konopcu i u njoj prepoznao haljinu koju je nosila moja majka. Ušao sam u kuću i pitao čija je to haljina, pa su mi rekli da je od neke male Židovke (moja majka je bila niskog rasta) koja je otišla prije dva dana, pa je nisam uspio vidjeti.

Jedinica u kojoj sam ja bio trebalo je da ide u Sloveniju, ali je počela VII ofenziva, pa je kod Generalskog Stola, u blizini Karlovca, jedinica priključena prvoj partizanskoj jedinici koja je naišla, a bila je to VII banijska divizija. Jevreji iz logora na Rabu bili su podjeljeni po brigadama i bataljonima, što je imalo za posljedicu da su me tada odvojili od braće. Tada sam poslednji put vidio svog najstarijeg brata. Pozdravili smo se i nikad se više nismo vidjeli. Poginuo je negdje kod Gline, u selu Jabukovac.

Srednjeg brata vidio sam još jednom za vrijeme rata. Došli smo u selo koje se zvalo Točak. Dok smo tražili smještaj, ušao sam u neku kuću i, kako je bila puna, legao sam na neke grede ispred kuće. Osoba do koje sam legao je bila nemirna i upozorio sam je da se smiri, a onda sam prepoznao svog srednjeg brata! Naravno, više nije bilo spavanja. Pričali smo čitavu noć, a kad smo se idućeg dana razdvojili, više se nismo vidjeli sve do 1945. godine.

Koncem novembra ili u decembru 1944. godine vodili smo bitku kod Cazina, nedaleko od Bihaća. Bili smo opkoljeni, a ja sam bio ranjen. U toj borbi je stradalo nekoliko Jevreja iz bivšeg Rapskog bataljona. Kad je pokušao proboj, u nemogućnosti da se krećem, sakrio sam se pod kukuruz i tu su me našle ustaše-huskovci. Husko je bio partizan, pa se odmetnuo od partizana i sa svojim pristalicama prešao u ustaše, uglavnom se radilo o muslimanskoj populaciji. Pitali su me tko sam, a ja sam šutio. Pretpostavljao sam da bi me, ako kažem da sam Jevrej, mogli ubiti. Stavili su mi pušku pod vilicu i opalili, a jedan od njih je rekao „daj mi nož“ i osjetio sam kako me reže nožem po vratu. Nisam znao za sebe, dva dana sam ležao dok me nisu našli neki odbornici, koji su vidjeli da sam živ. Odbornici su bili seljaci koji su u selima organizirali civilnu vlast u ime partizana. Ponudili su mi da idem u bolnicu u Plaškom. Vozili su me na slami, prebacivali iz kola u kola, drvena kola koja su vukli konji ili volovi, od sela do sela. Iz bolnice u Plaškom prebacili su me u jednu drugu bolnicu – Turjanski. Doktor Kajefeš mi je naživo ušivao meso, strašno sam vikao.

Bolnica u Italiji

Poslali su me na liječenje u Italiju. Kamionom sam prebačen do Senja ili Novog. Tamo je čekala trabakula koja me prebacila do Visa. Nisam mogao ništa jesti, osim mlijeka i juhe, i to sam mogao uzimati samo ležeći, jer bi se inače prolivalo. Kad nije bilo mlijeka ili juhe, onda sam gladovao.

Na Visu nas je pregledao dr Milan Zon, koji je prema vrsti bolesti ili ranjavanja određivao tko će ići u koju bolnicu. Mene su odredili za bolnicu u Tarantu. U Italiju nas je vozio brod Crvenog križa. Za mene, koji sam prošao logor, uvjete partizanskog ratovanja i improvizirane bolnice, taj brod je izgledao kao luksuzni brod. Brod je imao kabine i na brodu je bilo raznovrsne hrane. Iako ja zbog rana nisam mogao jesti, puno mi je značilo to vidjeti.

Došao sam u Taranto, a zatim sam prebačen u Barleto, gdje je bila engleska bolnica u kojoj su se vršile transplantacije. U Barletu sam bio od marta 1944. do februara 1945. godine. Svakog mjeseca sam imao bar po jednu operaciju, jer mi je bila jako teška rana. Vršili su mi transplantaciju kostiju s kuka i mesa sa stomaka. Bile su to vrlo teške operacije. Mislim da ih je bilo oko osamnaest, a bilo bi ih još da nije došlo do sukoba između engleske i jugoslavenske vlade oko iskrcaavanja na Jadranu, zbog čega su vratili iz Italije i britanskih bolnica sve ranjenike, pa su i mene vratili iako nisam bio izliječen. Dr Bati, koji me je operirao, rekao je kako mu je žao što odlazim, a da on nije dovršio započeto, pa me je pozvao da dođem u Englesku i javim mu se ako to ikad bude moguće, kako bi dovršio započeto. Nakon rata pokušao sam ishoditi odlazak u Englesku i nastavak liječenja, ali su tražili potvrdu bolnice u Beogradu da tamo nije moguće obaviti potrebne operacije, a tu mi potvrdu nisu željeli dati.

Nakon odlaska iz Italije došao sam u Split, u kojem sam bio deset dana, a potom sam prebačen u invalidski dom u Dubrovniku, gdje sam proveo nekoliko mjeseci, tačnije do jula 1945. godine.

Kad je oslobođeno Sarajevo, moji roditelji su iz zbjega došli u Dubrovnik, pa smo zajedno otišli u Sarajevo.

Kad sam se vratio u Sarajevo, sve mi je izgledalo lijepo. Konačno, o tome sam čitavo vrijeme sanjao, da se vratim u Sarajevo i da živim u slobodi.

Otišao sam zatim u Beograd na liječenje, a u Sarajevo sam se vratio 1946. godine, gdje sam živio do 1960, kada sam se preselio u Split. U Sarajevu sam bio aktivan u Jevrejskoj općini.

Godine 1954. sam se oženio i dobio sina.

Supruga mi je Matilda, rođena Altarac, kći Leona i Flore, rođena 1932. godine. Kao dijete bila je u njemačkom koncentracionom logoru Bergen Belzen i čudom je preživjela. Nakon rata radila je u Valjevu i Sisku.

U Splitu sam bio dugogodišnji predsjednik Židovske općine. Imao sam sreću da sam u toj funkciji mogao pomoći Jevrejima iz Sarajeva koji su sa konvojima 1992. godine bježali iz opkoljenog Sarajeva, a ujedno sam sa tugom gledao kako moraju otići iz svojih sredina u nepoznato, a neki od njih su po drugi put u svom životu morali napuštati svoje domove. Mnoge od njih sam poznao, a neki od njih bili su moja rodbina.

Oni mlađi odlazili su u Izrael, Kanadu, Španiju, dok su oni stariji i manje nepokretni bili smješteni u Makarskoj, gdje im je uz pomoć JOINT-a pružena materijalna potpora. Bilo ih je koji su u Makarskoj ostali i dvije do tri godine dok nisu smješteni u umirovljeničke domove u Splitu i Zagrebu. Brinuo sam se o njima i nastojao im pomoći jer sam pamtio dane kad sam i ja bježao i kada mi je i najmanja pomoć puno značila.

MOJ SPASILAC SAVA: MI SMO POBEDILI!

Mošā Altarac rođen je 11. avgusta 1934. godine u Beogradu, od oca Avrama i majke Sarine, rođene David (Davidović). Bio je jedino dete u porodici. U Holokaustu su ostali živi majka, otac i on, a ostala, šira porodica, većinom je stradala.

Pošao je u školu tek posle rata, 1945. godine, i završio tri razreda u Prvoj muškoj gimnaziji.

U Prvoj aliji 1948. porodica je iselila u Izrael, gde je završio školovanje i otišao u vojsku 1953. godine. U vojsci je radio do 1974, kada je penzionisan, u činu pukovnika.

Iz prvog braka ima dvoje dece: Rona, doktora filozofije, i Erana, kompjuterskog inženjera, naučnika. Iz drugog braka, sa Mišel Šenberger ima troje dece: Dora, Sehaj (znači pokoljenje), po imenu unuke Haila Selasija, kod koga je radio kao savetnik, i Milana, kako su ga zvale devojke čiji otac ga je spasio. Ima četvoro unučadi.

Živi u Novom Zelandu.

Moj otac je bio rabin u Sofiji i posle rata u Beogradu. Svakog petka i subote, a i za sve praznike imali smo goste ili prijatelje kod kuće. Kod nas je često bio David, Dača Alkalaj, čak ga je moj otac venčao sa Laurom. Sve praznike smo u potpunosti poštovali. Za mene je najvažnije da je moj otac sa Dačom Alkalajem organizovao dom za siročad, ovde, u Beogradu. Poznavao sam decu iz doma i igrao se ponekad sa njima. U dvorištu sinagoge igrali smo fudbal.

Kad je došao rat, moja majka je prva otišla na Terazije sa žutom trakom na rukavu. Mama ju je malo zgužvala. Jedan Nemač je to video, zaustavio mamu i ošamario je. Ona se vratila kući i kazala svome ocu:

„Idem u Bugarsku, neću da ostanem ovde jer je opasno“.

Moj deda David Davidović rekao joj je da je luda i da ne treba da idemo tamo. Naša kuća je bila razrušena u bombardovanju i nismo mogli u njoj da živimo. Sa prozora drugog sprata gledali smo Nemce, koji su došli kolima i izvukli iz stana, preko puta ulice, dvoje ljudi i streljali ih na licu mesta. Bilo je to otprilike krajem aprila 1941. godine. Naša srušena kuća nalazila se na Dorćolu. Bila je velika. Posle bombardovanja, ja sam se čak penjao gore, na ostatak ruševina. Sve je bilo razrušeno i majka se zbog toga, iz straha da se ne povredim, na mene veoma ljutila.

Posle događaja sa streljanjem prve stotine Jevreja, mama je odlučno rekla da treba da idemo u Sofiju. Još pre joj je otac govorio da narod koji ima Getea, Betovena, Vagnera i Baha ne može da bude zločinački. Objašnjavao je da su Bugari sa njima. Mama nije odustajala. Uхватила je mene i otišli smo vozom za Bugarsku. Tamo su nas zaustavili u mestu Dragoman, jer nismo imali papire. Majci su kazali da siđe sa voza. Ona me je uzela, nije htela da odustane od puta, stala je pred lokomotivu, toga se sećam vrlo dobro, i kazala da, ako nas ne smeste u voz, mogu samo da nas pregaze! Bojao sam se toga. Dogovorili su se da će nam dozvoliti da budemo u Sofiji samo dva dana, a ako prekoračimo to vreme, izbacice nas odatle.

Otac se već nalazio u Sofiji, tamo je bio rabin, uz još dva rabina. Jedan od njih je bio Danijel, ostao je čuven po tome što je posle rata napravio konverziju i postao hrišćanin.

Kad su se mama i tata našli u Sofiji, onda je, po mom sećanju, otac rekao:

„Zašto si došla ovde, ovde će biti gadnije. Ja sam hteo da se vratim u Beograd“.

Ali, Belev je intervenisao za bugarske Jevreje, a pošto je moj otac bio rabin, razgovarao je s njim i mislim da su Belevu nešto platili da bismo moja majka i ja ostali u Bugarskoj.

Živeli smo u ulici Klementina (danas Stamboliski). Kada sam nedavno posetio Sofiju, našao sam ulicu i na vratima kuće u kojoj sam

živeo još stoji natpis – Koen. Verovatno tu živi neki nasljednik ondašnje porodice Koen.

Odjedared, mislim da se to desilo na Pesah ili neki drugi praznik, dok smo sedeli sa gostima, bilo je to nekih šest do sedam meseci nakon mog dolaska, neki ljudi su zakucali na vrata i pitali da li rabin Altarac živi ovde. Majka je rekla potvrdno, otac je izašao i oni su ga povelili sa sobom. Mama je rekla da i ona ide sa njim, ali je otac rekao da će on ići sam i da se ne brinemo. Poljubio me je. Kad se majka vratila u stan, rekla mi je da je jedan od policajaca počeo da plače kada je video da me je otac zagrlio.

Sve jevrejske lidere, sve rabine, duhovne i poslovne ljude su skupili u mesto koje se zove Somovit. Nedelju dana pre toga skupili su se ljudi u sinagogi. Moj otac se obratio ljudima na tom skupu. Pošto je pravoslavni vladika bio njegov prijatelj, oni su razgovarali sa carem. Car Boris je rekao da će Sofijski Jevreji moći da se spasu ako se isele iz Sofije i nastane u okolini. Upravo o tome govorio je moj otac, pošto je pozvao ljude da dođu u sinagogu. Otac je govorio u dvorištu sinagoge pred masom ljudi, govorio je preko razglaša, i preporučio svima koji imaju rodbinu ili prijatelje izvan Sofije da pođu kod njih. Ja sam se nalazio vani, sve sam čuo.

Već smo tada čuli nešto o grčkim i makedonskim Jevrejima. Mislim da je to bilo krajem 1941. ili početkom 1942. godine.

Mama je, rešena da sve učini da bi me spasila, ponovo počela da traži izlaz iz situacije u koju smo zapali. Još dok smo bili kod dede, maminog oca, otac naše dve služavke pozvao nas je da dođemo kod njega u selo, u Grocku, mesto kraj Beograda. Majka se sada toga setila i odlučila da me odvede u Grocku. Tamo smo nekako došli vozom, imali smo nešto bugarskih para. Tu smo našli tu familiju. Ja sam ostao u Grockoj a majka je negde otišla, nisam znao gde. Imao sam između sedam i osam godina. Stalno sam bio sa starim ocem naših devojaka. Zvao se Sava Radivojević. Nisam mogao da mu odredim godine. Bio je star, ali jak.

Jednog dana, Nemci, koji su bili u blizini Grocke, došli su u uniformi. Sava je osim ove dve imao i jednu stariju kćer, i dva sina. Svi su imali između dvadeset i trideset godina. Jednog sam video sasvim nakratko, a stariji sin, mislim da se zvao Predrag, bio je u partizanima. Kasnije sam saznao da su obojica bila u partizanima. Ovi Nemci su, izgleda mi, ubili Savinu najstariju kćerku, možda je i ona radila za par-

tizane. Ubrzo posle toga, Sava je uzeo konje sa čezama, i poveo mene. Posle sam saznao da smo pošli za Bosnu. Bilo je veoma hladno, a kad smo stigli do planina, počeo je da pada sneg. Sećam se da smo se sreli sa partizanima i da im je Sava ostavio konje, koji su im bili potrebni za ranjenike. Sava je tražio sinove, ali oni tada nisu bili tamo. Sava me uzeo na svoja ramena i tako me dugo nosio, bio sam mu kao sin. Celo vreme bili smo sa tim ljudima.

Jednog dana čuo sam da je Sava saznao da su mu oba sina poginula, kao partizani, u borbama. Imali smo malo hrane, stalno smo menjali mesta, ponekad se zaustavljali u selima i tamo dobro jeli.

Onda smo se vratili u Grocku. Povratak je trajao dugo i Sava mi je rekao da smo mi pobedili. I znao sam tada da kad dođemo u malo selo, da ćemo imati hrane. Još mi je rekao da će mi doći majka, da me uzme i da idemo za Beograd. Nisam znao da li je to dobro ili ne, a poznao sam starog Savu. Nisam hteo da idem. Čak sam rekao Savi da ću raditi dobro kod njega.

Kad smo stigli u Beograd, video sam oca, prvi put posle rata. Bilo je to, čini mi se, pre 1945. godine. Sećam se vrlo dobro tog vremena.

Počeo sam da stičem prijatelje. U početku sam slabo čitao i pisao. Posle godinu dana sve je bilo u redu. U jesen 1945. upisao sam se u Prvu mušku gimnaziju. Sećam se učitelja Nikolića, sećam se mog prijatelja Nemanje Rosića, a i Đurike Špica, čiji je otac bio Jevrejin i fudbalski trener Jugoslavije i kluba „Partizan“. Njih je spasila Đurikina mama koja je bila Mađarica. U Beogradu sam skoro svakog dana išao u operu. Čak sam zapisao i ime na držaču u đačkim ložama. Tamo su uvek dolazili, za mene veliki šahisti, Matanović i Ivkov. I oni su išli u moju školu, bili su u posljednjem razredu kad sam ja bio na početku. Obojica su s nama u školi igrali simultanke. Ne sećam se ničeg lošeg dok sam bio kod starog Save, a ni kasnije. Mene su svi zvali Milanom.

Moja majka je svakodnevno odlazila da gleda popise i proverava ko je ostao živ. Tada smo živeli u Ulici kralja Petra 71, na prvom spratu. Iznad nas je stanovao doktor Kalderon. U dvorištu smo igrali fudbal i mali tenis. Sećam se Kalemegdana, tamo smo igrali košarku, na igralištu Crvene zvezde, i takmičili se ko će prvi da preskoči sve topove postavljene u parku.

Od očeve porodice, stradalo je sedam članova u Holokaustu, a od majčine strane niko se nije vratio. Majka je dugo tražila imena.

Josif PAPIĆ

STRADALNIK U RATU I MIRU

*J*a, Anđelija Papić, supruga pokojnog Josifa Papića, ispričaću koliko znam kako je preživio fašizam, odnosno Drugi svetski rat. Moram da priznam da mi je on o tom delu svog života malo pričao, bila je to tema o kojoj nije želeo da razgovara, previše ga je to bolelo. No, ipak godine provedene u zajednici od 1951. do 1993. godine, otkrile su mi mnoge tajne. U tome su mi pomogli susreti sa Višegradanima, poznanicima iz Banjaluke, bilo njegovim ili njegove porodice.

Josif Papić rođen je 1926. godine u Višegradu. Bio je treće dete oca Isaka Papo i majke Jozefine, rođene Levi.

Neposredno pre početka rata, 1941. godine, najuža porodica Isaka Papo živi ovako: starija ćerka Zlata, svršeni farmaceut, udata za Duška Pajića, šumarskog inženjera, živi u Živinicama; mlađa ćerka, Estera studira medicinu u Beogradu; sin Josif učenik je gimnazije u Banjaluci; supruga Jozefina je zbog zdravstvenih problema u Sarajevu na lečenju; jedino je Isak u Višegradu u porodičnoj kući, na svom poslu. U najtežem trenutku (rat je počeo, Nemci su okupirali Jugoslaviju) porodica je rasturena, treba je okupiti, ali kako?

Estera preduzima sve što je u njenoj moći. Odlazi u Banjaluku, uzima brata Josifa i odvodi ga ocu u Višegrad, stupa u vezu sa svojim školskim drugovima iz Sarajeva, koji će joj prihvatiti majku iz bolnice

i otpratiti na voz za Višegrad, i problem će biti rešen. Ali zadovoljstvo kratko traje jer ubrzo stiže vest da je pruga Sarajevo–Višegrad „podignuta“ i da se majka ne može vratiti kući. Drugovi iz Sarajeva je teše, obećavaju da će joj majku skloniti i sačuvati. Možda bi tako i bilo da majka Jozefina nije odbila da ode u njihovo sklonište. Ona odlazi kod svojih (dever, Isakov rođeni brat sa suprugom je živeo u Sarajevu), pa kako bude njima biće i njoj. Nažalost, posle nekoliko dana ustaše su ih odvele u Jasenovac. Očaj je obuzeo Isaka, bez supruge je izgubljen, deca ga ne prepoznaju. Estera preuzima sve poslove u kući kako bi ocu i bratu bilo makar malo bolje.

Omladinci skojevci, čiji je aktivan član Estera, spremaju ustanak u Srbiji. Oni žele da je Estera tada sa njima. Dolaze u Višegrad, traže od nje da im se pridruži. Ona za ljubav oca i brata odbija da pođe sa njima. Misli da će im se pridružiti čim zbrine oca i brata. Estera ne shvata kakva su vremena došla, planovi iz dana u dan propadaju. Tako je i njen propao. Niti je zbrinula oca i brata, niti je otišla u rat. Sutradan su Nemci došli po nju i odveli je, prvo u logor Kerestinac, pa Gradišku, pa Jasenovac, koji nije preživela.

Otac Isak, stic Nino, strina Nina i Josif odlaze u izbeglištvo prema Crnoj Gori koja je pod okupacijom Italije. Sele se iz mesta u mesto, bivaju i primani i dobro i loše. U nekom od tih mesta priključila im se i Zlata sa svojim suprugom Duškom. Kratko bivaju zajedno. Josif upoznaje neke porodice koje imaju veze sa partizanima, odlučan je da im se priključi. Otac se protivi, ne veruje da će mu sin sa nepunih 17 godina izdržati rat. No, Josif ipak odlazi. Partizanske jedinice u kojima je Josif bore se po Crnoj Gori.

Kad je 1943. godine Italija kapitulirala jedan deo njihove vojske formirao je brigadu „Garibaldi“. Partizani se povezuju s njima u zajedničkoj borbi protiv ustaša i Nemaca. Josif zna italijanski i zato ga partizani prebacuju u štab brigade „Garibaldi“, kao vezu i tumača. Dok je još trajao rat saznao je da su mu oca, strica i strinu, koji su već bili umorni od bežanja, Nemci odveli u logor Aušvic. Nije znao šta je sa Zlatom i Duškom. Da li je moguće da je Zlatu spasilo prezime Pajić?

Kraj rata ga je zatekao kao Garibaldinca. Vojska se rastura, svako ide svojim, idu kući. Josif se ne odlučuje da napusti kasarnu. Nema hrabrosti da se suoči sa istinom, plaši ga pitanje: imam li ikog svog? U kasarni postoji neki rad i red, on se tome prilagođava. I pored svega shvata da mu tu nije mesto. U normalnim uslovima, kad je imao svoju

porodicu, kad je maštao o budućnosti, nikad sebe nije video kao vojnika. Komandant shvata Josifovu situaciju, savetuje mu da ode do svoje kuće i suoči se sa stvarnošću, pa ako nema ništa bolje neka se vrati.

Josif odlazi u Višegrad, svoj rodni grad. Dolazi u prodičnu kuću. Tamo zatiče policiju. To više nije njegova kuća, to je sad policijska stanica. Vlasti i meštani su iznenađeni da je još neko od njih živ. Josif, još uvek dečak (ima samo 19 godina) razočaran i tužan odlazi. Nije mu krivo zbog policijske stanice, jer i sam ne zna šta bi sam u opljačkanoj kući. Ima još nade. Njegov tata Isak svojevremeno je kupio kuću u Beogradu, mislio je da celu porodicu preseli u Beograd kad Braco stigne za studije. Kuća je velika, biće nešto i za njega, tim pre što je otac ceo prvi sprat držao za sebe. Brigu o zgradi je vodio advokat Mirko Jevđević. Josif (Braco) je doputovao u Beograd. Našao je Mirka koji mu se obradovao ali i izvinjavao što je dozvolio da se očev stan podeli na dva dela i da se neke porodice u njih usele. Molio je za oprostaj, što je i on, njihov veliki prijatelj, poverovao da su svi mrtvi. Mirko kaže da je mislio da nema smisla držati stan, već opljčkan tokom rata, prazan, dok ljudi sa porodicama nemaju gde da se smeste (Beograd je tokom rata razrušen). Josif mu je oprostio i tešio ga: Ne sekiraj se Mirko, i ja bih to isto uradio da sam bio na tvom mestu.

Josif se vratio u kasarnu. Sa setom se sećao poslednjih dana izbeglištva. Shvatio je da je lakša nevolja u društvu svojih, nego samoća u slobodi. Kasarna je puna ljudi sličnih sudbina. Ona je tada bila uteha za nesrećnike. Postao je mirnodopski oficir. Seli se iz mesta u mesto, iz jednog roda vojske u drugi, prema potrebama. Počeo je da prima platu, nije više morao da spava u kasarni, mogao je da iznajmi sobu. Tako su ga ta premeštanja dovela u Belu Crkvu, gde je upoznao mene, svoju buduću suprugu, Anđeliju Stojkov, učenicu gimnazije.

U Beloj Crkvi je, pored celog radnog vremena, učio i privatno polagao gimnaziju, tada osmi razred i veliku maturu. Ranije razrede je ispolagao u Beogradu, takođe privatno, pored posla. Bio je odličan đak. Iz Bele Crkve premeštaju ga u Banjaluku, a zatim u Beograd. Za sve to vreme mi se dopisujemo i retko viđamo, jer ja sam živela u pograničnoj zoni, a da bi se tu došlo, morale su da se traže dozvole. Ljubav nije bila dovoljan razlog za dobijanje dozvole.

U Banjaluci radi i redovno podnosi zahtev za studije. Biva odbijen. U Beogradu nastavlja sa zahtevima za studije i opet biva odbijen. Premeštaju ga sa posla na posao, i tako je došao za zapisničara u vojni sud, kod generala Jakića. Ovaj general, zadovoljan njegovim radom,

interesuje se gde je i kada završio pravni fakultet. Kad mu je Josif rekao da ima samo veliku maturu, i da je više puta odbijan njegov zahtev da mu se omogući studiranje, Jakić iznenađen a dobronameran, preporučuje Josifa za studije. Konačno postaje redovan student pravnog fakulteta. Bila je to velika radost za nas. On vredno uči, ispите polaže redovno (sve sa ocenama 10). Već u junu 1951. godine završio je prvu godinu. Ja završavam veliku maturu. Moći ćemo konačno da se uzmemo, jer smo dozvolu za brak (od vojske) dobili, ali ne i od mojih roditelja. Bez njihove saglasnosti dolazim u Beograd da živim sa njim u iznajmljenoj sobi. Ubrzo sam ostala trudna, venčali smo se; i kad je gazdarica saznala za moju trudnoću otkazala nam je sobu. Upravnik vojnog studentskog doma dodeljuje nam sobu na šestom spratu, bez lifta. Josif, u brizi za moju trudnoću, traži bolje rešenje. Selimo se u drugi studentski dom, imamo sobu na trećem spratu (sa zajedničkom kuhinjom i toaletom). Tu nam se rodio sin Dragan 1952. godine. Beba traži svoje, malo imamo, treba se skućiti. Ti problemi više muče Josifa nego mene. Nemam šta da obučem, jer imam deset kilograma više. Tetka Ruta mi šalje dve haljine. Josif je tužan i želi da me ohrabri, odvodi me ispred svoje kuće (za koju ja nisam znala), pokazuje mi je i kaže: Kad ja prodam ovu kuću, neće moj sin i moja žena ni u čemu oskudevati! Ne shvatajući šta mi priča rekla sam mu da je mogao prodati i neku iz Knez Mihajlove – više bismo para dobili!

Nastalo je ubeđivanje i poverovala sam mu. Ništa nismo prodali. Mislila sam da je nemoralno prodati ono što nisi zaradio.

Neki mesec kasnije došao je Duško iz Banjaluke kod nas. Kad je video kako živimo i koliko nemamo, predložio je da se kuća iz Višegrada proda kao neuseljiva (u Višegradu je sazidana nova policijska stanica a njegovu kuću su dodelili nekom svom službeniku, umesto da je nama vrata). Kuća je prodana, a od naše polovine kupili smo krevetac sa madracom i ćebetom za dete, dva štofa za kapute i materijal za šest košulja. Josif je nastavio sa studijama, ja sam pauzirala. Kad je on diplomirao ja sam počela da studiram matematiku na višoj pedagoškoj školi. Diplomirala sam 1957. godine i zaposlila se. Dolazimo nekako do stana. Josif sprema advokatski ispit, i prvi posle rata, polaže ga sa ocenom pet. Ja radim u školi, čeka me državni ispit, naravno polažem ga i ja sa ocenom pet. Vreme je za drugo dete. Planirano, učinjeno – 1959. godine dobili smo sina Mladena.

Josif teško podnosi vojsku, želi da je napusti ali je zabrinut što bi na drugom radnom mestu primanja mogla da budu manja. Naravno, bila sam za njegov izlazak iz vojske, pa nekada smo imali i mnogo manje!

Izašao je iz vojske, krenulo je dobro. Postao je načelnik za prosvetu i kulturu Beograda, potom i sekretar Skupštine grada Berograda, sekretar Stalne konferencije gradova, sekretar Srpske akademije nauka i umetnosti, administrativni direktor Centroprodukta u Milanu. Svugde je radio, radio je stručno i pošteno. No, dobro se ne vraća uvek dobrim. Tako smo mi, kao porodica, bili velike žrtve ustava iz 1974. godine. Papić je bio član ustavne komisije, nije se slagao sa nacrtom ustava i time grdno zamerio Kardelju. Dolanc, njegova produžena ruka, surovo je kažnjavao neposlušne. U tom vremenu u Srbiji je stradalo mnogo ljudi, ali svaki na drugi način, kako se narod ne bi setio. Josif je morao da dà ostavku na posao. Braneci se od optužbi, zamera im se još više.

Cenjani, poštovani Pavle Savić, akademik, saznajući za subinu Papića uzima ga za svog sekretara u Srpskoj akademiji nauka i umetnosti. Tako se Papić ponovo uključuje u život. Porodica počinje da živi normalno. Ja radim u školi, deca su nam dobra. Dragan, stariji sin, odličan je student arhitekture, dobija nagrade na raznim konkursima za dizajn. Mlađi sin Mladen je odličan đak i omiljen u školi. Sve izgleda dobro. Josif nastavlja da se brani, dokazuje svoju čestitost, ali moćnicima se to ne sviđa. Kažnjavaju nas još gore, izgubili smo i Mladena! Josif tek tad shvata u kakvoj zemlji živi. Da bi sačuvao ostale članove porodice, ćuti i ne protivreči. On radi u Srpskoj akademiji nauka, sve dok je Pavle Savić bio predsednik akademije. Posle odlazi u Milano, kao administrativni direktor firme Centroprodukt. Radeći za tu firmu, na jednom službenom putu umire 22. aprila 1993. godine.

Nešto o roditeljskim porodicama Josifa Papića

Očeva porodica Papo je poreklom iz Mostara. Bila su četiri brata. Jedan od njih ostao je da živi u Mostaru, iz te porodice rat je preživio Isidor Papo – čuveni hirurg. Pomenula bih da nas je on dva puta posećio u Milanu. Drugi od četvoro braće sa svojom ženom živeo je u Sarajevu. Oni su zajedno sa majkom Josefinom odvedeni u Jasenovac i niko od njih, mučenja u tom logoru, nije preživio. U Višegradu je živio Isak Papo, Josifov otac, sa suprugom i troje dece, i njegov mlađi brat Nino sa suprugom. Oni nisu imali dece. Oni su kao izbeglice iz Crne Gore 1943. godine odvedeni u Aušvic. Oba brata su umrla u tom

logoru, vratila se sarno Nina koja je nekoliko godina kasnije umrla u staračkom domu u Zagrebu.

Šta znam o porodici Levi, iz koje potiče majka moga muža? Bila je to mnogočlana porodica. Ostala je živa samo najmlađa Jozefinina sestra Ruta, koja je živela u Rijeci. U posleratnom vremenu, razdaljina Beograd–Rijeka bila je velika. Nepostojanje telefonske veze, obostrane radne i životne obaveze, sve je to doprinelo da smo se retko viđali.

Češće smo se viđali tek kad je Ruta otišla u penziju. Dolazila je kod nas na duže vreme tako da smo se bolje upoznale i zavogle. Od nje sam saznala i nešto o porodici Levi. Bilo ih je osam sestara i jedan brat. Sva ženska deca su se školovala, jedino je brat bio pekar. Njihova majka je u Banjaluci, gde su živeli, imala nadimak – La pametna.

Najstarija sestra Jozefina, Josifova majka, završila je učiteljsku školu u Beču, dobila posao u Višegradu, gde je i upoznala svog supruga Isaka. Još jedna sestra je bila učiteljica u nekom bosanskom selu. Ostale sestre su bile činovnice, u sudu i sličnim ustanovama. Sve su bile udate i imale svoju decu. Ruta je bila profesor u Sušaku. Kad su Italijani okupirali Sušak, pozvali su je na razgovor. Ponudili su joj da promeni ime i postane Italijanka ili Hrvatica i da će tako moći da nastavi da radi. Ona je odbila ponudu rekavši im, da su njeni već 500 godina u ovoj zemlji, Jevreji, i da ona nema šta tu da menja. Posle izvesnog vremena odvedena je u ženski logor u Italiju (spisak sa potpisima njenih logorskih prijateljica poklonila sam Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu).

Preživela je logor i kad je Italija kapitulirala priključila se partizanskim jedinicama. Iz rata je izašla kao kapetan avijacije. U razgovoru s njom saznala sam koliko je ona bila radna i korisna za Rijeku, radeći kao profesor i direktor gimnazije, predavač na višoj školi i obavlajući druge poslove. Kasno se udala, posle pedesete godine, za Svare Vladimira, uglednog građanina Sušaka. Bio je to solidan brak. Ruta se celog života raspitivala o tome kako su članovi njene porodice stradali. Ništa lepo nije saznala. Najveći deo njih je završio u logoru Jasenovac. Sa Zlatom je otišla da obiđe Jasenovac. Bila je razočarana kad u spisku žrtava nije našla njihova imena. Zlata je burno reagovala i skoro se posvađala sa kustosom muzeja.

Kompletnu brigu o Ruti preuzeli smo kad smo otišli u Italiju. Više puta je dolazila kod nas i ostajala po mesec i više dana. Kad su je starost i samoća izolovali, otišla je u starački dom.

Preko jevrejske opštine i doma dobijali smo vesti o njoj. Ubrzo je umrla, 1992. godine. Odnosi između Beograda i Zagreba, zbog poznatih događaja, tada su bili veoma loši. Mi, sa beogradskim pasošima, nismo bili dobrodošli u Hrvatsku. Stoga, da bi došao na Rutinu sahranu, Josif koristi svoje prijateljstvo sa Italijanima, s njima prelazi granicu i prisustvuje njenoj sahrani. Odlazi u stan, uzima dokumenta i fotografije a ključeve ostavlja u komšiluku. Nikada više nismo otišli tamo i ne znamo šta je bilo sa stanom i stvarima u njemu.

Kad smo poslednji put bili s Rutom, želela je, kako je rekla, da nam kaže nešto o smrti Josifove majke. Rekla je: Ne može to u grob sa sobom da odnese! Rekla je, a bolje da nije. Samo bolesni umovi ustaša, mogli su da smisle zlodela o kojima je pričala Ruta. Sažaljevala sam u tom trenutku mog jadnog i potresenog muža. Užasnut svime što je čuo, samo je zanemeo.

Moj prvi susret sa Zlatom

Kad je naš Dragan imao nepunih godinu dana, Zlata nas je pozvala da dođemo kod njih u Banjaluku. Ona je radila u apoteci. Ponuđeno joj je da bude upravnik apoteke, jer je tokom rata bila partizanka. Vlasnik je bio gospodin Bramer – Jevrejkin koji se živ vratio iz logora. U toj Bramerovoj apoteci ona je pre rata stažirala. Naravno, odbila je, nije u rat otišla da uzima nešto što je tuđe! Rekla je: Najbolje će gospodin Bramer voditi svoju apoteku. Ostala je da radi u njoj sve do odlaska u Sarajevo. Ta apoteka je kasnije nacionalizovana, ali Banjalučanima ne smeta da je još uvek zovu Bramerova apoteka u Gospodskoj ulici. Duško je takođe odlazio na posao, ja sam ostajala sa bakom, Duškovom mamom i Zoranom, njihovim sinom koji je već išao u školu. Baka mi je pričala o njenim brigama o Dušku i Zlati dok su bili u izbeglištvu, o tome kako im je sačuvala imovinu, o tome kako se brinula dok se Zlata lečila od tuberkuloze zarađene u ratu i drugim okolnostima iz života. Rekla je da nikada ne može da zaboravi susret Zlate sa preživelim bratom Josifom. Bio je to susret neviđene sreće okupane suzama! Zlata i Duško su umrli u Sarajevu u toku poslednjeg rata koji je izbio u Bosni, u zimu 1992/1993. godine. Bez hrane, lekova i grejanja. Njihov sin Zoran, profesor međunarodnog prava, živi s porodicom u Londonu.

Rafael-Ratko ALTARAS

BORBA ZA OSLOBOĐENJE DAVALA NADU ZA SPAS

Rodio se 28. marta 1923. godine u Beogradu, od oca Avrama i majke Regine-Gine Altaras. Imao je tri sestre – Floru, Mazal i Tončku-Tomislavu i braću Josifa-Jošku, Isaka-Iću i Leona-Judu.

Svi članovi njegove uže porodice stradali su u raznim logorima. Osim njega, preživjele su sestre Mazal-Matilda i Tončka-Tomislava.

Od prvih dana pridružio se jedinicama Narodnooslobodilačke borbe, i u njoj učestvovao, prvo kao borac, a kasnije i kao starešina. Nosilac je „Spomenice 1941. godine“. Učestvovao je u u svih sedam neprijateljskih ofanziva, i u njima doživeo najteže i najkrvavije borbe. Bio je i ranjavan, i to u borbama sa nemačkom SS divizijom, čiji je borački sastav uglavnom bio sastavljen od bosanskih muslimana.

Posle rata završio je Višu vojnu akademiju i u vojsci se nalazio na mnogim odgovornim funkcijama. U vojsci je ostao sve do penzionisanja, 1974. godine.

Osnovnu školu započeo sam 1930. na Dušanovcu, posle završetka izgradnje kuće u Tetovskoj ulici, a završio je u školi na Smederevskom đermu. Gimnaziju sam pohađao u Drugoj beogradskoj (sada je na tom mestu podignuta zgrada „Politike“), zaključno do male

mature. U početku, dok sam stanovao u gradu, bilo mi je lakše da dolazim u školu, ali posle ponovnog preseljenja u Tetovsku ulicu, bilo mi je dosta teško, jer sam put od kuće na Pašinom (Lekinom) brdu do gimnazije prelazio uglavnom peške. Kasnije, kad sam se upoznao sa jevrejskim omladincima na Dorćolu, mnogo puta sam i taj duži put prelazio i po dva puta dnevno.

Ne sećam se tačno, mislim da je to bilo u mojoj četrnaestoj godini, moj najbolji drug iz gimnazije, Mića Nahmijas, uspeo je da me nagovori da dolazim na Dorćol i da se družim sa jevrejskim omladincima i omladinkama (pre rata, najveći broj beogradskih Jevreja živeo je na Dorćolu i u bližoj okolini).

Tako sam počeo da dolazim na Dorćol i da dosta vremena provodim tamo. Preko Miće Nahmijasa upoznao sam drugove i drugarice. Bilo mi je interesantno i prijatno da budem u njihovom društvu, mada sam se u početku osećao kao neki „dodoš“. Društvo kome sam se priključio zvalo se HAŠOMER HACAIR (u prevodu sa hebrejskog: šomer – stražar, cair – mlad). Bila je to legalna jevrejska omladinska cionistička organizacija. Koliko se sećam, u Beogradu su bile tri omladinske organizacije: društvo „AKIBA“, cionistička organizacija TEHELET LAVAN (u prevodu: tehelet – plavo, lavan – belo) i pomenuti Hašomer hacair. Kasnije sam zahvaljivao slučaju da me je Mića odveo u Hašomer, a ne u Tehelet Lavan, videćete zašto.

Meni se veoma dopalo to društvo i njihov način života i igre. Tako me je zainteresovalo da sam svaki slobodan sat provodio na Dorćolu. Prvih dana osećao sam se pomalo nelagodno, do tada se nisam družio sa jevrejskim omladincima. To osećanje bilo je potencirano i time što sam ubrzo uvideo da veoma malo znam o jevrejstvu, njegovoj istoriji, običajima i drugom. U roditeljskoj kući nisam bio vaspitavan u nekom strogom „jevrejskom duhu“ i običajima. Istina, otac je održavao i obeležavao neke običaje, ali je to bilo dosta površno i sa njegove strane dosta oskudno objašnjavano. Jevrejski omladinci na Dorćolu znali su mnogo više. Mislim da je i sada moje znanje o jevrejskoj istoriji, tradiciji, običajima i verskim karakteristikama dosta oskudno, uprkos tome što sam pre rata četiri godine proveo u društvu Jevreja.

Pomenute dve cionističke organizacije, po svojim osnovnim opredeljenjima, bile su veoma različite (ako sada dobro rasuđujem, na osnovu sećanja). Tehelet Lavan je bio više desničarski orijentisan. I oni su bili za odlazak Jevreja u Palestinu, ali za stvaranje države na kapi-

talističkim osnovama i čisto jevrejske države. Moglo bi se reći da su joj opredeljenja bila slična posleratnoj Beginovoj politici u Izraelu. Sasvim suprotnu orijentaciju imao je Hašomer hacair. Bila je to organizacija zasnovana na marksističkim shvatanjima, na marksističkoj ideologiji. I ona je zagovarala odlazak Jevreja u Palestinu, ali da se tamo gradi binacionalna država *Medina duleumi* (u prevodu, medina – država, leumi – narod), država Jevreja i Arapa koji tamo žive, kao i da se izgradi na socijalističkoj osnovi i da joj bazu čini kolektivan život u kibucima (kolektivno gospodarstvo).

U svojoj knjizi „Jevreji Jugoslavije 1941–1945, žrtve genocida i učesnici NOR-a“, dr Jaša Romano navodi: „Ideja o osnivanju organizacija Hašamer Hacaira ponikla je u Poljskoj nakon I svetskog rata i ubrzo je prihvaćena od Jevreja u svim evropskim zemljama. To je bila jevrejska omladinska organizacija sa programom koji je bio zasnovan na marksističkoj ideologiji i koji je predviđao način rešenja nacionalnog i socijalnog pitanja Jevreja. U vezi sa tim, te organizacije su fizički i psihički pripremale jevrejsku omladinu za odlazak u Palestinu, gde bi se uključila u obnovu kao i izgradnju socijalističkog društva unutar poljoprivrednih organizacija – kibuca.“

Sećam se da su se pomenute organizacije preganjale, a dolazilo je i do fizičkog obračunavanja među njima.

U periodu od 1974. do 1981. godine, bio sam pet puta u Izraelu, uverio sam se da je većina članova Hašomera ostala dosledna svojim predratnim opredeljenjima. Svi kubuci ove organizacije formirani pre, u toku i posle Drugog svetskog rata ostali su na svojoj socijalističkoj orijentaciji, i dalje su ateisti i protivnici kapitalističkog društvenog uređenja. Begin je želeo da raspusti kibuce, ali nije uspeo. Iako malobrojni (svega oko 3 do 3,5 odsto stanovništva) imali su dosta jak uticaj, bili su ekonomski i politički dosta jaki. Obišao sam nekoliko kibuca, i video da nijedan nije imao sinagogu. Oni obeležavaju praznike, ali bez verskih akcenata.

Pišem malo više o organizaciji Hašomera zato što sam njen uticaj trpeo baš u najkritičnijim godinama, od četrnaeste do osamnaeste godine života. Pored toga, želim da istaknem da mi je njena praksa u formiranju ličnost i gledanja na život veoma olakšala da se vrlo brzo uklopim i prihvatim sve ono što sam kasnije slušao u partizanima. Uticaj i gledanja SKOJ-a i Komunističke partije nisu mi bili strani, kao da sam slušao nešto, što mi je u osnovi bilo poznato od ranije, istina sada

u ratnim prilikama, u drugoj sredini, u borbi za oslobođenje i socijalistički društveni sistem, za rešavanje nacionalnih i socijalnih pitanja – sve je to potisnulo ranija maštanja o odlasku u Palestinu.

Jevrejska omladina, okupljena u Hašomeru, bila je podeljena u grupe po starosti. Sa svakom grupom dece, kao vaspitač i onaj koji o njima brine, radio je neko od starijih članova, koji je sa grupom provodio sve vreme u igri, zabavi i mnogim razgovorima o svim pitanjima koja su mogla mlade da interesuju. Održavana su i predavanja o problemima jevrejstva, o raznim društvenim pitanjima, o muzici, književnosti, umetnosti i mnogim drugim temama, naravno, u skladu sa mogućnostima saznanja dece raznih uzrasta. Sećam se da je vladalo kao neko nepisano pravilo da svaki član pročita što više knjiga, prosto se u tome utrkivalo. Najviše se orijentisalo, tada, na Nolitova izdanja, na napredniju literaturu sa socijalnom tematikom. Imali smo i razna sportska takmičenja, odlazili smo organizovano u operu, bioskope, a ponekada i na predavanja u maloj sali Kolarčevog univerziteta. Na primer, prva saznanja o istorijskom i dijalektičkom materijalizmu, dobio sam na nekoliko predavanja o tome, koje je održao Žak Finci, sada profesor fakulteta u Sarajevu. Sve navedene i druge aktivnosti doživljavali smo kroz igru i zabavu, veoma slobodno, demokratski, i zato je život u Hašomeru bio veoma privlačan. Posebna pažnja posvećivana je druželjublju, solidarnosti i dobrim međuljudskim odnosima. Veoma se pazilo na asocijalna ponašanja pojedinaca, takvi su, ako nisu mogli da se uklope u složeni i kolektivan život, udaljavani iz društva. To nije bilo neobično ako se ima u vidu priprema za kolektivan život u kibucima.

Jednom godišnje odlazilo se na kampovanje. Tri nedelje živeli smo pod šatorima i o svemu se sami brinuli. Kampove smo nazivali mošave – naselje. Tih dana bio je veoma intenzivan kulturni i sportski život (jedne godine u krosu bio sam drugi, od stotine omladinaca, dobio sam veliku čokoladu). Tamo su se upoznawali omladinci iz cele Jugoslavije. Dve godine pre rata upoznao sam Irenu Atijas iz Banjaluke, učenicu srednje tehničke škole, bila mi je simpatija, odlazio sam kod nje u goste (Fra Grge Martića 5), i ona je dolazila kod mene u goste, u Beograd. Sećam se da sam nabavio knjigu „Razvitak društva“, od Filipovića. Prekucavao sam delove knjige i slao joj poštom u Banjaluku. Sada, kad se sećam toga, pomislim – kakva je to detinjarija bila, zbog koje sam mogao „zaraditi“ zatvor! Posle rata potražio sam je i od komšiluka doznao da je, kao skojevka, uhvaćena od ustaša i zaklana.

Ovo što ću napisati, izgleda sada glupo i smešno, ali je istinito. I nije mnogo čudno ni nerazumljivo, ako se ima u vidu krajnji cilj – kolektivan život u kibucima, mada je za sadašnje prilike i shvatanje neprihvatljivo. Nepisano pravilo ponašanja članova KEN-a (u prevodu: gnezdo), Hašomer hacaira, bilo je da se ne pije, da se ne puši, da se ne pleše, da se ne odlazi u kafane i u javne kuće (kojih je pre rata bilo u Beogradu, naročito u Sarajevskoj ulici), da se ne karta i ne kocka – ukratko, sva takva i slična ponašanja tretirana su kao izrazi malograđanštine. Ako je neko od članova (odnosi se samo na mlađe članove) osetio neku simpatiju prema nekoj omladinki, tada se to završavalo samo na naivnim i nevinim kontaktima. Tako je bilo, makar to danas izgleda malo verovatno.

Da bi se omladinci i omladinke pripremili za odlazak u Palestinu, za život u kolektivu, proizvodnom kolektivu, vršen je uticaj kod omladine da se opredeljuje za radnička i poljoprivredna zanimanja. Vladao je mišljenje da se država bez radnika i seljaka ne može ostvariti, a kod Jevreja gotovo da i nije bilo, nigde u Jugoslaviji, a možda i u većini evropskih zemalja, uopšte zemljoradnika. Stariji članovi su odlazili na iznajmljena seoska gazdinstva, preko leta, i obučavali se u poljoprivrednim poslovima (to su bile hahšare, u prevodu – pripreme), a dobar broj mlađih opredelio se za zanate. Možda je i to pomalo uticalo da se i ja opredelim za izučavanje precizne mehanike.

Posle rata doznao sam da je u Hašomeru bilo članova (starijih) koji su bili članovi SKOJ-a ili partije, zaduženi za rad i uticaj u Hašomeru. To se krilo, ali njihov rad nije nimalo bio težak, ako se uzme u obzir sveukupnost našeg ponašanja i vaspitanja.

Zanat sam izučavao kod Slavka Jovanovića, jednog od prvih preciznih mehaničara u Beogradu. Bio je prijatelj sa ocem i primio me, posle male mature, na izučavanje zanata. Tamo je radio kao kalfa Nisim Konfino, a kao majstor alatničar neki Karlo, koga smo još pre okupacije osetili kao naprednog čoveka. Njegovo ponašanje prema šegrtima bilo je veoma strpljivo i pažljivo, a znao je da ponekad nešto kaže o životu radnika i radu sindikata. Kada su Nemci ušli u Beograd, on više nije dolazio na posao, nestao je, nikad ništa nisam čuo o njemu. Kao očev poznanik i prijatelj, majstor Slavko je hteo i mene da zaštiti od progona, kao Jevrejina. Izdejstvovao mi je propusnicu, da sam, kao, neophodno potreban u radu njegove radionice, da bi radio kod njega, a ne na raznim prinudnim radovima, na koje su morali da idu Jevreji.

Međutim, ni to nije uspeo, morao sam ubrzo da prestanem da dolazim u radionicu.

Posle okupacije Jugoslavije, Hašomer nije smeo više javno da radi. Mi smo, ipak, na neki način bili povezani, komentarisali smo nastalu situaciju, nalazili smo se u grupama, dok se još moglo relativno lako kretati po Beogradu. Čuli smo da se vode razgovori između naših starijih članova i komiteta SKOJ-a i partije, da se organizacija Hašomer pripoji skojevskoj organizaciji. Ubrzo, kasnije u partizanima, uvideo sam kako je to bilo naivno. Ni SKOJ ni partija nisu dozvoljavali neko „pripajanje“, prijem je mogao da bude samo pojedinačan. Ali mi smo to vreme doživljavali kao da smo se priključili SKOJ-u. Ali, ipak se nešto događalo. Mnogi članovi Hašomera primljeni su u SKOJ i već prvih dana okupacije učestvovali u raznim akcijama (spaljivanje novina, prikupljanje za „crvenu pomoć“, raznošenje izveštaja – biltena Sovjetskog informacionog biroa o događajima na Istočnom frontu, pisanje parola, spaljivanje okupatorskih vozila i mnogim drugim). Ja sam mislio da sam već skojevac. Bio sam u grupi koja je stanovala iznad Smederevskog đerma. U grupi smo bili Binja-Benjamin Mandil (poginuo je kao borac Prve proleterske, na Durmitoru, 1942. godine), Šošana Baruh, sada živi u Izraelu, moj brat od strica Jole i ja. Naša aktivnost bila je kratka i mala, ubrzo smo Binja i ja otišli u partizane, Šošana se negde sakrila, a brat Jole je odveden i ubijen. Meni nije „ležao“ ilegalni rad. Moja priroda, dosta otvorena, emotivna, što se kaže „progovara iz srca, ne iz pameti“, nije odgovarala ilegalnom radu i ja sam stalno tražio da me puste da idem u šumu. Nije to bilo lako dobiti. Beograd je bio okružen, strogo kontrolisan. Uspostavljanje veza za odlazak u partizane bilo je veoma teško. Ako bi se veza poverila nekom nesigurnom, i ako bi bila provaljena, bilo je dosta teško da se opet uspostavi sigurna veza za odlazak iz Beograda.

Do mog odlaska u partizane, ranije sam malo pisao, bio sam u logoru u Smederevu, mislim tri ili četiri nedelje. Ostalo vreme proveo sam na radovima u Beogradu, na koje smo išli pod nemačkom stražom i po njihovom rasporedu. Sećam se, zadnji moj prinudni rad bio je seča stabala oko škole Kralja Aleksandra, na Topčiderskom brdu, da bi nemačka postaja u školi bila bezbedna od eventualnih akcija patriota Beograda. Odmah sutradan, pošto sam imao sve obezbeđeno, otišao sam u partizane, a vođi grupe sam rekao da idem na lekarsko, da ne bi odmah otkrili moj odlazak i progonili porodicu.

Jedan od članova Hašomera koji su bili organizovani, bio je Vivi Levi, zubotehničar. On mi je saopštio kada i kako ću otići u partizane. Obezbedio mi je lažnu legitimaciju, na kojoj je trebalo samo da upišem lažno ime. Da bih zadržao inicijale, potpisao sam se kao Ratomir Atanacković (kroz ceo rat sačuvao sam samo list sa fotografijom i mojim potpisom). Rečeno mi je da 13. septembra, pre podne, dođem u limarsku radnju, koju je vodio otac mog kalfe Nisima Konfina, da se tu prikrijem i da u podne dođem na ćošak Dušanove i sadašnje ulice Kralja Petra (do nedavno 7. jula), pa primim paket (bio je to sanitetski materijal) i da se u dva sata popodne ukracam na voz za Obrenovac. Kada stignem do Male Moštanice, treba da malo sačekam dok voz krene dalje i dok se sprovodnici ukrcajavu u voz, pa kao da sam zakasnio, da se iskrcam iz voza i da odmah odem na brežuljak vizavi železničke stanice. U putu neću nikoga znati niti ću pokazati da ga znam. Tako je i bilo. Posle teškog rastanka sa bratom, majkom i ocem, svi smo plakali, bezbedno sam se prebacio od Bulevara revolucije (Kralja Aleksandra) 224, do radionice, koja se nalazila pedesetak metara od raskrsnice Dušanove i Kralja Petra, u Dušanovoj ulici. Tamo sam proveo, ne sećam se tačno, neko vreme do posle dvanaest sati. Pripremao sam se i prikrio. Sve što sam mogao da obučem na sebe, obukao sam, tako da mi ostane samo paket koji treba da primim. Imao sam na sebi više majica, gaća, džemperu i drugih odevnih predmeta. U određeno vreme stigao sam na mesto sastanka i od Vivia Levija primio poslednja uputstva i paket. Držao me je dosta veliki strah. Lažna legitimacija, paket sa sanitarnim materijalom, Jevrejin bez žute trake – nekako sam dobro stigao na stanicu Senjak (bojao sam se i iznenadnih racija kojih nije bio mali broj u Beogradu). Na stanici sam ugledao starijeg druga iz Hašomera. Bio je obučen u seljačko odelo a kraj sebe je imao sanduk s pilićima. Inače, bio je crn kao Ciganin, niko ne bi rekao da je Jevrejin. Pošto sam odlazio u nepoznato, osetio sam veliku radost što vidim nekog poznatog. Hteo sam da mu pridem. On je to osetio i dao mi znak da ne prilazim, da ga ne poznajem. Bio je to Haim Haravon, Haravule, (kako smo ga zvali), tada već kurir između operativnog štaba i PKKPJ (Pokrajinskog komiteta komunističke partije Jugoslavije) za Srbiju. Kasnije sam doznao da su ga, sa jednom grupom drugarica, koje je on vodio do partizanskih odreda, uhvatili četnici i predali Nemcima, što ih je sve odvelo u pogibiju, na Banjici ili u Jajincima.

Putovanje do Male Moštanice bilo je veoma napeto. Mislio sam da mi se na čelu vidi gde idem i sa kakvom legitimacijom. Jednom su me legitimisali, uz veliku moju strepnju, ali je sve prošlo dobro. Nemci su za sprovođenje vozova imali pomoć u patrolama ljotićevaca ili nedićevaca – ne sećam se tačno. Mene su oni legitimisali. Mladolik, sa prezimenom Atanacković – dobro je prošlo.

Kako je rečeno, na brdašcu u Maloj Moštanici skupila se grupa od dvanaest Beograđana, koji su istom vezom odlazili u partizane. Sećam se samo jednog. Bio je to Miša Šterk, predratni ilegalac, koji je odmah postavljen na dužnost polit-komesara Posavskog partizanskog odreda. Ne, prvo je postavljen za komandira čete, a poginuo je 1942. godine, kao polit-komesar čete.

Dana 14. septembra, preko mnogih veza i noćenja u nekom selu, veoma skriveno, stigli smo u Posavski partizanski odred, negde oko podne. Raspoređeni smo u desetine, jedinice, dobio sam pušku sa desetak metaka, sve to morao sam da očistim od korozije koja se hvatala. Nikada do tada nisam u rukama imao nikakvo oružje. Brisao sam pušku i metke uz pomoć starijih.

Tako je počeo moj život u partizanima, do kraja rata, 18–20 maja 1945, za koje vreme sam se samo malo (nekih sedam dana) „odmarao“ od borbe, u Šekovićima, posle V ofanzive. Sve ostalo vreme proveo sam u operativnim jedinicama.

Rekao sam već da je rastanak sa roditeljima i bratom bio više nego težak. U toku celog rata, nisam nikada plakao, samo su mi se oči zasuzile jedanput, kada sam, u zimu 1942, išao jedne noći, u koloni partizana, na prtini gotovo go do pojasa, sećao se i razmišljao o mojima, koji su nezaštićeni ostali u Beogradu. Mislio sam o tome šta li oni rade, kako su doživeli moj odlazak u partizane, da li ih je folksdojčerska porodica, naših komšija, prokazala i da li su zbog toga odvedeni u logor!? Razmišljao sam o svemu, u koloni, noću, i plakao sam a da me niko ne vidi, niko ne bi mogao da razume moja osećanja i tugu. Bio je to jedini put kada sam, skriveno, plakao. Odmah, nekoliko nedelja posle odlaska u partizane, bila je jedna prilika da se preko ljudi koji su odlazili u Beograd, javim svojim. Napisao sam, na ceduljici, iako je bilo zbranjeno, nekoliko rečenica mojima, da sam živ i zdrav, kao poruku posle mog odlaska u partizane. Ne znam da li su tu ceduljicu moji primili, ako jesu, bilo im je makar malo lakše. Da li su je primili ili nisu – nikada nisam saznao.

Tokom rata bio sam u ovim jedinicama: Posavskom partizanskom odredu, Beogradskom bataljonu, II proleterskoj brigadi, 19. birčanskoj brigadi, Jahorinskom partizanskom odredu i 20. romanjskoj brigadi.

Sa ovim jedinicama prešao sam delove Srbije, Sandžaka, Crne Gore, Istočne i Centralne Bosne, a dolazio sam i do Dalmacije (blizu Knina). S obzirom na to da je u ovoj (1985), bilo dosta terorizma, želim da napomenem istinu, da partizani nikada nisu uzimali taoce ili ubijali nedužne žene, decu, stare – ne bi li time naterali na predaju četnike, ili ustaše, ili druge pomagače okupatora, utvrđene u nekom od svojih uporišta. Kao što se vidi, bio sam u više jedinica, prošao sam dobar dio Jugoslavije i nasilje od strane partizana nigde nisam video.

Član SKOJ-a postao sam odmah po dolasku u partizane (mada sam ja mislio da sam to već). U beogradskom bataljonu, rukovodilac SKOJ-a bila je Vera Crvenčanin, posle rata glumica Narodnog pozorišta, udata za Skendera Kulenovića. Politički komesar bataljona bio je književnik Čedomir Minderović. Komandir bataljona bio je Miladin Ivanović. Drugih se ne sećam. Samo se još sećam komandira čete, bio je to Pavle Ilić, oficir BJV, a politkomesar čete bio je drug koga smo zvali „Korošec“, mislim da je poginuo u borbi za Sjenicu, decembra 1941. godine.

Posle nekog vremena, ne sećam se koliko, možda nekoliko meseci, saopšteno mi je da sam kandidat za prijem u Partiju. Jedan detalj: da bih opravdao kandidatski status, u borbu sa ustašama, na Strmici, blizu Knina, 1942. godine, išao sam sa ranjenom nogom, uvijenom u krpe – nije bilo po „običaju“ da kandidat partije izostane iz borbe.

U Partiju sam primljen 1. februara 1943. godine. Bila je počela IV neprijateljska ofanziva, ja sam bio na straži, neposredno pre pokreta jedinica prema Istočnoj Bosni, pa mi je prijem u Partiju usmeno saopštio sekretar ćelije Petar Vujović. Nije bilo vremena za sastanke a odluku ćelije trebalo je saopštiti.

Kada već pominjem Strmicu, da kažem i to da nam je, posle zauzeća ustaškog uporišta, podeljeno i po malo vina (prvi put u životu sam ga pio). Posle toga mi je pozlilo i dosta teško (niko to nije primetio) sam savladao pokret i uspone preko planine Dinare. Treba reći i to da su partizanske jedinice, u prvim mesecima rata, bile popunjene sa puno radnika, studenata, intelektualaca, sa borcima koji su, u većini, bili bar po nekoliko godina stariji od mene, imao sam tada 18 godina. Prijem

u Partiju u prvim mesecima rata bio je dosta stroži, za razliku od kasnijih godina rata.

Posle V ofanzive, mislim negde u avgustu 1943. godine, postavljen sam na dužnost politkomesara čete u 19. birčanskoj brigadi. Ubrzo, posle malo vremena, postavljen sam na dužnost partijskog rukovodioca I bataljona iste brigade. Komandant je bio legendarni Đorđo Simić. Na toj dožnosti sam ostao do početka 1944. godine. Pozvan sam u štab 27. divizije, gde mi je saopšteno da sam određen na dužnost politkomesara Jahorinskog odreda. Saopštenje sa uputstvima za rad dao mi je politkomesar divizije Zarije Škerović (sada general u penziji). Tom prilikom upozorio me je na četnički i drugi uticaj koji je Jahorina trpela, naročito iz Sarajeva. Upitao sam da li mogu na dužnost da idem sa drugim imenom. Komesar se složio i tako je napisana naredba na ime Ratko Pavlović. Mislio sam tada da ću lakše raditi ako se ne vidi da sam Jevrejin. Propaganda je inače bila puna tvrdnji da NOB vode Jevreji i da će oni uništiti naš narod. Dokument o postavljanju s tim imenom sam sačuvao. Do kraja rata, u jedinicama su me znali kao Ratka Pavlovića, ali u višim komandama znali su moje pravo ime. Kada su, krajem 1944. godine ispunjavani upitnici za ljude koji su imali pravo na „Partizansku Spomenicu 1941“, upitnik je ispunjen na pravo ime – Rafajlo Altaras.

U Jahorinskom odredu ostao sam nešto više od dva meseca. Kad se Jahorinski odred pripojio novoformiranoj, 20. romanijskoj brigadi (u maju 1944), vraćen sam na dužnost pomoćnika politkomesara I bataljona 19. birčanske brigade.

Početak septembra 1944. godine pozvao me Rade Jakšić, partijski funkcioner u Istočnoj Bosni, i saopštio mi da sam određen da primim dužnost pomoćnika politkomesara 20. romanijske brigade, partijskog rukovodioca brigade. Iako sam se opirao, na kraju sam tu dužnost prihvatio. Tako sam 5. septembra 1944. godine došao u brigadu i primio novu dužnost, na kojoj sam ostao sve do jula ili avgusta 1945. godine, kada sam premešten na dužnost instruktora za kadrove u političkoj upravi komande 6. sarajevske armije, tada tek u formiranju.

Naveo sam ranije da se rat završio 18. ili 20. maja. Nije to greška! U Evropi rat se završio 9. maja, mi smo vodili teške borbe s ustašama, utvrđenim u Odžaku, blizu Modriče, sve do 18–20 maja.

U Komandi 6. armije ostao sam do maja 1948. Kada se u Komandi armije 1948. oformila partijska organizacija, izabran sam za sekretara,

odnosno rukovodioca partijskog biroa. Na toj dužnosti ostao sam oko dve godine. Nikada nisam krio da sam u mladosti bio član cionističke organizacije. U biografiji kartona personalnih podataka, koji su se tada ispunjavali, o tome sam otvoreno govorio, što nije uticalo na moj izbor za kadrovika i za partijske funkcije.

U maju 1948. godine, na zahtev Adema Hercegovca, koji me je poznao i znao kako radim, premešten sam u Beograd, na dužnost njegovog zamenika (zamenika načelnika odeljenja za politički kadar glavne političke uprave JNA). Na toj dužnosti ostao sam do decembra 1950. godine, kada sam premešten na dužnost načelnika II odeljenja presonalne uprave komande I armije, na kojoj sam ostao do odlaska u Višu vojnu akademiju, 1955. godine. Boravak i rad u komandi I armije jedan je od mojih najuspešnijih perioda rada. Najzadovoljniji sam tim periodom jer sam u rad odelenja uneo mnoge novine koje su kasnije prihvaćene i ozakonjene za celu JNA. Duga je to priča i nije joj mesto u ovom tekstu.

Višu vojnu akademiju završio sam sa vrlo dobrim uspehom, kažu da sam dobro branio diplomski rad (Pešadijska divizija u forsiranju reke i napadu). Dobro sam rešavao i one zadatke u kojima se predviđala upotreba taktičkih nuklearnih projektila – što je bila novina u obuci starešina. Možda je to bio razlog što su me posle akademije premestili u upravu ABHO odbrane Generalštaba. Osim četverogodišnjeg službovanja u Skoplju (1960–1964), gde sam bio na dužnosti načelnika ABHO komande armije, sve ostalo vreme, do penzije (1974), proveo sam u upravi ABHO u Generalštabu.

Malo slabije zdravlje, dugi niz godina provedenih u čitanju i redakciji raznih rukopisa borbenih i drugih pravila (izdavačka delatnost bila je moje zaduženje), znatno oslabljen vid i druge okolnosti, naterali su me da zatražim penzionisanje, na šta sam imao pravo.

U čin majora unapređen sam, mislim, 1946. godine. Čin potpukovnika dobio sam 1950, a u čin pukovnika unapređen sam posle ispita, 1. maja 1959. godine. Ispit sam polagao jedanput, ispitni zadatak čuvam i danas.

I, na kraju, evo kratke biografije, da još samo navedem najteže i najkrvavije borbe u kojima sam u toku NOR-a učestvovao, prvo kao borac, a kasnije kao starešina.

Doživeo sam svih sedam neprijateljskih ofanziva a u njima najteže i najkrvavije borbe, koliko se sada sećam, bile bi ove: borbe u

Srbiji u toku Prve ofanzive, teška i sa velikim gubicima borba na Sjenici (decembar 1941); borbe oko Nove Varoši i gaženje reke Lima u januaru-februaru 1942; teška borba (sa našim velikim gubicima) na Gatu, u Hercegovini 1942. godine (navodno je i ta borba bila naš veliki neuspeh, koja je izbrisana iz ratnih zbornika – Koča Popović u svom intervjuu „Dugi“, od decembra 1985); borba na Javorku, Crna Gora, 1942. (naši gubici mali, a kod Italijana veoma veliki); prelaz preko planina Bjelašnice i Treskavice (mislim da je bio Vidovdan 1942. godine) i u naletu, u jednoj noći zauzimanje i rušenje pruge od blizu Sarajeva do Konjica i likvidacija svih garnizona ustaša i Nemaca na tom delu pruge, moj bataljon napadao je na željezničku stanicu Tarčin; borbe i oslobađanje mnogih centralno-bosanskih gradova, u naletu od desetak dana: Livno, Duvno, Mrkonjić Grad, Grahovo, Šujica i drugih; izuzetno teške i krvave borbe za zauzimanje Kupresa, jakog ustaškog uporišta, 1942. godine; borbe za ranjenike kod Prozora i na planini Makljen sa Nemcima i njihovo potiskivanje od blizu Prozora do iznad Gornjeg Vakufa; prelaz preko Neretve i višednevne neprekidne borbe sa četnicima i gonjenje istih do istočne Bosne i Crne Gore (moj bataljon je prešao drugi, odmah posle rušenja mosta, kada on nije još bio pripremljen za prelaz, verali smo se preko gvozdениh šipki srušenog mosta); borbe oko Kalinovika, 1943. godine, kada sam poslednji put sreo Vivija Levija u koloni I proleterske brigade; između Neretve i Sutjeske bilo je mnogo teških borbi; V ofanziva i borbe na Sutjesci, od kojih je najkrvavija bila za brdo Košur, od čijeg osvajanja je zavisio prolaz svih opkoljenih partizana u V ofanzivi, Vrhovnog štaba, nacionalnog komiteta, ranjenika i jedinica; posle Pete ofanzive učestvovao sam u borbama uglavnom u Istočnoj Bosni i, delom, u Crnoj Gori, na Romaniji, Jahorini, Majeveci, u oslobađanju Zvornika, Tuzle, Vlasenice, Kladnja, Sokoca, Sarajeva i drugih, manjih mesta; borbe sa Nemcima koji su se povlačili iz Grčke; borbe sa četnicima Draže Mihailovića koji su preko Romanije želeli da se probiju i pobegnu iz Jugoslavije; borbe sa Nemcima koji su se iz Sarajeva probijali i bežali duž reke Bosne na sever, i na kraju, da skratim, teške borbe sa ustašama u Odžaku, zadnjem uporištu, kada je već rat bio završen i kada je cela Jugoslavija bila već oslobođena.

Ranjen sam jedanput, u nogu, u borbama sa nemaškom SS divizionom čiji je borački sastav bio sastavljen uglavnom od bosanaca-musli-

mana, koji su se pred kraj rata, već od kraja 1944. godine, masovno predavali partizanima.

PREPIS

PISMO IZ DALJINE

Moju priču dopunio bih i sa pismima Dane Marković-Trifunović, ćerke vlasnika kuće u kojoj smo stanovali 1941. godine, u ulici Kralja Aleksandra (Bulevar revolucije 224), koja sada živi u SAD (230 S ORCHARD).

„Poštovani gospodine Rule,

Danas sam dobila vaše pismo pa evo odmah da vam odgovorim. Godine su mnoge prošle tako da sam mnogo zaboravila, ali ću vam reći sve što se sećam i što znam. Ja i moj tata čuli smo od vaših roditelja u poverenju da su vam porodica Gligorijević pomogli da odete u partizane. Posle toga imali smo malo problema. Hapsili su ih i sumnjičili da sarađuju sa partizanima. Saslušavali su i moga oca nekoliko puta, a mislim i staroga Colića. Moj tata uvek ga je branio i uvek o njemu lepo govorio. Kasnije odselili su za Makedoniju (Dana misli na porodicu Gligorijević).

Što se tiče vaših roditelja ne sećam se kad su ih odveli. Sećam se da smo ih, koliko smo mogli, pomagali u svemu. Kupovali mleko i drugo što im je trebalo. Oni su mogli da kupuju tek posle 10 sati, a tada već mnogo čega nije bilo. Morali smo rano da ustanemo i čekamo na red da dobijemo nešto za ishranu. Molili smo familiju koja je držala mlekarsku radnju da nam da više mleka ili da ostavi za vašu porodicu. Kasnije je to bila familija Colića. Njihova ćerka Rada udala se za njihovog sina a oni su bili ruski emigranti. U komšiluku niko nije bio protiv vaših (roditelja), svi smo ih voleli i žalili. Nismo mogli da im pomognemo. Bilo nam je žao što i brata niste povelili sa sobom... Što se tiče stvari vaših roditelja, vaša mama došla je kod nas i molila moga tatu da ostavi neke stvari na tavan. Kaže ako se vratimo da imamo nešto a ako ne dajte mojoj ćerki. Tata je pristao i sećam se da su to bili neki novi jorgani a drugo ne znam... Da je moj tata živ, on bi vam više o tome znao... Ne sećam se kada su odveli vaše i ko ih je odveo. Znam da su zapečatili stan Nemci i niko nije

smeo da uđe unutra. Dugo je stan bio zatvoren... to je trajalo dugo i najzad jedna slovenačka familija dobila je stan. Preko Nemaca i opštine stan je otvoren, stvari su odnete. Vi znate – u to vreme nismo smeli da gledamo šta rade Nemci ili druge vlasti... “

Pismo sam dosta skratio. Ima njenih navoda koji nisu tačni. Ni Mila niti Tomislava nisu dolazile po stvari. Ne verujem ni da su smele. Zna se da je više puta po stvari dolazila gospa Mica Car, još dok moji roditelji nisu bili odvedeni, a verovatno je dolazila i posle ali nije mogla ništa da odnese. Mica Car je stvari odnosila sa znanjem mojih roditelja.

Dana Marković nije shvatila moje pismo. Pomislila je, verovatno, da ja sada, posle toliko godina, istražujem gde su naše stvari. To me ne interesuje. Rekao sam joj jedino da bih voleo da znam da li se mogu naći slike koje je moj otac kao slikar-amater radio. Zato sam se interesovao da li zna ko se i kada i kako uselio u naš stan. Doznao sam da je to bila slovenačka porodica Mulavec, i da su posle rata odselili u Sloveniju, Maribor ili Celje. Mislio sam da ih tražim, ali sam odustao. Mislio sam samo da vidim imaju li neku sliku moga oca koju bih ja sada otkupio. Međutim, ako me je Dana shvatila tako da se ja sada interesujem za stvari – onda je bolje da se više oko toga ne bavim. Ne mogu da nađem ni jednu sliku, pa šta mogu. Trebalo je da sve ovo što sada činim da uradim odmah posle rata, možda već u junu, kada sam prvi put posle rata došao u Beograd.

Nisam uspeo da doznam datum i okolnosti odvođenja mojih roditelja u logore, a to mi je bio jedini cilj, kada sam tražio i stupio u vezu sa našim predratnim komšijama.

Agneza BEZINOVIĆ

SJEĆANJA 1941–1945.

*A*gneza Bezinović rodila se 14. aprila 1923. godine u Budimpešti (Mađarska), od oca Petra Goldbergera i majke Szerene, devojačko Friedman.

U Holokaustu je izgubila oca i više članova šire porodice.

Preživela je hapšenja i zatvore, transport u neki od zloglasnih logora i gubilišta, iz kojeg se spasila, zajedno sa majkom, iskakanjem iz vagona voza i kasnijim odlaskom u partizane. S transportom ranjenika dospela je i u zbeg u El Šatu (El Shatt), u Egiptu, u kojem je ostala do oslobođenja zemlje.

Školovala se u Zagrebu, gde je završila školu za umetnost i trgovinu.

U braku sa Zvonkom Bezinovićem ima troje dece, sedmero unučadi i jednog praunuka.

Živi u Rijeci, u Hrvatskoj.

Zagreb, 1941. godina. Miran i ugodan obiteljski život u građanskoj židovskoj obitelji, ispunjen ljubavlju i toplinom naprasno je prekinut. Započelo je rješavanje židovskog pitanja u skladu sa zakonima i propisima nove države. Pakao straha i beznada za sve zagrebačke Židove. Isključenost iz društva, pljačka, progon na svakom koraku.

Imala sam sedamnaest godina, bila sam jedinica, voljeno dijete.

Sjećam se prizora. Moj tata odnosi naš radio prijemnik na sabirno mjesto u dvorište židovske škole u Palmotićevoj. Jer Židovi ne smiju slušati radio-program. A voljela sam slušati radio.

Sjećam se dana kada je tata došao doma shrvan, „okićen“ odvratnom žutom krpom. Otisnuta Davidova zvijezda i natpis „Jude“, uvoz iz nacističke Njemačke. Kasnije smo dobili žute „Ž“ bedževe, domaći proizvod. Mama, tata i ja smo odučili s ponosom nositi te biljege. Unatoč poniženosti.

Sjećam se ruksaka u predsoblju. Spremni za pokret, za put u nepoznato. Najavili su nam da za nas u Zagrebu više nema mjesta. Topla odjeća, lijekovi, kocke šećera, čokolada, dokumenti, boca s vodom.

Na uglu Zvonimirove, ne sjećam se broja, u jednom je stanu zasjedala komisija za prikupljanje zlatnine i ostalih dragocjenosti. Sve smo morali prikupiti i predati. Ja sam, s nekoliko vršnjaka, bila prisiljena po gradu raznositi naredbe onima koji to još nisu učinili da smjesta predaju svoje zlato. S užasom se još uvijek sjećam straha ljudi kada bi primili „obavijest“ i tuge kad su se odvajali od svog nasljeđa, obiteljskih uspomena, svog vjenčanog prstenja, dijela sebe i svog identiteta.

A onda je svanuo najbolniji dan. Petak, 19. rujan 1941. Toga su dana konačno odveli mog tatu. Više ga nikada nisam vidjela. Moji stričevi i njihovi sinovi također su toga dana odvedeni. Saznajemo – u Jasenovac. Nekoliko dana prije toga bili su zatvoreni u Kristalumu, sabirnom logoru. Nosili smo za njih nešto odjeće i hranu koju su preuzimali kulturbundovci njuškajući i bacajući sve što im se nije dopadalo. Još uvijek se nadam da je ponešto od donesenog došlo do naših dragih.

Približavao se kraj 1941. Represija, zastrašivanje. Hapsili, zatvarali, puštali, pa opet zatvarali, prijetili... U svemu tome, u emocionalnom kaosu, desila mi se ljubav. Upoznala sam visokog mladića, Dalmatinca, koji me je prihvatio, pokušavao utješiti, zaštititi.

No, jednoga su dana došli po nas. Moja sitna, krhka mama s ruksakom na leđima. Dvojica uniformiranih ustaša i jedan civil, vjerojatno njihov agent, guraju je kroz izlazna vrata našeg stana... „Daj zaključaj i odmah predaj ključeve“ i utješne riječi – „Nebo je židovsko“. Više se nikada nismo vratili.

Sabirni centar u Šubićevoj gimnaziji. Tih su dana kretali transporti u nepoznato. Nas su izdvojili jer je zavičajna općina moga oca bila u Madžarskoj. Prebacili su nas u ženski zatvor na Savskoj cesti. Neko-

liko dana u tom zatvoru. Datuma se više ni jednog ne sjećam, košmar je učinio svoje. Rano jutro, magla, pruga, vlakom u koprivnički zatvor. Nekoliko dana iza toga žandarmerijska kasarna Gola i Ždala.

Htjeli su nas se riješiti. Svake su nas noći u grupama žandari kroz kukuruzište tjerali preko jarka na mađarsku stranu. Tamo bi nas dočekivali njihovi graničari – neke bi dobro pretukli i vratili natrag u Hrvatsku, jer više nisu njihovi.

Prilikom dovođenja u Jasenovac, u kojem su ubijeni Agnezin otac, njegova braća i više članova porodice, ustaše su vršile pretres zatočenika i oduzimale vredne stvari

Mama i ja smo srećom bile rođene u Mađarskoj, tako da smo bile pošteđene od okrutnog dočeka. Čak su nas doveli u njihovu kasarnu, dali nam piti vode, ali bi nas u noći redovito vratili nazad, preko polja, uz Dravu u Golu. Jedni su nas isporučivali, drugi nas nisu htjeli i ustrajno nas vraćali. Ta je suluda šetnja trajala nekoliko dana. Jednoga su nas dana konačno pokupili i odveli na koprivničku željezničku stanicu. Te je večeri iz Zagreba stigao teretni vlak, pun nepoželjnih i nepotrebnih Židova i nežidova, pun uplašanih i izmučenih ljudi. Ukrcali su nas u teretni vagon. Mrak, nagurani, stiješnjeni.

Pred zoru vlak je krenuo i nedugo nakon toga stao. Opet neki logor. Otvorila su se vrata vagona. Ustaška je straža naredila da dva, tri snažna muškarca izbace mrtvace ako ih ima i neka poliju „kible“ vode po vagonu, ali vode za piće nema.

Cijelo sam vrijeme čvrsto stiskala maminu ruku. Bilo me je strah. Neposredno pored sebe čula sam muški glas koji je nekome šaptao „'Ajmo iskočit' pa što bude“. Pokraj nas su prošle dvije siluete. Ne misleći ni o čemu, povukla sam maminu ruku i skotrljale smo u jarak pokraj pruge. Tamo su već ležali neki mrtvi ljudi iz ostalih vagona. Šćućurile smo se u mraku, pravile se da smo mrtve. Nakon nekog vremena ispuzale smo iz onog „groba“. Neobrađeno kukuruzište pružilo nam je zaštitu. Lutale smo ne znajući gdje smo, što se zapravo događa, što nam je činiti. Posve izgubljene. I onda je moja krhka mama doživjela živčani slom. Bacala se po zemlji, plakala, urlala. Kad se malo sabrala vikala je na mene da sam ja kriva što smo iskočile iz tog vlaka koji bi nas odveo do tate koji nas sigurno čeka. Ja bespomoćno gledam tu agoniju, ni sama ništa ne razumijem.

Napokon se smirila. I krenule smo nas dvije onako prljave, blatne, jadne, u nepoznato.

Sunce se već visoko diglo kad su naišla kola sa kukuruzovinom. Ugledavši nas onakve grozne kakve smo već mogle izgledati, stariji muškarac s kola nas je upitao kamo smo krenule. Ne znajući što bih, ja sam hrabro odgovorila da tražimo mjesto gdje bi mogle služiti. Čovjek se nasmijao i bičem pokazao prema natrag upitavši nismo li mi baš od tamo došle. A tamo, na nekoliko stotina metara bio je logor „Danica“. Ukrcao nas je na kola, pokrio kukuruzovinom i odveo kola u polje. Zaprijetio nam je da ne smijemo pustiti nikakav glas od sebe, dok ne čujemo u blizini nekoga tko će „fućkati“ i početi moliti „Oče naš“. Mrak se spuštao kad je došla njegova žena, donijela nam palentu i mlijeko, nahranila nas. U zoru su stigli partizani iz Kalničkog odreda i povelili nas sa sobom. Smjestili su nas u selo Domaji podno Kalnika, gdje se nalazila partizanska bolnica. Tako smo neplanirano nas dvije postale „prave partizanke“.

Moja mama, koja je uvijek imala ispomoć u kući, najprije je čuvala dvije krave koje su hranile partizansku bolnicu u selu Domaji. Poslije je napredovala, postala je pomoćnica u apoteci Desetog zagrebačkog korpusa, gdje je i ostala do kraja rata.

Nedugo nakon što smo se sklonile na sigurno napisala sam pismo Jakovu, rođaku mog mladića Zvonka. Obavijestila sam ih da sam živa i gdje se nalazim. Sjećam se da je trgovac Rončević odnio pismo u Koprivnicu i poslao ga za Zagreb.

Moj Zvonko je u to vrijeme bio u zatvoru u Zagrebu, osuđen na smrt strijeljanjem, jer je odbio mobilizaciju i odlazak na rusku frontu (obavijest obitelji o datumu strijeljanja i preuzimanju trupla pohranjena je u Muzeju NOB-a u Makarskoj). No, uz pomoć prijatelja, zatvorskog liječnika (dr. Franulović, dr. Grospić) smješten je u zatvorsku bolnicu odakle je, uz pomoć dobrih ljudi, uspio pobjeći.

Nakon nekog vremena u selu Domaji iznenada se pojavio Srećko, Zvonkov brat, i donio je sreću! On je uspio u Zagrebu za mene izraditi lažne putne i osobne dokumente na ime Katica Jerković iz Zastražišća na otoku Hvaru. S lažnim dokumentima pridružila sam se Zvonku koji je, kao Hrvat, Dalmatinac, također bježao od ustaškog terora. Našli smo se u Dugom selu i krenuli smo prema Dalmaciji, prema očekivanoj slobodi.

Putovali smo vlakom preko Bosne. Sjećam se da je putovanje bilo dramatično, puno straha. Vlak je bio pun ustaša koji su išli u Dalmaciju zamijeniti Italijane. U Metkoviću je italijanska vojska dozvolila nastavak putovanja samo muškarcima, dok su žene zadržane da bi u kasarnama služile italijanskoj vojsci. Kako sam se snalazila sa stranim jezicima, otišla sam u italijansku komandu s pričom da studiram u Zagrebu i da želim za Božić otići kući na selo. Stariji italijanski časnik me je gledao, kao da je u meni stvarno prepoznao „rođenu hvarsku seljanku“ i bez riječi mi izdao propusnicu – „lascia passare“.

U Makarskoj je italijanska vojska napuštala grad, vlast su preuzimale ustaše. Zvonkovi roditelji su nas nekoliko dana sakrivali, no to je bilo prerizično. Rođak sa Hvara nas je svojom barkom prebacio u njihovu uvalu Pokrvenik, gdje smo našli privremeno sklonište.

Nakon nekog vremena ponovno smo se prebacili na kopno i pridružili se partizanskim jedinicama na Biokovu. Zvonko je kao radiotelegrafist obavljao odgovorne poslove, a ja sam u drugoj jedinici radila kao bolničarka. Ponekad smo se na kratko viđali.

Možda u krivo vrijeme, no ljubav je učinila svoje. Čekala sam bebu. Prebacili su me u „bolnicu“ u Jelsi na Hvaru, a potom sam nje govala slijepe u Veloj Luci na Korčuli.

S transportom ranjenika poslali su me u zbjeg u El Shatt. Već na brodu „Bathory“ počela sam obavljati administrativne poslove, registraciju putnika, popise ranjenika. Te sam poslove nastavila raditi u glavnoj komandi Prvog logora u El Shattu.

Naravno da sam se odmah pridružila našoj maloj židovskoj zajednici, pogotovo nakon rođenja moje kćerkice, s kojom sam se preselila u Logor broj 2. Tamo je bila mala kolonija Židova. Neki su došli sa Raba, neki iz drugih skrivališta. U sinajskoj smo pustinji, na zemlji praotaca, našli svoje sklonište.

Povratak u domovinu bio je tužan. Razrušeno i opustošeno. Moja je majka, relativno mlada, potpuno shrvana i istrošena uskoro umrla. Više nitko nije bio živ.

Od nekadašnjeg obiteljskog i društvenog života u židovskoj zajednici predratnog Zagreba nije ostalo ništa. Trebalo je započeti potpuno nov život, u drugoj kulturi, s drugim običajima, s novim ljudima i drugačijim vrijednostima.

Trebalo je sve preboljeti. Nakon 66 godina to mi još nije uspjelo.

II

U LOGORIMA

OD LOGORA DO LOGORA

Rođen je 22. avgusta 1927. u porodici trgovaca i industrijalaca u Senti. Osnovnu školu pohađao je u rodnom mestu, gde je osim srpskohrvatskog do svoje desete godine naučio i nemački i mađarski jezik i bio temeljno upućen u jevrejsku religiju i tradicionalni način života.

U aprilskom ratu Senta je pala pod mađarsku okupaciju. Te godine zbili su se tragični događaji.* Ipak, školovanje se moglo nastaviti pa je gimnaziju pohađao u Senti, ali ju je 1943. godine preki-

nuo pošto je bio odveden na prisilni rad u Mađarskoj i u tada nemačkom Banatu.

Marta 1944. usledila je nemačka okupacija, pa je sa sedamnaest godina transportovan u koncentracioni logor Aušvic (Auschwitz), odakle je u leto 1944. premešten u koncentracioni logor Dahau kod Minhena (München). U logorima je radio do najteže iscrpenosti i telesne težine od trideset kilograma.

Po oslobođenju, od strane američkih trupa, 27. aprila 1945, dugo se lečio po bolnicama u Bavarskoj. Po dolasku u Zagreb, završio je osmi razred gimnazije i 1947. godine upisao se na Medicinski fakultet Sveučilišta u Zagrebu. Ujesen 1949, navodno zbog simpatija

* Novembra 1941. pokretni preki sud u Senti osudio je na smrt vešanjem šest učenika NOR, od kojih su petorica bili Jevreji. Smrtna presuda je izvršena.

prema Staljinovoj političkoj liniji, izbačen je sa studija. Početkom 1950. ponovo je primljen na studije, ali je krajem te godine opet uhapšen i poslat na Goli otok, na teški fizički rad. Pušten je sa robije ujesen 1953. godine. Nastavio je studije na Medicinskom fakultetu u Zagrebu, gde je i diplomirao 1956, a početkom 1957. promovisan je za doktora medicine.

U Zagrebu je stažirao u Vojnoj bolnici i u bolnici „Sveti duh“. Od 1957. do 1960. godine radio je kao lekar dve godine u Bugojnu i dve godine u Livnu. Po povratku u Zagreb (u međuvremenu se oženio i postao otac dvoje dece), specijalizovao je neurologiju i psihijatriju i kao specijalista radio deset godina u bolnici za duševne bolesnike Vrapče u Zagrebu.

Godine 1972. otišao je na rad u Zapadnu Nemačku, gde je, kao specijalista za neurologiju i psihijatriju, radio kao klinički lekar u jednoj bolnici u blizini Frankfurta, do penzionisanja 1990. godine.

Umro je 2003. godine.

U Bačkoj su nama, koji smo sredinom 1943. tamo bili na prisilnom radu, rukovodili mađarski vojnici dok su u Banatu to činili njemački. Radovi su se izvodili uz Tisu. Obično bismo se navečer vraćali u Sentu, a iz Banata su nas također uredno vraćali u Bačku. Tako je to bilo do početka 1944. kada su njemačke trupe zauzele Bačku. Nas su u travnju predali Nijemcima.

Poslije zadržavanja od po nekoliko dana u Segedinu i u Baji, našli smo se na putu za logor. Još nismo znali gdje će nas odvesti. Krenuli smo u pravcu mađarsko-austrijske granice. U Šopronu sam prvi put u životu dodirnuo mrtvaca. Naime, u stočnim vagonima bili smo kao sardine, stješnjeni po stotinu u jednom vagonu. Jedan stariji čovjek je umro. Kao najmlađi, jedan drug i ja bili smo određeni da odnesemo mrtvaca u zadnji vagon kompozicije. Tog mrtvog čovjeka, teškom mukom, smjestili smo na kofere i pakete, kojima je vagon bio gotovo ispunjen. Kad sam se, u pratnji vojnika, vraćao u svoj vagon, vidio sam natpis na zgradi željezničke stanice: Šopron. Pogledao sam ceduljicu na vagonu. Pisalo je odredište: Breslau.

Drugog ili trećeg dana stigli smo na odredište, što smo zaključili po tome što smo morali izaći iz vagona, postrojiti se u jedan red i proći pored „liječnika“ koji su vršili selekciju dizanjem palca – na lijevo ili na desno. Tek kasnije postali smo svjesni da smo stigli u Aušvic

(Auschwitz) i da smo prošli selekciju na život i smrt. Među „liječnicima“ naročito je upadao u oči stasit oficir SS-a koji je, čini se, bio i najmerodavniji među njima. Taj liječnik je bio, kasnije sam saznao, zloglasni doktor Mengele, liječnik-zločinac koji je rukovodio medicinskim opitima u logoru. Ispostavilo se da me je tada osudio – na život!

Pješačili smo dugo uz žicu logora. Tek kasnije sam saznao da su desetine hiljada ljudi bile u logoru u svako doba. Stalno su dolazili novi logoraši a stariji su ispadali iz stroja i bivali ugušeni u plinskim komorama.

Krematorijumske peći su radile danju i noću, dim i vatra su suklljali iz ogromnih dimnjaka. Govorkalo se da to gore ljudi koji su prošli nalijevo. Mnogi od nas nisu u to vjerovali. Mislili smo da tu gore naše stvari koje su nam u koferima i paketima oduzeli odmah poslije selekcije.

U Aušvicu su nas smjestili u logor Birkenau. U svakoj baraci je bilo nekoliko stotina logoraša, uglavnom 4–5 puta više nego šta je trebalo da bude.

Ja sam u logoru Birkenau bio dva-tri tjedna. Odmah po dolasku oduzeli su nam sve lične stvari, uključujući odijelo, veš i druge sitnice. Potpuno goli, satima smo čekali da nas obriju, ošišaju i odstrane svaku dlaku sa tijela.

Posle šišanja i tuširanja dobili smo prugasta kažnjenička odijela (svijetloplave pruge na bijeloj podlozi). Od ličnih stvari ništa nam nije vraćeno.

Spavali smo malo. Ujutro su nas kapoi budili batinama, sadistički, oni isti koji su nas prethodne noći tukli „veslom“, posle čega je više njih umrlo.

Svakog jutra, po izlasku iz barake, viđao sam mrtve ljude kako vise na logorskoj žici, gdje je, istini za volju, stajala daščica sa mrtvačkom glavom i natpisima „Halt“ i „Stoj“. Preko dana gotovo stalno smo stajali na *Apelplacu* (Appelplatz). Po suncu, po kiši i često bosu jer su nam kapoi oduzeli svake bolje cipele.

Zahvaljujući mom daljem rođaku koji je bio logorski pisar („Lagerschreiber“) izbjegao sam da mi utetoviraju broj i da me uključe u radni stroj.

Nekoliko dana ostao sam u Birkenau, odnosno u Aušvicu (Auschwitz). Za cijelo to vrijeme nismo ništa ni jeli ni pili. Popiti čašu vode moglo se samo ujutro, za vrijeme umivanja, a hranu je mogao jesti samo onaj koji je bio voljan da jede iz vlastite kape pošto nismo imali ni tanjure (porcije) ni žlice.

Čitavog dana bili smo izloženi maltretiranju kapoa, gotovo bez hrane i pića. Tko se drznuo da u kupatilu popije malo vode, morao je računati sa teškim batinama. Uslijed gladi, već poslije nekoliko dana, često su se mnogi rušili na Appelplatz-u, odakle su ih nekuda odvlačili.

Negdje u maju 1944. godine napustio sam Aušvic. Nalazio sam se u grupi od petsto logoraša koji su u Aušvicu bili u tranzitu, a sada su išli na rad u Njemačku. Nismo znali odredište, vidjeli smo samo da idemo u pravcu zapada. Poslije užasnih prethodno provedenih dana, transport je imao nečeg ljudskog, za razliku od nečovječnog i strašnog postupka u Aušvicu.

Vozili smo se stočnim vagonima. Sada nas je bilo po 50 zatočenika, u vagonu podijeljenom u tri dijela. U središnjem dijelu bila su tri SS-ovca sa puškomitraljezima, a u preostala dva dijela bili smo mi, po dvadeset pet ljudi sa svake strane. Prije ulaska u vagone svako je dobio jednu deku, jednu posudu za jelo, žlicu i suhu hranu za dva dana: kruh, sir, paštetu i salamu. Dobili smo i šalicu za vodu.

Prvi put nakon dva-tri tjedna normalno smo jeli i dobili vodu, a vlak je svakih nekoliko sati stajao na otvorenoj pruzi da bismo mogli da obavimo nuždu.

Put je trajao tri-četiri dana. Jednog jutra smo osvanuli u koncentracionom logoru Dahau (Dachau). Neki od nas znali su to već ranije, jer smo se veoma dugo zadržali u Minhenu (München). Put je prošao bez i jednog incidenta, svi smo bili mirni. SS-ovci su se normalno ponašali prema nama, atmosfera je bila drugačija nego u Aušvicu.

U logoru Dahau rasporedili su nas u barake. Dobili smo i logorske brojeve. Moj broj je bio 71546. Zatočenici su bili obilježeni trokutima na odijelu. Crvenim – politički, zelenim – kriminalci, crnim – saboteri. U početku su Židovi imali crvene trokute, ali su nam kasnije dodali i jedan žuti trokut, tako da smo zapravo imali šesterokraku zvijezdu Davidovu.

Poslije nekoliko dana bili smo prebačeni u vanjski logor, u Kauferingu, gdje smo radili na gradnji baraka za logoraše koji će u velikom broju dospjeti u ove predjele tokom ljetnjih mjeseci. Rad je postajao sve teži. Broj zatvorenika iz Mađarske, Češke, Holandije i Italije se povećavao. Ishrana se iz dana u dan pogoršavala. Radili smo na krčanju šuma, zatim na teškim građevinskim radovima kod firme Leonardo MOLL, Philipp HOLZMANN (Filip Holcman), te na betonskim podzemnim radovima uzduž Romantische Strasse, u pravcu Augsburga.

Ustajali smo već u 4 sata. Na Appellplatzu su se svrstavale radne jedinice. Napuštali smo logor oko 5 sati i vlakovima prebacivani na Buhloje, Landsberg am Leh, gdje smo radili i na željeznici. Na radu smo provodili 12 do 14 sati. Dobivali smo od firme topli obrok. Posao sve teži, a hrana sve slabija. Na poslu su počela maltretiranja. SS-ovci su se na početku držali po strani, ali su TOT-ovci (organizacija TODT, radne brigade) primjenjivali teške kazne nad onima čija je radna snaga popuštala. Kasnije se i SS pridružila svakojakim maltretiranjima.

Radilo se u dvije smjene. Sve češće radili smo noću, na slabo osvjetljenim radilištima. Bilo je sve više žrtava na radu. Pod željeznim šinama stradalo je sve više logoraša. Kada smo se ujutro vraćali u logor, nosili smo po desetak i više mrtvaca, poginulih na radu. Iscrpljeni logoraši su se javljali u ambulantu. Poštete od rada su davane samo na nekoliko dana tako da su logoraši vidno propadali.

Početak jeseni formirani su prvi transporti za Aušvic. Vršila se selekcija (ali sada u obrnutom smjeru). Logoraši iscrpljeni od gladi, bolesni od dizenterije i kožnih oboljenja, izdvajani su i utovarivani u stočne vagona. Po 80–100 izglednijih kostura vraćalo se u Aušvic, gdje su odmah bili ugušeni u plinskim komorama i bačeni u peći krematorijuma.

U svakoj kompoziciji bilo je po dvadesetak vagona. Iscrpljeni, oslabljeni i bolesni su odvođeni a zdravi i još snažni dolazili su u Dachau i njegove vanjske logore u Kauferingu i Landsbergu am Leh gde su, radeći u teškim uvjetima, bili uništeni poslije nekoliko mjeseci.

Rad u vanjskim logorima bio je nečovječan uslijed neprestanog maltretiranja od strane SS-ovaca i organizacije TOT-a. Radio sam na željeznici, uglavnom na vanjskim montažama. Jedno vrijeme smo gotovo svakodnevno radili pod jakom stražom (nitko nam se nije smio približiti) na minhenskom glavnom i teretnom kolodvoru, na pravcima koje su američki i britanski bombarderi razorili. To su bili veoma opasni radovi. Često smo morali nositi naše mrtve natrag u logor.

Unatoč tome, svaki zatočenik se može sjetiti poneke ljudske geste. Radeći na teretnom kolodvoru među kolosjecima i ja sam doživio da jedan stariji bračni par svakog popodneva dolazi sa malim paketićem kojeg je ostavljao na kolosjeku. SS-ovac je gledao ustranu dok sam dizao paketić u kojem je bio kruh, kolači i po koja jabuka. Tako je to trajalo nekoliko dana, dok nas nisu premjestili na drugi rad.

Bilo je i drugačijih, neprijatnih doživljaja. U Landsbergu smo doživjeli da nas, pod rukovodstvom svog učitelja, učenici napadnu kamenjem. Čak su SS-ovci morali pucati u zrak da bi rastjerali te dvanaestogodišnje-trinaestogodišnje pripadnike organizacije Hitlerjugend – Hitlerove omladinske organizacije.

U istom gradu, u istom zatvoru u kojem je svojevremeno Hitler izdržavao zatvorsku kaznu, početkom dvadesetih godina 20. stoljeća, pri istovaru krumpira u podrum, skoro sam se ugušio dok sam morao da pravim mjesta za krumpir. U zadnji čas sam bio spašen.

Kapoi koji su nas uz TODT-ovce i SS-ovce tjerali na rad većinom su bili sadisti kao i njihovi naredbodavci. Naravno, kao i svi, i mi smo povremeno imali dobre kapoe, koji su se trudili da nam bar malo olakšaju život. Sjećam se tako „zelenog“ (sa zelenim trokutom) kapoa. Zvao se Paul, vodio je komandu Franke 2 (rad na željeznici). On se samo prikazivao da nas tuče i tjera na rad, a u stvari nikada nikog nije niti dodirnuo štapom, samo je vikao i prijetio dok je SS-ovac bio u blizini, inače nas je bodrio gdje god je mogao: „Junge nur aushalten“ (Mladiću, samo izdržati!).

Jesen 1944. godine brzo je prešla u zimu. Većina logoraša imala je na nogama cipele koje su propuštale vodu. Radilo se u teškim uvjetima, kiša je „natapala“ svakog logoraša. Dolazilo je do teških prehlada. Svi su gladovali. Većina je sigurno išla prema stanju koje je logorskim žargonom nazivano *Muselmanom*, kada se javljaju teške avitaminoze, distrofije, kada dizenterija hara, kada je mnogo bolesnih i umrlih. Sastavljaju se do kasne jeseni transporti slabih i bolesnih za Aušvic, direktno u plinske komore.

Pješačili smo po 10–15 kilometara, idući na rad. Smrzavali smo se. Zbog hrane su se mnogi izlagali opasnostima. Vidjela su se uz žicu tijela smrznutih ljudi, kažnjenih zbog krađe hrane. Takođe, zbog krađe hrane mnoge su objesili, mnogi su ostavljeni vani goli i smrznuli se.

Na sve strane samo teški rad, za one koji to još mogu. Drugi gladiju, oslabljeni i bolesni. Za Aušvic se više ne sastavljaju kompozicije. Umire se „prirodnim“ putem. Meni su se smrznuli nožni prsti.

Jedno vrijeme nisam mogao hodati. Prijatelji su me vukli sa sobom u radni stroj. Paul, „zeleni“ kapo, je pomagao. Slabost i iscrpljenost su i od njega jači. Javljam se u ambulantu. „Doktor“ me izbacuje na snijeg. Ležim u dubokom snijegu, nepokretan. Mislim na sliku koja mi je ostala kada sam poslednji put radio u Minhenu. Stajao sam na

pruzi na nadvožnjaku. Dolje se prostirala ulica. Ulicom su išli, u uniformi Vermahta (Wermacht), starci, sakati, bez ruke, noge, mladići, ili su to djeca? Jedva se i njihova kolona kreće. Kad Vermaht ovako izgleda, mislio sam, valjda ni rat neće još dugo trajati! Tko li će ove muke preživjeti?

Možda je trebalo i ostati i smrznuti se u tom snijegu!

Dobar anđeo se i meni prikazao. Bio je to postariji doktor Segal. Pitao me je nešto. Pošto nisam odgovarao, zvao je dva bolničara. Oni su me unijeli u ambulantu kojom je dr Segal upravljao. Proveo sam četiri tjedna u njegovom reviru (odjelu). To me je spasilo. Tu, u bolnici, doživio sam i zadnju selekciju. I opet lično dr Mengele. Međutim, sada me je on osudio na smrt! Aušvica više nije bilo, osuđen sam da ostanem u logoru broj 4, Vernichtungslager (logor za uništenje).

Bili smo u barakama, zemunicama, u blatu. Na daskama su ležali teški bolesnici. Uveliko je vladao pjegavi tifus. Ljudi su vikali, plakali. Ležali su u smradu i prljavštini. Bili su slabi, iscrpljeni, bolesni i, gotovo svi, djelomično ili potpuno, nepokretni.

Odavde se nije izlazilo na prebrojavanje. Kapoi su nas jednom dnevno prebrojavali. Naravno, najviše je bilo mrtvih. Živima su davali neku oskudnu hranu. Ljudi su gladni umirali.

Za poslednja dva-tri tjedna, svi logoraši su spali na 30–40 kilograma težine. Svi su manje-više imali teške kožne infekcije. Svrab, stjenice, uši, čireve po cijelom tijelu, izgladnjeli kosturi u krpama i u praznim cementnim vrećama zamotani, gotovo mrtvac.

Početkom travnja započelo je proljeće. Sve se više umiralo. Sunce je ipak mamilo van. Hodati nisam mogao, puzao sam. Na krovu barake zelenila se trava. Uspjevali smo dopuzati do te svježje, proljetne trave i jeli smo je slasno.

Jednom, dok sam na suncu dopuzao do trave, sa mnom je puzao i došao po travu jedan rumunjski književnik. Nije bio u boljem stanju od mene. Razgovarali smo, kao obično, o vanlogorskom životu. On još nije bio izgubio svaku nadu. Govorio je, istina slabim glasom, ali govorio je optimistički. Ležao sam na suncu i grickao travu. Moj supatnik je utihnuo. Dosta dugo nije govorio... Dopuzao sam bliže i ustanovio da je mrtav. Plakao sam za njim kao malo dijete.

Koncem travnja kolaju vijesti o skorom uništenju logora i likvidaciji zatočenika. Oko dvadesetog aprila započinje transport nepokretnih logoraša u centralni revir u glavnom logoru Dahaua.

Rano sam se probudio. Izdaleka se čuje topovska paljba. Amerikanci više nisu daleko. Nas, koji nismo mogli više hodati, pobacali su na neka kolica. Kolicima su nas prebacili do nekog pomoćnog teretnog kolodvora. SS-ovci su nas rasporedili po vlakovima. Putovali smo vlakom oko jedan sat. Onda pada naredba: „Svi van iz vagona!“ Kosturi se jedva miču, ali mnogi ipak napuštaju vagone.

Razmilili smo se po nekoj velikoj livadi. Počela je paljba iz puškomitraljeza. Mnogi padaju mrtvi, mnogi su ranjeni. I ja sam ranjen, gelere sam dobio u desnu ruku. Ležim na zemlji, ne mičem se. Paljba je prestala. SS-ovci su otišli. Neki bolničar zavija ranjenike. I meni je papirnatim zavojem zavio rane na ruci. Totenkommando (rad kod mrtvaca) prebacuje nas u vagone: mrtvi, ranjeni, svi zajedno. Vlak kreće natrag, u logor. Svi smo već kosturi. Dosta brzo, jedan za drugim, logoraši su umirali. Izgleda da ne rade više ni krematoriji za spaljivanje mrtvaca. Leševi se naslanjaju jedni na druge kao drvene cjepanice.

Te su slike vidjeli Amerikanci kada su 27. aprila 1945. godine ušli i oslobodili logor Dahau.

Mene bacaju na gomilu mrtvaca. Dolaze bolničari i bacaju me na kolica. Dovoze me u bolnicu, pod tuš. Dobio sam čist veš. Ležim u krevetu, nitko se više za mene ne brine. Ujutro doznajem da su Amerikanci oslobodili logor. Ležim apatično, ne mogu se ni veseliti. Što znači da sam preživio? A koliko mrtvih sam vidio? Koliko ih je koji ovaj čas nisu doživjeli? Amerikanci su bacali hranu, većinom u konzervama. Mnogi koji su se kretali jeli su halapljivo, i umirali. Nitko ne zna zašto je jedan preživio a drugi nije.

Ležao sam i polako umirao. Čak sam čuo da su logorski liječnici koji su raspoređivali bolesnike po odjelima rekli: „Er stirbt“ (On umire). No, opet se pojavio anđeo, ovaj put u liku dr Nikolića, liječnika pukovnika, vjerovatno ratnog zarobljenika, koji je bio poslat da spašava Jugoslavene po njemačkim koncentracionim logorima. On me je, u dogovoru s američkim liječnicima, poslao u američku bolnicu.

Dva mjeseca je potrajalo dok sam ponovo stao na noge. Mjeseci-ma sam se oporavljao u bolnici a poslije u sanatoriju.

Najteže mi je bilo kada sam saznao da mi je cijela porodica uništena, osim jedne sestre.

Bio sam slobodan. Imao sam osamnaest godina.

Unatoč svemu, i apatija je polako popuštala. Počeo sam razmišljati o povratku. Kamo i kako, to još nisam znao.

Dr Mirko KON

BROJ B 11485

Dr Mirko Kon rođen je u Subotici 1899. godine. Žena i dvoje dece, sin „Bunci“, rođen 1935, i mlađa ćerka „Pile“ stradali su odmah po dolasku u logor Aušvic.

Posle rata, kao pulmolog, radio je, od 1945. do 1955. godine u Vojnoj bolnici u Nišu, a od 1955. do pensionisanja na Vojno-medicinskoj akademiji u Beogradu. Iz drugog braka nije imao dece.

Marta 1944. godine, kada su Nemci okupirali Mađarsku, nalazio sam se u opštini Tarnasentmikloš (Tarnaszentmiklós), blizu grada Eger, kao građanski internirac. Opštinski lekar je bio mobilisan i ja sam na njegovom mestu vršio lekarsku službu. Nisam smeo napustiti teritorij opštine na kome sam imao slobodno kretanje.

Nekoliko dana posle nemačke okupacije, Ministarstvo unutrašnjih poslova, u čiju nadležnost je spadala i zdravstvena služba, premestilo me je u grad Nađkanižu (Nagykanizsa), odnosno u naselje Lažnakpuszta (Lazsnakpuszta), gde sam morao da zamenim lekara ftiziologa koga su vojne vlasti mobilisale. Moja porodica je ostala u Subotici, a pošta je bila izložena stalnom maltretiranju i bila je isterana iz stana, izdejsstvovao sam kod gradonačelnika, čija supruga je bila u nadzornom telu bolnice, da se moja supruga sa dvoje dece preseli kod mene. Ovde smo živeli nesmetano do kraja juna, kada su jedne noći došli žandari i po naređenju vlasti oterali nas u sabirni logor u Zalaegerseg (Zalaegerszeg). Jevreji grada Nađkaniža su već mesec dana ranije oterani iz svojih kuća u nama nepoznatom pravcu. U gradu Zalaegersegu, smestili

su nas u ciglani, zajedno sa još preko hiljadu drugih jevrejskih porodica. Ovde su nam oduzeli sav naš prtljag, sve stvari od vrednosti i sav novac što smo imali. Drugog jula su nas ubacili u teretne vagon, osamdeset do devedeset osoba u jedan vagon. Za naše higijenske potrebe smo dobili jednu kofu, za provijant jedan mali hleb i nešto sušenog voća i krenuli smo u nepoznatom pravcu. Prema gradovima kroz koje smo prolazili, zaključili smo da idemo prema istoku. Do slovačke granice pratili su kompoziciju mađarski žandarmi, a u Slovačkoj i Poljskoj SS-ovci.

Posle putovanja od dva dana i dve noći, naša kompozicija je stigla, nakon kraćeg zadržavanja, u Krakov. U ranim jutarnjim časovima smo se zaustavili na jednoj teretnoj stanici. Nismo odmah znali kako se zove. Isterali su nas iz vagona, nisu dali da poneseo sa sobom ni najmanji prtljag. Žene sa decom ispod petnaest godina su odvojili od nas, isto tako i bolesnike i stare osobe. Njima je rečeno da idu na dezinfekciju, a posle na odmaranje, odnosno lečenje. Mi ostali smo prodefilovali ispred jedne uniformisane osobe. Bio je to dr Mengele. Morali smo navesti svoju profesiju i godinu starosti. Starosedioci, robijaši u štraftastim odelima, otpratili su nas do jedne zgrade, gde su nas ponovo pretražili, zbog eventualnih skrivenih stvari od vrednosti, ošišali kosu i obrijali dlake sa tela. Od ovih starih logoraša smo saznali gde se nalazimo, kakva sudbina čeka naše žene sa malom decom, kao i starce i bolesnike. Nas su okupali, obukli u štraftaste, robijaške uniforme i odveli u jednu od bezbrojnih baraka. U podne smo dobili četvrt tvrdog, ali ukusnog hleba. U baraci smo spavali na betonu, ili na drvenim jednospratnim pričnama. Ja sam bio toliko umoran i deprimiran zbog sudbine moje porodice, da sam ostao na betonu, stavio jednu ciglu ispod glave i spavao kao zaklan do sutra. U polusnu sam, u toku noći, čuo da su tražili lekara za neki radni transport, ali nisam bio u stanju da ustanem i da se javim.

Obavljali smo samo neke nepotrebne poslove, kopali rovove, čistili staze i slično. Za hranu smo dobijali, u podne, jednu manjerku tanke čorbe od raznih variva, bez trunke masti i mesa, a uveče četvrtinu hleba. Za vršenje nužde bila je određena specijalna baraka sa više stotina klozetskih rupa, a vreme za vršenje nužde je bilo određeno, ograničeno, i nije se smelo prekoračiti. Mnogi su se razboleli, najviše od dizenterije, i preneti su u bolnicu, gde su, u najvećoj bedi, uskoro umirali. Povremeno su izabirali ljude za razne Transporte, ali nikad nisu

rekli za kakav posao i kuda. Dnevno su SS-ovci dva puta kontrolisali broj zatočenika na tzv. apelplacu. Svake noći je nekoliko logoraša umiralo, leševe smo, takođe, morali izneti na prebrojavanje. Naši stražari jako su se plašili pegavog tifusa i zbog toga su nas povremeno kupali, naše prnje dezinficirali, a za vreme dezinsekcije čekali smo napolju, na zimi. Mnogi su dobili zapaljenje pluća i umirali u bolnici. U međuvremenu smo doživeli neke burne scene, kada su Cigane oterali u gasne komore, i kada su evakuisali bolnice, zajedno sa osobljem, i spalili ih u krematorijumu.

Drugog oktobra su sastavili jedan mali transport, najviše od Jevreja iz Čehoslovačke, tražili su i jednog lekara, i tako sam i ja napustio Aušvic (Auschwitz). Pre no što su nas odveli u drugi logor, tetovirali su svakom, na levu podlakticu, broj. Ja imam broj B 11485. Vozili smo se kamionima, videli smo Katovice i blizu grada, na pustom mestu su nas skinuli sa kamiona. Naš zadatak je bio da zidamo jedan novi logor za robijaše koji će raditi u obližnjoj fabrici pancernih ploča. Mesto se zvalo Kraljevska Huta. Nas je bilo, u početku, samo osamdeset, i u svakom pogledu nam je bilo bolje nego u Aušvicu, ali to nije trajalo dugo; pridošlo je nekoliko stotina starih logoraša iz drugih logora, uglavnom Poljaka, i situacija se naglo pogoršala, kako u pogledu ishrane, tako i u pogledu smeštaja. Imali smo samo jednu baraku za sve, ishrana je bila oskudna i svaki dan je bilo sve više i više bolesnih, iznemoglih, naročito među Poljacima, koji su već godinama bili u raznim logorima. Ovde se obavljao težak fizički rad. Većina je radila na zidanju novih baraka i upravne zgrade, a najbolja radna snaga je već radila u fabrici pancernih ploča, i to dvanaest do četrnaest časova dnevno. Ja nisam vršio lekarsku funkciju, radio sam kao pomoćni zidar. Logorski lekar je bio jedan francuski Jevrejin. Komandant logora je bio SS podoficir, a nama je zapovedao jedan robijaš, kriminalac nemačkog porekla, sa svojim kapoima, koji su takođe bili robijaši, neretko Jevreji. Radili smo po velikoj zimi. Svaki dan je bilo sve više zapaljenja pluća, a broj bolesnika koji su mogli ležati u ambulanti nije smeo prelaziti dva odsto. Moja se situacija pukim slučajem poboljšala. Starešina logora je dobio zapaljenje pluća, koje se komplikovalo sa empyemom. Nije smeo da ide na hirurški zahvat, koji iziskuje empyem, plašio se da će ga spaliti. On je znao da sam ja specijalista za plućne bolesti i pitao me je da li bih ja mogao izvršiti potreban hirurški zahvat. Ja sam potvrdno odgovorio, komandant logora, koji ga je voleo, nabavio je sterilne

instrumente i materijal iz bolnice i ja sam izvršio potreban zahvat (thorakotomiju). Gnoj se preko drena brzo ispraznio, on je kroz dve nedelje ozdravio i, kao nagradu, smenio me s posla pomoćnog zidara i premetio me u vešernicu, gde mi je bilo mnogo lakše.

Krajem januara 1945, Rusi su se približili, pa je likvidiran naš logor. Pešačili smo tri dana, mesto konja vukli smo kola sa stvarima naših čuvara. Bili smo krajnje iscrpljeni. Oni koji nisu mogli dalje hodati bili su ubijeni pored puta. Najzad smo stigli u jedan napušteni logor, gde su nas utovarili u otvorene teretne železničke vagone, bez ikakve hrane i vode. Toliko nas je bilo u jednom vagonu, da nismo mogli sedeti, nego smo samo stajali i smrzavali se. Usled zime i gladi neki su poludeli i počeli da nam grizu živo meso. Za vršenje nužde nismo imali ni kofe, i u takvoj situaciji sam se odlučio da iskočim iz vagona. Pored pruge je bilo mnogo snega, i, kad je kompozicija usporila, ja sam se izvukao iz vagona, stajao na puferima i u zgodnom momentu bacio sam se u sneg. Sretno sam prošao, bez ikakve povrede, ali sada sam tek imao problem, kuda ću sada. U blizini je bila kućica skretničara, tamo sam zakucuo na vrata. Skretničar je bio Čeh, on mi je zamenio štraftasto odelo nekim krpama bez oznaka robijaša, i uputio me na dalji put. To je bilo u ranim jutarnjim časovima. Nikoga nisam sreo na ulici. Ušao sam u jednu kuću, ukućani su bili Česi. Domaćin je bio jako ljubazan, ali žena se plašila i molili su me da ne ostanem kod njih. Zahvalio sam se i otišao dalje, u drugu kuću, gde je stanovao jedan stari bračni par (on je bio ranije rudar) i jedan mlađi bračni par sa dvoje dece. Oni mi nisu dali da idem dalje, dobio sam toplu belu kafu, obrijao sam se i otišao na tavan, da tamo spavam, dok muž ne dođe kući sa posla, pa će se onda odlučiti šta će biti sa mnom. Ja sam, u senu, duboko zaspao, ali sam ipak osetio da neko stoji pored mene. Došao je domaćin, razgovarali smo (ja sam nešto naučio češki među svojim drugovima Česima) i on je izjavio da ne dozvoljava da dalje idem, već ću ostati kod njih. Upozorio sam ga na posledice, kada se otkrije da robijaša krije u svojoj kući, ali on je ostao pri svome, da ne idem dalje. Tri nedelje sam lepo živio kod njih. Jednog dana pojavila se patrola i tražila od mene legitimaciju. Ja, sem svog tetoviranog broja na levoj podlaktici, nisam imao nikakav lični dokumenat. Odveli su me u najbližu žandarmerijsku stanicu, gde su me danonoćno saslušavali. Razume se da nisam rekao da sam odbegli robijaš. Radi identifikacije, odvezli su me u Gestapo, u najbližem gradu, Novom Jičinu. Gestapo-

vac, čim je video moju ošišanu glavu, tražio je da mu pokažem levu podlakticu i tako je odmah ustanovio moj identitet. Pri saslušanju me je ošamario, rekavši da ne lažem, uzeo moje podatke i zatvorio me u vojni zatvor, gde su se nalazili dezerteri sa fronta. Imao sam mogućnost da, kroz prozor, vidim kako preki sud, u dvorištu, osuđuje na smrt oficire i vojnike koji su bežali sa fronta. Meni je u zatvoru bilo sasvim dobro, samo sam strepeo i svakog dana sam očekivao da saznam šta je bilo sa mojim dragim ljudima, koji su me krili. No, do toga nije došlo. Kasnije, kada sam već bio kod kuće u Subotici, dobio sam pismo od njih, da su se sakrili kod rodbine i ubrzo su došli Rusi, oslobodioci.

Posle mesec dana, odveli su me, zajedno sa još nekoliko odbeglih robijaša koje su po drugim mestima uhvatili, u logor Brinlitz-Brizau (Brünnlitz-Brisau). Taj logor nije ličio na ostale logore. Robijaši su radili u fabrici, u krugu logora, SS-ovci su nas čuvali, ali glavnu reč je imao upravnik fabrike. Taj upravnik, gospodin Šindler (Schindler), štiti nas je od naših čuvara, obezbedio ljudski smeštaj i pristojnu hranu. On je pre nekoliko godina bio pozvan, kao gost vlade u Izraelu. Ovde, u ovom logoru, dočekali smo oslobođenje. Nismo ni sačekali rusku armiju, krenuli smo na Brno (Brun), 50 kilometara dalje. Tamo sam bio gost grada, nekoliko dana, a prvim vozom sam krenuo u domovinu.

Boris BRAUN

BIO SAM BROJ 120598*

Boris Braun rodio se 1920. godine u Đurđevcu. Otac mu se zvao Šandor Braun (rođen 1883), a majka Elizabeta Braun, rođena Mautner. Njegova porodica je bila vrlo imućna, ugledna i poštovana u kraju. Između ostalog, dovela je u Đurđevac električnu struju. Od najuže rodbine, Boris Braun ima jednu sestru koja je, zahvaljujući udaji za nejevreja, preživela Drugi svetski rat.

Godine 1942. njegova majka, otac i on uhapšeni su i odvezeni u Zagreb, u zatvor na Savskoj cesti. Osam meseci kasnije, s velikom grupom zagrebačkih

Jevreja, stočnim vagonima odvezeni su u Nemačku. Tamo su svi pobijeni, osim Borisa Brauna, tada 23-godišnjeg mladića koji je prošao i preživio šest koncentracijskih logora: Birkenau, Aušvic, Javošna, Blehamer, Grosrouzen i Buhenvald.

Posle rata Boris Braun se vraća u Jugoslaviju, upisuje se na Agronomski fakultet u Zagrebu i, nakon diplomiranja, odlazi na specijalizaciju u Ameriku, a zatim na Agronomskom fakultetu u Zagrebu predaje peradarstvo.

Ima sina koji živi u Sloveniji.

* Svedočenje Borisa Brauna bazira se na razgovoru u emisiji „Ljudi dvadesetog stoljeća“ autora Arisa Angelisa.

Rođen sam u Đurđevcu u kolovozu (augustu) 1920. godine. Moji roditelji su: otac Šandor, a majka Elli. Svi preci, njihovi roditelji, osim djeda Emanuela Brauna, rođeni su u Hrvatskoj prije ili neposredno nakon sredine 19. stoljeća. Djed Emanuel rođen je u Veszpremu ili Komarnu u prvoj trećini 19. stoljeća, a kao mladić je doselio u Podravinu. Oženio se Juliom Deucht iz Ferdinandovca (sela pored Đurđevca).

Djed je bio vrlo poduzetan, i ostavio je temelje imovine svojim sinovima Ludvigu i Šandoru. Ludvig je razvijao posao u Koprivnici, a moj otac u Đurđevcu, gdje je imao mlin, ledanu, električnu centralu, te pripadajuća skladišta, radionice, stanove itd. Uz to, imao je imanje od oko 200 katastarskih jutara na Đurđevačkim pjescima, koje je otac djelomice pošumio borom.

Otac je bio vrlo društven čovjek s velikim brojem prijatelja, a među najstarijima su bili Slavko Kvaternik¹, Ivica Kovačević², Ivan Šubašić³, Ivica Frković⁴, Vene Starčević⁵ i drugi.

Osnovnu školu sam završio u Đurđevcu, gimnaziju u Bjelovaru, Osijeku i Koprivnici, gdje sam maturirao 1940. godine. Iste godine sam započeo studije na zagrebačkom sveučilištu.

Početak rata je sve to promijenio i uništio.

Slutnje da se sprema zlo pojavile su se znatno ranije. Nedugo nakon što je na vlast u Njemačkoj došao Hitler, na našem imanju je bilo deset njemačkih mladića – Židova koji su došli učiti praktimirati poljoprivredne poslove. Nakon godinu dana su otputovali u Palestinu. To je bila daleka grmljavina za koju se vjerovalo da će ubrzo proći.

¹ Austrougarski oficir, kasnije političar, a nakon ulaza Njemaca u Jugoslaviju, proglašava NDH, potom „vojskovođa“ i ministar vojske, u listopadu 1942. smijenjen sa svih dužnosti, 1946. izručen Jugoslaviji, suđen i streljan 1947.

² Šumar, ministar šuma i ruda za vrijeme Kraljevine Jugoslavije, poslije značajan član HSS.

³ Pravnik, značajni član HSS-a, parlamentarni zastupnik u kraljevini SHS, Ban Banovine Hrvatske i član londonske i prve poslijeratne vlade FRJ, umro u Zagrebu 1955.

⁴ Šumar, na manjim funkcijama u vrijeme kraljevine Jugoslavije, u Banovini Hrvatskoj odjelni je predstojnik za šumarstvo, u NDH ministar šuma i ruda od 1941. do listopada 1943, potom je imao značajne vojne dužnosti u NDH, 1945. emigrirao u Argentinu.

⁵ Mate Starčević, političar HSS-a i gradonačelnik grada Zagreba od 1939. do 1941. godine.

Kada je 1938. godine Njemačkoj pripojena Austrija, dva brata Hafner (naši rođaci), su odselili u Australiju i Ameriku, a njihov vrlo stari otac proživio je kod nas u Đurđevcu svoje posljednje godine života. To sada više nije bila daleka grmljavina, to je već postalo blizu, ponekad se čulo o ljudima, kojima je nestao svki trag, ali se iz tih zemalja još uvijek moglo pobjeći.

Osnovana je Banovina Hrvatska, okupirana je Čehoslovačka, 1939. godine je započeo rat u Poljskoj.

Đurđevac je 1941. godine ima približno 6000 stanovnika, velikom većinom katolika, pravoslavaca mislim da gotovo nije bilo, a židovskih porodica nije bilo više od desetak. U obitelji nas je bilo četvoro: roditelji, sestra i ja. Sestra je bila udata za nežidova i živjela je u Zagrebu. Mi smo u obitelji slavili sve najvažnije židovske blagdane, ali i najvažnije katoličke. Vjerujem da ni djed ni otac tada nisu u Đurđevcu čuli ni jednu antisemitsku riječ. Danas, toliko godina kasnije, stari ljudi ih se još sjećaju po dobrome, a jedna ulica u Đurđevcu je imenovana očevim imenom.

K nama su pred Božić 1940. godine u lov došli, kao i godinama prije toga, Kovačević, Šubašić, Frković, Starčević i drugi. Počeli smo se bojati budućnosti iako su nas tatini prijatelji tješili da nam se neće ništa dogoditi.

Nekoliko mjeseci kasnije i mi smo bili u ratu, bitke su brzo završile. Njemačka vojska je, napredujući iz Mađarske prema Zagrebu, prošla i kroz Đurđevac. Radost je malo tko osjećao ili pokazao, no većina ljudi je bila fascinirana njihovom vojnom tehnikom, sve je bilo mehanizirano. Na zlo se nije dugo čekalo.

Očev prijatelj Slavko Kvaternik proglasio je Nezavisnu Državu Hrvatsku, iz emigracije se vratio Pavelić s nekoliko stotina ustaša, nekoliko mačekovaca je obuklo ustaške uniforme, manji dio je pobjegao u inozemstvo, a većina se povukla i zašutjela. Kasnije su mnogi od njih pristupili partizanima.

Objavljeni su „novi zakoni“, započela su hapšenja, otvoreni su logori, započela su mučenja, krv je potekla. Hitler je napao Sovjetski savez, a komunisti su bili jedini koji su donekle pripremljeno dočekali rat.

Otac se još uvijek uzdao u prijatelje koji su sada došli na važne položaje u NDH, ali mene više nije puštao na studije u Zagreb. Da ne besposličarim, počeo sam šegrtovat, učio sam za zanat električara-ista-

latera u našoj električnoj centrali. Nastojao sam naučiti što više o tom poslu i radio na elektrifikaciji seoskih i građanskih kuća u Đurđevcu.

Početkom listopada (oktobra) 1942. godine Slavko Kvaternik je smijenjen sa svih položaja i odlazi u Slovačku.

Negdje pred jutro, tog 27. listopada 1942. godine, nastala je velika galama. Jedna grupa ljudi provalila je u našu kuću. Probudili su nas. Rekli su nam da se obučemo. I, eto, tako je počelo. Nikoga od njih nismo poznavali. Ti ljudi su došli iz Zagreba, bili su policajci. Pretražili su cijelu kuću i u vitrini, na jednom stalku, našli su pet vojničkih metaka. Mislim da u njima čak nije ni bilo baruta, jer sam, vjerojatno, ja to bio izvadio još prije, za igru. To im je bila samo nekakva isprika, uhapsili bi nas i da ništa nisu našli. Morali smo se obući, mama, tata i ja. Sestra je bila u Zagrebu, udata za nežidova, i tako se spasila. Bila je hapšena jedanput, u toku rata. Cijeli rat proživjela je u Zagrebu, sa mužem koji je bio sudac.

Kad su nás uhapsili, uhapsili su i očevu sestru s njezinim mužem, odveli su nas na željezničku stanicu i strpali u vlak. Ja sam već imao spakiran ruksak, jer sam sumnjao da bi se tako nešto moglo dogoditi. I otac i majka su imali nešto pripremljeno. Vlakom su nas otpremili za Zagreb. S nama, u odjeljku, bila su još dva čovjeka. Jedan od njih (ne sjećam se više da li je bio općinski bilježnik, ili predsjednik općine) bio je uhapšen vjerojatno kao mačekovac. Druga uhapšena osoba bio je daljnji očev bratić Aleksandar Lihtner (također Židov) koji je bio oženjen katolkinjom i s njom je imao sina. Mi smo bili zadnji uhapšeni Židovi u Đurđevcu, jer je većina bila uhapšena u proljeće 1942. godine.⁶

Na željezničkoj stanici u Zagrebu strpali su nas u maricu. Odvezli nas na (danas se tako zove) Trg žrtava. Popodne su roditelje i mene prebacili u zatvor na Savskoj cesti. Očeva sestra i njezin muž bili su isti dan prebačeni u Staru Gradišku i Jasenovac i tamo su ubijeni. Nas su u zatvoru na Savskoj cesti zapisali, uzeli nam stvari i zatvorili u ćelije. Mislim da je očeva i moja ćelija nosila broj 26, a mati se nalazila jedan kat više. Veoma rijetko smo je viđali. Mati je kasnije počela raditi u kuhinji. U zatvoru smo bili do 4. maja 1943. godine. Kroz to vri-

⁶ Jedini preostali je bio Puba Amslberg, koji je kod nas radio kao pomoćni knjigovođa. On je bio vrlo bolešljiv čovjek, no izuzetno fin i drag. Oženio je katolkinju i s njom je imao dvoje djece. Ostao je cijelo vrijeme u svojoj kući sa ženom i djetetom i preživio je rat.

jeme očevi prijatelji su nas pokušavali spasiti. Otac je cijelo vrijeme govorio o vatikanskoj vizi. Veza su bili monsinjor Juretić i kardinal Stepinac. Šta se sve pri tome dešavalo, ja ne znam, znam samo da su putovnice (pasoši) bile na policiji i da sam svoju dobio poslje rata, no mislim da je otac znao više.

Tih osam mjeseci u zatvoru nisam radio ništa. Jedino sam počeo učiti italijanski, jer smo računali da ćemo ići u Vatikan, odnosno Italiju. Cijeli dan smo ležali u ćelijama. Niko nas nije mučio, a samo jedanput sam bio na nekakvom ispitivanju. Broj zatvorenika se u ćeliji mijenjao između pet i dvadeset. Zatvorenici su bili različiti po profesiji, starosti ili političkim nazorima, ali bilo je i ljudi bez političkog mišljenja, gimnazijalaca, ljudi koji su ispričali neki vic, ili čak ni to.

Jedan od zatvorenika koji me se najviše dojmio bio je dr Mile Bošković, liječnik koji je studij završio u Italiji. Dopotovao je vlakom u Zagreb a na željezničkom kolodvoru je bio uhićen. U policiji, na kasnijem Trgu žrtava fašizma, toliko su ga mučili da je skočio kroz prozor. Pao je u krošnju drveta i polomio što ruke što noge. Liječili su ga u bolnici, a tek zaliječen završio je u ćeliji u kojoj smo bili otac i ja. Ispitivanja su se ponovila, poslje kojih su ga donjeli tako pretučenog da nije mogao stajati na nogama. Nedugo zatim čim se malo oporavio, ponovo je pjevao sevdalinke i podizao moral drugim zatvorenicima. Ustrijelio ga je u Jasenovcu komandant logora koji se poslje 1990. vratio u Hrvatsku, osuđen na doživotni zatvor koji je proveo u zatvorskoj bolnici uz televizor i radio. Krvnik je svečano pokopan u Zagrebu.

Drugo ime koje spominjem iz tog vremena je Franc Štern. Taj vozač tramvaja je pobjegao u partizane, zarobljen je i završio u zatvoru gdje je pomagao pri raznošenju hrane. Naša subina se ispreplitala sve do Auschwitzta.

Jednog jutra su nas zvali, u kancelariju, oca, majku i mene. Još smo mi mislili da je to odlazak u Italiju. Dali su nam stvari. Niko nam ništa nije govorio. Ne znam, možda otac i nije mislio što i ja. Odveli su nas u dvorište. A u dvorištu, odjedanput: velika grupa zagrebačkih Židova, poznate familije. Bili su tu i Deutz-Macejski i doktor Frölich sa ženom. Žena mu je bila Đurđevčanka, rođena Lichtenberg, oni su bili naši susjedi. Bio je, zatim rabiner zagrebački, dr Frajberger. Ja nisam poznavao zagrebačke Židove, jer sam samo kratko bio u Zagrebu. Frajbergera sam znao iz Osijeka, bio je tamo vjeroučitelj. I sad smo shvatili šta je po srijedi. Mislim da je to bio 4. maj, jer je toga dana

moja mama imala rođendan. Na taj dan je blagdan svetog Florijana i svake godine je na taj dan u Đurđevcu svirala vatrogasna glazba. Mi smo se po malo šalili da je to mami za rođendane. Za čitavo vrijeme zatočeništva u zatvoru na Savskoj cesti, iako je bila samo kat iznad, s njom smo imali veoma slabu komunikaciju. Otac joj je u nekoliko navrata ipak nekako uspio dostaviti poruku. Nismo imali sa sobom novaca. Mama je jednom čuvaru u zatvoru dala svoj prsten. To je sve što znam, to mi je ona rekla kasnije u vagonu.

Postrojili su nas u peteroredove. Prešli smo ispod željezničke pruge, na drugu stranu. I onda, uz prugu, po današnjoj Magazinskoj cesti, do teretnog zapadnog kolodvora. Tu je sada, mislim, carinarnica ili tako nešto. Tamo na industrijskom kolosjeku su stajali vagoni. Nas su, valjda, četrdeset, pedeset ugurali u svaki vagon, zaključali vrata i – gotovo. Nismo znali kuda nas voze. Znali smo da idemo u logor, ali da se radi o životu i smrti, to još nismo znali. Možda je otac sumnjao. Otac je rođen 1883. godine, imao je tada šezdeset godina. I majka je bila s nama u vagonu. Bile su čitave porodice zajedno, kako su se držale skupa, tako su i ušle u vagone. To su bili mali, živinski vagoni, ne ovi veliki, kakvi su danas. Krenuli smo kasno navečer i ujutro smo došli do Maribora. Tamo su se vrata otvorila i pustili su nas van, negdje prije glavnog kolodvora. To je bio teretni kolodvor gdje smo mogli obaviti nuždu, a kasnije smo nuždu morali obavljati uz jedna vrata. I to je bilo grozno.

Pobjeći se nije moglo. Vagon je bio izvana zatvoren, nemate nikakav alat da biste mogli probiti pod. Bio je samo jedan prozorčić, kroz koga se nije moglo provući. Vojnička pratnja je bila cijelo vrijeme prisutna. Gledali smo kroz taj prozorčić i vidjeli da se vozimo preko Semeringa. Roditelji su se još ranije vozili tim putem, ja nisam, oni su odmah znali kuda se ide i da idemo prema Beču. Došli smo u Beč i stali na jednoj željezničkoj stanici. To nije bila teretna stanica, nego putnička. Otvorila su se vrata, vani su stajale žene sa hljebovima. Vjerojatno predstavnice Židovske općine. Donijele su hljebove i dale nam ih. Vrata su se opet zatvorila. Krenuli smo dalje.

Koliko je trajao taj cijeli put, ne bih mogao reći. Mislim da smo do Maribora putovali jednu noć, do Beča još jednu a dalje su možda bile još dvije noći, ne znam. Onda smo došli u jednu ravnicu. Gledali smo kroz prozor. Mučile su nas sumnje. Pitali smo se, da li se ide na uništenje, ili ne. Onda smo, od vremena do vremena, kroz prozor počeli viđati ljude u zatvoreničkoj uniformi, a to je bio znak da se ne ide

na uništenje, nego da se, ipak, ide negdje gdje se ostaje u životu. Bar sam ja to tako mislio. Bio sam uvjeren da će nas negdje istovariti i da će nam dati neki posao, da nas žele maknuti iz Evrope. Na kraju smo došli, već je bio dan, bila je to stanica Auschwitz. Vrata su se otvorila.

– Van! Van! Van! – vikali su.

Pokušali smo stvari uzeti.

– Ne! Stvari ostavite, to će doći za vama. Van!

Jedan SS-ovac je odredio mene i još jednog, jer je u vagonu bilo mrtvih i ljudi koji su već bili u komi (uglavnom stariji ljudi), da ih istovarimo. Mučili smo se, jer je vagon bio visok. Uzmemo čovjeka, jedan za ruke, drugi za noge i sad, kako da ga spustimo? Trudili smo se da nam ne padne, da ga ne ozlijedimo. To je trajalo neko vrijeme, dok smo sve završili. Onda sam otišao k ocu. Svi su već bili svrstani u dvije kolone. Najedanput, dolazi jedan SS-ovac, u uniformi, i pita gdje su oni koji su istovarivali. Javio sam se (znao sam njemački, naravno). Rekao mi je da ne idem tamo, u tu kolonu, nego u drugu, puno manju, jer mogu ići pješke. I tako mi je, taj SS-ovac, spasio život. Otišao sam u drugi red, tamo sam stao. I mi smo brzo krenuli, jer su ostali već stajali u peteroredima i sad smo se još samo nas dvojica ili trojica, koji smo to radili, priključili. Hodali smo dva tri kilometra i stigli – u Birkenau.

Tamo nas je dočekala desetina ili koliko već SS-ovaca. Najednom, među nama su spazili jednoga koji je imao drvenu nogu.

– Van! Kako si došao u tu kolonu?! – počeli su vikati i udarati ga.

I sad mi je cela ta stvar počela biti jako sumnjiva. Još prije toga sam mislio: Pa, dobro, kako će oni sad sve te stvari koje smo ostavili, kako će znati kome šta pripada? Sad sam se malo lecnuo. Umjesto da su zahvalni što ne mora ići na kamion ili na autobus, a oni urlaju – zato što je došao s nama. Čudno. Ušli smo u logor. Ne sjećam se točno redosljeda, znam da je bilo skidanje do gola, šišanje i tu i tamo, sve, i kupanje i nekakvo, uranjanje u nekakav dezinficijens. To je, vjerojatno, bio početak, sve pod nadzorom SS-ovaca. Još ništa nisam znao, samo sam sumnjao. Naša odjeća i cipele, sve je oduzeto, dobili smo drugu odjeću, koja, zapravo nije bila prava odjeća. Hlače, košulja, nekakav haljetak, sve je bilo isprano, iznošeno i ofucano, ništa se ne slaže, ili je preveliko, ili premalo. Čak i kad mijenjamo, ne možemo nikad ništa složiti. Najgore je bilo što cipele uopće nisu bile cipele. To je bio drveni đon sa platnom, kao visoke cipele, uvijek rasparene. I sad smo počeli sa tim ljudima, koji su bili u logoru, razgovarati. Prvo pitanje je bilo – gdje su naši?

– A, već su gore! – odgovorili su nam i dizali oči k nebu.
Sad smo tek shvatili da je to logor smrti!

Ostaci logora Birkenau, snimljeni 1987. godine, prilikom posete Borisa Brauna i drugih zatočenika ovog zloglasnog stratišta

Strpali su nas u jednu baraku. Bolje da ne govorim o tome, kako je to izgledalo. Ne znam koliko je ljudi bilo unutra. U barakama su bili kreveti na tri kata. Ti kreveti su bili veličine 2 x 2 metra. Smjestili su nas unutra jedno petnaest. Dobili smo deku, ma krpu, to nije bila deka. Srećom, bio je maj, pa nije bilo toliko hladno da se čovjek baš smrza-va. Malo dalje su se nalazili isti takvi kreveti, ali sa prekrasnim deka-ma. To su bili kreveti rukovodilaca: predradnika, kapoa, itd., također logoraša. Zatvorenici su bili svih mogućih vjera i nacionalnosti: Žido-vi, Poljaci, Česi, Slovaci, bilo je Jehovinih svjedoka, homoseksuala-ca... Ne znam koliko je bilo baraka. Logor je bio ogroman, još u iz-gradnji, mislim da se prostirao na skoro sto hektara. U njemu je bilo na desetke tisuća logoraša. Svaki logoraš je dobio broj, utisnut na ruci. Moj broj je 120598. Broj je istetoviran sa tri špenadle (pribadače), koje su umakane u tuš. Ne znam kad su prvi logoraši došli u Birkenau, vjerojatno 1941. ili 1942. godine. Svi koji su ušli, dobili su broj, ja sam bio sto dvadeset tisuća petsto devedeset osmi, koji je ušao, no preži-vjeli su samo pojedinci. Još se manje zna koliko je bilo onih koji nisu ni ušli u logor, nego su odvedeni direktno u plinske komore, a njih je bilo najviše. Računa se da je tamo stradalo oko šest miliona ljudi.

Moji roditelji su došli sa mnom. Otac je sigurno odmah otpremljen u plinsku komoru, odmah, iz vlaka. Čim su se iskricali, stariji i djeca su odmah odvajani, oni su odmah slani u plinske komore. Da li su ih vozili kamionima, ili ne, ne znam. Nama su rekli da možemo ići pješke, a da oni, stariji, ne mogu, pa će ih voziti. Za majku ne znam, žene su odvojene posebno i više je nisam vidio. Čim smo izišli iz vlaka, stvorile su se dvije muške grupe, dvije kolone. U jednoj znatno manjoj sam bio ja, nakon što me je SS-ovac izvukao iz kolone smrti, koja je brojala znatno više ljudi i u kojoj je ostao otac. To je kod svakog transporta bilo tako, ne samo kod našeg. Isto tako je postupano i sa ženama. Samo, u toj brzini, nisam vidio mamu. Poslije, kad sam bio već u logoru, i kad se išlo na rad, onda se iz daleka neki put mogao vidjeti ženski logor, ili smo se mimoilazili sa ženskom kolonom. Mi smo tako strašno promijenili izgled. Kosa, odjeća, sve je to bilo potpuno drukčije. Da li bih ja svoju majku i prepoznao u onom momentu, ne znam.

Prvo prespavaš i ujutro misliš, ako ništa drugo, bar da se opereš. Nemaš ni četke za zube, ni sapun, ništa. Pitaš gdje to možeš učiniti. Kažu – iza barake. Iza barake je bila jedna željezna cijev sa luknicama, iz kojih teče voda. Bez ručnika, bez ičega. To je još jedno, ako se uopće više može govoriti o razočaranju, nakon svega. Onda počinje. Hrana je posebno poglavlje, o tome neću govoriti. Podjeljeni smo u desetine ili nekakve jedinice. Dobili smo jednog predradnika. On je imao kapoa, kome odgovara. Nosili smo opeke, nekoliko kilometara dalje. Po pet opeka. Ostaviš ih tamo i onda se opet vraćaš, po nove. Onda vidiš već starije logoraše. Bilo je dosta Rusa. To je močvaran teren, blatan, očajan. Vidiš, odjenom, Rusi u toj močvari love žabe. Valjda su ih pekli, ja se više ne sjećam, bilo je jasno da ih jedu. Gradio se novi logor i to tako da se, pošto je močvarni teren, sa strane ceste, buduće ceste, izgrade dva duboka kanala. I onda, kao riblja kost, na tu buduću cestu, tamo su fašine (šiblje vezano u snopove) bacali unutra. Tako da može cirkulirati voda, a gore se stavi zemlja.

Još kod ulaza, kad smo saznali da naših roditelja više nema (znao sam da oca više nema, ja sam mislio da ni mame više nema⁷), pitao sam se – šta sad? Mogu li se spasiti? To je bilo prvo pitanje. Da li su

⁷ Nakon povratka iz logora saznao sam da se obiteljski prijatelj Jakšeković raspitivao o našoj sudbini preko Šubašića koji je bio u Engleskoj i imao kontakte sa Crvenim križom. Tako je navodno saznao da je otac stradao a da smo majka i ja živi.

zaprepaštenje, bol, užas bili toliki, da je to što se dogodilo roditeljima bilo potpuno nemoguće shvatiti, ne znam. Ne znam kako sam to sve skupa prošao. Trebalo je nešto smisliti. Prilikom tetoviranja brojeva pitali su nas za zanimanje. Javio sam se kao električar. Nagovorio sam i Franca Šterna i njegovog prijatelja da se i oni jave kao električari, jer ću ih već izvući što se struke tiče, vjerojatno sam računao da će oni meni u nečem drugom pomoći. Kada sam saznao da u Birkenau postoji električarska komanda otišao sam tamo. Upisali su me. Jednog jutra je Kapo imao nalog da pošalje jednu grupu na rad u jedan krematorij. Odmah sam se javio da idem tamo, da vidim, bio sam znatiželjan. I tako sam jedan dan popravljao struju u krematoriju.

Tada sam vidio kako izgleda krematorij i šta je to u stvari. S jedne strane je bio ulaz, kao ulaz u podzemnu garažu, pet, šest metara širok. Put se spuštao dole, ne jako duboko, možda tri metra pod zemlju. I tu se granao. Od toga se širio dalje. S jedne strane se, možda malo dublje, a možda i ne, išlo u jednu veliku prostoriju, u kojoj su gore, na stropu, bili tuševi, ali bez vode. A u sredini su bila dva ili tri debela valjka, koja su bila spuštena od stropa do zemlje. Svaki valjak se sastojao od mrežaste žice (isprepletene žica različitih dimenzija). Bilo je četiri, pet ili šest takvih valjaka, jedan u drugom. Tu su, kroz krov, ubacivali plin unutra. To je izgledalo kao neko podzemno kupatilo. Bila su jedna velika vrata, široka, koja su se, sa vanjske strane, zatvarala jednom gredom, tako da se nisu mogla otvoriti. Ljudi su ušli unutra i tu su bili zatvoreni. Šta je dalje bilo, da li su se leševi vukli opet u taj hodnik, vani, da taj plin ispari, ili su to radili ventilacijom, ne znam. Kod ulaza u gasnu komoru sa desne strane je bio jedan veliki lift-platforma. Na nju su se bacale lešine i dizale jedan kat više, u prizemlje. U prizemlju su bile baterije za spaljivanje. Vidio sam ih sa prednje strane. Imale su željezna vrata kao kod ložišta ili u lokomotivi, ali veća. Leš bi se ugu-rao unutra, možda su već ukočene leševe gurali unutra, a dole je gorio plamen. Tu u Šleziji je svugdje bilo sve puno crnoga ugljena, antracita. Ne znam koliko je vremena trebalo da se lješine spale, ali tamo je bilo jedno četiri ili pet baterija, sa po tri peći u svakoj bateriji. Vjerojatno je to sve skupa vrlo brzo išlo, ne znam. Eto, to je krematorij.

Logoraši su znali šta se događa. Kako ne bi znali? Dim koji je suk-ljao iz dimljaka i zaudarao, govorio je sve. Osim toga, sa stražnje strane barake u kojoj sam spavao bio je tzv. „zonderkomando“ (posebna komanda). Tu su spavali mladi dečki koji su radili u krematorijima.

Nijemci su samo vodili ljude unutra, a sve ostalo su morali raditi kažnjenici. Svakih nekoliko mjeseci je i zonderkomando spaljivan u krematoriju. Nijemci su na željeznici razvrstavali pridošle, a sve ovo dalje su morali kažnjenici. Vjerojatno su nastojali da ljudi uđu unutra i da što kasnije shvate gdje su zapravo i što se dešava. Ne znam je li ikad bilo nekakvog opiranja. Na željezničkoj stanici je navodno bilo. Tko će se opirati? Šta su mogli napraviti? Tako je bilo i u Jasenovcu, svuda je tako bilo. Ako se jedna grupa pobunila, to je puno.

Nakon nekoliko tjedana došla je zapovijed, prozvali su nas trojicu koji su se javili kao električari i prebacili nas u Auschwitz. I neki drugi ljudi su bili s nama, ali se više ne sjećam koji. U odnosu na prethodni logor, u Auschwitz-u je bilo „elitno“! To su bile zidane zgrade, kreveti. Doduše, na jedno dva ili tri kata, ali ipak kreveti. Auschwitz, za razliku od Birkenaua je bio za pokazivanje. Tu je dolazio Crveni križ i slične organizacije, u „kontrolu“.

Stigli smo tamo. Nismo znali zašto, nitko nam ništa nije govorio. Šetali smo se nekoliko dana po logoru. I onda smo, slučajno, naišli na trojicu Židova koji su došli godinu dana ranije i ostali u životu. Jedan je bio Mišo Vajs, krojač iz Osijeka, drugi je bio neki Polgar, iz Donjeg Miholjca, on je poslije rata imao bojadisaonu, i treći, kojemu se više ne sjećam imena, koji je, navodno, prije rata bio golman u Osijeku. Poslije sam našao još jednoga gospodina. Ta trojica su imali tetovirane brojeve četrdeset i nekoliko tisuća, i došli su godinu dana prije. I u Aušvicu je bio krematorij, znatno manji, ali njega sam vidio tek 1987, kada sam ponovo posjetio logor sa svojim češkim prijateljima.

Taj nogometaš, upozorila su nas ova druga dvojica, bio je kapo i bio je opasan. Šetali smo po Aušvicu vamo-tamo. Treći dan nas nisu puštali van. Tada su u spavaonu došla dva ili tri mlada SS-ovca. Rekli su da se osniva novi logor, da treba puno zanatlija, stolara, električara, šlosera, kovača i ne znam koga sve, pa neka se javi ko hoće. Ja sam se odmah javio, a Štern i prijatelj nisu. Javili su se drugi. Dok su nas sve popisali, trebalo je vremena. Ja sam se već vraćao na mjesto i onda stannem i kažem esesovcima, kakav sam bedak bio, da imam još dvojicu kolega. Dobio sam pljusku. Nikakvih kolega tu nema, rekli su mi. A ta dvojica se nisu javila jer su se bojali da je to likvidacija. Drugi ili treći dan, poslije toga, opet su me izvukli van. Štern i njegov prijatelj su ostali, i nikada kasnije ih nisam vidio, niti čuo o njima.

Popeli smo se na jedan kamion pun građevnog materijala. Sami Poljaci su bili oko mene. Ne znam koliko smo se vozili, dvadeset, tri-deset ili četrdeset kilometara, i stali. S lijeve strane asfaltirane ceste leže dijelovi baraka, a sa desne strane su dvije barake. Osniva se novi logor. I sad sam bio tu.

1219

Konzentrationslager Auschwitz

ARCHIVUM

Name und Vorname: Braun Boris Israel

geb.: 20. 8. 1920 in Durdevac in Durdevac

Wohnort: Durdevac

Beruf: Elektriker Rel.: mos.

Staatsangehörigkeit: Kroatien Stand: led.

Name der Eltern: Alexander u. Elzab. Madlner Rasse: Jüd.

Wohnort: Kl. Sv.

Name der Eltern: Slavko Lovric Zapreb Redidina Rasse: _____

Wohnort: _____

Kinder: _____

Abteiliger Ernährer der Familie oder der Eltern: _____

Wohnort: 2 Kl. Gymnasium

Militärdienstzeit: _____ von - bis _____

Kriegsdienstzeit: _____ von - bis _____

Größe: 182 Nase: 1 gebog. Haare: schwarz Gestalt: stump

Mund: normal Bart: keine Gesicht: blond Ohren: normal

Sprache: deutsch, kroatisch Augen: grün Zähne: gesund

Ansteckende Krankheiten oder Gebrechen: keine

Besondere Kennzeichen: keine

Rentempfänger: nein

Verhaftet am: 21. 10. 42 wo: Durdevac

Mal eingeliefert: 1. 5. 43 2. Mal eingeliefert: 17. 11. 44 51-3019

Einweisende Dienststelle: R.S.H. 1. & B.W. 3013/229 (1319)

Grund: _____

Parteizugehörigkeit: keine von - bis _____

Welche Funktionen: keine

Mitglied v. Unterorganisationen: nein

Kriminelle Vorstrafen: ausgl. keine

Politische Vorstrafen: ausgl. keine

Ich bin darauf hingewiesen worden, dass meine Bestrafung wegen Notfaktueller Urkundenfälschung erfolgt, wenn sich die obigen Angaben als falsch erweisen sollten.

v. g. u. **Der Lagerkommandant KL-Au.**
L. A.

Braun Boris
20 - 10 - 1920

Evidencioni list
Borisa Brauna u
logoru Aušvic

Taj novi logor zvao se Javorzno. Do našeg dolaska to još nije bio logor, odnosno bio je tek u nastajanju, nije još bilo ni prave ograde a mi smo bili prvi logoraši. Prvih dana to su bile samo dvije barake, a dijelovi baraka bili su oko ceste. U jednoj polovini prve barake stanovali su SS-ovci, a u drugoj polovini mi. U drugoj baraci je bila kuhinja i, valjda, SS-ovska administracija. Mi, zatvorenici, morali smo se tamo, silom prilika, međusobno upoznati. Odmah se vidjelo kakav je

ko. U tom prvom transportu, u kome sam bio, mislim da je bilo oko pedeset ljudi. Ne sjećam se jesmo li došli na jednom ili dva kamiona.

Budući logor trebao se izgraditi u borovoj šumici, na pješčanom terenu. Izgledalo je kao naša „pustara“ (imanje u Đurđevcu). Pomislio sam: „Tu ću preživjeti“.

Morali smo prvo napraviti ogradu, onda smo je morali proširivati. Prvo se morao pripremiti i poravnati teren, onda su se zabijali kolci u zemlju, na kojima su se sastavljale barake. Prvo su se postavljali podovi, pa stijenke, pa krov. To su sve bili teški dijelovi, pogotovo krov i stijenke, jer je sve bilo drveno i sve se moralo nositi na leđima. Bilo je iscrpljujuće. Nosili smo te teške dijelove. Ako si malo spustio rame, onda su te drugi ružno gledali, njih si opteretio, a na to se nije dobro gledalo. Dakle, morao si pokazati određenu kolegijalnost. Posla za električare još nije bilo. Teren smo ravnali lopatama. Sve je prvih pola metra ili malo više išlo lijepo, ali smo nakon toga naišli na nekakav crveni sloj pijeska, koji se morao s krampovima razbijati, tako je bio tvrd. Ja sam to malo gledao, drugi su gledali, pa su još malo kopali. Ali, moraš dalje. Svakodnevno kopanje crvenog kamenog sloja i svakodnevno nošenje drvenih dijelova baraka bilo je vrlo naporno. Htio sam se izvući od tog posla. Nakon jedno sedam dana video sam da je u novom logoru među građevnim materijalom puno bala bodljikave žice za ogradu logora, ali nije bilo izolirane električne žice. Ustajali smo i liježali uvijek u mraku u kojem su se uvijek tražile cipele ili nešto slično. Stoga sam mislio da bi bilo dobro napraviti struju. Izvukao sam nekoliko svitaka, raspleo tu žicu i odmotao (maknuo) bodlje. Onda sam napravio drvene čepove koje sam zabio čavlima s bočne strane noseće krovne grede u sljemenu krova i na to spojio nosače (grla) žarulja koje sam objesio na žicu s izolacijom. Tako je baraka kažnjenika bila osvijetljena željeznom žicom koja nije imala izolacije, a ja sam dobio nadimak „Stacheldrahtelektriker“, koji je bio podrugljiv ali na neki način mi je osiguravao simpatije i neku vrstu prednosti za vrijeme cijelog mog boravka u tom logoru, čak i onda kad sam bio smijenjen i potjeran na rad izvan logora.

U početku nije bilo ni zahoda, izgradili smo nekakav zahod, postavili smo već nekoliko baraka i tada je došao drugi transport. Sada smo se morali ponovo priviknuti na logorski život, jer je to postao logor.

Među logorašima je bilo svakakvih odnosa, kao i u životu. Imali ste ljude koji su bili nemogući prema Židovima. Najviše je bilo starih

logoraša Poljaka. Osim Poljaka, tu je bilo i Čeha i Slovaka, Francuza. Bilo je i Nijemaca. U logoru se ljudi nisu grupirali po nacionalnosti, ali je svaka nacija imala svoj znak. Židovi su imali žutu zvijezdu, politički su imali crveni trokut, kriminalci zeleni trokut, homoseksualci su imali ljubičasti trokut, ne sjećam se za ostale. Među zatočenicima je bilo jako malo solidarnosti, ali je bilo i toga. Recimo, ja mogu biti veoma zahvalan jednom Poljaku. On je uvijek dobijao pakete. Ja sam bio u logoru, unutra, a on je radio vani, na vanjskom radilištu. I tamo je imao doticaj sa Poljacima civilima. Zbližio se sa jednom ženom, Poljakinjom. Jednog dana me upitao:

– Boris, imaš li ti još koga živog?

– Imam, kako ne. Imam sestru u Zagrebu, pa poznatih tamo – odgovorio sam.

– Da li bi ti htio njima pisati?

– Pa jasno da bih!

Sestra nije znala šta se s nama dogodilo. Ništa. Kad smo došli u logor, svako je dobio jednu dopisnicu, da se javi da smo dobro stigli, i to je sve. Ne znam jesu li to dobili i pisali moja majka i otac. No, izgleda da to što sam napisao uopće nije stiglo do sestre. Ovaj Poljak se dogovorio sa tom ženom i ona mu je dala jednu dopisnicu. Ja sam na toj dopisnici, pod imenom te Poljakinje, napisao sestri nekoliko rečenica. Napisao sam i neka mi pošalje mjesečno jedan paket. Sestra je dobila dopisnicu. Sad sam i ja počeo dobijati pakete, iako Židovi nisu smjeli dobijati pakete. Pakete su smjeli dobijati samo Česi i Poljaci. Od SS-ovaca, koji su bili prisutni kada su se primali paketi, ni jedan to nije zabranio i ja sam cijelo vrijeme, svakog mjeseca, primao paket, a ta hrana davala vam je šansu da preživite. Tako sam ja vjerojatno bio jedini Židov koji je u Auschwitzu primao pakete. Naravno, nekoliko paketa se ipak usput izgubilo.

Pokušavalo se i bježati iz logora. Bili smo u Javorznu već duže vrijeme, logor je već bio izgrađen i logoraši su išli na rad izvan logora. Jednog dana se komanda (jedinica) koja je radila van logora, vratila oko dvanaest sati, a inače se nikada nije vraćala prije šest. Postrojili su nas. Šta je sad? Niko ne zna. Ja sam tada bio u osmom bloku, to je ona prva baraka, gdje su još uvijek u jednom dijelu bili vojnici a u drugome mi. A u bloku do našeg, devetom ne znam šta je tamo bilo u to vrijeme, no svakako nisu bile spavaone. Najednom, iz svakog od blokova počinju odvoditi ljude. Zovu ovoga, zovu onoga. Većina njih

se ne vraća. Iz moga bloka su takođe išli tamo. Jedan se vratio, šuti, neće ništa da kaže. Čekamo. Odjednom, prozovu moj broj. Ja sam došao dole.

– Kako si htio ugasiti svjetlo? – pitaju me.

– Ja ga gasim svako jutro – odgovorim.

– Ne, ne ujutro, inače.

– Ne znam.

Vide oni da sam ja naivčina. Onda pitaju:

– Ne, kako si htio pobjeći?

– Ja htio pobjeći? Nisam bedast!

Zatim su još nešto pitali i hajde, natrag.

Shvatio sam da se radi o nekom bjekstvu, ali gdje i kako? Ništa mi nije bilo jasno. Ispostavilo se da su ispod barake broj 2 počeli, ispod onog tvrdog crvenog pijesaka, kopati tunel za bijeg. Međutim, nisu valjda bili dovoljno oprezni i jedan starješina susjednog bloka broj 1, neki Švabo, vidio je da se netko izvlači ispod barake. Postalo mu je sumnjivo. Koliko je on to išao istraživati, ne znam. Uglavnom je sve skupa prijavio komandi. Zapisao je broj jednog logoraša koji se izvuкао ispod poda barake i taj logoraš je cijelu stvar izdao. Bilo ih je, valjda, jedno tridesetak koji su htjeli pobjeći. Među njima je bio Čeh Bleier, koj je bio kapo, i jedan Poljak, električar, koji je radio sa mnom. Sve su ih odvezli u glavni logor Auschwitz na spitivanje. Nekoliko mjeseci nakon toga one koji su preživjeli ispitivanje doveli su natrag u Javorzno, napravili vješala i pred svima ih objesili.

No bježalo se i uspješno. Kasno u jesen 1944. pobjegla su dva poljska zatočenika, Jedan se zvao Viktor Smigeljski, imao je tetovirani broj oko 750, dakle došao je među prvima u Auschwitz, bio je posilni komandanta logora. Za drugoga mislim da je imao broj oko 7000, dakle takođe vrlo stari zatvorenik, a po struci je bio liječnik. Nega sam susreo jedne godine poslje rata u Crikvenici, i tada mi je ispičao sve o bijegu. Stupili su u vezu s crvenom armijom i na njihovu je molbu logor bio bombardiran noć prije nego što su Njemci naredili evakuaciju pred Crvenom armijom sredinom. januara 1945. godine.

U jesen 1944. u Javorzno su došla trojica jugoslavenskih partizana. Jedan od njih je bio Čedo Ševerdija, iz okoline Splita, drugi Cvjetko Bošković, Crnogorac, a treći jedan Srbin, učitelj, ali ja mu se više ne mogu sjetiti imena. Naravno, čim sam ih vidio, počeo sam ih pomagati. Otišao sam u kuhinju, jer sam tamo već poznavao dečke. Ja nisam za

sebe nikada ništa tražio, jer sam relativno dobro stajao. Mogao sam nešto ukrasti, ali od kuhara nikad ništa nisam tražio. Rekao sam mu:

– Daj mi nešto, tu su mi moji dečki iz Jugoslavije.

Kuhar mi je dao jedan vrč juhe. Dva, tri dana je bilo tako. Onda sam im rekao:

– Dečki, ja ne mogu vas svu trojicu pomagati.

Čedo je bio snalažljiv, to sam vidio, učitelj također. Rekao sam da ću pomagati onog trećeg, najslabijeg, Crnogorca Cvjetka Boškovića, koji je nosio isto prezime, kao siroti lječnik sa Savske caste. I tako sam ja njega pomagao, mjesec dana, ili koliko je to trajalo, do evakuacije.

Javorzno su 15. ili 17. januara 1945. godine ispraznili. Šta su napravili s logorom, ne znam. Nas su postrojili u peteroredove i tjeraj, po cesti.

Dan prije evakuacije, Rusi su bombardirali logore. Oni su namjerali razrušiti ogradu, da možemo pobjeći. Međutim, pogodili su kuhinju. Ograda je ostala čitava, jedna bomba je pala malo iza ograde. Uništena je čitava elektrika. U kuhinji je bilo jedno dvadesetak ranjenih, što lakše, što teško. Logor nije imao elektrike. Morao sam cijelu noć raditi, prvo da osposobim bolnicu, a onda kuhinju. Drugog dana sam osposobljavao barake. Taman sam se htio vratiti u baraku i naspavati se, kad, opet apel (postrojavanje), koji nikako da završi. Najednput, dobijem cijeli jedan kruh, dobijem još i kocku margarina i – evakuacija. Bila je zima, 15. ili 17. januar. Temperatura minus 20, sve smrznuto. Tjeraju nas, onako kako smo bili, nikako obučeni, po cesti, cijelu noć, cijeli dan. U jednom trenutku su nas tjerali da trčimo. Druge ili treće noći, nisam siguran da li smo negdje, u nekakvom štaglju spavali. Ja se nešto sjećam, napali su nas Rusi avionima. Oni nisu odmah vidjeli da su to kažnjenici i počeli su pucati.

Evakuacija je trajala nekoliko dana. Bilo nas je dvije, tri tisuće, možda i četiri. Bilo je jako puno Mađara. I ruske djece. Poljaka je bilo malo jer su ih već prije, sve zanatlije, otjerali na rad u Njemačku...

U tom Javorznu se spasilo najviše hrvatskih Židova iz Auschwitza. To su bili Izak Kalderon, Ivica Jungvirt, fotograf iz Zagreba, dva brata Vajs, iz Podravske Slatine. Još je jedan bio, Rozenberg, ili Rozencvajg, taj je negdje iz Vojvodine, njega sam izgubio iz vida. Onda su bila i ova tri Jugoslavena, Čedo Ševerdija, Cvjetko i učo. Nas pet, šest Židova, u tom logoru smo se spasili. Iz našeg transporta, od nas koji smo pošli iz Zagreba, spasio se samo još jedan, kemičar ing. Edi Bier, koji je iz

Auschwitza zapravo, iz Birkenaua, premješten u Saksenhauzen i tamo je radio u krivotvornici novca. Nijemci su krivotvorili novac za svoje potrebe. To ga je spasilo. Vratio se u Zagreb i radio u tvornici, Katran, Kutrilin. Prije jedno desetak godina je umro.

Da se vratimo na evakuaciju, to je bilo strašno. Tko nije mogao dalje – kuglu u glavu. Ako si stao ili sjeo noge su se smrzle. Ja ne znam koliko je dana to već trajalo. Jednu noć sam, izgleda, spavao, ali sve ostale nisam, jer ako nisi zaklonjen, ako nisi pod krovom, ne smiješ sjesti ni stati, a kamoli spavati, smrzneš se. I – ja sam poludio. Sve mi je postao košmar, od nespavanja, od hladnoće. Krenuo sam u suprotnom pravcu, natrag, da me ubiju na kraju. Od SS-ovaca koji su bili u Javorznom u istoj baraci, dvojica su bili su vojvođanski ili bački folksojčeri, zvali su se Zammner ili Haas, i s njima sam ponekad razgovarao na hrvatskom. Dakle, jedan od njih me zaustavio.

– Kud ćeš ti? – pita me.

– Čujte, ja dalje ne mogu hodati. Ja vam dajem časnu riječ da ja idem u logor, jer se moram naspavati i doći ću za vama. Neću bježati. Dajem vam časnu riječ.

On je vidio koliko je sati i gurnuo me u grupu i rekao onima oko mene:

– Dečki, držite ga.

Uhvatili su me, prvo neki poljski Židovi, a poslije moji češki, jako dobri prijatelji. I oni su me držali. Ne znam koliko dugo sam spavao i hodao. Oni su me držali da ne padnem. Tako me je, po drugi put, spasio jedan SS-ovac.

Ta evakuacija je bila košmar kojeg se isprekidano sjećam. Najedanput bi nas počeli strašno tjerati. Negdje se čula kanonada. Dakle, pucaju topovi. Tu je bilo nekakvo brdo. Vidjeli smo dole svjetlo, izgleda da je to bilo već jako blizu fronte. Tjerali su nas trčecim korakom. Na kraju smo došli u Blehamer. To je bio koncentracioni logor, ali već ispražnjen. Betonski zid naokolo. Ja sam legao, zaspao i ništa više nisam znao. I u noći je nastala velika galama. Čuo sam je, ali kroz san. Ujutro se probudim, nema SS-ovaca, logor je skoro prazan. Ima ljudi tu i tamo, neko je ostao. I ovaj moj Čedo Ševerdija je ostao, no putem su nestali i Cvjetko i učo. Izgleda da je dosta mojih Židova ostalo. Nikoga nema, nema SS-ovaca. Čedo se odmah snašao, pronašao je jednog Rusa. Našli su negdje kramp, čekić i malj i probili ogradu. Došao je k meni i rekao da ide s Rusom, da oni bježe. Upitao

me hoću li s njima. Mislim se: kud ću bježat sad opet? Tu su i moji prijatelji Česi, s kojima sam dobar. Smatrao sam ih pametnijim od sebe. Oni tu stoje, ne bježe, ne bježe ni neki drugi i nas nekoliko, Jugoslavena. Rekao sam:

– Čedo, ja ne idem. Ja ću tu ostati.

– Dobro.

On je otišao. Jedan od nas, koji smo ostali u logoru, Izak Kalderon je provalio u magazin i dovukao grah. Dvije godine ga nismo vidjeli. I sad smo mi pristavili grah. A blizu nas, cijelo vrijeme kruže avioni i nešto bombardiraju. To znači da je tu negdje nekakva bitka za most, preko kojega Rusi hoće da pređu, a Nijemci to sprečavaju. Rusi su došli na dva kilometra od nas, i mi ih čekamo. Prvo smo pristavili vjedricu graha. To smo pojeli, dok još nije bio ni kuhan. Drugu vjedricu smo malo kasnije pojeli. Ne znam je li bila i treća ili je to bio još jedan lavor. Nažderali smo se. I pošli smo spavati. U deset sati neko nas budi. Žandarmerija! Iz aviona su vidjeli da je u logoru cijelo vrijeme dim ili vatru i javili su to komandi, komanda je javila SS-u, SS je poslao žandrameriju.

Kad su nas vodili iz tog logora, jedan od Čeha, inženjer Jirži Ber-
man, pobjegao je u šumu. A mi ostali nismo pobjegli. I sad nas je žandarmerija preuzela i vodila skoro mjesec dana, prema Njemačkoj, da nas Rusi ne bi uhvatili.

Bilo nas je ostalo još, možda, stotinjak. Išli smo pješke, cijelo vrijeme. Žandarmerija je bila pristojna. Spavali smo kako gdje: po sjenicama, svuda. Nisu nas ubijali. Ako neko nije mogao dalje, ostavili bi ga u mjesnom zatvoru, šta je dalje bilo s njim, ne znam. Nisu nas baš strogo ni čuvali. Mogli smo otići u neko selo, negdje malo jela izmoljakati, ili tako nešto. Ljudi su željeli pomoći. Tu smo, ponekad, mogli nabaviti malo hrane. Negdje smo iskopali repu, negdje našli krumpir, jeli smo ga i sirovog. Išli smo na zapad i završili u logoru Grosrozen. U logoru su nam dali litru juhe, pa nas okrenuli na željezničku stanicu i smjestili u otvorene vagone. I sad, opet na zapad, u Vajmar, krasan njemački grad, grad Betovena i Getea. Kraj Vajmara, kao Sljeme kraj Zagreba ili Avala kraj Beograda, postoji jedno brdo, Etersberg se zove. Na tom brdu je bio logor Buchenvald (od buche = bukva i vald = šuma). Poznati logor.

U Buhenvaldu sam dočekao oslobođenje. Sa istoka je dolazila masa logoraša, ne samo iz Auschwitza, iz svih drugih logora koji su bili po Poljskoj, sve su tjerovali, sve se slijevalo se na zapad. A ti zapadni logori nisu bili kapacitirani za toliki broj ljudi. I sad je to bilo stra-

šno. Barake su bile manje nego u Birkenau i prepune, svakakvih ljudi: i kradljivaca, i ubojica, jedan nezamisliv košmar. Ljudi su umirali vani, bilo je slučajeva ljudožderstva, neko bi ih razrezao pa im počeo jesti jetru. I takve stvari. Strašno je bilo. Neću ni reći koja nacija je to radila, nije to bilo pitanje nacionalnosti, to bi i netko drugi, vjerojatno, napravio, da je bio u njihovoj situaciji. Došao sam u jedan takav blok. Ovdje ti je kruh, čim se okreneš ako te neko nešto pita, odmah nestao. Mislio sam da odatle neću živ izaći.

Otšao sam moliti one Čeha da mi pomognu, jer su oni još prije bili u Buhenvald, tako da su se poznavali s drugim logorašima, i odmah su bili otišli od nas. Bio je ogroman nered, i nisu mogli ništa učiniti. Vidio sam sve crno. Buhenvald je jedan od najstarijih logora. Tamo su Nijemci, po svojoj metodi, slali kriminalce i političke kažnjenike, njemačke i austrijske komuniste i naravno Židove. Tu se, među logorašima, od osnivanja logora vodio rat za vlast u logoru, i ubijali su i jedni i drugi. Ali su politički zatvorenici su nadvladali i zaposjeli sva važnija mjesta, počevši od pisara. Nakon toga su i neki kriminalci prišli političkim zatvorenicima i stvorili logorski pokret otpora koji je bio jako dobro organiziran, imali su i oružje, a pred kraj i čitavu vojnu jedinicu s oružjem. Tu je bilo i mnogo naših partizana. Imali su radio stanicu, komunicirali su sa saveznicima, stroj za printanje. Nijemci o tome nisu ništa znali. Buhenvald je bio jednom jako bombardiran, izgleda da su tada došli do oružja. Posjedovali su tridesetak karabina. Imali su fantastičnu organizaciju. Oni su cijelo vrijeme pregovarali sa komandom logora. Nijemci su htjeli isprazniti Buhenvald, potjerati logoraše dalje, valjda ih, negdje putem, pobiti. Ovi se nisu dali, otezali su. Na kraju su rekli da će, ako treba, provaliti van s našim logoraškim vojnim jedinicama. Do toga nije došlo. Mislim da je to bilo 11. aprila, kad su kroz Weimar prošli Amerikanci, mislim iz Drezdena, jer Drezden je bio kompletno uništen, to smo vidjeli kad smo na povratku u Jugoslaviju prolazili kroz njega. Kažnjeničke jedinice su dobile oružje, izbile van i počele hvatati SS-ovce, čuvare, i zatvarati ih u zatvor u kome su prije bili kažnjenici. Čekali su da dođu Amerikanci i onda ih predali njima. Logor je bio slobodan.

Prvih nekoliko dana slobode, bilo je strašno: ljudi su ležali po logorskoj cesti, svuda unaokolo. Ne znam koliko desetina hiljada ljudi je bilo koncentrirano na tome mjestu, izgladnjelo, na rubu smrti. Ujutro su kolima išli pa samo kupili mrtvace. Mrtvih je bilo toliko da su ih zakopavali bagerom.

Bili smo slobodni, mogli smo sve što hoćemo.

Jugoslaveni su imali svoj odbor. U tome odboru su bili: Rudi Supek⁸, Bela Kohn, dr Stane Mahkota⁹, Janez Levar¹⁰ koji je bio najstariji, Emil Lichtenberg, on je po struci bio strojobravar. Oni su vodili brigu o Jugoslavenima. Ali i prije toga, u logoru je tako bilo organizirano da su tu svi, osim Židova, smjeli dobijati pakete. Svi ti paketi su išli na jedno mjesto, dijelili su se tako, da je svako dobio dio, i Židovi također. To je bilo partijsko naređenje. Nije bilo nikakve razlike.

Ne bih rekao da je vladao kaos, samo prva dva-tri dana je svakako bio kaos, što se tiče hrane. Jer, izgleda da je tu negdje, u blizini, bio zoološki vrt, pa su klali jelene, srne, medvede i slično i od njih kuhali juhu. Ljudi su žderali, a to je bila smrt. Prazan želudac (mjesecima su gladovali) i sad se najedu, nastupi proljev i gotovo. Tako je strašno puno ljudi umrlo. Mi smo imali sreće da su Bela Kon i Mahkota, koji su bili lječnici, stalno ponavljali i upozoravali:

– Dečki, ne jesti! Pet žlica i gotovo!

Tako su se tu, od naših, koji su dočekali oslobođenje, manje-više, svi spasili.

Vratio sam se u Jugoslaviju veoma kasno. Prvo su se vratili svi sa zapada, onda su otišli i Česi, Poljaci, Rusi. Mi smo bili zadnji. Još uvijek smo bili u logoru, ali slobodni. Sve željezničke pruge su bile uništene, nismo imali nikakav auto, ništa. Bilo nas je stotinjak ili više, trebalo je nekako organizirati povratak, a to je Partija preuzela na sebe i mi smo čekali da se to nekako složi. Na koncu je došao jedan, ili dva kamiona iz Češke i s ta dva kamiona smo krenuli u Prag. Bili smo nekoliko dana u Pragu, onda se organizirao transport željeznicom, do Budimpešte. U Budimpešti nismo bili dugo, jedan dan. Navečer je išao vlak za Suboticu. U Subotici su nas strpali u jedan mlin. Prva carina i takve stvari. Bilo je i razočaranja. Ja nisam znao imam li u Zagrebu ikoga živa od mojih. Mislio sam da je prvo što moram osigurati da imam gdje spavati kad se vratim. Dobili smo u Buhenvaidu nešto košulja i gaća, neke sitnice i nekoliko metara platna za uniforme, poput ovog šarenog što i sad nosi vojska. Vidio sam da neki drugi mjerkaju to platno, ne znaju šta će s tim. Rekao sam im:

⁸ Poznati sociolog, kasnije profesor na Zagrebčkom sveučilištu.

⁹ Koliko se sjećam, on je kasnije bio lječnik Josipa Broza Tita.

¹⁰ On je bio tast Borisa Kidriča.

– Dajte to meni. Ja ću to uzeti sebi za šator. Kad dođem kući da imam gdje spavati.

To platno su mi na granici uzeli, rekli su da je to vojni materijal. Nekoliko dana smo bili u tome mlinu, onda su nas pustili, pa smo otišli do Zemuna. Vlak nije mogao niti preko Dunava, niti preko Save, prešli smo na splavu, sjeli smo u druge vagone i odvezli se do Zagreba. Putovali smo jedno dvanaest sati. Ne znam više ni koji je bio mjesec kad sam došao u Zagreb, juni ili juli.

U Zagrebu sam 1945. nanovo upisao studije. Godine 1940. sam (prije rata) bio mjesec na Strojarskom fakultetu, ali to me nije zanimalo, pa sam u drugom semestru bio upisao agronomiju i bio tamo od januara do aprila, pola semestra. Sada sam se ponovo upisao na agronomiju.

Boris Braun sa prijateljima stečenim u najtežim uslovima boravka u logorima. Snimak je načinjen u Aušvicu 1987. godine

Poslije diplomiranja, službovao sam na raznim mjestima, bio sam u Zadružnom savezu, promijenio nekoliko mjesta službovanja. Otišao sam 1957. godine na specijalizaciju u Ameriku (za proizvodnju stočne hrane), i na kraju sam postao asistent na Agronomiji, kod profesora Pajalića na peradarstvu. On je otišao brzo u penziju, onda sam ja postao docent, pa izvanredni profesor, nisam dočekao da postanem redovni, preselio sam u Sloveniju i tamo otišao u penziju.

Poslije rata sam dva puta išao da posjetim ta mjesta, logore u kojima sam bio. Sa tih posjeta imam fotografije. Jednom sam bio sa sinom i sa snahom, išli smo autom. Sam Auschwitz su već Nijemci napravili za pokazivanje, oni su tamo vodili Crveni križ, a Poljaci su poslije rata napravili muzej sa dokumentima iz svih okolnih logora. Najgori je bio Birkenau. Kad sam ja stigao, tamo su radila već dva krematorija, a gradilo ih se, mislim, četiri, tako da ih je ukupno bilo šest. Njemci su ih prilikom povlačenja razrušili, pa danas ne možete više vidjeti ni jedan krematorij osim na slikama. Ali kad dođete tamo i vidite kakav je to kompleks, kad vidite te beskrajne dimnjake oko kojih su bile pedesetak metara duge barake, koje su gotovo sve propale, to je jezivo. Kad shvatite da je sve to bilo samo za uništavanje ljudi. U logor je ušlo valjda, puno ću reći, 20 odsto, možda svega 10 procenata, u nekim transportima nitko. Ogromna većina je išla ravno u plinske komore.

U logoru je sve bilo užasno, ništa se ne može izdvojiti kao najgore.

Jedino su solidarnost i spretnost spašavali ljude. Ja sam bio električar, a kad više nisam imao električarskog posla odlazio sam tobože kontrolirati, a pogotovo ako me šef kuhinje zvao, da napravim neku utičnicu, bilo šta.

Čovjek je potekao od životinje, no ponekad se ponaša gore od životinje.

A imao sam i sreću, nikada nisam bio u situaciji, da mene neko stavi pred odluku, kao što su tu stavili neke, i rekli: „Ubij ga, ili ćemo mi ubiti tebe“, ne znam kako bih ja postupio.

Najgore je to što su nacisti učinili da si u trenutku prestao biti čovjek i postao broj a oni su osmislili tehniku za uništavanje ljudi brojeva, stvorili su pravu industriju smrti, u kojoj su sve obavljali drugi a oni su samo organizirali ili gurnuli konzervu sa plinom i zadržavali dojam da u tome nisu direktno sudjelovali, za razliku od njihovih „učenika“ u Jasenovcu i Gradiški, koji su u sadističkom primitivizmu ubijali vlastitim rukama.

Što mogu napisati na kraju? Samo to da želim da se to ili nešto slično nikada više nikome ne ponovi, ali da se to neće ponavljati u budućnosti samo ako svaki od nas u sebi uništi i onesposobi onu sebičnost koja hrani samozadovoljstvo i pasivnost većine koja ne čuje o zlu, ne govori o zlu i ne vidi zlo.

ODNOSIO SAM LEŠEVE U JAME

Rođen je u Sarajevu 1927. godine, od Oca Josifa Musafije, koji je umro kada je Moša imao dve godine. Majka se sa dvoje male dece posle kratkog poznanstva udala za Abrahama Dezidera, koji ih je odgojio. Majka Klara je rođena u Travniku, u porodici Konforti.

Godine 1949. iselio je u Izrael, gde je završio tehnički fakultet. Godine 1954. oženio se Magdom Dreljih, sa kojom ima ćerku Mihal, sina Boaza, i petoro unučadi.

Otac mi je umro u Sarajevu kada još nisam imao ni dve godine. Moj biološki otac, Josef Musafija, rodio se u Žepču, u sefardskoj porodici u kojoj se održavala jevrejska tradicija. Nisu bili izrazito religiozni, ali su obeležavali velike jevrejske praznike. Moj deda i otac bili su trgovci kožom. Majka Klara potiče iz porodice Konforti, rođena je u Travniku. Imala je sedmoro braće i jednu sestru. Završila je trgovačku školu i mlada se udala. Posle smrti moga oca, preudala se za Abrahama Dezidera, takođe trgovca kožom. A sada, kad govorim o ocu, mislim na oca koji me je vaspitavao i uz koga sam odrastao, a to je Abraham Dezider, rođen u Somboru.

Iz Sarajeva smo se preselili najpre u Karlovac, a zatim, nakon dve godine, u Zagreb. U Zagrebu sam živio do svoje četrnaeste godine. Išao sam u Jevrejsku osnovnu školu, u Palmotićevoj ulici. Sećam se da

smo u Jevrejskoj osnovnoj školi imali dve učiteljice (od kojih se jedna zvala Dukas). Nedaleko od škole nalazio se sportski klub *Makabi*. Većina dece bila je učlanjena u *Makabiju*. Otac je smatrao da treba da se bavim sportom, da bih ojačao. Kada sam završio osnovnu školu (u Jevrejskoj školi u Palmotićevoj), upisao sam gimnaziju. U školi smo imali veronauku, koju je predavao profesor Šmuel Romano. Na časove veronauke išli smo zajedno, devojke i dečaci. Moja mama, odnosno moji roditelji, bili su cionisti, tako da smo i mi, deca, vaspitani u tome duhu. Mamina braća su takođe bila u pokretu, a najmlađi brat Daniel, koji je bio vođa Beitara u Hrvatskoj, stigao je ilegalno 1938. godine u Izrael. Moja sestra Rut je bila u Hašomer hacairu.

Polako se približavala 1941. godina. Sredinom tridesetih godina, već su počele pristizati izbeglice iz Nemačke, Austrije, Čehoslovačke. Čini mi se da su bile smeštene u Maksimiru. Znam da je organizacija Vico, iz zagrebačke Jevrejske opštine, u kojoj je aktivno učestvovala i moja majka, u to vreme vodilo se računa o Jevrejima izbeglicama iz okolnih zemalja. Vodila se briga ne samo o onima koji su prolazili kroz Zagreb, već i onima koji su ostajali u Zagrebu. Moja majka im je pomagala oko snalaženja i obezbeđivanja nekih prihoda. Jedan od mojih prijatelja iz osnovne škole, Hasne Strohe, takođe je bio izbeglica. Znali smo suštinu onoga što se dešavalo. Moj otac nije imao nikakvih iluzija o tome šta će se desiti, ako dođe do rata. U vreme puča, kad je pala Vlada, 27. marta 1941. godine, on je rekao da će biti bombardovanja i rata. Predložio je mami da povede i skloni decu u Travnik, gde je živio mamin otac Jakov. Mi smo otišli, 28-29 marta u Travnik, a u Zagreb smo se vratili oko 15. aprila, gde su već bili Nemci i ustaše. Moj otac je znao da od ustaša treba bežati. Tražio je od maminog brata Saše da moju sestru Rut povede u Split, na teritoriju koju su okupirali Italijani, jer su ustaše počele prvo mladež da hvataju i zatvaraju. Moja sestra i moj ujak su uspeli da, u maju, pređu u Split. Mi kasnije nismo uspeli da odemo u Split, jer je železnička pruga bila razorena.

Tata je onda predložio da krenemo u pravcu mađarske okupirane teritorije, jer je smatrao da je tamo bolje i sigurnije nego u Hrvatskoj, kojom su upravljale ustaše. Jevreji su tada morali da nose žute oznake. U školu više (u aprilu-maju) nisam mogao da idem. Atmosfera je bila krajnje neprijatna. U Zvonimirovoj ulici, u kojoj smo živeli, održavale su se antijevrejske demonstracije.

Ne znam na koji način su moji uspeli da dobiju propusnicu do Petrovaradina, gde je trebalo da pređemo Dunav da bismo došli do Novog Sada (Novi Sad je tada bio deo mađarske teritorije). Došli smo vozom do Petrovaradina. Pošto je most bio srušen, ljude je prevezio skeledžija. Skeledžija nas je prevezao, ali, mađarska žandarmerija vratila nas je tamo odakle smo došli. Zahvaljujući upornosti moga oca, u trećem pokušaju, noću, čamcem, uspeli smo da pređemo Dunav i stignemo u Novi Sad, gde smo ostali dve-tri nedelje. Jednog dana došla je policija, da nas odvede u zatvor. Uхватili su čoveka koji nas je ilegalno prebacio čamcem. Mađarski žandari prebacuju nas noću čamcem u Petrovaradin. Moj otac je, zahvaljujući nekoj ženi, koja je imala propusnicu, poslao mene s njom. Ona je, za novac, povela mene preko reke, kao svog sina. Trebalo je da me odvede u Sombor, kod tatinog druga iz detinjstva.

Moše Musafija sa majkom Klarom i Abrahamom Deziderom, poočimom, koga je Moše smatrao pravim ocem, 1943. godine. Fotografija je snimljena godinu dana pre njihove deportacije iz Sombora u Aušvic

Tata me je poslao svom drugu, a da se, prethodno, nije dogovorio s njim, sa jednom porukom, koju sam ja nosio, a u kojoj je pisalo da sam ja njegov sin i zamolio ga da se brine o meni, a on će pokušati da dođe. Naravno da to nije bilo prijatno iskustvo i osećaj, ali, tako je bilo. Tata je napisao da se nada da će i on da dođe i da još jednom moli tog prijatelja da se brine o meni. Tako sam došao u Sombor, nedelju-dve

pre mame i tate. Mama i tata su prešli u neko mesto, koje je bilo severnije, i tamo uspeli da pređu granicu i stignu u Sombor, gde je živela tatina majka. Mi smo iznajmili sobu kod neke porodice. Tamo smo živeli sve dok Nemci nisu ušli u Mađarsku, u proleće 1944. godine. Jevreji su u Mađarskoj imali određena ograničenja, ali je sve to, ipak, bilo podnošljivo, što je meni bilo važno. U Somboru je bilo hrane. Tata je nabavljao kupone za hleb, davao ih pekaru, i hleba je uvek bilo.

Tata je, od nekih ljudi, nabavljao kožu, koju je preprodavao drugima, koji su pravili sandale, i tako smo živeli. Mama je isto pridodavala materijalnom stanju naše porodice. Ja, kao izbeglica, nisam mogao da idem u školu. U zimu, februara 1942. godine, počeo sam da radim i učim, kao električar, u radnji koja je tada, još uvek, bila u vlasništvu jednog Jevrejina. Tamo sam bio šegrt, mada, na osnovu zabrane, nisam mogao da budem šegrt, zvanično sam bio potrčko. Sve vreme sam tamo radio. Bavio sam se strujom, pravio rupe na plafonu i u zidovima za električne vodove. To je bio težak fizički rad, ali nije mi smetalo. Na taj način sam zarađivao pare, koje sam davao tati, za kupovinu hrane. Živeli smo u jednom stanu, u kome su nam iznajmljivali sobu sa hodnikom, u kojem je bio šporet na ugajl, na kojem je mama kuvala. Da bismo uštedeli novac, mama je kuvala i za baku, tako da je tata, svakodnevno, nosio hranu baki. Ja sam svakog dana radio do jedan sat u podne i ponovo od 4 sata popodne, tako da sam mogao da jedem kod kuće. U to vreme sam se sprijateljio sa jednim dečakom iz Beograda, koji je, takođe, bio izbeglica. Zvao se Ervin Rajner. Samo što je on mogao da ide u školu, jer je znao mađarski.

U Mađarskoj je postojala fašistička omladinska organizacija „Levente“. U okviru te organizacije, jevrejski omladinci su odlazili, jednom nedeljno, na prinudni rad, uz poniženja i vređanja. Na tom radu nosili smo žute trake, kao i oni Jevreji koji su bili u radnim četama. Uprkos svim ograničenjima i poniženjima, u mađarskoj okupacionoj zoni živelo se relativno normalno. Iako znam da je bilo zabranjeno da imamo radio-aparate, bili smo informisani o toku događaja na raznim ratištima. Bili smo upoznati s pogromima i koncentracionim logorima. Znali smo za Jasenovac, Staru Gradišku. Znali smo šta se dešava u Banatu, u Beogradu.

Uspeli smo, preko Crvenog krsta, da uspostavimo kontakt s mojom sestrom, koja je, koliko se sećam, uspela da stigne do Rima. Došao je 19. mart 1944. godine i sve se promenilo. Nemačka je tog dana

okupirala Mađarsku. Ne sećam se kad smo počeli da nosimo žute trake. Nas su počeli da odvođe krajem aprila. Mađarska vojska i žandarmerija sprovodila je odvođenje Jevreja. Ulazili su u kuće. Rekli su nam da spakujemo deset kilograma najpotrebnijih stvari. Odveli su nas u magacin „svilenih buba“, gde su nas koncentrisali i, zatim, odveli u Bačku Topolu. Sve do Bačke Topole nisu nas razdvajali. Ja sam pomagao drugim porodicama koje su imale malu decu.

Iz Bačke Topole organizovali su prvi transport za Aušvic. Meni se taj deo izbrisao iz pamćenja. Mislim da su nas, već pri ulasku u vagon, odvajali na muškarce i žene. Ja sam stajao pored tate, zajedno smo ušli u vagon i krenuli na taj put koji je trajao oko četiri dana. Ne sećam se da li smo dobili neku hranu ili vodu za put. U vagonu je bilo veoma tesno, bili smo sabijeni, ali, ja sam bio mlad i zdrav. Nisam video nikakvu strahotu u tome. Tu je bio i moj tata koji mi je ulivao sigurnost.

Kao što je poznato, na rampi, po dolasku u Aušvic, dr Mengele je vršio selekciju, na levu i desnu stranu. Ja sam sa tatom ostao u grupi određenoj za rad. Ostali smo manje od jednoga dana u Aušvicu gde su nas okupali, dezinfikovali i gde smo dobili logorska prugasta odela sa brojevima na njima. Iz Aušvica smo odvedeni, moj tata i ja, u Vistigersdorf (Wüstigersdorf), filijalu logora Gros Rozen. Radili smo teške poslove u okolini logora, a samo smo se na spavanje vraćali u logor. Batinanja je uvek bilo, kako u samom logoru, tako i na radu. Jednom u dve nedelje, pola dana, u logoru nismo radili. To je bio dan čišćenja. Očigledno se pazilo na čistoću da ne bude vašaka.

Tata se 4. oktobra razboleo i otišao u ambulantu. Više nije mogao da radi, a od 11. oktobra bio je u bolesničkoj sobi. Od sredine oktobra, bio sam sam. Trudio sam se da zeleni kartončić dnevne temperature, koji se vodio u bolnici, sačuvam. Rekao sam sebi da ja moram da preživim, da mu dam ovaj karton. Kasnije su ga prebacili u tzv. bolnicu, u sobu u kojoj je bilo od šest do deset bolesnika. Ja sam krao ugalj i donosio ga do ograde bolnice. Na izvestan znak na ogradi kad bi se pružila prilika, tata bi ugalj odnosio u sobu, tako da je u njegovoj sobi bilo bar malo toplije.

Bila je hladna zima, temperatura ispod nule. Tada su nam promenili odeću. Ja sam dobio elegantne pantalone, teget, sa prugama. Gore sam imao majicu i braon sako, koji je imao na leđima, nabojan crveni krst. Ne sećam se da li je na pantalonama bila crvena crta. Mislim da smo imali drvene cipele. Nismo imali jaknu, stavljali smo vreće od

cementa u odeću, da bi nam bilo toplije. U cipele smo stavljali krpe, nismo imali čarape.

Nisam siguran da li je bio decembar 1944. ili januar 1945. godine kad su počeli da organizuju transporte, i kad su Rusi već bili blizu.

Tada mi je tata rekao: „Slušaj, sine moj, ti si mlad i ti ćeš, možda, uspjeti da preživiš, ja neću uspjeti. Ako me budu prozvali, neka me ubiju na mestu. Ja neću da ulazim u transport“. Oni su ga prebacili u neke druge barake i tamo ga ostavili u životu, sve do dolaska Rusa.

Mi smo krenuli, verovatno, januara 1945. godine. U transportu je bilo oko 1500 ljudi. Pešačili smo, usput smo sreli Nemce iz Bačke, koji su evakuisani ispred nadiruće Sovjetske armije. Bili su u kočijama s konjima i imali natpise mesta, odakle su.

Išli smo po snegu, bez hrane. Sećam se da sam jeo travu, koja je bila ispod snega. Tada sam razmišljao o tome kako je moguće da ljudi ne jedu travu, kad je ona tako ukusna. Ako smo na tome putu spavali, jedan deo nas je spavao na snegu. Posle nekoliko dana pešačenja, prebacili su nas, vozom, do Bergen Belzena. Ne sećam se da li su vagoni bili otvoreni, ili zatvoreni.

Iz Bergen Belzena su nas poslali na rad u Hildeshajm. To je bilo lepo mesto. Čistili smo od posledica bombardovanja i radili sve što je bilo neophodno. Kada su savznici bombardovali železničku stanicu, mi nismo dovođeni da radimo tamo. Stanovali smo u nekoj koncertnoj hali, spavali na podu. Svakog jutra smo odlazili na rad i uveče se vraćali. Ne sećam se koliko su nam davali da jedemo, ali smo u teretnim vagonima, koji su bili na železničkoj stanici, nailazili na hranu i jeli ponešto, što bi inače bilo nezamislivo. Tamo su se nalazili i vagoni sa konzervama sira. Jedan mladić, iz Sombora, uzeo je iz jednog vagona konzervu. Nemci su ga uhvatili. Vojnik je izvadio pištolj i ubio ga, na licu mesta.

Iz Hildeshajma su nas, mislim u martu, odveli u Hanover. Tamo je postojala fabrika, duboko ispod zemlje, koju su Nemci proširivali. Naš posao je bio da bušimo rupe, u koje su Nemci stavljali eksploziv, i kasnije da stenje čistimo posle eksplozija. Ja sam držao reflektor onome koji je bušio rupe i stavljao eksploziv. Spavali smo napolju, detalja se ne sećam.

Kada su se britanske trupe približavale, nas su vratili u Bergen Belzen. Tada je već, na celoj teritoriji logora, bilo na hiljade leševa. Naš posao bio je da sklanjamo leševe u jame. Jame su bile duboke oko

tri metra, i više, a široke od pet do osam metara. Mi smo morali da vučemo i nosimo leševe iz celog logora. Ko je imao kaiš, taj je vukao leš, uz pomoć kaiša, ko nije, taj je leš vukao rukama. I barake su bile pune leševa. Leševi su bili slagani kao cepanice, po četiri leša, jedan pored drugog, potom, još četiri, preko njih i tako jedan do dva kubna metra. Jame su bile duboke i velike. Mi nismo mogli leševe jednostavno da ubacimo unutra, nego su nas Nemci terali ili bacali u jamu zajedno s leševima, da bismo ih unutra slagali, a, kasnije, preko tih leševa, izlazili smo iz jame. Nekih nedelju dana sam to radio. Leševima, koji su imali nešto mesa na sebi, često je bilo skinuto meso sa strane, ili je bila iščupana jetra. To je bio znak kanibalizma, jelo se ljudsko meso.

I ja sam bio jedva živ. Imao sam oko 36 kilograma. Postavljam sebi pitanje: da li čovek, u stanju u kome sam ja tada bio, uopšte može da ima misli? Mislim da takvo fizičko stanje menja čoveka. Sećam se, vučem leš sa još nekim koji pada, ali još živi, a zatim i njega vučemo i ubacujemo u jamu. Logor Bergen Belzen, u kojem smo sklanjali leševe, bio je grozota. U njemu je bilo leševa na svakom koraku, u barakama, okolo baraka, jednostavno – svuda. Nismo imali gde ni da spavamo. Svi smo bili bolesni, imali vaške, bilo je jako prijavo. Imali smo prolive, nismo imali kuda da idemo, morali smo da se olakšavamo na licu mesta. Dok smo u jamama ređali leševe, nismo mogli da izdržimo sa prolivom, i morali smo to da obavljamo i tamo.

Ovaj posao sam obavljao oko nedelju dana, od sedmog do petnaestog aprila, kada je došlo oslobođenje. Raznošenje leševa me je veoma iscrpilo, jer nismo dobijali skoro nimalo hrane. Što se spavanja tiče, postojale su barake, ali je u njima, vremenom, bilo više bolesnih i mrtvih, nego živih, tako da smo u barakama, da bismo imali gde da spavamo, prvo morali da sklonimo leš čoveka koji je tu spavao.

Govorilo se da su Nemci hteli da dignu ceo logor u vazduh, ali nisu stigli to da urade.

Nekoliko dana pre oslobođenja, Nemci su pobjegli. Ostala je mađarska vojska da nas čuva. Stigao je i dan oslobođenja: 15. april 1945. godine. Došli su Britanci, oni su nam dali konzerve svinjskog mesa, što oslabeli, izgladneli organizmi nisu mogli da svare, pa su mnogi umrli od njih. Naslutio sam da ne treba da jedem konzerve ni tu masnu hranu. Otišao sam do mesta gde je bilo krompira, napunio džepove krompirom, izgoreo ih do ugljenisanja i prvo to pojeo kao lek. Znao

sam da ne treba da jedem hranu iz konzervi. Tek nakon nekoliko dana kuhao sam krompir sa mesom iz tih konzervi.

Leševi su i dalje bili svuda oko nas, mi smo prestali da ih uklanjamo. Tada su već došli meštani da sklanjaju leševe. Imao sam lonac i u njemu sam kuvao krompir i meso iz konzerve, između leševa. Kada su to videli, Britanci su mi pucali u lonac i rekli da idem u kuhinju da jedem. Našao sam novi lonac i nisam otišao u kuhinju da jedem dok sam imao da kuham krompire.

*Bergen Belzen:
bacanje leševa u jamu*

To je već bilo oslobođenje, ali i dalje nismo bili slobodni. Britanci su nas stavili u karantin. Dve nedelje posle oslobođenja, mi i dalje nismo smeli da izađemo iz logora. Nedaleko od logora u Bergenu, Englezi su ispraznili zgrade u kojima su bili nemački vojnici i polako su nas tamo smeštali. Podelili su nas prema nacionalnosti, odnosno prema zemljama iz kojih smo došli. Jugosloveni su bili posebno smešteni u nekoliko

zgrada. Tamo smo već imali organizovanu hranu. Sačuvao sam čak i karticu, koju sam tamo dobio, za dobijanje hrane.

Ja sam 8. ili 9. maja dobio visoku temperaturu, bio sam u bunilu. Pričali su mi da sam ustao i vikao da ću ja spasiti ceo svet, da ja znam kako. Moj drug, koji je ležao blizu mene, smirivao me je.

Kasnije sam imao veliku ranu na nozi, od avitaminoze. Tada me je vojni Crveni krst odveo u bolnicu, daleku nekih 100 kilometara od Bergena, gde su bili vojnici na lečenju. Posle tri nedelje, rana mi se zatvorila i mene su vratili u Bergen. U Bergenu, zajedno s ostalim Jugoslovenima, čekao sam da se organuzuje transport za povratak u zemlju. U Zagreb sam stigao 17. avgusta 1945. godine. To je bilo moje ponovno rođenje. Nazvao sam Jevrejsku opštinu i pitao da li je Deže Abraham živ. Rekli su mi da je živ, ali ja sam im rekao da postoje dvojica s tim imenom i prezimenom. Odgovorio mi je čovek: „Ja sam isto Abraham, znam ko si i ja znam tvog oca“. Ostao sam nekoliko dana u Zagrebu i, nakon toga, vratio se u Sombor. Tata je bio u Zagrebu, pa je stigao pre mene. Mama se nije vratila, u jednoj od selekcija je nastradala u Ausvicu.

U Somboru sam počeo da radim tamo gde sam pre bio šegrt. Položio sam ispit i dobio odobrenje da radim kao električar. Uz rad, završio sam četvrti, peti i šesti razred gimnazije. Sedmi i osmi razred završio sam u Partizanskoj gimnaziji u Zagrebu. Dve godine tehničkog fakulteta, u Zagrebu, završio sam 1949. godine. Iste godine, u junu, doselio sam se u Izrael.

Moj otac, koji se ponovo oženio, takođe je došao u Izrael.

Po dolasku u Izrael, stanovao sam kod ujaka Danijela u Rišon le Cionu. Radio sam u poljima, a kasnije kao tehnički crtač. Godine 1950. prešao sam u Haifu i tamo završio tehnički fakultet građevine.

Oženio sam se 1954. godine sa Magdom Drelih iz Sombora. Imamo dvoje dece – ćerku Mihal i sina Boaza, i petoro unučadi.

Radio sam tri godine kao asistent na tehničkom fakultetu, a od 1959. godine imao sam svoju privatnu firmu kao projektant građevine.

U ŽIVOT SA 26 KILOGRAMA

Hava Mihaeli rođena je u Beogradu 1928. godine kao Eva Bruk. Bila je jedino dete u porodici Bruk. Njena majka, rođena Kenigsberg, potiče iz porodice koja je veoma držala do verskih običaja. Imala je pet sestara, od kojih su četiri stradale u Holookaustu, i tri brata. Otac je imao tri sestre i tri brata koji su sa ocem živeli u Americi, gde su se iselili 1923. godine. S obzirom na to da je deda bio stariji čovek, vučen željom da poslednje dane dočeka u sredini u kojoj je proživio najveći deo života, od-

lučio je da se vrati. Umro je u Beogradu.

Preživela je strahote nacističkih logora – Aušvica, Bergen-Belzena, Ravensbrika i drugih, u koje je, zajedno sa majkom, odvedena kao šesnaestogodišnja devojka. Iz logora se nije vratila njena majka.

Po povratku u Beograd, posle rata, gde se sa ocem sreća posle četiri godine, završila je gimnaziju, udala se i 1949. godine sa suprugom odselila u Izrael. U braku sa Šmuelom Mihaelijem rodila je dva sina, od kojih je jedan živ. Ima troje unučadi.

U Beogradu su postojale dve jevrejske opštine, sefardska i aškenskask. Sa sefardskim Jevrejima bila sam u Hašomer hacairu. Moja drugarica, koja živi u Haifi, došla je da nagovara moju mamu da me pusti da se pridružim organizaciji. Tada smo otišle na Dorćol, gde je bio cen-

tar okupljanja. Ta drugarica se zvala Vera Vajs, danas Rozenberger, žena profesora Rozenbergera.

Sa mamom sam išla u sinagogu za Šabat i druge praznike. Tata nije išao, sem za Jom Kipur, i to samo da bi mami udovoljio. Nasuprot njemu, mamin otac je bio izuzetno religiozan i zahvaljujući njemu naučila sam jevrejske običaje i ono što svaki Jevrejin treba da zna. Mama se pridržavala vere. Održavala je običaje što su bili uobičajeni među beogradskim Jevrejima koji nisu bili strogo religiozni. To je podrazumevalo paljenje sveća za Šabat i slavljenje većih praznika.

Volela sam da crtam i da pevam, za šta sam imala i talenta. Na kraju prvog razreda osnovne škole, pevala sam u sinagogi.

Moji roditelji su imali malo formalnog obrazovanja ali su dosta čitali. Moja baka je umrla kada je mama imala samo dvanaest godina. Dve starije sestre naučile su da pletu i na taj način su zarađivale, a moja mama je ostala u kući da brine o ostaloj deci. Mada je volela da uči, prestala je da ide u školu.

Tata je poticao iz bogate porodice. Kao dete bio je nestašan. Izučio je bravarski zanat. To nije bila profesija kojom su se Jevreji često bavili. Možda je on to sam izabrao. Na kraju se bavio konstrukcijom i izradom stilizovanih kapija. I danas postoje kapije u Beogradu koje je on pravio, ulične i one za liftove. Kasnije je imao veliku radionicu sa dosta radnika. Neposredno pred rat broj radnika se smanjio, a radionica je preseljena na drugo mesto. Uprkos tome on je i dalje dobro radio.

Moji roditelji su svake večeri, pred spavanje, čitali knjige, a meni pričali priče. Odrasla sam uz priče iz mađarskih knjiga. Mama mi je čitala priče na mađarskom. Tata je sa mnom govorio srpski zato što se rodio u mestu u kome se govorilo uglavnom srpski, dok se mama rodila u mađarsko-nemačkom selu. Devojka iz dobre kuće trebalo je da zna nemački. Znala sam ga, a srpski sam naučila u školi.

Moja najbolja drugarica je bila Srpkinja. Njen otac je imao prodavnicu u istoj kući u kojoj smo živeli. Svaki put kada je njen otac dolazio u prodavnicu, dolazila je i ona. Nas dve smo se igrale sve do večeri kada je njen otac odlazio kući. Moje drugarice Jevrejke uglavnom sam upoznala na časovima veronauke. Imale smo kasicu Keren kaje-meta, unutra nešto novca... Tadašnji Izrael sam zamišljala kao mesto gde ima veoma malo Jevreja koji žive veoma teško. To je i bilo ono što su mi pričali. Moji roditelji su bili cionisti. Kada je 1937. godine počelo intenzivnije naseljavanje iz Jugoslavije, moji roditelji su se prilično

dvoumili. Želeli su da se isele ali mama nije želela da ostavi oca, braću i sestre. Što se tate tiče, njemu su obećavali tamo lepu budućnost, s obzirom na njegovu profesiju. Bračni par sa kojim su se moji roditelji družili odselio se u Palestinu, a mi smo, na moju žalost, ostali. Ja sam veoma želela da idem, maštala sam da budem u zemlji Jevreja. To što su u toj zemlji živeli i Arapi, to baš i nisam shvatala. Kada je Hitler počeo da osvaja, slušala sam starije kako pričaju o tome. Tada još nisam čitala novine jer su stariji smatrali da se u novinama piše o stvarima koje devojčice ne treba da znaju.

Znala sam šta se dešavalo u Varšavskom getu. Moja mama je plakala kada je o tome čitala u novinama. Sve mi je ispričala, mada je prvo morala da mi objasni šta je to geto. Znala sam i da se Hitlerova teritorija sve više širi i da se približava Jugoslaviji. Moji roditelji su shvatili da će u zemlji biti rata. Tata je dobio poziv za vojsku.

U vreme bombardovanja Beograda, jedna od maminih sestara je bila sa nama. Sledeće večeri smo pobjegli u Mali Mokri Lug, selo u okolini Beograda. Spavali smo napolju kada je došao neki čovek i rekao da odemo dalje jer se sprema bombardovanje tog mesta. Kasnije su nam seljaci dozvolili da uđemo u jednu kuću. Imali su veliku sobu i kuhinju. Dosta ljudi su pustili u tu sobu u kojoj je bilo nekoliko kreveta. Sedeli smo na krevetima zgurani da bi bilo mesta za što više ljudi. Spremili su nam i nešto hrane. Tamo smo ostali nekoliko dana i vratili se u Beograd.

Zatekli smo spaljen krov naše kuće. Susedna kuća je bila potpuno uništena. Još uvek se osećao dim i prašina u vazduhu. Mama i njena sestra su raspakovale stvari i njima napunile torbe. Negde nije bilo krova na kući, negde pola kuće a negde kuće uopšte nije bilo. Na nekim mestima je gorela vatra. Sa nama u kući nisu živeli Jevreji, niti ih je bilo u našoj okolini. Telefone su imali samo bogati ljudi, tako da nismo bili u vezi sa Jevrejima već samo sa Srbima koji su nam bili komšije. To je bilo četvrtog dana rata.

Mama i njena sestra su bile osobe vezane za porodicu i želele su da se vrate tamo gde su im bili otac, braća i sestre. To je bio razlog zbog koga su želele da idu u Sombor. Tada je most još uvek postojao pa smo naručile kočije koje su nas dovezle do Zemuna. Kočijaš dalje nije hteo da ide. Voz za Sombor nije radio. U međuvremenu je otoplilo. Mama i njena sestra su polako izbacivale iz torbi ono što su mislile da je suvišno. Torbe su bile preteške i one nisu mogle da ih nose.

Uhvatile smo voz do Crvenke. Odande voz dalje nije išao.

Crvenka je bila nemačko selo. Ostale smo na železničkoj stanici jer smo tamo imale gde da sedimo. Na sreću, znale smo mađarski i međusobno smo pričale na mađarskom kada su nam prišli Nemci i pozvali da dođemo kod njih kući. To su bili lokalni stanovnici nemačke nacionalnosti koji su živeli u Bačkoj. Pustili su nas u kuću. Bile smo nas tri – mama, njena sestra i ja. Dok smo spavale u njihovoj spavaćoj sobi, oni su u kuhinji šili nemačku zastavu. Moja mama je smislila priču da je udovica i da je bila u jednoj bogatoj porodici u Beogradu gde je iznajmljivala stan. Rekla je da smo mi Mađari koji se vraćaju svojim rođacima u Sombor.

Čini mi se da nas nisu ni pitali ko smo. Znale smo da moramo što pre da odemo iz te kuće. Krenule smo pešice prema Somboru i na putu srele mađarsku vojsku. Mama je srela jednog tatinog druga koji je imao motor sa dodatnim sedištem sa strane. Njemu su javili gde smo pa je došao po nas tim motorom i dobacio nas do Sivca, gde je živeo i radio kao trgovac. Bile smo kod njih danima. Njegova žena je bila Mađarica.

Posle nekog vremena smo stigle u Sombor. Došla sam kod dede, gde su bili i ostali rođaci. Svi su me mazili i pazili. Ja sam bila jedino dete jer niko drugi od braće i sestara nije bio venčan osim moje mame i jedne njene sestre koja je živela na Kubi. S obzirom na to da sam znala mađarski, nije mi bilo teško da idem u mađarsku školu.

Tata je imao veoma bogatog rođaka u Subotici koji je imao ćerku godinu i po dana stariju od mene. Ne znam kako je moja mama uspostavila kontakt sa njima. Znam da me je ta porodica pozvala da živimo kod njih. Rekli su da će mi platiti troškove školovanja.

Nije mi bilo baš najbolje i prilično sam patila. Što se škole tiče, tu nije bilo problema, ja sam iz somborske prešla u subotičku gimnaziju. Znala sam mađarski, malo lošije mi je išao pravopis, ali mi je mama dosta toga pokazala i to sam brzo shvatila. Bio je kraj školske godine.

U Somboru je mama bila u kontaktu sa ostalim Jevrejima. Pokušavala je da pronade tatu preko Švajcarske, preko Crvenog krsta i uspela je da dođe do njegove adrese. Znala je da je u mestu koje se zove Ševi, blizu Trier. Zatim mu je napisala pismo na koje je on odgovorio i tada su počeli da se dopisuju. Ja sam mu takođe pisala pisma.

U Somboru je bilo mirno. Stariji nisu hteli preda mnom da pričaju o opasnostima. Deda je jednom nedeljno išao u kafanu da čita novine, a

postojala je poslastičarnica u koju se išlo subotom ili nedeljom, gde su išle i žene. U suštini se ništa posebno nije promenilo. Naš rođak je pobegao iz Banata. U Debeljači je imao zubarsku ordinaciju i dosta radio sa zlatom. Rumunski seljaci su voleli da plaćaju zlatom umesto novcem. Naš rođak je prihvatio takav način plaćanja pa je u svojoj torbi imao pregradu u koju bi stavio zlato i prekrio ga majicama i drugim stvarima. Morao je da pređe Tisu da bi iz Banata došao u Bačku. Skeledžiji je rekao da mu je otac bolestan i da ide da ga poseti, da se brzo vraća i da zato ima tako malu torbu sa sobom. Platilo je skeledžiji i uspeo da pređe u Bačku. Ispričao nam je šta se dešavalo u Beogradu dok još nije pobegao. Njegova majka je bila u Somboru, vlasnica zgrade u kojoj je živela moja porodica. Ispričao je da su na Sajmištu pucali u njega, da su ubijali... Saznali smo i za raciju u Novom Sadu 1942. godine. Posle tog događaja u Novom Sadu prestali smo da jedemo rečnu ribu.

Tada sam bila u Subotici. Ljudi su pričali o tome, znala sam šta se dešava ali nisam shvatala suštinu. Bila sam devojka koju su učili da ne treba mnogo pitati. Posebno zato što rođaka mojih roditelja nije bila prijatna žena i što sam za nju bila stranac, jer sam se rodila i živela u Beogradu.

Jednog dana sam dobila poziv da dođem u odeljenje za kontrašpijunažu. Imala sam četrnaest godina. Bila sam iz drugog regiona, nije mi bilo mesto u Mađarskoj. Moja mama je takođe dobila poziv, sa tom razlikom što sam ja rođena u Beogradu, a ona u Mađarskoj, pre Prvog svetskog rata. Žena tatinog rođaka je pošla zajedno sa mnom pošto sam se ja veoma bojala. Naišla sam na čoveka veoma neprijatnog. Vikao je na mene. Kasnije, s vremena na vreme, morala sam da dolazim kod njega da se prijavljujem i odgovaram na pitanja koja mi je postavljao. Tada sam počela da osećam antisemitizam. To su bila pitanja: zašto sam tamo i kako sam došla, na šta sam odgovarala da je moja mama Mađarica i da, iako smo živeli u Beogradu, mi smo se uvek osećali Mađarima. Naglašavala sam da govorim mađarski i pevam mađarske patriotske pesme. Suština moje priče je uvek bila da smo mi veliki Mađari koji su samo živeli u Beogradu. Imala sam neku potvrdu koju sam morala svaki put da donosim i pokazujem.

Za Roš Hašana, Jevrejke nisu išle u školu. Kada smo narednog dana došle, naša razredna, Mađarica ispričala nam je šta se za to vreme dešavalo u školi. Jedna od nastavnica je iskoristila tu priliku i napravila novi raspored sedenja u razredu po kome smo mi bile grupisane na

jednom mestu. Meni je bilo dobro što smo sve bile zajedno. Bilo nas je šest ili više i nije nam smetao novi raspored, ali smo već počele da osećamo antisemitizam nastavnica. Moja drugarica, koja sada živi u Tel Avivu, bila je dobra u gimnastici, a dali su joj negativnu ocenu iz tog predmeta. Mene, koja sam stvarno znala veoma dobro da slikam, oborili su na likovnom. Mojoj rođaci u starijoj generaciji dali su manju ocenu iz vladanja.

Godine 1944, polovinom marta, Nemci su okupirali Mađarsku. Mama nije želela da dalje budem u Subotici pa sam se vratila u Sombor.

Nisu mi dali da izlazim na ulicu. Pored nas je živela jevrejska porodica čiji je sin, preko krova, dolazio do nas tako da sam imala neke kontakte sa ljudima. Polako smo saznavali da odvedu Jevreje iz Sombora. U očajanju, mama je predložila da se obesimo u drvarnici. Nije htela da nas odvedu u logor. Odgovorila sam da imam šesnaest godina i da želim da živim. Ona je znala ono što meni nisu hteli da kažu, da kada odvedu Jevreje, ti Jevreji se ne vraćaju. Čula je da postoje logori u kojima se naporno radi ali nije znala da u njima ubijaju Jevreje. Već je bilo porodica u Somboru koje su kolektivno izvršile samoubistvo.

Počelo je sa žutim trakama koje smo morali da nosimo. Odmah zatim su počeli da odvedu Jevreje. Najpre muškarce, prvenstveno bogatije. Dok su Mađari upravljali, Jevreji su morali da obavljaju određene fizičke poslove – ali ih nisu odvodili. Nisu odlazili van grada ili van Mađarske. Obavljali su poslove koje su im izmišljali samo da bi nešto radili. Na primer, prenošenje zemlje sa jednog mesta na drugo ili trčanje ili... Moja tri ujaka su radili takve poslove i bili teško kažnjavani. Mađarski oficiri nikada nisu bili zadovoljni njihovim radom.

Došli su i po nas. Bilo nam je zabranjeno da poneseo torbe. Naše komšije, Nemci, stajali su na ulici i smejali nam se. Prvo su nas okupili u školi a kasnije odveli u Baju. Tamo su nas prvo smestili u neku fabriku cigala. Mada smo bili jako stisnuti, nije bilo dovoljno mesta. U svakom slučaju, bili smo zajedno i to je bilo dobro. Ali, deda je dobio proliv. Odveli su ga u ambulantu tako da više nije bio sa nama. Ni kada su nas kasnije prebacili u geto, nije bio sa nama.

U getu su nas smeštali u porodice. U Baji su uglavnom bile žene sa decom. Mi smo došli u porodicu u kojoj je bila žena sa sinom. Oni su imali malu, jednostavnu prodavnicu. Dobile smo sobu. Mama i ja smo spavale na istom kauču. Domaćica nam je davala i da jedemo.

Mojoj mami je sve to bilo veoma neprijatno, plakala je zato što mora da živi na račun druge žene koja se prehranjuje tako što drži malu prodavnicu. Posle nekoliko dana ubacili su nas u vagone i krenuli smo na put.

Kada smo u Austriji stigli do mesta koje se zove Genzerndorf (Gänserndorf), dali su nam da izađemo iz vagona u kojima smo bili stisnuti jedni uz druge. To su bili vagoni za prevoz stoke, nisu imali ni wc ni bilo šta drugo. Sa nama su bile žene sa malom decom. Imali smo nošu tako da smo se dogovorili da svaki put kada žene obavljaju malu nuždu u posudu, muškarci zatvore oči i obrnuto. Nismo imali ni hrane ni pića ali se ne sećam da sam bila gladna ili žedna, nisam to doživljavala kao patnju. Moj dečko je bio pored mene i meni je bilo dobro. U Genzerndorfu su nam rekli da ko hoće da ostane i radi težak fizički posao u polju, ode na jednu stranu. Mama i njene sestre su se složile da ostanemo i radimo na poljima, ali je najstarija sestra rekla da ne možemo da ostavimo dedu, koji je tada imao 77 godina, jer neće imati ko da mu dá šolju čaja, da brine o njemu. Vratile smo se u voz i stigle u Aušvic. Pre toga, nekoliko ljudi je umrlo u vagonu. Bilo je i onih koji su se jedva držali na nogama i onih koji su padali u nesvest. Putovali smo 4–5 dana.

Po danu smo stigli do logora. Otvorili su vagone. Mrtve su stavili na zemlju, a nama su rekli da se poređamo u redove od po petoro. Nas je bilo šestoro. Pošto nas šest nije moglo da bude u redu od po pet, stala sam u red sa najstarijom tetkom i još nekim ljudima, a mama i druge sestre sa komšinicom i tako ih je bilo pet. Moja najstarija tetka je izgledala starije. Bila je mršava i veoma se bojala za svog oca. Kada smo došli do Mengelea, mojoj tetki je pokazao da ide levo. Ja sam za njom takođe otišla levo jer sam se držala za nju. Pored Mengelea je stajao jedan mladi vojnik. Povukao me je za ruku i prebacio u desni red. U suprotnom bih otišla u gasnu komoru zajedno sa najstarijom tetkom. Tako sam ostala sa mamom i njenim ostalim sestrama. Sve se odvijalo munjevito, nismo znali šta znači razdvajanje u levu i desnu stranu. Sve vreme nemački vojnici su nas tukli, vikali na nas, uzvikivali „los, los“ (ajde, ajde) i „schnell, schnell“ (brzo, brzo).

Još pre nego što se voz zaustavio, iz vagona smo videli ljude bez kose, obučene u odeću na štrafte. Dovikivali su nam da pogledamo dim koji je dolazio iz krematorijuma i da ćemo i mi ubrzo završiti tamo. Mama je rekla da smo stigli u ludnicu i da ovi ljudi nisu normalni. Nakon što su sproveli selekciju, odveli su nas do tuševa. Tamo smo morali da se skinemo goli. Pored žena bili su i muškarci. Za mene, koja

sam tada imala šesnaest godina, to je bilo užasavajuće. Sve vreme sam se skrivala iza mame.

Posle su nam odstranili dlake sa svih delova tela. Ostala sam sa mamom i njenim mladim sestrama. Majke sa bebama koje nemaju šanse da prežive i starije ljude odmah su slali u krematorijum. Posle su nas dezinfikovali i okupili napolju. Već je bio mrak. Dobili smo odeću. Ja sam dobila majicu koja se kasnije pocepala tako da mi je pola grudi virilo. Tamo su radili i Poljaci pored kojih sam sa tom pocepanom majicom morala da prolazim, što mi je bilo veoma neprijatno. U početku sam nosila tu majicu i nekakvu suknju, ništa drugo osim toga nisam imala na sebi.

U početku smo imale menstruaciju. Posle dva meseca, više ne. Meni nije bilo jasno zašto mi se stalno spavalo. Prve večeri, kada su nas smestili u barake, kreveta još nije bilo. U sredini je bila neka peć na kojoj se moglo sedeti. Sela sam pored mame. Jedna od tetaka je stajala pored nas a mama mi se obratila rečima: „Gospodine, da li biste, molim vas, mogli malo da se pomerite“. Mama mi se obratila sa „gospodine“ jer me nije prepoznala, onakvu bez kose. Odgovorila sam da sam to ja, na šta je ona počela da plače, uz reči: „Dokle sam došla kada ne prepoznajem sopstvenu ćerku?!“

Još pre nego što smo ušli u barake, mladići koji su bili sa nama odvojeni su na drugu stranu ograde. Dovikivali smo se i tako se ispostavilo da je moj dečko tamo. Rekao mi je da dođem ispod svetla da me vidi. Bila sam naivna i došla. Kada me je video, počeo je da se smeje i da mi govori da je bolje da se sklonim da me ne gleda pošto sam bez kose. Jadno sam se osećala. Na svu sreću, nisam mogla da se pogledam u ogledalo. Nije čudo da me mama nije prepoznala u mraku pa mi se obratila sa „gospodine“.

I sama odeća je bila užasna. Poljakinje, koje su bile tamo duže vreme i koje su bile zadužene da vode računa o barakama, ispričale su nam šta se dešava. Rekle su da su majke sa decom i stariji spaljeni i da je to dim koji vidimo. Nismo verovala da je moguće da se tako nešto dešava. Neki su nam govorili da su prebačeni u logor za stare i decu. Govorili su da su ti logori bolji, da oni tamo dobijaju da jedu i da se tamo brinu o njima, da su svi koji su stavljeni u levu kolonu sada u logoru sa mnogo boljim uslovima. Naravno da je bilo i onih koji su govorili istinu o ljudima koji su selekcijom otišli levo, ali mi smo hteli da verujemo onima koji su nam pričali drugačije.

Bile smo u C lageru, baraci 23. To je bio češki logor. Potom su nas premestili u baraku B2, gde smo bile nekoliko nedelja. To je bila veoma velika baraka sa peći u sredini. Svaki put smo za celapel stajale satima, a nekada smo i klečale. Takođe, morale smo da dignemo ruke gore i da ih tako držimo, za kaznu. Mami je bilo teško, tada je imala već 44 godine. Za hranu smo, za nas pet, dobile jednu posudu.

Kada su nas prebacili u baraku B2, dobila sam temperaturu. Prebačena sam u baraku za bolesne. Tada nisam znala da je to bilo opasno za mene. Mengele je došao i napravio selekciju. Odvojio je mršave. Mene nije odvojio jer sam bila nešto razvijenija za svoje godine, to sam tek kasnije shvatila. Videla sam žene koje su našle crvene cigle sa kojih su uzimale prah i stavljale na obraze pre selekcije da bi izgledale zdravije i bolje. Mengele nas je pregledao. Jedna žena mu se obratila i rekla: „Doktore, mi smo gladne“. On se osmehnuo i rekao da može da grize drvo ako je gladna, jer su kreveti bili od drveta. Još jedna žena mu se obratila rečima da je ona žena nekog doktora iz Subotice. Mengele nije obraćao pažnju na njene reči. Ja mu se nisam obraćala. Mengele je bio visok i zgodan, markantan. Ipak, znale smo da bi njega trebalo da se bojimo...

Dok sam bila u baraci za bolesne, bila je Roš Hašana. Moja mama je, ni sama ne znam na koji način, uspela da nabavi kašiku ili manje meda. Tamo je parče hleba vredelo kao novac, hlebom su se kupovale stvari tako da je moguće da danima nije jela da bi sačuvala hleb i njime kupila med. Kroz prozor mi je dodala kašiku meda – i to je bio poslednji put da sam je videla!

Kasnije su me ponovo premestili u baraku sa Česima. Ponovo sam se razbolela i ponovo bila u bolnici, samo što je ovog puta to više ličilo na bolnicu. Tamo je bila doktorka koju sam poznavala iz Subotice. Ljudi su imali dijareju, tifus i razne druge bolesti. Pojedinci su dobijali beli hleb, što je bilo nezamislivo. Ja sam imala neku običnu dečju bolest koju je doktorka iz Subotice nazivala morbile (male boginje). Pored mene je bila devojčica od dvanaest godina koja je imala skoliozu. Ona je bila iz Poljske. Sa mnom je bila i žena iz Poljske sa detetom od 4–5 godina. Govorila je da bi, da nije imala dete, skočila iz voza koji ih je dovozio za Aušvic i na taj način se spasila.

Došao je Mengele da izvrši selekciju. Šapnula sam devojčici da se sakrije da je Mengele ne bi video, ali smo sve morale da gole stojimo pred njim kako bi nas dobro pregledao. Tada je toj devojčici, koja se

zvala Sala, bio kraj. A drugu devojčicu od samo par godina, koja se zvala Rena Mona, uzeo je, izvadio iz džepa bombonu i dao joj. Mene je upitao: koliko imam godina. Rekla sam da imam osamnaest godina pa me nije uputio u krematorijum. Tada smo već znali da postoji krematorijum, da spaljuju ljude.

Još kada smo stigli, videli smo mnogo mrtvih. Nisu mogli sve u isto vreme da spale pa su ih nabacali na jednom mestu tako da smo sve vreme osećali smrad mrtvih i dim iz krematorijuma. Na početku smo mislili da su ti ljudi mrtvi zato što su bili bolesni, nismo znali kako su umirali i zatim spaljivani. Govorili su nam da su to ljudi koji su bili sa nama u transportu i da smo i sami videli koliko je tada ljudi umrlo.

U životu je ostala i moja dobra drugarica Dina Remer. Bile smo veoma gladne. Dok smo bile u Aušvicu, pričale smo kako ćemo posle rata biti velike devojke. Mama mi je rekla da ćemo ići u operu, na balet i sve druge priredbe. Pričale smo o tome kako će mi mama kupiti bele dugačke rukavice koje ću nositi kada budem išla u operu. O takvim stvarima smo pričale i maštale.

Imale smo još jednu drugaricu, dve godine mlađu od mene, malo debeljuškastu. Kada je počela da mršavi u logoru, gledala je na svoju senku i govorila da će posle rata moći da nosi haljine sa debelim kaišem koji bi isticao njene kukove. Tada smo bile devojke i nismo pričale o politici i tome kako je nastao svet.

Većina devojaka bila je starija od nas. One mlađe odmah su odvodili u gasne komore. Ujutro smo dobijale neku tečnost koju su nazivali čaj. Tada smo imale celapel (prebrojavanje). Posle celapela morale smo da idemo do kuhinje, koja je bila veoma daleko, i donesemo velike posude sa čajem. Tu su se svi gurali, penjali jedni na druge da bi dobili tu tečnost. Ja to nisam želela da radim, govorila sam da nisam dovoljno žedna. Nakon toga nismo radili ništa. Postojala je baraka sa česmama u koju smo ponekad išli da operemo ruke i da se umijemo, ali se nismo kupali. Vreme smo provodili sedeći i pričajući. Nismo imali šta da radimo. Uveče smo ponovo imali celapel koji je trajao satima i nakon toga smo dobijali parče hleba sa još nečim. Nekada je to bila salama, nekada džem, bar su oni to tako nazivali jer to svakako nije bilo to. Nekada su davali ubuđali sir. Neki su to jeli i govorili da je ukusan, da ga jedu i Francuzi. Ja ga nisam jela.

Kada su me prebacili u drugu baraku, više nisam imala nikoga svog. U baraci nikoga nisam poznavala. Jela sam hleb i supu. Nekada

je u toj supi bilo veoma čudno roze meso. Govorili su da je to meso od beba. Nikada pre i nikada posle nisam videla takvo meso i nisam sigurna šta je to bilo.

Dali su nam i sapun sa užasnim mirisom. Na njemu je pisalo „Reine Jüdische Seife“, što znači: „Čist jevrejski sapun“. Ni u to nismo verovali, ali je i to bila surova istina kao što je i roze meso najverovatnije bilo meso ubijenih beba. To meso su nam retko kad davali ali, kad jesu, ja sam ga jela. Tada nikako nisam mogla da poverujem da je to meso od beba. Dok sam još bila u logoru C, u bloku 23, bila sam sa jednom trudnom ženom. Trebalo je da se porodi i mi smo je položili pored kreveta gde je bilo dovoljno prostora. Došla je doktorica, stala pored nje i, pre nego što je dete izašlo, rekla nam da nam je svima zabranjeno da to gledamo. Beba je izašla bez plača, bez pokreta. Ona ga je jednostavno udavila i rekla da se dete rodilo mrtvo. Žena koja se porodila kasnije je bila sa mnom na mestu gde sam radila. Zvala se Marija Rajh, bila je iz Mađarske. Doktorica je takođe bila Jevrejka iz Mađarske.

Nije bilo teško ugušiti tek rođeno dete. Porodilja je kasnije veoma patila, imala je krvarenja. Kada su me premestili u baraku u kojoj nisam nikoga poznavala, zastala sam pored ulaznih vrata. Odozgo sam čula priču na mađarskom o tome da sam došla kod njih u baraku. Jedna žena mi se obratila pitanjem da li govorim mađarski. Odgovorila sam potvrdno, posle čega su me pozvale da dođem gore kod njih. Ona je postala moja „lager mama“. Bila je žena zubara iz Budimpešte i zvala se Gabrijela Vidor. Nas dve smo bile skoro do kraja zajedno. Od jakne koja mi je bila predugačka, odsekla je deo i od toga sašila rukavice i kapuljaču kako bih imala šta da nosim po zimi. Nakon kratkog vremena od kako sam joj se pridružila, 31. oktobra su nas odveli iz Aušvica.

Prethodno su nas odveli do tuševa. Na sreću, to su bili tuševi sa vodom. Nakon toga su nam dali odeću, nešto topliju od prethodne. Ja sam dobila majicu, neku haljinu i jaknu bez postave. Odveli su nas do Bergen-Belzena. Tamo sam, u nadi da ću pronaći svoju mamu, išla od barake do barake i gledala ko je u njima. Tada sam našla Dinu Remer, ali mamu, naravno, nisam. Nama je u Bergen Belzenu bilo bolje nego u Aušvicu. Bilo je manje celapela, manje surovosti. Vozom smo 31. oktobra krenuli iz Aušvica i putovali 3–5 dana. Kada smo stigli, još uvek nije bilo tifusa.

Hodale smo šumom, mogla sam da vidim drveće. U Aušvicu nije bilo ni drveća, ni ptica, ničega! Prošle smo pored neke zgrade. Zamisljala sam sebe u toj zgradi, u braon haljini, kako u trpezariji, pored dugačkog stola, lepo postavljenog, čekam goste, svog budućeg muža ili neke druge goste. Sebe sam zamišljala kako izgledam prelepo u braon haljini! To je ono što mi je prolazilo kroz glavu, tačno se sećam svakog detalja tih misli, misli devojke od šesnaest godina!

Kada smo stigli u logor, bile smo smeštene u jednoj velikoj baraci. Sve vreme pričale smo o hrani. Svaka od nas je pravila jelovnik za taj dan. Tako smo provodile vreme, svaka je pričala o tome šta će, navodno, kuvati tog dana. Stvarno se ne sećam šta sam tada sanjarila da kuvam, ali je meni starešina naše barake rekla da se vidi da sam, prema tome kako pričam, iz dobre kuće.

U Bergen-Belzenu nije bilo selekcije i mučenja. Kasnije su moju „lager mamu“ i mene, sa još nekoliko njih iz istog reda kreveta, odveli u Braunšvajg. Tamo smo počele da radimo na obradi zemlje. Bilo nas je 400 do 800 žena. Smestili su nas u jednu štalu, na kraju grada, levo od ulice Volfenbuteler.

U početku nam je bilo dobro, jer su nam stavili slamu na pod pa je bilo toplo i mekano. Rano ujutru smo odlazile na prilično težak posao. Prolazeći, videle smo koliko je grad razoren i to nam je ulivalo nadu. Prvog dana kada su nas vodili kroz grad, meštanke su sa prozora svojih kuća počele da nam bacaju hleb. Bile smo jako mršave, odsečene kose, nosile smo alat na ramenima. Bilo je jasno da smo u zarobljeništvu. Sledećeg dana, kada smo prolazile, svi prozori bili su zatvoreni i niko ništa nije bacao. Zabranili su im.

Na početku smo nekako i gurale, ali smo vremenom imale sve manje snage. Ona slama koju su nam bacili više je ličila na blato nego na slamu. Pojavili su se insekti, bile smo pune vašaka i buva. Ujede nisam toliko osećala, ali ono što jesam jeste prljavština. Svake večeri sam, do trenutka kada su gasili svetlo, stajala ispod svetla i tražila gamad po odeći, pokušavajući da je uništim. Time sam se zanimala, to je bila moja igra – traženje vašaka u kosi i buva po odeći.

Bile smo raspoređene u dve štale. Tačno je bilo nekoliko velikih posuda iz kojih su konji pili vodu. Osim toga nije bilo ničega. Napravili su nam WC – u stvari, samo iskopanu rupa preko koje je bila postavljena daska. Rupa se brzo punila. Jedna žena je upala unutra i udavila se!

Stražari, Nemci, nisu bili u uniformama već u civilu, sa trakom oko ruke. Jednog dana je došao jedan od njih, prema odeći se moglo videti da je bio na višoj poziciji jer je imao zimsku jaknu od krzna. Naredio mi je da sklonim neko kamenje sa gomile. Kada sam digla kamenje, ispod je bila velika crvena jabuka! Podelile smo tu jabuku, mislim da je svaka dobila pola zalogaja. Ali, makar i toliko... Sa nama je bila neka devojka koja je govorila da ima veliki dijamant. Verovatno ga je sakrila unutar sebe. Počela je da razgovara sa jednim od stražara i, u jednom trenutku, samo je nestala. Najverovatnije da joj je taj stražar pomogao da pobjegne a ona mu je zauzvrat dala dijamant. Stražar je potom izmislio priču da je umrla ili da je i ona upala u rupu od WC-a i ugušila se.

Dolaskom zime, postajalo nam je sve teže. Bilo je veoma hladno. Nekada smo u podrumu nalazile krompire, koje smo jele, poluskuvane od vreline bombardovanja. Na putu od logora ka gradu bile su kante za smeće. Neke žene su preturale po kantama i nailazile na koru od krompira koju su jele.

Marija Rajh, žena koja se porodila, imala je sve vreme krvarenje od porođaja. Rekla je da joj je teško da ide da radi. Zvali su doktora. Iskoristila sam tu priliku i rekla da imam bolesno srce i da ni ja ne mogu da idem da radim. Tada me je Nemica stražarka tako udarila da sam izgubila svest. Kada sam se povratila, bila sam na podu.

Doktor koji je došao bio je mlad. Pregledao me je i potvrdio da imam bolesno srce i da ne treba da idem na rad. Marija Rajh je rekla da se porodila u Aušvicu i da otada sve vreme krvari. Doktor ju je pitao da li ima nešto u šta krvari. Odgovorila je da ima krpu koju je on zatražio da mu da. Nakon što je pomirisao krv sa krpe, rekao je da ni ona ne treba da ide da radi. Ipak, i mene i nju su kroz nekoliko dana naterali na rad.

Ujutro su dolazili nemački vojnici i uveče nas vraćali u štalu u kojoj smo bile zaključane. Za Božić smo dobile salatu od krompira, u kojoj je bilo i ribe, i parče mesa koje je bilo veoma ukusno. Inače smo dobijale nešto što se zvalo supa i parče hleba. Nosile smo cipele od drveta od kojih sam dobila rane po nogama.

U februaru, kad god smo čule sirene, mi smo se radovale i nadale. Bombardovalo se, ali se nismo plašile.

Braunšvajg se nalazi u zapadnom delu Nemačke. Odatle su nas odveli u mesto koje se zove Vatenštat, gde je bila bolnica u kojoj smo

spavale na pravim krevetima, sa dušecima, jastucima i pokrivačima. Prethodno, odveli su nas na dezinfekciju. Na mestu gde su nas dezinfikovali bila je nacrtana mrtvačka glava. Neki su to shvatili kao znak da nas odvede u gasne komore pa su počeli da viču. Mene to kao da nije doticalo. Bilo mi je svejedno da li će me odvesti u smrt ili ne. Dospela sam u stanje apatije. Uzeli su nam odeću i dali novu. Pitali su ko ima proliv. Na sreću, nisam ga imala tako da sam verovatno i zbog toga ostala u životu.

U tom mestu imali smo prostoriju sa tuševima, lavaboe sa česma-
ma, ponovo smo bili u životu. Naravno, tople vode nije bilo ali smo
mogle da se operemo. Imale smo i prozor u kojem smo mogle da se
ogledamo. Kosa mi je već malo porasla.

Tamo je počela neprijatna priča sa mojom „lager mamom“. Moj
hleb je počeo da nestaje. Počelo je još u Braunšvajgu. Tada sam misli-
la da neko dolazi noću dok spavam, da su gladni i da krađu hleb. Mene
su učili da ne pojedem sve odjednom i da jedan deo čuvam za jutro.
Ali, ujutro više nije bilo tog parčeta hleba! Moja „lager mama“ i ja smo
spavale u istom krevetu, a u krevetu do nas jedna devojkica iz Slovačke.
Sa njom sam uspevala da komuniciram tako što je ona pričala na slo-
vačkom a ja na srpskom. Kada je „lager mama“ jednom otišla u WC,
Slovakinja mi je rekla da, kada odlazim u WC, Gabrijela jede moj hleb.
Uvek mi je govorila da ima ćerku od sedam godina koja se zove Eva,
i da ona mora da ostane živa zbog nje. Ali, da ostane u životu na moj
račun... Verovala sam Slovakinji jer nije imala razloga da laže a meni
je hleb nestajao. I zato „lager mami“ ništa nisam rekla. Samo sam uve-
će uvek pojela hleb do kraja. Najsigurniji je bio u mom stomaku.

Još dok smo bile u Aušvicu, čule smo da su Rusi pokušali da ubiju
Hitlera. Došle su nam u ruke novine iz kojih se videlo da ima i onih
koji su protiv Hitlera. U aprilu je već bio kraj rata. Svaki put su nas
odvodili sve dalje i dalje da Rusi, Britanci ili Amerikanci ne mogu da
nas spasu. U početku su nas odvodili vozom koji je bio u potpunosti
otvoren. I dalje nas je bilo oko 400 u grupi. Nekada smo iz daljine čule
gruvanje topova, što je za nas bilo kao muzika.

Jednog popodneva došao je muškarac koji nije bio u uniformi, ali
je imao na ruci traku sa kukastim krstom. Besno je šetao ulicom i, u
jednom trenutku, počeo da viče kako se on rodio u toj ulici i kako je
čitav svoj život tu živeo a sada ne prepoznaje sopstvenu kuću. Kuća
mu je bila delimično srušena i to je bio znak da ima nade za nas.

Iz Vatenštata odveli su nas do logora u Ravensbriku. Tamo su nas stavili u barake sa Ruskinjama i Poljakinjama, nejevrejka. Tamo se desilo čudo: samo su Jevrejke dobile pakete pomoći. A u paketu: nes kafa i mleko u prahu, cigarete, čokolada i konzerve sa svinjskim mesom sa jabukama. Ruskinje i Poljakinje su odjednom postale fine prema nama. Posebno su tražile cigarete. Počele smo da jedemo mleko u prahu sa kafom i od toga dobijale proliv. Čokoladu sam sačuvala za onoga ko me oslobodi.

Posle nekog vremena su nas i odande odveli. Sve vreme smo gledale avione. Nama su izgledali kao zlatne ribice, radovale smo se tim prizorima. Dosta su visoko leteli i mi smo ih pozdravljali. Vikale smo im „Zdravo, Tomi!“. Bilo nam je drago da čujemo sirene jer smo znale da tada bombarduju neko mesto u Nemačkoj. To su bili trenuci radosti.

U Ravensbriku smo bile kratko. Tamo mi se desilo nešto čudno. Došla je jedna od Nemica, stražarka, izdvojila me i rekla da pođem za njom. Dugo smo hodale i već izašle iz logora kada je stala i rekla da tu ostanem i da je čekam. Dugo sam čekala ali se ona nije vraćala. Odlučila sam da se vratim u logor. Šta je time htela, ne znam. Vratila sam se u logor i videla da je tamo nema.

I odatle su nas odveli otvorenim vozom. U svakom vagonu bila su po dva SS vojnika. Noževima su skidali SS oznaku sa kapa i odeće. To je bio znak da se rat bliži kraju. Kasnije su počeli da nas preseljavaju pešice. Pored nas su išli čuvari sa psima, vojnici sa oružjem i žene sa psima. Pešačile smo po ceo dan, a noću spavale na zemlji.

Tako smo se jednom zaustavile između dva sela. Meni je bilo dosta pešačenja, bila sam umorna i slaba. Rekla sam da ne mogu dalje, a znala sam šta se dešava onima koji ostaju. Više nisam imala snage. Dve drugarice iz Jugoslavije su me nagovarale da nikako ne radim tako nešto, da ne odustajem jer će pucati u mene. Odgovorila sam da me nije briga. Stvarno me nije bilo briga i odglumila sam da padam na putu. To se desilo poslepodne. Došla je Nemica stražarka, izvadila pištolj i uperila ga meni u glavu. Tada je došla i druga Nemica i rekla joj da me ostavi, „jadnu staricu“, tako da stražarka nije pucala. Verovatno sam izgledala kao starica.

Oni drugi su nastavili da pešače a ja sam ostala. Ušla sam u neku jamu da odspavam, da se odmorim. Imala sam cipele od drveta, zatvoreničku odeću na pruge koja je imala džepove. U džepovima sam imala američke cigarete i čokoladu.

Ležala sam pored jame, noga je nekako virila napolje i mogla se videti moja cipela. Dolazili su italijanski vojnici. Jedan od njih je video moje cipele i prišao. Kada je pokušao da mi skine cipele, pomerila sam se. On se uplašio, uzeo krst u ruku i počeo da viče: „Mama mia!“ Mislio je da sam mrtva. Kada sam se pomerila, on je odskočio. Odjednom su mi se pridružile dve Ruskinje. Došle su pešice. Kako su se i zašto tu našle, ne znam. Nisam ni pitala niti me je interesovalo. Tada je došao nemački vojnik i pitao: zašto smo tu umesto da uđemo u selo. Pričala sam sa njim jer Ruskinje nisu znale nemački. Rekla sam da se ne usuđujemo da uđemo u selo, na šta je on odgovorio da ne brinemo i da slobodno uđemo. Na putu nam se pridružio jedan mladić iz Belgije. Imao je 22 godine. Ispričao je da njegov otac ima fabriku za proizvodnju aparata za bolnicu.

Zajedno smo ušli u selo i seli pored nekih zgrada. Počela sam da razgledam dvorište i gledam čega i koga ima u njemu. Tada sam srela vojnika Vermahta. Videla sam da je u kokošinjcju skupio jaja. Rekla sam mu da imam američke cigarete i da bi ih menjala za jaja. Složio se. Sedeli smo u dvorištu kada su došli vojnici i doneli minobacač. Pucao je. Sedeli smo i posmatrali šta se dešava sve dok nam nisu rekli da se sklonimo jer postaje opasno. Na drugom mestu, njištao je konj. Došao je SS vojnik i, gotovo zaplakavši, izvadio pištolj i pucao u konja. To je za nas bilo sveže meso.

Belgijanac je odsekao parče mesa. Našli smo konzerve, nabavili vodu, iščupali par izdanaka iz zemlje i stavili meso u vodu da napravimo supu. Kasnije je došao još jedan Nemac koji je rekao da uđemo u zgradu. Odgovorili smo pitanjem: kako da uđemo u zgradu punu Nemaca? Odgovorio je da u zgradama nema nikoga jer su svi pobjegli i slobodno možemo da uđemo. Ušli smo. Ruskinje su otišle u kuhinju, a ja sam otvorila vrata spavaće sobe u kojoj je bilo mesto za kupanje. Dole je stajala kofa. Odlučila sam da se tu okupam. Nisam gledala šta se nalazi sa leve strane jer sam gledala nadesno, gde su bili krevet, orman i mesto za kupanje. Kada sam skinula odeću, ispred sebe sam ugledala strašilo sa dva velika oka, nešto užasno... dok nisam shvatila da gledam u svoj odraz!

Oprala sam se i obukla. Supa je bila napolju. Sišli smo u podrum zgrade i našli krompir, usoljenu šunku, turšije i nekoliko flaša vina i soka domaće proizvodnje. Uzeli smo delove šunke koja je bila prepuna soli i postali smo strahovito žedni. Hteli smo da uzmemo krompir, ali

nije bio kuvan. Svuda oko nas se pucalo. Tada nisam shvatala da je to nešto od čega mogu da poginem. To sam posmatrala kao nešto lepo. Kasnije sam i ja sišla u podrum.

Posle nekog vremena paljba je prestala i neko je počeo da udara o vrata. Nisu ih otvorile ni dve Ruskinje ni mladić Belgijanac nego ja. Kada sam otvorila, ugledala sam ruskog vojnika sa kapom i mašinkom. Skočila sam mu u naručje, poljubila ga i dala čokoladu. Uzeo je čokoladu i pitao nas šta se tačno dešava. Ruskinje su mu rekle na ruskom, ja sam rekla da sam Jugoslovenka. Kasnije smo se popeli u stan jer više nije bilo opasnosti. Ruskinje i ja smo otišle u kuhinju, a mladić iz Belgije je nestao. Možda je izašao na ulicu? Ko je mogao da mu veruje da nije jedan od nemačkih vojnika koji je samo promenio odeću.

Donela sam krompir i počela da ga kuvam. Tada je došao jedan od Rusa. Prvo me je gledao, a potom smo pričali. Video je da sam devojka, pitao me je koliko imam godina. Onda je otišao i vratio se sa ogromnom šunkom koja je naravno bila prilično masna i skoro da nam je došla glave, mada smo je Ruskinje i ja jele.

Jedna Ruskinja je umrla u krevetu. Pre toga mi je tražila čašu hladne vode. Otišla sam u dvorište, do bunara. Dugo sam pumpala vodu da bi bila što svežija. Ali, dok sam došla, ona je već bila mrtva. Drugu Ruskinju su odveli u bolnicu.

Nemci su počeli da se vraćaju u svoje stanove. U tom stanu je živela starija žena, gospođa Egebreht. Bila je lokalni stanovnik, i nije bila povezana sa vojskom. Tu su živeli njena ćerka Lorenc, njen sin koji je imao 17–18 godina i ćerka Anita koja je imala trinaest godina. Tada nisam znala da je ona devojčica jer su je ošišali i obukli kao dečaka, sa kratkim bermudama i nečim oko grudi da se ne bi videlo da je žensko.

Posle odlaska Rusa, u kući smo ostale baba, devojka za koju sam tada saznala da je žensko i ja. Ispostavilo se da je mlada žena, njena ćerka, bila trudna, tako da je morala da nađe doktora i da abortira.

Došla je naredba da svi stranci moraju da napuste Nemačku i da se vrate u zemlje i mesta odakle su došli. Otišla sam u komandu, gde sam rekla ko sam i kako se zovem i da sam iz Jugoslavije. Žena koja je zapisivala ono što sam govorila tako je i zapisala, ali je njena koleginica Ruskinja, koja je bila pored nje, dodala da nisam nikakva Jugoslovenka već Jevrejka.

Nisam imala organizovan transport do Jugoslavije. Nemica kod koje sam bila dala mi je jaknu i napravila kolače da imam šta da jedem

na putu do kuće. Pošla sam na put a nisam znala u kom sam se delu Nemačke nalazila. Ukrcala sam se u voz za koji nisam znala gde ide. Ono što mi je bilo bitno jeste da negde putujem. Imala sam samo potvrdu i ništa više. Nisam imala od koga da tražim pare. Nisu postojale karte, nije bilo ničega, sve je bilo u haosu. Svaki put kada je vojsci trebala lokomotiva, voz je stajao satima dok se lokomotiva ne vrati. Dok smo čekali lokomotivu, silazili smo iz voza i šetali. Prilikom jedne šetnje prišao mi je jedan ruski vojnik. Upitao je da li sam gladna, na šta sam odgovorila potvrdno. Odveo me je u neki magacin. U jednom mestu u ćošku nešto je bilo sakriveno. Imala sam šesnaest godina i nisam shvatala. On je stvarno izvadio parče hleba na koje je namazao mast i kasnije to zamočio u šećer. Kasnije je postao napasan, na šta sam počela da bežim. Tada sam shvatila da sledećeg puta ne treba da prihvatim tako nešto. Vratila sam se u voz.

Kasnije je voz opet stao. Tada sam ugledala dva jugoslovenska vojnika, koji su bili u nemačkom zarobljeništvu. Dok su prolazili pored mene, jedan je rekao drugom na srpskom: „Pazi ovu žensku, nema kosu“. Odgovorila sam da sam Jugoslovenka koja je bila u nemačkom logoru i da su mi tamo odsekli kosu. Tada su rekli: „Dete, kuda ćeš, šta radiš?“ Odgovorila sam da putujem prema Jugoslaviji, kući. Rekli su da to nije dobro i da treba da pođem sa njima. Jedan od njih me je bukvalno podigao i odvojio od voza. Rekli su da treba da pođem sa njima u jugoslovenski logor u blizini. Dugo smo hodali i nisam imala dovoljno snage. Na kraju smo stigli do nemačkog vojnog logora u kome su bili Jugosloveni. Tamo su bile četiri lepe zgrade i puno Jugoslovena tako da sam pronašla svoje prijatelje iz Subotice i Sombora. Tamo sam se prvi put posle dugo vremena izmerila na vagi. Imala sam 26 kilograma!

Iz „jugoslovenskog“ logora imali smo organizovan prevoz. Došli su po nas autobusi iz Čehoslovačke. Dovezli su nas do Praga, gde su žene smestili kod monahinja. Tamo nam je bilo dobro, mogle smo da se istuširamo i dobile smo krevete. Mogle smo da se šetamo po okolini. To mesto se nalazilo u starom delu grada.

Posle nekoliko dana došli su vozovi po nas. Moje drugarice iz Sombora i Subotice i ja došle smo u domovinu. Želela sam da dođem u Sombor jer su me iz tog grada i odveli. Nadala sam se da ću tamo naći svoju mamu, tetke, bilo koga.

Stigli smo uveče, oko osam-devet sati. Odlučila sam da uđem u prvu kuću u kojoj sam nekoga poznavala. Došla sam do kuće u kojoj

je živela mamina drugarica, Mađarica udata za Jevrejina. Ona nam je čuvala odeću, bila je veoma prijatna i dobra žena. Zakucala sam na vrata, ali je nije bilo kod kuće. Tamo je bila ćerka njene rođake, Jevrejka. Otvorila mi je vrata i ušla sam u kuću. To je bila prelepa devojka sa dugačkom kosom, rumenih obraza. Ne znam da li je ona stvarno bila toliko lepa ili je samo meni tako tada izgledala, ali znam da sam se zadivila kada sam je ugledala. Jednostavno je izgledala, bila je u spavaćici, već je bila u krevetu dok se nisu vratile njena majka i drugarica moje mame. Rekli su mi da se moj tata vratio i da je u Beogradu. Dale su mi da se istuširam i nešto da jedem.

Sutradan smo otišle da pošaljemo poruku tati koji je ubrzo došao po mene i odveo me u Beograd. Poslednji put kada sam ga videla imala sam dvanaest godina. U Beogradu je imao sobu kod dve starije žene polujevrejke-polusrpkinje.

Posle nekog vremena dobili smo, u ulici Čarlija Čaplina, garsonjeru sa kuhinjom. Tata je radio stolarske poslove po zgradama. Nije radio u svojoj struci i nije imao svoju halu za proizvodnju, ali je uspevao da zaradi koliko nam je trebalo. Kasnije su došli naši rođaci iz Subotice jer sam im poslala pismo da sam došla i da sam u Beogradu.

U Beogradu sam išla na kurs za ratom ometene učenike, ali se to meni nije svidelo tako da sam upisala gimnaziju, razred u koji sam išla pre rata. Na taj način sam i završila srednju školu kako treba, a tamo sam upoznala i svog budućeg muža, Šmuela Mihaelija. Venčali smo se dva meseca posle završene škole.

Zajedno smo se doselili u Izrael, 1949. godine. Mesec i po dana posle nas, došao je i moj otac. Kasnije sam rodila prvog sina, posle i drugog. U Izraelu smo stvorili porodicu. Niko nam nije pomagao, ni od koga nismo tražili pomoć. Znali smo da se mora raditi. Muž je morao da završi školovanje. Po završetku univerzitetskih studija radio je kao direktor gimnazije u Jerusalimu.

Imali smo dvoje dece, sada je ostalo samo jedno. Imam tri unuka od kojih su se dvojica oženili. Jedan živi u Izraelu, a drugi u Americi, u braku sa katolkinjom, Italijankom. Veoma je prijatna i dobra devojka, radi kao vaspitačica.

III

ITALIJA, ŠVAJCARSKA

Nina EŠKENAZI

PO SEĆANJU DETETA

Nina Eškenazi, devojčačko Katan, rođena je 31. maja 1938. godine u Sarajevu, od oca Šandora Katana i majke Rozike (Ružice), rođene Hajduška. Ima mlađeg brata Moska Katana (rođenog 1946), koji živi u Izraelu.

Rat su preživeli očeva majka Sara, tetka Katka, majka, otac i ona. Od očeve braće spasao se Izak s celom porodicom, a drugom preživelim stricu, Moniju, stradali su supruga Sarina i dvoje dece. Od porodice strica Pube Katana spasile su se žena Sida i kćerka Šarika. Stradale su još četiri tetke sa celim porodicama.

Nina je školovanje započela u Sarajevu i nastavila u Beogradu, u koji se porodica preselila 1952. godine. U Beogradu je radila kao referent za obradu tržišta, do penzionisanja.

Živela je u Izraelu od 1959. do 1962, gde se udala za Alberta Eškenazija. Ima dvoje dece, Ivicu i Lidiju, i pet unuka.

U porodici smo se držali jevrejskih običaja, pogotovo dok je nona Sara, tatina mama, bila sa nama. Šabat se poštovao, a za Pesah sve se pralo i čistilo, što se zvalo *hadras di Pesah*. Pošto je familija bila velika, za praznike smo dolazili jedni kod drugih i družili se. Nona je uvek stavljala meso u so da bi pre kuvanja istekla sva krv, što su zahtevali jevrejski ritualni propisi.

U petak su sva deca dolazila kod none da joj kažu „Šabat šalom“, a nonine kćeri i snahe donosile su večeru za porodicu, jer je nona živela sa mojim tatom i mamom i bilo joj je teško da spremi večeru za sve. Kod nas je dolazila brojna porodica – četiri kćerke i pet sinova.

U kući smo govorili srpskohrvatskim jezikom, dok je nona sa mamom i tatom govorila malo španjolskim – malo našim jezikom, a sa svojim prijateljicama uglavnom žudeo-espanjol. Ja sam pored none naučila žudeo-espanjol. Sećam se da bi nona govorila „In boka sirada moška no entra“ (U zatvorena usta muha ne uleće), što bi u današnjem značenju moglo da se poistoveti sa izrekom „Ćutanje je zlato“ ili „Ako ne tražiš, nećeš dobiti“. Tata je svirao harmoniku, mama je dobro pevala, svi smo pevali. Naša porodica je bila vedra, velika i složna. Nona je pevala setne sefardske pesme i nekih se i do danas sećam: „Arvulikus di jasmin“ (Drveće od jasmina), „Adio kerida“, a bilo je i mnogih drugih.

Bila sam suviše mala da bih ocenila da li je u to vreme bilo antisemitizma, ali po roditeljskim pričama, sa svima smo živeli složno. Tata je radio na dva-tri mesta, sećam se da je spominjao Binju „Lava“ koji je imao veliku trgovinu štofovima. Naime, u Sarajevu je Binjo Kabiljo sa braćom imao trgovinu „Lav odijela“.

Deda je umro 1938. godine. Svi su govorili da je bio veoma dobar i miran čovek. Kažu da moj brat Mosko mnogo liči na dedu, a nosi i njegovo ime. Deda je radio samo preko leta, prodavao voće u Predimaretu (Predimaret je muslimanska ritualna kuhinja koja se gradi uz džamiju, i bila je deo Baš-čaršije).

Porodica u žalosti na okupu; snimljeno na dan dedine smrti, 1938. godine

Početka rata se ne sećam. Ono što znam, znam po pričanju roditelja, ali se nekih događaja ipak sećam.

Iz Sarajeva smo pobjegli posle bombardovanja grada, 6. aprila 1941, i ulaska Nemaca u grad. Meni su kasnije pričali da su pedantni Nemci, kad su odvodili Jevreje, to radili po abecednom redu. Tatu je opomenuo radnik koji je takođe radio kod Binje „Lava“ da će odvoditi ljude sa slovom K. Čovek je bio musliman, zvao se Irfan, ne znam kako se prezivao. Odveo je tatu kod sebe. Tata je kod njegove porodice bio petnaestak dana, dok mu Irfan nije izvadio lažna dokumenta, sa kojima se prebacio u Mostar koji je bio pod italijanskom okupacijom. Konjic je bio granično mesto između ustaša i Italijana.

Mama, nona i ja smo ostale kod kuće, jer još nisu odvodili žene i decu. Irfan je u Mostaru obezbedio dokumenta na druga imena i za nas. Po dolasku u Mostar, smestili smo se kod tetke Sarinke i bili tamo dva meseca dok se nismo uputili za Split. U Majdanu kod Splita, gde je bila fabrika cementa, živio je moj stric Moni Katan sa ženom i dvoje dece. Da bi nam napravili više mesta, njegova žena Sarina sa decom Deborom i Moskom otišla je kod svoje majke u Split, odakle su ih posle kapitulacije Italije 1943. Nemci odveli u logor.

Stric je radio kao stolar u fabrici cementa u kojoj je rukovodilac bio inženjer Morpurgo. Živeli smo blizu i, mi deca, igrali smo se u dvorištu preko puta fabrike. Sa prozora sam gledala kako Italijani drže stražu na ulazu u fabriku. Nismo bili gladni, ali se sećam da je mama sa mnom išla u Split da na pijaci kupi sve što nam treba za Pesah. Išla je u Jevrejsku opštinu po maces, ulje i pomoć koju je Opština davala izbeglicama. Mi smo bili upisani kao članovi Jevrejske općine Split i moje ime se još uvek nalazi tamo.

Posle kapitulacije Italije 1943. fabriku su bombardovali Nemci. U blizini su bili tuneli u kojima smo se krili za to vreme.

Dobro se sećam da smo uhvaćeni kao taoци i povedeni na streljanje, ka vrhu brda. S jedne strane su bili partizani, s druge Nemci, a mi smo se nalazili u sredini. Nonu i neku ženu, koja je imala trojke u rukama, jedan Nemaц je ostavio na putu, u podnožju brda. Nona je pozvala mamu da me ostavi s njom, ali je mama to odbila rekavši da ću ići svugde sa njom. Nemci su tražili komuniste i skojevce. Kako niko nije odao nikoga, uzeli su taoce, 80 muškaraca i devoјjaka, uglavnom mlađih, i streljali ih na groblju u Mravincima, iznad Majdana.

Odatle smo otišli u zbeg s partizanima, došli do mora, a onda su nas krstaricama prebacili u Santa Kroče, pored Barija. Dosta nas je bilo

prebačeno u Italiju. Bili smo smešteni porodično, po sobama. Moja mama, ja, tetka Sida, udata za tatinog brata Pubu Katana, i njihova kćerka Šarika bile smo smeštene u jednu sobu. Tu smo ostale do oslobođenja, 1945. godine. Tokom boravka u Italiji mislim da nas je pomagala Jevrejska opština iz Barija. Dolazili su i Amerikanci da nas obilaze i deci su davali čokolade. Sećam se tih čokolada a drugog ne, bila sam suviše mala.

Rozika, majka Nine Eškenazi

Sećam se još nekih detalja. Dva-put dnevno klečala sam ispred mame koja me je uporno češljala gustim češljem. Ispred mene bi stavila belu salvetu. Proveravala je da li imam vaške. Srećom, nikad ih nisam imala. Ostalo mi je u sećanju i to da je moja majka, koja je bila šnajderka, u selima, kad smo bili u zbegu sa partizanima, po nešto sašila ili okrpila za šaku soli, koja je tada bila cenjena kao zlato.

Nikada se nisam odvajala od mame.

U Santa Kročeu sam se igrala sa drugom decom u velikom parku koji je okružavao vilu u kojoj smo živele. Mama je bila zabrinuta za nonu Saru i tatu, koji je tada bio u partizanima.

Po oslobođenju, među prvima smo se vratile u Majdan, odnosno u Split, da vidimo nonu Saru. Ona nas je dočekala u Majdanu. Kada se i tata vratio, zajedno smo došli u Sarajevo. Naše stvari su bile raznesene. Dobili smo stan u Petrarkinoj 3. Tata je počeo da radi, mislim u rafineriji nafte, na Ali-pašinom mostu. Život se polako normalizovao. Pošla sam u školu 1946. godine.

Nona Sara se, sa svojim sinom Monijem, 1948. godine iselila u Izrael. U Izrael se odselio i stric Izak sa tetka Rašelom i decom, Venikom i Šarikom.

Otac je umro 1977, a mama 1979. godine u Beogradu. Oboje su sahranjeni na Jevrejskom groblju. I dan-danas sa sobom uvek nosim njihove slike.

Đorđe KONFORTI

TRAGEDIJA I SPAS TRAVNIČKE PORODICE KONFORTI

*Samuel, otac Đorđa
Konfortija*

Đorđe Konforti je rođen u maju 1953. godine u Zagrebu, od oca Samuela (Saše, Pube) Konfortija i majke Maje, devojačko Spalatin.

Otac Samuel Jakova Konforti rođen je 19. novembra 1908. u Travniku. Osnovnu školu i niže razrede gimnazije završio je u Travniku, a tehničku školu sa velikom maturom u Sarajevu. Završio je i vojne škole za rezervne oficire vojske Kraljevine Jugoslavije i posedovao čin artiljerijskog poručnika.

Pošto nije zapamtio oca, koji je umro godinu i po posle njegovog rođenja, u decembru 1954, Đorđe je na osnovu očeve lične biografije, sećanja i priča starijih i sačuvanih pisama koja je otac slao rođacima i primao ih od drugih, sklopio mozaik o jednom strašnom vremenu i ispričao potresnu priču o načinima spasavanja oca i drugih članova inače brojne porodice u godinama velikog stradanja Jevreja tokom Drugog svetskog rata.

U Holokaustu je stradao veliki broj članova porodice Samuela-Saše Konfortija.

Posle očeve smrti Đorđe se sa majkom iz Zagreba preselio kod maminih roditelja i sestre u Beograd.

Osnovnu i srednju školu završio je u Beogradu, gde je i diplomirao kao inženjer elektronike i telekomunikacije.

Od 1988. godine sa sinom Lazarom živi u Montrealu u Kanadi.

„Signorina, avete bisogno di aiuto?“ (Gospođice, da li vam treba pomoć?) Od odgovora na ovo kratko pitanje potpuno nepoznatog čoveka u vozu pretrpanom izbeglicama, negde u srednjoj Italiji, zavisila je ili budućnost ili sam život. Moja rođaka Rut Musafija odgovorila je „si“ (da) i njen život i život moga oca Samuela Konfortija krenuo je onim putem koji je za njih i mene, Božjom voljom, postao jedina stvarnost.

Ovo je priča o tome kako su njih dvoje uspeli da se spasu i prežive tragediju Drugog svetskog rata.

Moja porodica Konforti starinom je iz Novog Pazara i potom Travnika. Moj deda, nono Jakov (Jako) Konforti, sin travničkog hahama Moše Konfortija, imao je sa ženom Lunom, rođenom Alkalaj, sedam sinova i dve ćerke. Pred rat, 1941. godine, petoro sinova – Moše (Moric), Leon, Avram (Miko), Ješua (Salvator) i moj otac Samuel (Saša, Puba) Konforti živeli su u Zagrebu baveći se izradom rukavica. Imali su dve radnje, jednu manju u Praškoj ulici, blizu nekadašnje sinagoge, i jednu veću u Gundulićevoj ulici. Najmlađi sin Danijel (Danko), uselio se ilegalno u Palestinu još 1938. godine. Nono Jakov i nona Luna živeli su u Travniku sa bolesnim sinom Josefom (Čučom), mada je nona Luna često dolazila kod sinova i provodila deo vremena u Zagrebu sa njima. Starija ćerka Rahela, udata Salom, živela je tada, sa troje dece, u Sarajevu. Mlađa ćerka Klara, udata Musafija, posle muževljeve smrti, 1929. godine, preudala se za Deže Abrahama, mađarskog Jevreja iz Sombora, sa zaposlenjem u Karlovcu i Zagrebu, i sa dvoje male dece iz prvog braka, Rut (Beba) i Moše (Braco), prešla iz Sarajeva u Karlovac, pa ubrzo zatim u Zagreb. U Zagrebu su stanovali u Zvonimirovoj ulici, blizu stana braće Konforti.

Iz biografije moga oca Saše, napisane po oslobođenju radi dobijanja zaposlenja, saznajem da ga je rat zatekao na vojnoj vežbi u Sopotu, u Makedoniji, gde je kao rezervni artiljerijski poručnik vojske Kraljevine Jugoslavije obavljao dužnost zamenika komandira VII ratne baterije. Kod Velesa, 14 aprila 1941. godine, bivaju zarobljeni i Nemci ih šalju u Bugarsku, u zarobljenički logor Gorna Đumaja. Međutim, 20. maja 1941, Nemci odvajaju zarobljene vojnike i oficire iz Hrvatske, među njima i mog oca kao Zagrepčanina (ne znajući da je Jevrej), pa ih onda šalju slobodne u takozvanu Nezavisnu Državu Hrvatsku.

Za to vreme, po pričanju moje rođake Rut Musafije, u Zagrebu su munjevito počele da se sprovode antijevrejske mere. Rut je tada imala šesnaest, a njen brat Braco četrnaest godina. U školu više nisu mogli ići, morali su da nose žute trake i nisu smeli da hodaju trotoarom. Pronosio

se glas da će Jevreje odvoditi u logore, za koje se tada, pa i do kraja rata, mislilo da su samo radni. Ubrzo su počela prva odvođenja i oduzimanja radnji, odnosno stavljanja pod ustašku kontrolu.

Kada se moj otac Saša iz Gorne Đumaje vratio u Zagreb, 1 juna 1941. godine, video je da su braća Moric, Leon i Miko već bili odvedeni, a radnje rekvirirane. Četvrti brat Salvator, koji se u zadnje vreme osamostalio od ostale braće prodajom krzna, uspeo je da se, sa ženom Olgom, prebaci u Ogulin gde su bili Italijani. Salvator i Olga su se potom, kako se kasnije saznalo, dokopali Italije, prebacivši se uz pomoć jednog italijanskog oficira iz Ogulina u Rijeku (Fiume). U Zagrebu je moj otac zatekao sestru Klaru sa mužem Dežeom i decom. Porodični savet, u stalnoj vezi sa prijateljima iz zagrebačke jevrejske opštine, grozničavo je razmišljao o tome šta da čini. Moja tetka Klara naročito se brinula za ćerku Rut, jer je nekoliko dana ranije jedan Rutin vršnjak bio odveden. Po mnogim glasinama izgledalo je da je u Dalmaciji, koja je bila pod italijanskom okupacijom, znatno bolje nego u takozvanoj NDH. Bila je doneta odluka da se svi razdvoje: moj otac Saša da uzme sestričinu Rut i da beže u Split, a sestra Klara sa mužem i sinom u Sombor. Tamo su bili Mađari, a Klarin muž Deže se u Somboru osećao sigurnijim kao neko kome je prvi jezik bio mađarski. Već 16. jula 1941. godine, moj otac Saša, zajedno sa sestričinom Rut, uspeo je da se prebaci u Split.

Tokom tog kratkog i zloslutnog leta u Zagrebu, niko od familije nije znao šta se dešava u Travniku, gde su bili moj nono Jako, nona Luna i bolesni stric Čučo. Po oslobođenju, otac je saznao, kao što je navedeno i u knjizi *Travnički Jevreji* (Sarajevo 1976), našeg rođaka dr Josefa Konfortija (unuk Josefa, brata moga nona), da su Jakov i Luna Konforti sa bolesnim sinom Josefom-Čučom bili iz Travnika prvi odvedeni u Jasenovac. U istom kompleksu logora, kako se kasnije saznalo, izgubili su svoje mučeničke živote i stričevi Moric, Leon i Miko, koji su bili uhapšeni u Zagrebu pre nego što se moj otac vratio iz zarobljenništva u Bugarskoj. Na osnovu onog što se o Jasenovcu danas zna, vrlo je verovatno da su, kao nesposobni za rad, nono Jakov, nona Luna i bolesni stric Čučo odmah ubijeni u čudovišnom jasenovačkom stratištu Gornja Gradina i da ih moji stričevi, koji su u logor uskoro dospeli, nisu mogli sresti.

U Splitu se tata i Rut ne zadržavaju mnogo. Po Rutinom kazivanju, Split je bio pretrpan izbeglicama iz Hrvatske, Bosne, Hercegovine, tako da su jedva našli neku zajedničku sobu u kojoj se moglo spavati. Italijani nisu slali Jevreje u logore, već im je kretanje bilo ograničeno po

određenim mestima internacije. Moj otac je saznao da je jedno od mesta predviđenih za internaciju bila i Vela Luka na Korčuli. On je dobro poznao Vela Luku, budući da je tamo pre rata odlazio na letovanje. Tako je došao na ideju da proba da dobije internaciju na Korčuli jer situacija u Splitu nije bila povoljna. Posle dva meseca, uspeli su da se dokopaju Vela Luke ili Valle Grande, kako se pod Italijanima zvala. Tata je ubrzo otišao do poznatog mu pansiona koji je bio u vlasništvu porodice Šantić: Milke i Nikole sa ćerkom Katjom, koji su tu i sami živeli. Pansion je bio popunjen italijanskim oficirima, ali su Šantići ponudili tati i Rut sobu u potkrovlju, što su oni prihvatili. Tada je otpočelo jedno dobro vreme za oca i Rut. Soba im je bila potaman, hrane je bilo dovoljno, jer je ostajalo od onoga što se za italijanske oficire spremalo od njihovih sledovanja. Po gradu se moglo slobodno kretati i ići na plažu. Rut i Katja su se brzo prijateljile budući da su obe bile mlade devojke, bliskih godina.

Ipak, moj otac nije imao novca da plati zakup sobe na tavanu za više od dva meseca, ali su ih Šantići zadržali besplatno na stanu i hrani dokle bude trebalo. Ispalo je da će to biti više od godinu dana. Katja je naučila Rut da pegla i namešta krevete, tako da je Rut aktivno pomagala u održavanju pansiona. U kući se često čula Rutina i Katjina zajednička pesma. Moj otac je takođe nalazio vremena za zabavu, pa čak i romantičnu vezu. Tokom tog, zahvaljujući porodici Šantić, srećnog perioda internacije 1942. godine, tata i Rut nekako dolaze u vezu sa tatinim bratom, Salvatorom, koji je tada bio interniran u severnoj Italiji, u provinciji Modena. Na obostranu radost i zadovoljstvo, saznaju da su svi zdravo i dobro. Ali u ratu relativno mirno, dobro i stabilno

Samuel Konforti i Rut Musafija, u Veloj Luci na Korčuli 1942. godine

stanje ne može dugo potrajati. U jesen 1942. godine, počelo se po Vela Luci govoriti da će Italijani sa Korčule prebacivati Jevreje preko Lastova u Italiju, u nova mesta internacije. Pošto je stric Salvator bio dobrog imovinskog stanja, insistirao je da moj otac i Rut dođu kod njega i dao italijanskim vlastima garancije da će ih izdržavati, jer nikakvih sredstava nisu imali. Tako su, novembra 1942. godine, moj otac i Rut otpremljeni u mesto Zoka (Zocca), u severnoj Italiji, u provinciji Modena.

Već za vreme boravka u Vela Luci, moj otac Saša i rođaka Rut su dosta dobro naučili da govore italijanski. Oni su se slobodno kretali po celom gradu, dolazili u dodir sa italijanskim oficirima i službenicima, prvo u pansionu Šantićevih, pa onda po celom mestu gde je Italijana bilo u priličnom broju. Isto tako, meštani, koji tradicionalno znaju ili razumeju italijanski, sada su ga pod okupacijom znatno više koristili. Naučiti italijanski mom ocu nije bilo tako teško pošto se u roditeljskoj kući u Travniku govorio ladino ili djudeo-espanjol. Rođaka Rut je od ranog detinjstva živela sa očuhom Dežeom, mađarskim Jevrejem, pa se kod njih nije govorilo španski, tako da Rut nije posedovala istu osnovu za lako učenje italijanskog jezika. Ipak, budući da je u školi učila francuski, rezultati su brzo došli. Interesantna je činjenica da nekome kome je prvi jezik arhaični španski, pa onda srpski ili hrvatski, strani naglasak u naučenom italijanskom jeziku je veoma slab i neuočljiv, tako da ga ni rođeni Italijani ne prepoznaju kao strani naglasak, već vrlo lako prihvataju da je to naglasak iz nekog dela Italije, budući da je raznovrsnost lokalnih naglasaka, čak i dijalekata, u italijanskom jeziku veoma velika. To je u internaciji u Italiji veoma pomoglo mom ocu Saši, rođaci Rut i stricu Salvatoru, kao i svim drugim izbeglicama iz okupirane Jugoslavije, što potvrđuju i zapisana sećanja (nalaze se u Savezu jevrejskih opština i Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu) moga rođaka Bukija Konfortija (unuk Josefa, brata moga nona Jakova).

Tako su Saša i Rut, stanujući kod strica Salvatora, kao i sam Salvator, dolazili lako u dodir sa domaćim stanovništvom i sklapali prijateljstva. Neki nisu uopšte znali da su oni zapravo Jevreji iz Jugoslavije. Nekima, za koje se ispostavilo da su simpatizeri ili aktivni saradnici pokreta otpora, to su mogli da povere. Tako su ih prijatelji, očigledno vrlo bliski italijanskim partizanima, upoznali čak i sa jednim engleskim pilotom koga su sakrivali pošto mu je avion bio oboren iznad severne Italije. Od italijanskih prijatelja do Rut i Saše su dolazile vesti o skorom krahu Italije, ali i o očekivanjima da će potom Nemačka vojska upasti u

Italiju preko severa kako bi Nemci sprečili napredovanje saveznika. Neposredno pred kapitulaciju Italije, zbog jednog nesrećnog nesporazuma u familiji, Rut i Saša napuštaju dom moga strica Salvatora i odlaze da žive sami. U tome im pomažu njihovi italijanski prijatelji, koji ih smeštaju u sobicu u kući čiji je vlasnik bio čak crnokošuljaš. Ali, kako je ranije objašnjeno, nije bilo opasnosti, pošto, sudeći prema italijanskom jeziku kojim su govorili, vlasnik fašista nije ni pomišljao da Rut i Saša nisu Italijani. Po očevim pismima koje je kasnije slao Ruti, vidim da je u Zoki tata čak imao ozbiljnu vezu sa izvesnom gospođicom Bjankom (Bianca), pa se čak i o braku govorilo, uprkos verovatnom skorom rastanku. A do rastanka je brzo došlo. Kapitulacija Italije bila je već veoma blizu i po celom mestu se moglo sresti mnogo izbeglica iz raznih krajeva industrijskog severa Italije koji su saveznici stalno bombardovali. Jednoga dana, septembra 1943. godine, Rutina prijateljica, Italijanka, saradnica pokreta otpora, upozorila je Rut da je sve propalo i da je situacija krajnje ozbiljna, jer Nemci ulaze sa severa i svakog časa mogu biti u njihovom mestu. Kazala je da što pre moraju otići na jug. Nisu imali vremena ni da se spakuju. Dala im je mali kofer, veličine otprilike 40 x 30 cm, u koji su stale samo najneophodnije stvari, košulje, veš, čarape. Dala im je i nešto novca i naterala ih da sednu u prvi voz prema jugu.

U prvi voz koji je naišao jedva su ušli, jer je bio krcat i ljudi samo što nisu ispadali kroz prozore. Bombardovanja severne Italije bila su sve žešća i bežalo se glavom bez obzira. Stajali su u hodniku satima, padajući na mahove u polusan, onako stojeći. Voz je išao na jug i to baš za Rim. Rut je bila pametna i lepa osamnaestogodišnja devojka, no izgledala je tada jadno, zgužvana, zapuštena, neispavana, gladna, na ivici snage, stojeći ko zna od kada u prepunom hodniku. Primetila je da je jedan nepoznati čovek stalno posmatra i bilo joj je neprijatno, jer je osećala da će na kraju taj čovek prići i pokušati da otpočne razgovor, što joj je tada najmanje bilo potrebno. Čovek je na kraju prišao, čega se i bojala, ali je ono što je čovek tada kazao potpuno iznenadilo Rut, tako da te reči više nikada neće zaboraviti: „Avete bisogno di aiuto?“ Šta odgovoriti? Možda neznanac radi za Nemce, možda je fašista, možda kriminalac. U magnovenju, kao da to nisu njene reči, rekla je: „Si“. Neznanac je odmah nastavio: „Čim stignemo u Rim, poći ćemo zajedno i ja ću vas odvesti na bezbedno mesto“. Kako mu je Rut poverovla toga časa, tako su posle i tata i Rut, ne mučeći više sebe preispitivanjem odluke, krenuli za tim čovekom sa stanice u Rimu, ne u propast, nego u

novi život. Poznanik iz voza ih je doveo u jednu divnu rimsku kuću u kojoj je i sam stanovao, a na spratu iznad bila je jedna jevrejska porodica, gde je tatu i Rut odmah smestio. Jevrejska zajednica u Rimu jedna je od najstarijih u dijaspori i potiče još iz doba kada je Rimsko imperija preuzela Svetu zemlju od Grka. Elem, tata i Rut su se našli u prostranom stanu, sa visokim plafonima, velikim hodnicima, ogledalima, lusterima, sa mnoštvom soba, i što je bilo najvažnije – sa velikim kupatilom. Saša i Rut bili su lepo primljeni i, pošto su se okupali i okrepili, osećali su se kao u nekom snu.

Nažalost, snovi ne traju dugo. Verovatno zbog saradnje sa pokretom otpora, otac familije koja je primila tatu i Rut bio je ubijen od strane vlasti. I tako, posle samo nekoliko dana provedenih u njihovom stanu, sused sa donjeg sprata opet je pritekao u pomoć i rekao da svi zajedno moraju otići iz velikog stana na sigurnije mesto. To sigurnije mesto bilo je – rimski ženski manastir Notre Dame de Sion na brdu Monte Verde, u ulici Garibaldi. Bilo je to sigurno utočište jer je manastir pripadao Vatikanu čiju teritoriju Nemci nisu dirali. U manastiru Notre Dame de Sion sklonište su našle mnoge izbeglice, porodice italijanskih oficira i činovnika koje su pobegle iz Afrike, kao i jevrejske porodice koje su se skrivale od nemačkog okupatora. Manastir je bio prepun i uslovi su bili teški. Časne sestre su spavale na podu da bi izbeglice mogle spavati u krevetima. Hrane je bilo malo. Svakome je sledovalo po 150 grama hleba dnevno. Jedna od sestara, sestra Đuzepa, sprijateljila se sa Rut i zavolela je, pa joj je često davala pola svoga sledovanja. Ipak, živelo se, a najvažnije je da su bili sigurni. Pošto su govorili dobro italijanski i pošto ih niko nije poznavao, Saša i Rut su slobodno izlazili i šetali po Rimu. Za svakoga su oni bili Italijani. Rut je čak našla posao, da čuva decu, pa je tako ponešto i zarađivala. Jednom nije izdržala da od plate ne kupi malo kolača u jednoj poslastičarnici pored koje je često prolazila. Iako su kolači bili pripremljeni od pasulja i šećera, pošto ničeg drugog nije bilo da se kolači naprave, za Rut su oni bili božanstvenog ukusa. Moj otac je opet, sa svoje strane, nalazio vremena i za romantiku. Među očevim papirima nalazim čestitku iz novembra 1943, za njegov 35-ti rođendan, u kojoj mu društvo iz manastira Notre Dam de Sion (tačnije drugarice, među kojima i žene italijanskih kolonijalnih službenika i oficira izbegle iz Afrike) čestita rođendan sa željom da uvek ostane tako drag i simpatičan kakvog su ga oni upoznali i mole ga da primi skromni poklon što mu ga od srca daju. U potpisu su navedena

imena: Giulia, Elisa, Emma, Pierra, Anna Maria, Tina i Renata, sa usklikom: svi očekujemo dolazak Engleza.

Za vreme boravka u manastiru Notre Dame de Sion, preko Crvenog krsta Rut uspostavlja vezu sa majkom Klarom, očuhom Dežeom i bratom Bracom. Oni su sve to vreme živeli u Somboru, pod Mađarima, kako-tako podnošljivo. Preko Crvenog krsta, uspeali su čak i da pošalju malo novca za Rut i mog oca. U isto vreme, tata i Rut su ponovo uspostavili vezu i sa stricom Salvatorom, koji će sa porodicom uspeti da stigne do Milana, gde će ostati za stalno i započeti novi život u oslobođenoj Italiji. Moj otac pokušava da preko Crvenog krsta dozna i o ostalim članovima naše porodice koji su nekada bili u Travniku i Zagrebu, ali, na žalost, bez uspeha. Tako, posle oslobođenja Rima od strane saveznika, u sedištu međunarodnog Crvenog krsta tata dolazi u dodir sa predstavnicima NOP-a (Narodno oslobodilačkog pokreta) Jugoslavije, koji mu saopštavaju da je pokret veoma uspešan, da postoje velike oslobođene teritorije i da im trebaju borci. Da li je vojnička savest rezervnog artiljerijskog oficira Kraljevine Jugoslavije progovorila, ili očaj što preko Crvenog krsta nikakvih podataka o majci, ocu i braći nema, tek moj otac odlučuje da pristupi NOP-u i da Rut povede sa sobom natrag, u slobodni deo Jugoslavije, kako bi, sa partizanskom vojskom, zemlju potpuno oslobodili. Juna 1944. godine, u organizaciji NOP-a, moj otac Saša i rođaka Rut stižu u Bari.

U Bariju je bilo mnogo savezničke vojske, kao i oficira za vezu NOP-a. Saša i Rut se spremaju za odlazak na Vis, gde su oca očekivale pripreme za komandovanje artiljerijskom baterijom. Pored mnoštva vojske, bilo je u Bariju i mnogo izbeglica iz severnih delova Italije gde su se Nemci još držali. I tako, jednog dana, Rut na ulici sretne oca Mare Švarc-Seljan, svoje najbolje drugarice iz zagrebačke gimnazije. Švarcovi su neposredno pred rat promenili ime u Seljan, ali im to nije mnogo pomoglo. Kada se uzbuđenje stišalo i kad su oboje najzad poverovali da su to zaista oni, Rut je ispričala ukratko kako se našla u Bariju i kuda se sprema. Sa druge strane saznala je da su Mara i njeni roditelji, na sličan način kao Rut i Saša, došli do Dalmacije i Italije i onda do Barija. U Bariju je za njih bilo posla jer Mara i njena mama baš govore taj engleski, koji se pre rata u Evropi nije ni mnogo učio ni govorio, pa su sada vrlo potrebne američkoj i engleskoj vojsci zbog prevođenja. Kada je gospodin Seljan još jednom čuo da se Rut sa ujakom sprema za odlazak na Vis, u partizane, on je Rut bukvalno uhvatio za ruku i odvuкао kod sebe kući, rekavši joj da neće ni da čuje za tako nešto da devetnae-

stogodišnja devojka ide u rat posle svega što je preživela u zadnje tri godine. Kada su ušli u stan, Marina majka i Mara su se, posle šoka, mnogo radovale da je Rut sa njima i odlučno se pridružile ocu porodice u nastojanju da Rut ostane kod njih. Tako je Rut ostala kod Seljana, a tako se desilo da je moj otac Saša morao odmah da otputuje na Vis, pa se Rut sa njim nije ni videla ni pozdravila. Tada ni Rut ni Saša nisu slutili da se više nikada neće videti.

Na Vis je tata stigao sredinom juna 1944. godine. Posle završenog jednomesečnog oficirskog artiljerijskog kursa, postaje komandir samostalne haubičke baterije. Od tada počinje njegov put sa partizanima na sever radi oslobađanja jadranske obale. Rut sa druge strane uči engleski sa Marom pa, kao ranije Mara, i ona dobija posao prevodioca u engleskoj vojsci. Mara i Rut tako kreću sa VIII engleskom armijom iz Barija ka severu, do potpunog oslobodjenja Italije. Moj otac ide sa partizanima od Visa, Hvara, Ista, Paga, Zadra, Raba, Krka, Cresa, Lošinja, Pule, gde dobija čin poručnika Jugoslovenske mornarice, pa do samog Trsta. Rut, duž druge obale Jadranskog mora, ide sa Englezima od Barija do Udina i skoro do Trsta. Nažalost, tata i Rut nisu uspeli da se sastanu u Trstu, pošto je tata vrlo brzo bio premešten na Sušak. Ipak su međusobnu vezu pismima uspostavili odmah posle tatinog dolaska na Vis, zahvaljujući oficirima izaslanicima NOP-a koji su bili u Bariju. Iz očevih pisama koje sam kasnije dobio od Rut, vidi se da je veza pismima proradila za oko mesec dana po tatinom dolasku na Vis. Otac piše Ruti da je na Visu sreo nekoliko meštana iz Vela Luke koji su mu i rekli da je Katja Šantić sa svojim, bežeći od Nemaca posle kapitulacije Italije, dospela u izbeglički logor El Šat u Egiptu. Tata moli Rut da preko Crvenog krsta što češće piše svojoj majci Klari u Sombor i izveštava i o sebi i o njemu. U sledećem pismu otac zahvaljuje porodici Seljan za sve što su učinili za Rut koja mu je javila da se kod njih oseća kao u roditeljskoj kući a to je, kako tata piše, „veliko dobročinstvo nakon trogodišnjeg lutanja i ponižavanja. Tek ovdje, kada razmislim o svemu što se dogodilo, mogu bolje da ocijenim šta joj zapravo činite“. Iz pisama se takođe vidi da Rut, kao dobra sestričina, šalje svome ujaku u partizanskoj vojsci pake- te sa najosnovnijim stvarima, jer je oskudica na Visu bila velika. Iz kazivanja Brace Musafije, Rutinog brata, koji se seća priča moga oca iz partizana, znam da je među nekim svojim saborcima izazivao nepoverenje i podozrenje jer je imao četkicu za zube i koristio je. Iz pisama se vidi da je jedna od stavki na listi stvari koje je od Rut tražio da mu šalje iz Italije bila „četkice za zube“.

Za to vreme, sa VIII engleskom armijom, Rut očekuju značajni i prelomni životni događaji. Od mame Klare stiže joj iz Sombora pismo, pisano verovatno aprila 1944. godine, sa vešću da su Nemci zaposeli Mađarsku posle zbacivanja Hortija i da se svi Jevreji boje da će ih poslati u logore za koje se mislilo da su radni. Od tada pisma više ne stižu. Rut je očajna, a vreme neumitno prolazi. U engleskom štabu Rut upoznaje engleske oficire i vojnike koji su bili palestinski Jevreji. Tako major Malkov iz Jerusalima, pred sam kraj rata, od saveznika dobavlja spiskove sa Jevrejima oslobođenim iz nemačkih koncentracionih logora i daje ih Ruti. Onda je, do kasno u noć, Rut sedela u svojoj sobi i grozničavo čitala spiskove. Kada je svaka nada već bila izgubljena, negde oko dva sata ujutro, spazila je ime: Moše Musafija, rođen 1927. godine. Njen brat Braco je, znači, živ! Zaplakala je od radosti i počela da lupa po vratima kolega u štabu, razbudivši ih, kako bi odmah sa svima podelila radost zbog tako divne vesti. Ispalo je da su i Rut, sa druge strane, isto tako tražili, pa je samo nekoliko dana posle toga stiglo pismo od očuha Dežea i Brace da su se vratili, ali da mame Klare više nema.

*Palomba (Beba) Rut
Musafija u Udinama
(Italija), 1945. godine*

Braco i očuh Deže Abraham su 1944. u maju transportovani u Aušvic. Istim transportom je došla i Magda Drelih, kasnije udata Musafija. Braco i Deže su bili odmah transportovani dalje na radove u Šleziju. Deže Abraham se razboleo i ostao u Šleziji u bolesničkom kampu, a Braco je išao na radove dalje, po raznim mestima u Nemačkoj i na karju dospao u Bergen Belzen, gde su ga oslobodili Englezi. Deže Abrahama su u Šleziji oslobodili Rusi. Deže se vraća u Zagreb maja 1945, gde ga Braco nalazi u avgustu, po povratku iz Bergen Belzena. Magda se u Sombor vraća u septembru, gde će se kasnije naći i Deže i Braco.

Rutina i Bracina mama Klara, rođena Konforti, je u Aušvic dospela drugim somborskim transportom, juna 1944. Po svedočenju Dine Remer (*Mi smo preživeli 4*, strana 149), koja je istim transportom dospela u Aušvic, Klara je bila smeštena zajedno sa Dinom i Dininom majkom u logor C, baraka (blok) 23, gde nije bilo kreveta i gde je oko 1000 žena spavalo na podu jedva nalazeći mesta na golom betonu.

Kada se Dinina majka razbolela, morala je da leži u posebnom delu barake 23. Dina bi je pred spavanje posećivala, a mesto na podu za Dinu čuvala bi majka njene najbolje drugarice iz Sombora. Jednoga dana ova žena je odbila da nadalje čuva mesto za Dinu. Tada je pomoć stigla od Klare koja je Dinu pozvala da legne između nje i gospođe Papo i utešila Dinu rekavši joj da ne brine više o mestu za spavanje. Ubrzo posle ovog događaja, nakon mesec i po dana boravka u baraci 23, usledila je velika selekcija zatvorenica. Žene koje su procenjene kao nedovoljno sposobne za rad bile su izdvojene i odvedene na pogubljenje. Klara i Dinina majka bile su među njima. Posle ove selekcije baraka 23 u logoru C ostala je poluprazna.

U drugoj polovini 1945. godine, Rut dobija pisma od mog najmlađeg strica Danka Konfortija, koji je još 1938. godine otišao u Palestinu i živeo u mestu Rišon Lecion. On saznaje od Rut šta se sve desilo i poziva je da dođe kod njega. To joj isto savetuje i moj otac, koji na Rut još gleda kao na dete, pišući joj juna 1945. godine: „Idi Danku, jer će ti možda on jedini dati utočište koje si izgubila“. Međutim, situacija se komplikuje jer se Rut ozbiljno zaljubila u jednog engleskog oficira, pilota, a njena drugarica Mara u drugog i već se udala. U međuvremenu, moj otac je januara 1946. godine demobilisan, pa se vraća u Zagreb. Ubrzo mu se u ovom gradu pridružuje Deže, pa onda i Braco, koji iz Sombora dolazi na studije. U Zagrebu nikog drugog od familije moj otac više nije našao. U pismu poslatom Rut, koja je tada bila u Udinama, tata piše: „Mi možemo biti sretni da bar ovo dvoje ljudi postoje, koji nas neobično vole i misle samo na nas“. Saznanje sa kojim se moj otac tada u Zagrebu suočio bilo je užasno: roditelji Jakov i Luna i stričevi Moše (Moric), Leon, Josef (Čučo) i Avram (Miko) ubijeni su u Jasenovcu, sestra Klara u Aušvicu, a od sestre Rahele, udate Salom u Sarajevu, preživela je jedino ćerka Lilika sa sinom Zlatanom, zahvaljujući učešću u partizanima. Saznalo se da je Rahelina druga ćerka Esperansa ubijena u Aušvicu, a sin Braco poginuo kao borac NOP-a.

Što se tiče tadašnjih Rutinih razmišljanja o budućnosti, odlučujuće je uticalo pismo očuha Dežea u kome joj sada i on, posle Danka i mog oca, savetuje da ide svakako kod svoje preostale familije, ali ne kod njih u Jugoslaviju, gde je situacija bila izuzetno teška, nego kod ujaka Danka u Palestinu, jer i oni isto misle da to u budućnosti učine. Rut se onda obraća za pomoć engleskom oficiru Malkovu, palestinskom Jevreju iz Jerusalima, koji joj savetuje da u Palestinu uđe legalno, tako što će se *pro forma* udati za njegovog potčinjenog, Kurta Vajsa, takođe

Jevreja i palestinskog državljanina. Tako Rut dobija papire neophodne za normalan ulazak u Palestinu. Njena dotadašnja ljubav, engleski oficir Piter Bilton, ostaje zadivljen takvim patriotskim postupkom dvadesetogodišnje jevrejske devojke i po svojoj želji upoznaje njenog „formalnog“ muža Kurta. Na kraju je prati na voz, oni se rastaju, a Rut preko Napulja stiže brodom u Egipat, odakle vozom dolazi u Tel Aviv, juna 1946. godine. Ubrzo se nalazi sa svojim ujakom Dankom u obližnjem Rišon Lecionu, gde će kod Danka početi novi život, u novoj zemlji. U proleće 1948. godine, četrnaestog maja, preko dva milenijuma star jevrejski san se ostvario – ponovo je osnovana država Izrael. U prvom ratu sa Arapima, koji je odmah nakon toga usledio, gine Kurt Švarc, Rutin „formalni“ muž.

Palomba-Beba Rut Musafija, udata Vajnberg, danas živi u Jerusalemu. Ima sina Dana i ćerku Dafnu i šestoro unučadi.

Moj stric Danijel-Danko Konforti stalno je živeo u Rišon Lecionu, od dolaska u Palestinu 1938. do smrti 1994. godine. U braku sa ženom Lilikom (Leom) nije imao dece.

Braco Musafija završava dve godine građevinskog fakulteta u Zagrebu. Sa Deže Abrahamom i njegovom novom ženom Gretom odlazi u Izrael 1949. godine. Magda Drelih se u Zagrebu leći od tuberkuloze i dolazi u Izrael 1951. godine. Braco završava građevinu u Haifi na Tehnionu, odlazi u vojsku i 1954. godine se venčava sa Magdom. U braku imaju dvoje dece, ćerku Mihal i sina Boaza, koji im kasnije podaruju petoro unučadi.

Moj stric Ješua-Salvator Konforti živeo je posle rata stalno u Milanu, gde je i umro. Iza njega su ostali supruga Olga, ćerke Renata i Dina i četvoro unučadi.

Moj otac Samuel-Saša Konforti se, tokom letovnja na Rabu 1947. godine, upoznao sa mojom majkom, Majom Spalatin. Ubrzo su se venčali, a ja sam se rodio maja 1953. godine u Zagrebu. Nedugo posle toga, moj otac se teško razboleo i umro decembra 1954. godine. Mama i ja smo se onda preselili u Beograd kod maminih roditelja i sestre. Od 1988. godine živim sa sinom Lazarom u Kanadi, u gradu Montrealu.

*Djordje Konforti, autor
priče o ocu*

KRUG STRADANJA...

Rođen je 30. oktobra 1902. godine u Zagrebu, od oca Ljudevita i majke Bete, rođene Spigl (Spiegel). Osnovnu školu i gimnaziju završio je u Zagrebu, a maturirao u Karlovcu 1920. godine. Posle dobijanja diplome na Pravnom fakultetu radio je kao sudijski pripravnik u Zagrebu i Dvoru na Uni, a potom se bavio advokatskom praksom u Sremskoj Mitrovici i Zagrebu. Oženio se 1940. godine Stefanijom Ježić.

Radio je u Propagandnom odeljenju jugoslovenske armije, a od 1947. je pravni referent Saveza jevrejskih veroispovednih opština FNRJ. Iste godine postao je rukovodilac Pravnog odsjeka u Zagrebu, pri kojem je kasnije formiran i Muzejsko-istorijski sektor. Na dužnosti u Savezu radio je do 1953. godine. Umro je u Domu „Dr Lavoslav Švarc“ u Zagrebu.

Ovaj tekst iz lične arhive Hinka Gelba predat je Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu posle njegove smrti.

Dodoše i po mene... krađu što im padne pod ruke, nude mi za pare svoju intervenciju kod vrlo „uplivnih ličnosti“, pečate stan i konačno me ukrcavaju sa ženom u kamion. Putem mi jedan od tih čuvara „javnog reda i poretka“ šapnu da bi ženu mogao odmah da oslobodi za 5.000 dinara. Odbih, jer sam znao da će me prevariti i iskonstruisati podmićivanje javnih organa. Stigosmo.

... Paviljon u Zagrebačkom Zboru, na Savskoj cesti, bio je pun ljudi sa žutim trakama, koji većinom nisu bili svjesni da je to prva stanica na putu do smrti. Pred vratima paviljona, žbiri oboružani bombama

i strojnicama čuvaju ljude, koji možda u životu nisu imali oružja u ruci. Čuvaju ljude koje su dovukli nosiljkama, kljaste, žene s dojenčadima na prsima, a najveću pažnju posvećuju intelektualcima, koje odmah odijeliše u posebnu grupu. Djeca igraju dječje igre i, pritisnuta nuždom, zagađuju po prvi puta zajedničke prostorije, jer ih ne puštaju napolje. Smrad i plač...

Grupu intelektualaca odvođe odmah na prisilni rad. Dužnosnik nam je održao govor i upozorio da će svako naše protivljenje kazniti strijeljanjem i da je čišćenje zagađenih zahoda za nas, čifutske izrabljivače, počasni rad.

Morali smo da čistimo ustaške latrine golim rukama. Netom smo jedan kraj počistili, došli su drugi ustaše da pogade. Želudac nam se okretao, a kad bi se pokušali ispraviti, osjetili bi kundak u bedrima, leđima i drugdje.

Još dan-danas osjećam posljedice tog „milovanja“. Navečer, oko osam sati, dovedoše nas opet u zajedničke prostorije. Iznureni, poniženi, izmučeni... vidjeli smo da su ljudi u roku od nekoliko sati ostarili, da im oči od užasa dobiše neki staklenasti izražaj...

U pola sata dođe ustaška komisija. Predsjednik komisije je Baraković. On izda naređenje da se odmah izluče iz logora mješoviti brakovi (Židovi – arijevc). Među ostalima izlučiše mene i moju ženu ... pustiše nas. Jedna slabašna žena, kleknu pred Barakovića s krštenicom u ruci i zakle ga da je pusti zbog svog šestomjesečnog djeteta koje mora da doji.

„Dušu ste spasili, gospođo, ali tijelo niste“, bio je odgovor čovjeka, koji je odlučivao o životu i smrti. Devetsto staklenastih očiju upiljiše se u nas izlučene. Devetsto nijemih pogleda, punih mržnje i zavisti, pratiše nas pri odlasku. Devetsto nijemih pitanja bilo nam je upravljeno: „Zašto baš vi?“ „Po čemu ste baš vi to zaslužili?“ Zastidih se, porumenih i, da nije bilo moje „arijevske“ žene, koja je treznije od mene promatrala stvari, ja se sigurno ne bih odijelio od tih nesretnika. Neću nikada da zaboravim prezirni pogled dubokih i pametnih očiju Bukice Bararon. Te oči me i danas u snu progone.

Telegrafski stup... telegrafski stup... stanica. Stanica sa italijanskom trobojkom... Od Karlovca do nove hrvatsko-italijanske granice kod Plasa, na svim se stanicama vije italijanska zastava. Tužna slika mjeseca jula 1941. Vjerna je to fotografija nezavisnosti Paveličeve države. Bježimo nas četvorica, pješačimo do Plasa po kršu i šumi, oko Hreljina i Praputnjaka, spuštamo se prema Bakru, ali na cestu ne mo-

žemo zbog italijanskih perjaša. Nemamo italijanske vize. Iznenada, zapazismo na cesti procesiju u počast nekog sveca. Jurnemo prema cesti i, začas, stupali smo sa svijećom u ruci, pod zaštitom sveca kojemu sam zaboravio ime, prema Sv. Kuzmu. Dođosmo sa svijećom i na Sušak te se sakrismo kod neke familije ribara. Izdaše nas ljudi, otkriše nas, vezaše u lance i tako dođosmo pod pratnjom na Rijeku, odakle nas prebaciše u NDH kod Bakarca. Opet ustaše... opet nove muke... pobjegosmo iz krčme u Bakarcu u Kraljevicu, a odatle, opet noću, preko italijanske granice na Sušak. Interniraše nas i, preko Trsta, dospjeli smo u logor Basti, kraj Peruđe (Perugia), u Umbriji. Moram da priznam da se naši novi stanodavci kud i kamo čovječnije ponašahu od ustaša.

Pustiše nas u slobodnu internaciju u Peruđu. Prijavljivali smo se policiji tri puta dnevno. Bilo nam je zabranjeno da se družimo sa Italijanima, da posjećujemo kino i javne priredbe, da poslije sumraka izlazimo, itd. Peruđa, glavni grad Umbrije, ponosito se diže petsto metara nad morem, usred prekrasnog pejzaža. Bila je malo mjesto i ne oduvijek turistički centar. Osim redovitog univerziteta, postoji i univerzitet za strance na kojem se predaje italijanski jezik, historija italijanske umjetnosti.

Čudni su turisti u godini 1941. i 1942. posjetili i napunili Peruđu. Bilo ih je iz svih krajeva svijeta. Od švapskih studentica do katoličkih Velesrba iz Dubrovnika, od interniranih Kineza do interniranih Danaca, Holanđana, Rusa, Engleza i Madžara; od interniranih američkih konzula i njihovih činovnika do japanskih špijuna evropske zone; od rumunjskih željezno-gardista do Poljaka i Albanaca; sve se je to sletilo silom prilika u umbrijski gradić od šezdeset hiljada stanovnika. Bilo nas je, najzad, i pedesetoro interniraca iz Jugoslavije, te oko šezdesetoro studenata iz Dalmacije – tada novopečenih italijanskih državljana, koji većinom nisu htjeli da sa nama stupe u kontakt, da ih ne kompromitiramo. Centar tog kosmopolitskog društva u kojem su osim nas siromašnih interniraca dominirali razni konti, markize, štoviše i jedan „čistokrvni“ princ – bio je glasoviti hotel „Brufani“, gdje je prije više od dva decenija bio organizovan, pod vođstvom fašističkih kvadrumvira, „marš na Rim“. Život svih tih ljudi bio je bezbrižan i dobar, jer su većinom dobivali pripomoć svojih vlada preko Švicarske, koja je zastupala interese dvadeset nacija. Samo mi, internirani iz Jugoslavije, porobljeni, poniženi i izrabljeni, nismo imali nikoga da se za nas pobrine. Ljeti sam imao dojam da živim u Splitu ili drugom kojem gradu jugoslavenske rivijere; toliko se čula na ulici naša riječ. Među studentima koji se čuvahu kon-

takata sa nama internircima, nije bilo ljevičara. Časna iznimka bila je grupa albanskih studenata s drugom Fačkom na čelu, čiji je brat odigrao važnu ulogu u borbi za oslobođenje Albanije.

Jedan se penzionirani jugoslavenski ministar trudio da nam protumači ispravnost Nedićeve politike i patriotizam vojvode Pećanca. Tvrdio je da je to samo taktika. Kao najjači argument za svoje tvrdnje pozivao se na činjenicu da se u Srbiji – iako okupiranoj – službeno slavi kraljev rođendan.

Kraj takvog stanja stvari, nije čudo da nikada nije došlo do bilo kakve organizacije jugoslavenske kolonije. Između simpatizera osovine i naše grupe nije moglo doći niti do sastanka, a još manje do bližeg društvenog kontakta.

Živjeli smo silom prilika svaki za sebe. Prevodio sam kradomice, posredstvom nekih dobronamjernih Italijana, medicinske članke i tako se prehranjivao i životario sve do kapitulacije Italije.

Noću između 12. i 13. septembra 1943. pobjegao sam sa tri druga iz Perude. Nismo išli u grupi, već svaki za sebe. Detektivi me nisu prepoznali. Obrijao sam bradu i brkove. Tri sam vojske vidio u rasapu: 1918. godine austro-ugarsku, godine 1941. jugoslavensku i 1943. italijansku. Najbijedniju sliku pružala je italijanska vojska 1943. Vojnici u donjim hlačama, a neki samo u košulji, bježali su pred germanskim bijesom. Nahrupiše u vagone, na vagone, između spojnica, a znoj se sa njih cijedio, ne znam da li od septembarskog sunca ili straha. S takvim društvom došao sam u Terni, koji je bio sav u plamenu od bombardovanja. Nijemci okupiraše već grad i razoružашe čitavu italijansku posadu, a mi u beznadnom položaju sjedosmo kraj zgarišta kolodvora razmišljajući što da činimo. Na našu sreću, prođe neki voz s vagonima – cisternama. Popesmo se između vagona na vagonске spojnice i, držeći se čvrsto, nastavismo put do Sulmone (oko 350 kilometara).

Jak je instinkt samoodržanju. Nikada do tada nisam vjerovao da je toliko jak. Jurili smo tunelima dugačkima do tri kilometra. Crni od čađe i izmučeni opasnošću našeg položaja. Omamljeni dimom, koji nam je u apeninskim tunelima grizao oči i parao želuca, stigosmo poluonesvijesteni u Sulmonu. Probudih se u nekom podrumu... dim, dim i detonacije. Zemlja se trese. Ljudi bježe obezumljeni iz podruma. Od četvorice ostadosmo samo dvojica, a mi ležasmo nepomično. Apatija i fizička iznemoglost ne dadoše nam da bilo šta poduzmemo za naš spas. Nakon dva sata sve se smiri... Izađosmo iz našeg skrovišta, izmoreni i pode-rani, te nastavismo put pješke, seljačkim kolima po šumama i sporednim

cestama. Imali smo sreću da nas niko nije pitao za dokumente. A kako smo govorili italijanski, bilo nam je tim lakše da krijemo naše porijeklo.

Stigosmo na Jadran, kod Peskare. U grad ne mogosmo, bio je blokiran od Nijemaca, a plamen i dim video se nadaleko. Nastavismo put pješke do Frankavile. Narod pljačka vagone a Nijemci hvataju taoce. Bez predaha nastavljamo pješke do Ortone (daljnih dvadeset kilometara)... ista slika. Prespavasmo u vinogradu. Grožde, kakvo li si divno voće, služilo si nam kao jelo i piće punih dvadeset dana!

Bježi, sakrivaj se, izmiči nenaoružan pred tenkovskom silom! Konačno predosmo po ostacima bombardovanog mosta rijeku Sangro i naiđosmo na dva Rusa zarobljenika, koji pobjegoše iz Fode. Lakše je živjeti i trpjeti u zajednici! Veseljak Miša rezao je grančice i pravio svirale. Dani su brzo prolazili i mi stigosmo u Kazalbordio. Brzo pronađosmo starog radničkog borca tipografa Nikolu Poreku, koji sakri oba Rusa kod nekog seljaka. Za njih je bilo najteže jer nisu znali niti riječi italijanski. Paklene dane proživjesmo u tom gradiću. Bombardiran s mora, iz zraka te izvrnut hicima topova iz susjedne Atece, bio je sve prije nego utočište. Front se je danomice približavao. Osmo britanska armija zauzela je grad Vasto, udaljen samo 15 kilometara od našeg mjesta, ali dalje nikako ne može!

Izgubili smo nadu na spas, jer su Nijemci počeli da pretražuju svaki kutić. Organizovali smo izvidnice i, čim bi se njemačka patrola pojavila, popeli bismo se na krov i čekali. Bili smo nenaoružani među nekoliko hiljada Nijemaca. Na bilo kakvu akciju probijanja preko fronta nismo mogli ni pomisliti. Jedne noći oslobodiše nas iz našeg podrumskog skloništa kanadske čete. Vratili smo se opet u ljudsko društvo bez sramotnih žutih znakova, ali još uvijek ne potpuno ravnopravni.

Koncem septembra i početkom oktobra 1943. u Bariju se nije vidjelo petokrakih zvijezda. Vojne misije nije bilo, a nije bilo ni prihvatnih stanica. Uputiše nas u neki engleski ured, a major Pol mislio je da se pitanje jugoslavenskih izbjeglica najbolje rješava tako ako ih se stavi iza žice u logor Karbonari. Protestirali smo i rekli da nijesmo zbog toga prelazili Sangro da ponovo dođemo u logor. Major nam reče da je to jedina pomoć koju može da nam pruži. Zahvalismo. U burzi rada saznasmo da se traže „čokori“, tj. brojači robe u luci. Nastupismo, plaćali su nam 70, a poslije 100 lira za noćnu službu, od ponoći do 8 sati ujutro. Neugodan je noćni jesenski vjetar u luci Bari. Još je neugodnije svjetlo reflektora koje bode oči, a ukrštaju te stalno mlazevi svjetla s desna i lijeva.

Bombardovanje Barija prekide naše novo zvanje. U luci se nije radilo, a kada se ne radi, ne jede se!

Sicilija! Koliko si se promijenila! Od kada sam te zadnji puta vidio! Mesina, nesretni grade! Osim napuštenih pasa, mačaka i nekoliko britanskih policajaca, svi te ostaviše. Jurimo kamionom divnim sicilijanskim predjelima. Plantaže narandži i limuna unose vedrinu u naše tmurno raspoloženje.

Taormina–Açireale–Riposto i konačno Catania. Svagdje nailazimo na tragove pustošenja. Neskladno staro željezo porazbacanih ratnih mašina ruši harmoniju jedinstvenog pejzaža.

A ljudi? I oni su se izmijenili! Sicilijanske ljubomore naći ćeš još samo u romanima Verge ili u čuvenoj Maskanjijevoj operi. Iščezla je potpuno. Idu Sicilijanke revno sa raznim Žoržima, Tomijima, Džonima, bez razlike da li su oni crni, smeđi, žuti. One su svojom ženskom logikom rješile rasni problem i proglasile ravnopravnost za sve one koji zvećecim argumentima dokažu da su kadri da udovolje njihovim mušicama.

Deru se sicilijanski kramari jezikom koji nijedan Italijan ne razumije... Samo po gestama možeš da shvatiš što hoće i što ti nude. U toj dernjavi spazih u gužvi prvi puta jednog druga s petokrakom. Upoznasmo se... došao je iz Palerma da oslobodi neke drugove Slovence iz britanskog zarobljeništva, u koje su upali silom prilika kao italijanski vojnici. Dao nam je prvu partizansku literaturu, te nam obeća da će nas ponovo posjetiti uz druga B. L.

Zaista, dođoše. Dobili smo dozvolu da u zarobljeničkom kampu posjetimo naše Slovence. B. L. održa govor, a svi do jednog javiše se za Narodnooslobodilačku vojsku. Tako su oni htjeli... Međutim, reakcija nije dala jer su visoki italijanski oficiri divizije Sabadia intervenirali. Teškom mukom prelazili su naši Slovenci Mesinski kanal. B. L. odlete u Bari s našim deklaracijama, a dva mjeseca kasnije uputismo se i mi u našu prekomorsku bazu preko Palerma.

Palermo... „Conca d'Oro“! Bio je to sanatorij ispod Monreale, čije je svetište čuveno ne samo u Italiji već turistima čitavog svijeta po svojim umjetninama. U tom sanatoriju, šest kilometara udaljenom od centra Palerma, nalazio se jugoslavenski logor, u kojem je bilo 85 odsto kraljevaca, 10 odsto ravnodušnih, a tek 5. odsto partizana. Uprava logora bila je u rukama kraljevaca. Protežirao ih je naročito američki poručnik Klark, koji je vršio nadzor u ime saveznika. Na moju sreću, prospavao sam samo dvije noći u tom logoru. Kletve, psovke, pijančenja i

tučnjave danju i noću bile su na dnevnom redu, a američka policija imala je pune ruke posla da te junake primiri i privede k razumu. Htjeli su da nas kao robu prebace u Afriku. Zahtjevali smo da nas prebace u Bari. Konačno smo uspjeli kod savezničkih vlasti.

U Bariju dobio sam raspored za štab 26. divizije na Visu. Prije toga posjetih kao partizan Peruđu i Rim, odakle sam avionom odletio u svoje odredište. Čudni osjećaji me obuzeše. Nakon pune tri godine, stupih ponovo na teritorij zemlje odakle me je protjerao varvarski bijes. Trebalo je da prođem na tisuće kilometara da uzmognem služiti pravoj narodnoj vlasti. Ustaše se pod udarcima Narodnooslobodilačke vojske razbježaše, a nadam se da će i ustaški duh, koji još nije posve iskorijenjen, naskoro nestati.

Krug se zatvara. Zatvara se sve više. Divizije VIII udarnog korpusa u bratskoj saradnji s ostalim jedinicama tuku neprijatelja gdje stignu. Proći će uskoro i zagrebačkim Savskim mostom. Proći će – a nadam se i ja sa njima – Savskom cestom, kraj onog čuvenog zatvora, odakle sam počeo svoj put.

Želja autora se ispunila. Četrnaestog maja 1945. godine prošao je Savskom cestom kapetan Štaba Četvrte armije političko-propagandnog odeljenja, Hinko Gelb.

IV

POD ITALIJANSKOM OKUPACIJOM

ŽIVOT SA TEK PO KOJOM RADOŠĆU

Stela Margalit, devojačko Behajim, rođena je 1921. godine u Beogradu, od oca Davida Behajima Avrama i majke Beje (Bukice), rođene Amar, koja je stradala u logoru Sajmište kod Beograda.

Iz braka sa Marselom Adanjom, koji je poginuo 1943. godine kao učesnik u Narodnooslobodilačkoj borbi, ima sina Isaka (Iva), rođenog u Beogradu 1939. godine, koji živi u Izraelu, i četvoro unučadi.

U Holokaustu su stradali roditelji njenog supruga, majka i otac i više članova uže i šire porodice sa očeve i majčine strane.

Stela se 1945. godine sa maloletnim sinom iselila u Izrael, gde i danas živi u kibucu Saar Haamakim.

Svedočenje je dobijeno iz arhiva Jad Vašema u Jerusalimu na osnovu razgovora koji je sa Stelom Margalit obavila Mirjam Aviezer 28. oktobra 1994.

Oca se ne sećam – umro je kad sam imala godinu i po dana. Rasla sam pored majke koja je bila bolesna i koju sam negovala kao vrlo mala devojčica. Majka je, usled duševnog potresa i sloma živaca posle očeve smrti, bolovala sedam-osam godina i nije izlazila iz kuće. Upoznala sam i glad dok mama nije ozdravila.

Moja porodica je sefardska, i sa majčine i sa očeve strane. Nisam imala braće ni sestara. Do moje osme godine, stanovali smo u ulici

Kralja Aleksandra, a posle toga smo se preselili na Dorćol i stanovali u Dušanovoj ulici, pored poznate poslastičarnice „Gruber“. Tu je oporavljena majka preuzela prodavnicu hleba. Bila je to jedna od prvih radnji koje su počele da prodaju hleb, neka vrsta pekare. Iza radnje se nalazio sobičak u kojem smo stanovale, ja i majka. Iako je rano ostala bez muža, majka se nije preudala.

Do šestog razreda gimnazije učila sam u Beogradu. Nisam bila ni u kakvom pokretu i gotovo da nisam imala prijatelja, jer je majka strahovala za mene. Iz škole sam trčala pravo kući. Kad bih stigla kući, trebalo je da radim. Već me je čekala korpa napunjena kiflama koje sam raznosila po kućama. Tako sam pomagala majci do šesnaeste godine.

Majka je rođena u Požarevcu u mnogočlanoj porodici Amar. Bila je najstarija ćerka iza koje je bilo još osmoro dece. Njen otac je bio haham u sinagogi u Požarevcu. Bio je i šohet, od čega je porodica živela. Majka je možda završila osnovnu školu ali znam da je učila zanat koji je nestajao – pravljenje šešira. Bila je lepa devojka. Posredstvom su je udali za bogatog momka iz Beograda, invalida od rođenja. Kad ga je majka prvi put videla, bio je u invalidskim kolicima. Pre udaje ga nije poznavala, a tada se dešavalo da su se parovi venčavali posredovanjem. Videla ga je samo na dan veridbe. Sve u svemu, bila je udata možda dve i po godine.

Majka je udajom prešla da živi u Beogradu. Muževljeva porodica Behajim bila je imućna, živeli su u velikoj kući, a o mom ocu u invalidskim kolicima brinule su negovateljice. Njihov odnos prema majci nije bio dobar. Ona im nije odgovarala, ali se brinula o ocu i bila mu je najbolja negovateljica. Bila je visoka i krupna i stalno ga je nosila na rukama, dok mu jednog dana nisu amputurali nogu, pa drugu... Ubrzo posle toga je umro.

U trenutku kad je otac umro, za majku i mene sve je bilo gotovo! Izbacili su nas, mamu i mene, bebu, iz stana. Otada, mi smo praktično gladovale!

Porodica mog oca imala je, nedaleko od stana u Aleksandrovoj ulici, radnju za nameštaj. Nas dve, izbačene, preselile smo se u dvorište radnje, u dve sobe, sve dok se kasnije nismo preselile u Dušanovu, na Dorćolu.

Očeva porodica me je jednom mesečno pozivala na ručak. Vrlo retko sam se odazivala pozivu jer sam se u tim prilikama uvek nepri-

jatno osećala. Neko od porodice bi dolazio do kapije da bi me odvezao na ručak. Vrlo brzo sam prestala s tim.

Živele smo od toga što smo jednu sobu izdavali studentima. Od tog prihoda imale smo za hranu, i to je bilo sve. Upravo kada su nas izbacili iz kuće i kad nismo imali od čega da živimo, majka je dobila slom živaca tako da sedam-osam godina nije izlazila iz kuće. Ja sam imala četiri godine i trebalo je da je negujem. Negovala sam mamu koliko sam mogla i spremala sobu studentima koji su stanovali kod nas. Nisam išla u zabavište. Kasnije sam išla u školu. Tek kad je majka počela da se oseća bolje, krenula sam u školu, u prvi razred.

Nisam imala prijateljice, nisam mogla da se sprijateljim ni sa kim. Nisam mogla da dovedem nikoga kući jer sam se stidela – uvek bi videli mamu sa maramom i odrescima limuna vezanim na čelu. Uvek ju je bolela glava, uvek je bila tužna, uvek je plakala.

Sećam se da me je jedna školska drugarica pozvala na rođendan. To što sam tom prilikom doživela ne mogu da zaboravim. Imali su veliki auto i šofera, došli su po nas i potom odvezli svaku kući. Na rođendanu su nas poslužili čajem i sendvičima sa belim kokošijim mesom. To je bilo prvi put da sam uopšte jela tako nešto. Naša hrana kod kuće je bila hleb i ulje sa malo soli ili aleve paprike preko toga. Ne više od toga, dok majka nije ozdravila i počela da radi.

Zbog svega što me je okruživalo, bila sam tužna devojčica koja je živela okružena bolešću. Možda je to bio razlog što sam izabrala da u životu budem negovateljica. Mene niko nikad nije negovao.

Majka je bila ponosna žena i nikad nije išla u jevrejsku zajednicu da traži pomoć ili šta drugo. Snalazile smo se tako što smo prodavale hleb i dobijale procenat prema prodatoj količini. Zbog toga je slala mene sa korpom kifli da bismo što više prodale i više zaradile.

Takav je moj život bio sve dok, sa šesnaest godina, nisam upoznala nekog ko je primetio da lepo pevam. Čuli su me kad sam pevala na nekoj predstavi u školi i potom me pozvali u hor. Tada je za mene počeo drugačiji život: mogla sam da ponekad izađem sa mladima, da šetam subotom ili nedeljom pre podne, da upoznam mladiće. Ali, uvek sam se plašila mamine reakcije na moja povremena odsustva. U stvari, plašila sam se da je ne naljutim jer sam mislila da bi zbog toga opet mogla da oboli. Vreme kad je trebalo da se vratim kući za mene je bilo svetinja! U tom času majka je već stajala ne pored radnje nego na uglu

ulice i gledala s koje strane dolazim, da me, ne dao Bog, neko ne uhvati! Uvek je govorila: ti si siromašna devojka, iskoristiće te!

Boravak u horu smatram za najlepše trenutke. Dva puta nedeljno išli smo na probe. Posle proba prolazili smo pored „Pelivana“ i odlazili da negde nešto popijemo. Mladići su nas častili i potom pratili devojke do kuće, jer je bilo pravilo da mladići uđu sa nama u kuću da majke vide da smo stigle i da je sa nama sve u redu.

Hor je bio mešovit, sastavljen od srpsko-jevrejske mladeži. U njemu su odnosi bili vrlo dobri. Upravnik hora je bio Salomon Mošic. Neki njegovi članovi su kasnije, 1949, došli u Izrael. Među njima je bilo i nekoliko pevača nejevreja. O praznicima smo pevali u sinagogi, pevali smo na svadbama i ponekad na predstavama priređenim za Purim, Roš Hašanu ili neki drugi praznik. Hrišćani koji su bili sa nama pevali su na ivritu. Danas razumem, ali tada nismo razumeli reči, a pevali smo na ivritu: „Aleluja“ i „Ma tuvo oaleha“. Hor je imao oko pedeset članova. Nismo nastupali van okvira zajednice. Pevali smo samo u Kosmajskoj i ponekad u velikoj sinagogi u ulici Cara Uroša.

Udala sam se u osamnaestoj godini za momka koga sam upoznala u horu. Do tada sam uspela da završim šest razreda srednje škole. Da dodam – udala sam se iz ljubavi. I majka je na tome insistirala, iako se pribojavala toga što je moj budući suprug bio iz imućne i veoma ugledne porodice. Zvao se Marsel Adanja. Radio je zajedno sa ocem. Imali su agenciju za uvoz tkanina iz Austrije i Nemačke.

Njegova porodica me je lepo primila. Dali su nam stan, sredili ga po njihovom ukusu, meni kupili venčanicu. Ne znam da li su bili mnogo srećni sa mnom, bila sam vrlo mlada i nismo stigli da budemo zajedno dugo vremena. Udala sam se 1938. Posle godinu dana, 1939. rodio nam se sin. Ubrzo je, 1941. buknuo rat.

Tih godina počinjemo da osećamo atmosferu rata kad su počeli da nam pričaju da će uskoro doći izbeglice iz Poljske. Čujemo o pokretu u Nemačkoj, ponekad vidimo podbadanja u novinama, svakojake karikature o Jevrejima. U Beogradu je postojalo žensko društvo pod imenom „Jevrejsko žensko društvo“. One se pripremaju da prime izbeglice koje će doći. Moja svekrva, Streja Adanja bila je predsednica te organizacije pa je i mene angažovala. Tada su stvarno počele da stižu izbeglice iz Poljske.

Vlada je prihvatila veliki deo izbeglica i smestila ih u nekoj vrsti prihvatilišta u Šapcu. To su bile izbeglice stigle bez ičega i sa velikim

brojem dece. Malo bogatiji sloj koji je iz Poljske stigao u Beograd počeo je da se smešta uz pomoć jevrejske zajednice. Dobijali su i mesečnu potporu. Mi smo ih posećivali u kućama u kojima su bile smeštene. Tada sam prvi put pomirisala i okusila *gefilte fiš* (punjena riba).

Počelo je da se govori da bi trebalo da mlade žene uče prvu pomoć kako bi mogle da pomognu ako zatreba, ako bude mobilizacije. Ja sam ušla u Državnu bolnicu i počela da učim prvu pomoć. Moj dever, Salomon Adanja, bio je šef hirurškog odeljenja u Državnoj bolnici. Završila sam kurs prve pomoći i osetila naklonost prema tom pozivu. Počela sam da učim redovno. Imala sam mogućnosti. Moja mama je stanovala sa nama i brinula se o detetu. Nije trebalo da radim jer je materijalna situacija bila vrlo dobra. Postala sam redovna učenica Škole za medicinske sestre pri Državnoj bolnici u Beogradu. Nisam uspela da završim sve tri godine, koliko je trajala škola, jer je posle dve godine buknuo rat.

Izbeglice sam posećivala kod kuće. Svaka žena je dobila da brine o jednoj porodici. Donosila sam im stvari. Pozivali smo ih ili u petak uveče ili u subotu. Obično je u subotu kod svekrve i svekra priređivan veliki ručak za celu porodicu. Bila su tri sina, i svi smo se skupljali kod njih.

Nama su govorili: mi Jevreji nemamo razloga da strahujemo u Srbiji, mi smo zaštićeni, Srbi neće dati da nas diraju. To isto smo čuli i od srpskog stanovništva, suseda u kući, i drugih! A to će reći: braniće nas, ništa loše ne može da nam se desi! U to smo bili sasvim sigurni. Mi smo se samo plašili gladi i pravili zalihe.

Posle potpisivanja pakta, u Beogradu su, ispred pozorišta, bile velike demonstracije. Bilo je tuče, hapsili su ljude... Dvadeset sedmog marta, slučajno je tog dana bio moj rođendan, bio je oboren pakt.

U nedelju 6. aprila 1941. u sedam sati ujutro, još smo bili u krevetima, odjednom je počela kuća da se tresu. Nije bilo sirena! Počele su da padaju bombe, počela je vika. Počeli smo trčeći da silazimo. Čak ni skloništa nisu bila spremna. Svako je u podrumu imao odeljak za drva, ugalj, krompire. Malo dalje od toga smo sedeli. Rekla sam: treba da idem u bolnicu. Pokušala sam da izađem na ulicu i tamo videla užas. Već je bilo porušenih kuća, čuo se vrisak ranjenih, vatrogasci su trčali, ljudi su počeli da beže iz kuća i svako od njih vuče zavežljaj ili ruksak na leđima. Idu i ne znaju kuda da idu. Videla sam da nemam za šta da izađem iz kuće. Vratila sam se u sklonište. Taj dan smo boravili u skloništu jer se bombardovanje odvijalo u nekoliko navrata. Bombardovali

su a onda – zatišje. Tada smo brzo istrčavali u stan da se obučemo i donesemo hranu i vodu. Moj muž je rekao da on treba da izađe da pomogne ako možda treba, negde u blizini. Otišao je. U podne je opet bio talas bombardovanja.

Već je počelo da se govori da su bombe pale pored Zoološkog vrta, da su uništenii kavezi sa lavovima, da su pobjegli i lutaju ulicama, da ih vojska ubija.

Roditelji mog muža su stanovali nedaleko od nas. Počeli smo da se pripremamo da napustimo grad. Oni su imali auto ali moj svekar nije vozio, nego jedan od sinova. Najstariji sin, lekar, otišao je u bolnicu. Srednji sin je bio oficir i on se odmah ujutro javio na dužnost. Ostao je moj muž, ali i on je stalno ponavljao: mogu da vas odvezem negde, da vas ostavim, ali ja treba da odem u moju jedinicu. Natovarili smo malo stvari i odlučili da krenemo u pravcu Aranđelovca. Krenuli smo, ali se nismo udaljili jer je opet naleteo talas aviona. Ne da su bombardovali, nego su i pucali. Leteli su nisko iznad naših glava i pucali na ljude iz mitraljeza. Ljudi su padali kao muve. Nekoliko metaka je pogodilo i naš auto. Počeo je da ističe benzin. Napustili smo auto i krenuli pešice.

Pred noć smo stigli u Aranđelovac i tamo našli dve sobe. Smestili smo se, a moj muž je odmah krenuo u svoju jedinicu. Ostali smo svekar i svekrva, moja mama, ja i dete. Tamo je bilo mirno, nisu bombardovali, bilo je hrane.

Iznajmili smo sobe u nekom pansionu. Omogućili su nam i da kuvamo. Tamo smo ostali nedelju dana. Posle sedam dana za Jugoslaviju se rat već završio! Nemci su počeli da ulaze u Beograd. Deo vojnika je počeo da se vraća kući a deo je odveden u zarobljeništvo. Vladao je metež! Posle predaje, moj muž se vratio kući. Mi smo se takođe vratili u Beograd, u naše stanove. Naš stan i stan mog svekra su ostali kao što su bili. Ništa nije nedostajalo. Bilo je nekoliko polupanih prozora, što smo popravili. Nismo imali problema.

Nedelju dana po povratku kući, Nemci su već počeli da objavljuju prve naredbe u vezi sa Jevrejima. Objave su isticane po ulicama, na drveću, na električnim stubovima, na zidovima kuća, po novinama. Njima je nalagano da svi Jevreji, između osamnaest i pedeset godina, treba da se prijave na određeno mesto. One koji su se prijavili podelili su u radne grupe. Svaka grupa je imala vođu koji je bio odgovoran da

u sedam sati ujutro grupa bude na određenom mestu. Tamo je stizao auto sa nemačkim vojnicima i odvezio ih na rad.

Moj muž je radio u kraljevom dvoru. Tamo je bombardovana biblioteka i trebalo je raščistiti ruševine. Odmah su dobili papire i žute trake na grudima, na leđima i na rukavima. Na papiru je bio pečat sa natpisom „Jude“. Jevrejima koje su skupljali ujutro i odvezili na rad davali smo hranu jer je tamo nisu dobijali. Kad su stizali na rad, uzimali su im papire. Radili su do pet posle podne. U pet bi im potpisali papire i vraćali ih, jer ne dao Bog ako uhvate na ulici nekoga bez papira! To je trajalo oko mesec dana. U međuvremenu je objavljeno da svi Jevreji između osamnaest i pedeset godina treba da dođu na Tašmajdan. Trebalo je da stignu ujutro u nedelju, u taj i taj sat. Nedeljom se nije radilo. Treba da dođu samo muškarci.

Svi su stigli. Nemci su ih svrstali po strukama: red advokata, red lekara, red trgovaca. Tada je stigao neko od njihovih nadređenih i iz svakog reda je posle brojanja, izdvojio na stranu svakog desetog. Objasnio je da će oni biti zatvoreni kao taoci. Ako se nešto dogodi nekom nemačkom vojniku, za svakog vojnika biće ubijeno sto taoca. Odveli su sto ljudi u zatvor a ostale poslali kućama. Sutradan su već javili da su negde napadnuti nemački vojnici i – ubili su sto Jevreja! Među njima je bio i moj ujak, mamin brat. Poslali su nam njegovu krvlju natopljenu odeću.

U međuvremenu su Jevreji osetili da to ne sluti na dobro, pa je svaki počeo da traži način da izađe jer nije bilo jednostavno izaći iz Beograda. Govorilo se da u vozu i na železničkoj stanici ima Jevreja koje su Nemci uhvatili i postavili da nadgledaju, kao kapoi. Oni su hvatali Jevreje koji su hteli da napuste Beograd i predavali ih u ruke Nemcima. Nismo znali kako da napustimo grad, nije bilo dokumenata, a imena su bila jevrejska.

Svako se pritajio. Ponekad bismo čuli da nema neke porodice, da je nestala, da je kuća zatvorena a nismo znali kako je nestala. Donet je još jedan propis koji se ticao žena. Bilo je zabranjeno ići u kupovinu ili na pijac pre jedanaest sati ujutro, već posle jedanaest kad su već svi obavili kupovanje. Kupovali smo šta je ostalo.

Bila sam plavuša, mršava, mlada. Nisam bila karakterističan tip Jevrejke. Nisam se plašila, odlazila sam na pijacu u kupovinu ujutro i donosila namirnice celoj porodici.

Jednog dana otišla sam na pijac i osetila da me neko prati. Tada još nisam znala da razlikujem da li je to nemački vojnik ili oficir, obučen elegantno. On je prošao tik pored mene i tutnuo mi nešto u ruku. Tek sam ga onda prepoznala. Zatvorila sam šaku a on je produžio da hoda. Ja sam produžila da hodam, ništa nisam kupila, trčala sam kući sva uzbuđena. Šta se dogodilo? Ispričala sam svekru koga sam srela, otvorila šaku i ugledala ceduljica na nemačkom, da dođem njemu uveče, napisana adresa. To je bio čovek koji je svakog petka bio kod nas u kući. On je bio Austrijanac, agent za one tkanine koje su moj muž i svekar prodavali. Bio je folksdojčer, ali tada nismo znali da je folksdojčer. Svakog petka je večeravao kod nas, kao prijatelj, imali su zajedničke poslove. Ponekad je putovao kući na mesec dana. Njegova porodica je živela u Mariboru. Putovao je kući na dve-tri nedelje. Odjednom bi se vratio sa novom robom. I sad je počela dilema i porodično savetovanje. Svi mi kažu: ti tamo ne ideš! A ja kažem: idem, jer da je hteo da me uhapsi ili da mi naškodi – mogao je da me uhapsi na licu mesta. Ali i on se plašio, o tome mi govori način na koji mi je tutnuo cedulju u ruku. Otići ću! Moj muž nije znao ništa, bio je na radu. Obukla sam se i otišla. Živeo je u jednoj vili. Napolju straža.

Njegovo prezime sam zaboravila. Odozdo iz stražarnice zvone i on lično izlazi da me dočeka i uvede u kuću. Radna soba, fotelje od crne kože. Pre svega me pita šta je sa Marselom (to je moj muž). Ja mu kažem: trenutak, ja sam još zapanjena, još uvek ne znam. Tada on kaže ovako: to je život, to je stvarnost. I, ako hoćeš da primiš moj savet – vi treba da napustite grad jer će ubrzo da pokupe sve muškarce. Kako? Ne znam kako, ali vi treba da napustite grad! Dao mi je na poklon neku veliku salamu i poslao me kući.

Vojnici su išli od kuće do kuće, otvarali vrata i, ako je bilo muškaraca, odvodili ih i ukrcavali u kamione. Bili su to stariji ljudi jer su mladi bili na radu. Odveli su samo Jevreje. Nemci su znali sve jevrejske kuće i stanove jer su prve nedelje po dolasku, kada su nam dali žute trake, na vrata nalepili žuti plakat sa oznakom „Jude“. Tada su nam to „Jude“ odštampali i u lične karte.

Nemci su ulazili i izlazili kad su hteli. Jednog dana su ušli u našu kuću. Bum, bum, bum. Otvore vrata i uđu. Počinju da razgledaju stan. Ako je to lep stan i na dobrom mestu, daju ti dva dana da izneseš lične stvari, nameštaj nije mogao da se iznosi, i konfiskuju stan za svoje oficire.

Kad sam se vratila sa sastanka, svekra više nije bilo. Svekrva je plakala. Pogledala sam na sat. Već je bio skoro policijski čas za Jevreje, pet sati, kad završavaju rad. Rekoh: moram nešto da napravim da bih izvukla muža sa rada. Uzela sam fijaker i odvezla se do dvora. Na ulazu, pored jedne stražarnice, ostavim fijaker da me čeka. Priđem nemačkom vojniku i kažem da mi je muž Jevrejin i da tu radi. Kažem da je naš mali sin teško ranjen, da hoću da mi oslobodi muža da bi stigao da vidi dete, ono je u bolnici. On telefonira iz stražarnice i... muž izlazi.

Nisu mu dali papire, papiri su ostali kod njih, jer radni dan još nije završen. Prašnjav od rada, pita: šta se dogodilo? Odgovarama: dođi brzo! Kad smo seli u fijaker, kažem kočijašu da nas odveze u Državnu bolnicu. Na putu pričam. Kažem: ići ćemo u bolnicu Moniju, mom deveru. On ima tamo mnogo prijatelja i prijateljica, lekara, zamoliću ih da te zadrže.

I zaista su ga zadržali u bolnici ali su naglasili: zadržaćemo ga u bolnici pod sumnjom da ima zapaljenje slepog creva, ali ti moraš da nađeš rešenje. Ne možemo da ga držimo dugo vremena jer smo i mi pod kontrolom. Sestre su „časne sestre“ i sve su peta kolona, mi se njih bojimo! Rekoh: u redu, zadržite ga za sada.

Uveče sam se vratila kući i počela da razmišljam, da se raspitujem kod prijatelja, možda oni znaju kako ljudi odlaze i kako beže. Ima ljudi koji znaju ali se plaše da kažu. Sutradan, on nije stigao na rad i tada su došli da ga traže. Prevrnuli su celu kuću, pretražili, rekla sam da ne znam, da je otišao na rad i da se nije vratio.

Prolazili su dani i lekari su počeli da navaljuju. Pitala sam ih: da li možete da ga operišete? On se pravio da ima teške bolove pa su ga operisali. Tako sam imala još malo vremena. Od svekrve sam čula da je, kad je bila kod sestre, videla tamo kofere i pakete. Pitala je sestru i navaljivala da joj kaže o čemu se radi a ova joj je ispričala da se sin sprema na put. On je preneo majci neke vredne stvari na čuvanje.

Otišla sam bratu od tetke od mog muža, zaklinjala ga i navaljivala da mi kaže. Odgovorio mi je: ako uspem, dobićeš adresu od moje majke. Oni su zaista uspeli i ja sam dobila adresu Italijanskog konzulata u Beogradu. Prvi sekretar nam je za velike pare dao dokumenta. Dokumenti su bili na lažna imena i da smo mi iz Dalmacije. Dalmacija je bila pod italijanskom okupacijom. Dao nam je i propratno pismo da nas je rat zatekao u Beogradu.

U dokumentima, moje lažno ime bilo je Stanka Adamić, moj muž se zvao Mate Adamić, dete je bilo Ivo. Sekretar u konzulatu je od mene uzeo podatke i rekao da će svaki dokument da me košta trideset hiljada dinara. Trideset hiljada dinara je u to vreme bila basnoslovna svota. Za trideset hiljada dinara mogao je da se kupi lep stan. Ja sam htela tri dokumenta: za mog muža, za mene i za majku. Nisam imala dovoljno novca. Nismo imali sto hiljada dinara. Poručila sam dva dokumenta, vratila se kući i rekla mami: mama, mi smo tamo. Kad odemo, počni polako da prodaješ sve stvari, evo ti adresa. Kad skupiš trideset hiljada dinara idi tamo i dođi za nama. Javićemo ti gde smo.

Potrajalo je nedelju dana dok sam primila dokumente. U međuvremenu je moj muž u bolnici „ozdravio“ od operacije.

Jednog jutra, vrlo rano, uzela sam dete, fijaker i još jednom otišla u bolnicu. Svako sa po jednim koferom, otputovali smo na železničku stanicu i krenuli prema jugu, u Skoplje. To je bio jedini put. Trebalo je da putujemo ili kroz Hrvatsku, a već smo čuli da u Hrvatskoj nije sigurno, hvatali su ljude, ili da stignemo na jug države, preko Srbije. Trebalo je stići na morsku obalu.

Partizani su počeli da se organizuju. Već su počeli da miniraju vozove i železničke pruge, tako da nije bilo puteva. Oktobra 1941. jedini put da se stigne do morske obale vodio je kroz Srbiju: Niš–Priština–Prizren. Krenuli smo sa strepnjom. Sav novac koji smo imali, dukate i prstenje, strpala sam u psetance – dečiju igračku. Dete je imalo dve i po godine. Dala sam mu tu igračku da je drži u rukama i krenuli smo na put. Niko nas nije prepoznao. Sa velikom strepnjom smo putovali jedan dan i stigli u Skoplje.

Usput vidimo da vozovi stoje, na putu vidimo mnogo vojske, vidimo da sklanjaju vagon u stranu da bi mogli da prođu vojni vozovi. Stojimo satima na svakojakim mestima jer mora da se dâ Nemcima da prođu prvi.

U to vreme još nisu bila počela proterivanja iz Beograda. Počela su u decembru a mi smo grad napustili oktobra 1941. U Skoplju Jevreji, naravno sa žutom trakom, sede po kafanama, žive, vrlo im je dobro. Oni kažu: ovde u Makedoniji Nemci nas ne diraju, sve je u redu. I ja još kažem mužu: šteta što smo zapalili naša dokumenta i stižemo kao nejevreji. Uzeli smo sobu pod kiriju. Mesec dana smo bili u Skoplju ali kao izbeglice koje je rat zatekao, koje se vraćaju kući u Dalmaciju. Mi smo sad na putu i tražimo način kako tamo da stignemo.

U Skoplju smo se prijavili policiji i oni su nas upisali. Počeli smo da živimo dosta normalnim životom. Ja sam stalno sedela kod kuće sa detetom, već je počela zima, bilo je hladno. Moj muž je izlazio da vidi tu i tamo Jevreje, i da osluškuje! Jednog jutra, odmah se vratio i rekao: poslednje noći su pokupili sve Jevreje! To je bilo krajem 1941. Tada smo shvatili da ni tu nije sigurno i odlučili da odemo. Želja nam je bila da stignemo u Dalmaciju, ali nije bilo drugog puta osim preko Albanije. Već je počeo da pada sneg, a mi još uvek nismo znali da su u međuvremenu već pokupili žene u Beogradu. Nismo imali nikakvu vezu ni sa kim.

Iznajmili smo kola sa dva konja. Još uvek smo bili „široke ruke“, imali smo para. Po zimi, po snegu smo preko brda prešli u Albaniju. Bilo je vrlo teško preći albansku granicu a tamo smo sreli dve-tri porodice koje smo poznavali još iz Beograda: porodicu Levi i Karića, advokata. Ne mogu da se setim prezimena treće porodice. Oni su prešli granicu kao izbeglice, sa dušecima, hranom i ćebadima. Na parčad su im isekli dušeke i presekli hleb, tražeći novac i vredne stvari. Mi smo prešli granicu sa dva kofera. Sav naš novac je bio u psetancetu; stalno sam se bojala da, dok smo čekali satima da nam pregledaju dva kofera, dete ne baci negde to psetance.

Prešli smo granicu i otputovali u Skadar.

Skadar, nema žena na ulici. Sve žene su iza prozora sa rešetkama, gledaju napolje. Zima. Ja u pantalonama i bundi. Kažemo kočijašu da nas odveze u neki hotel. On nas doveze u neku kafanu. Unutra mnogo ljudi, sabijeni, govore samo albanski. Ja na ulici u pantalonama. Tek što sam izašla iz kola, u jednom trenutku se skupilo oko mene desetine ljudi da vide na ulici ženu u pantalonama, samu!

Ušla sam unutra a muž je sa detetom ostao u fijakeru. Upitala sam: da li ima neko mesto gde može da se spava. Sa njima je bilo nemoguće razgovarati osim pokretom ruku. Odgovorili su da ima, da sednemo i sačekamo. Platili smo kočijašu i oslobodili ga. Uzeli smo stvari i seli za sto. Šta se ispostavilo? Gore zaista ima soba, ali smo mi dan i noć sedeli za stolom dok se nije ispraznio jedan krevet. U sobi je bilo sedam-osam kreveta u kojima su svi gosti spavali zajedno. Sutradan, kad se ispraznio jedan krevet, dali su nam krevet za tri osobe. Dali su nam sveću i šibicu i popeli smo se gore. Platili smo u zlatu.

Sledeće noći su po nama počele da šetaju stenice. Ja sam cele noći sedela sa upaljenom svećom, hvatala ih i palila. Ujutru sam rekla mužu: odavde treba otići!

Skadar se nalazi na obali Jadranskog mora. Sišli smo do mora, šetali obalom i opet sreli Jevreje. Sreli smo doktora Margulisa iz Beograda, lekara.

Počinjemo da „opipavamo“ kako može da se napusti to mesto. Kažu da može da se kupi čamac. Skadar se nalazi vrlo blizu jugoslovenske granice. Prvi grad iza granice je Ulcinj i do tamo ćemo stići čamcem. Zima, niko od nas se ne usuđuje da preuzme to na sebe. Unajmili smo jednog Albanca, platili mu da nas odvede u Ulcinj. Priključili su nam se Karić i doktor Margulis.

Čamcem smo prešli u Ulcinj. Na moru nije bilo kontrole pa smo stigli kao da smo stigli u raj. Svi pansioni i hoteli bili su puni Jevreja koji su tamo stigli na isti način. Cela obala je još uvek bila pod italijanskom vlašću. Nije trebalo nositi žutu traku niti bilo kakvu oznaku. Svi su bili slobodni.

U Ulcinju smo bili mesec dana, možda malo više, već je počelo proleće. Nismo bili mirni jer se govorilo da Nemci nisu u dobrim odnosima sa Italijanima, ne veruju im i zahtevaju da pohapse sve Jevreje. Znači, treba ići dalje! Već smo videli da porodice beže. Obuzeo nas je strah. Glasine su nas uznemiravale jer je deo njih bio tačan, deo nije, a ljudi su ponešto dodavali. Tako smo čuli da nema Jevreja u Beogradu, da su pohapsili sve i da su na Sajmištu. Odlučili smo da se udaljimo od grupe Jevreja. Čuli smo da u Splitu, to je ipak grad, možemo da se „izgubimo“ u mnoštvu, da ne budemo tako upadljivi. Ukrcali smo se na lađu i otputovali u Split sa našim dokumentima.

Niko nije tražio dokumenta. Jevreji su u Splitu bili slobodni. Išli smo da tražimo stan i našli smo ga u starom delu grada. Uzgred rečeno, pre dve godine sam bila u Splitu, išla sam i našla taj stan, popela sam se gore i zakucala na vrata. U istom trenu tako sam se uznemirila da sam pobegla niz stepenice i nisam sačekala da mi otvore vrata. Našla sam tačno taj stan, sa tim balkonom, stoji kao što je bio. To je bio mali stančić od sobe i kujne...

Rekla sam mužu da hoću da počnem da radim, da ću otići u bolnicu i reći da sam sestra i da su mi sva svedočanstva izgorela u Beogradu. I tako, počela sam da radim u Splitskoj bolnici kao Stanka Adamić.

U Splitu nismo imali vezu sa Jevrejima, ali u zgradi u kojoj smo stanovali, na spratu ispod nas, stanovao je Jevrejin sa ženom – Hris Vankom. Bili su vrlo imućni. Imao je veliku radnju cipela u Splitu. Veoma su voleli naše dete, svoje nisu imali. Mnogo puta su nas pozivali kod njih na ručak. Dete bi se igralo. U dvorištu je bilo još dece. U istoj zgradi je bila poslastičarnica tako da su se i poslastičareva deca tamo igrala. Problem je bio „pipi“! Trebalo je to obaviti da niko ne vidi! On još nije znao dobro da sam raskopča pantalone. Bolnica nije bila daleko odande. Kad je moj muž bio kod kuće, sve je bilo u redu, bio je sa njim. Ali, moj muž je počeo da se priprema da ide u partizane i tvrdio je da u gradu nema šta da radi. Počeo je da traži vezu i našao ju je. Otišao je u partizane i ostali smo sami. Ja sam učila dete da „pipi“ samo sa mnom. On bi trčao u bolnicu i iz daljine bi ga čula: mama, mama, pipi! Susetka je razumela o čemu se radi i znala je da smo Jevreji. Ja sam ćutala i ona je ćutala.

Iznenada, čuli smo da Nemci preuzimaju Split, preuzimaju vlast od Italijana i uzimaju ceo grad u svoje ruke. Prva stvar koju su napravili bila je da pokupe sve Jevreje, među njima i tog suseda kome je žena bila hrišćanka. Ona je, kao Dalmatinka iz vrlo poznate porodice u Splitu, pokušala preko svakojakih veza i načina da ga oslobodi, ali ništa joj nije pomoglo! Odveli su ga.

U njen stan, koji su joj oduzeli i u kojem je stanovala još neko kratko vreme, uselio se komandant Okružne komande (Kreis commandant). Posle toga je otišla ne znam kuda. Mislim da je otišla u neko selo u kojem je imala porodicu. U svakom slučaju, nestala je. Možda je otišla u partizane... Tamo su stanovali Nemci, a ja sa obrezanim detetom gore, iznad njih.

Komandant je ponekad sretao mog sina koji je bio lepo i simpatično dete, i ponekad bi mu dao čokoladu. Doneo bi čokoladu i pokazivao je. Pitala bih ga od koga je, a on bi rekao: od nemačkog oficira.

Stalno sam se plašila i imala osećaj da zna da smo Jevreji. Ponašao se vrlo pristojno i ponekad, kad bi me sreo, pričao da ima takvo dete kod kuće i da ga se mnogo poželeo. Ponekad bi mi dao parče salame, parče hleba, jer smo bili u vrlo teškoj situaciji sa hranom. Dobijali smo sto i pedeset grama hleba od kukuruznog brašna na dan, i to po kuponima. To je bila kao neka teška kocka. I ja sam iz bolnice donosila kući malo hrane. Tamo bolesnici skoro da nisu imali šta da

jedu, vladala je velika glad. Ponekad sam skupljala u kutiju ono što su bolesnici ostavili na tanjiru i donosila kući, detetu.

Nemci su se već smestili u Splitu, Jevreja više nije bilo. Poslastičarnica je počela da radi samo za Nemce. Tamo su dolazili vojnici, pili i jeli kolače. Vlasnik poslastičarnice se često gubio. Kasnije sam saznala da je bio u partizanima. Njegova žena me je zamolila da, ako mogu, radim poslepodne a ona će da radi prepodne. To mi je odgovaralo. Napustila sam bolnicu jer sam htela da budem bliže detetu. Pored toga, Nemci su me uvek pozivali da jedem i pijem sa njima. Odgovarala sam da ne mogu i to parče kolača sam odnosila kući detetu. Mrvila sam kolač, mrvice uvijala u papir i donosila kući. Počela sam da sklapam veze sa Nemcima.

Njen muž, koji je bio u partizanima, počeo je da me koristi kao posrednika. On mi je rekao da Nemci prodaju sve za šnaps (rakiju). Najvažniji artikal za partizane bila je so, a nje nije bilo. Bilo je hrane, bilo je brašna, bilo je mesa, ali ljudi su posrtali od malaksalosti zbog nedostatka soli. Zamolio me je da pokušam da kupim od njih so i zavoj. I posao je krenuo!

Sedela sam sa njima, pila u poslastičarnici, pila šnaps. Pitala sam ih da li imaju slučajno malo soli jer nam nedostaje? Odgovorili su: koliko hoćeš! Tada su doneli vreću soli, a ja sam im dala flašu ili dve šljivovice. Posle toga su me pitali da li mi treba još. Nikad me nisu pitali za šta mi treba toliko soli!

Posle toga sam počela da ih pitam da li možda imaju zavoj. Rekli su: možda. Jednog dana su se pojavila dva momka. Jedan se zvao Emil, zaboravila sam kako se zvao drugi. Oni su me snabdevali svakojakim stvarima. Kasnije sam ih pitala: možda hoćete novac? Rekli su: da. Tako sam kupovala njihove stvari. Mlekar koji je dolazio svakog jutra bio je naša veza. Sve je tovario na kola i odvezio u Solin. Tamo se nalazio prvi partizanski komesarijat.

Jednog dana ta dva vojnika se nisu pojavila. Došli su njihovi drugovi i pitala sam ih gde su Emil i njegov prijatelj. Rekli su mi da su ih uhapsili, uhvatili ih u krađi i da su zatvoreni.

Partizani su ojačali i upadali u Split. Upali bi u Split noću, poubijali saradnike sa Nemcima i vraćali se u brda. Pravili su noćne akcije i ubijali Nemce koje bi sreli na putu i vraćali se u šume. Posle takvih akcija Nemci su hvatali sumnjive i takođe ubijali. Nastalo je opšte klanje!

Kad se osvrnem unazad, mislim da su najteži trenuci oni kada sam bila sama sa detetom a nije bilo hrane. Zamračivala sam stan i plegla dete na spavanje već poslepodne jer nisam imala da mu dam šta da jede, a bilo je vrlo hladno. Da bih zaradila još malo para, pored rada u poslastičarnici, plela sam za neku radnju u Splitu. Sedela sam u krevetu do dva sata noću, uvijena u džempere, sa rukavicama bez prstiju, jer su mi se smrzavale ruke, da bih plela, i tako zarađivala da mogu da kupim nešto detetu.

O mužu nisam znala ništa. Osećala sam se izgubljeno i usamljeno. U Splitu nije bilo zajednice, nikog više nije bilo. U početku, dok je muž još bio živ, nije bilo tako teško. Ali kasnije, kad je otišao i nije bilo vesti od njega, počela je zima, nije imalo šta da se jede... Odlazila sam na pijac. A šta smo mogli da kupimo? Malo kukuruznog brašna i to ne za pare. Dok sam imala dukate, moglo je: izvadila bih dukat i dobila vrećicu kukuruznog brašna ili kilo pasulja. Ali dukati su brzo potrošeni i više ih nije bilo. Šta smo jeli? Koprive, i to su takođe prodavali na pijaci.

U Splitu je situacija bila vrlo teška. Jednog dana me je pozvao nemački oficir, taj što je tamo stanovao, da dođem kod njega. Došla sam a on mi ovako kaže: ti si u opasnosti, uzmi dete i nestani! Pokušala sam da ga pitam zašto. Odgovorio je: zbogom! Ustao je i otpratio me do vrata. Te noći sam spakovala nešto stvari u jedan ruksak. Kad je ujutro došao mlekar, rekla sam mu da treba da napustim grad. „Možeš li da me povežeš?“ Da. Oputovala sam sa detetom u Solin, gde je bio prvi komesarijat. Tamo sam počela da tražim i da se raspitujem da li je neko video mog muža, možda je čuo nešto, možda neki ratnik...

Tamo su stizali ranjenici. Rekli su mi da je počela ofanziva u Hrvatskoj. Čini mi se da su je zvali Treća ofanziva. Jednog dana neko se zaista pojavio i rekao da ima pisamce od mog muža, da je ranjen u noge i da mu pošaljem neke tople domaće cipele i tople čarape. Ja sam mu to i poslala. Govorilo se da će možda prebaciti ranjenike na sigurnija mesta, ne zna se kuda, ali će početi da pripremaju sigurnija mesta i da će evakuisati ranjenike.

U Solinu su se plašili da će se Nemci popeti gore, jer su već oterali Italijane i zavladao celom Dalmacijom. Počelo je da se govori da treba izvući iz Solina žene, decu, stare i ranjenike i tražilo se kuda ih prebaciti. U međuvremenu su počeli da stižu na ostrvo Vis brzi engleski motorni čamci koji su snabdevali ljude neophodnim potrepštinama. Nešto malo hrane i sanitetskog materijala bacano je i iz aviona.

Partizani su odlučili da skupe i pošalju tamo sve izbeglice i ranjenike. Tu grupu su zvali „zbeć“ – sve one koji su pobjegli sa raznih mesta i bili pokupljeni na to ostrvo. Odlučeno je da noću počnu da evakušu iz Solina male grupe i prebace ih na Vis.

I tako, svake noći prolazili smo toliko blizu nemačke straže da smo ponekad videli vrhove njihovih upaljenih cigareta. Naši vođiči su bila deca od dvanaest godina koja su dobro poznavala sve staze. Hodali smo noću jedan iza drugog. Čekali smo da noć bude tamna, bez meseca. Kako Solin nije na morskoj obali, trebalo je da prođemo kroz nekoliko sela, da pređemo preko brda i stignemo do mora. Tamo su nas čekali čamci.

Pešačili smo cele noći. Ja sam na leđima nosila dete koje je spavalo. Bilo mi je teško. Jedan njegov plač je mogao da dovede u opasnost celu grupu jer smo prolazili vrlo blizu Nemaca. Jedan moj pad sa detetom, kotrljanje kamena... mogli su da dovedu do toga da Nemci uhvate celu grupu. Povremeno, neko drugi je uzimao dete na leđa. Pešačili smo cele noći dok u zoru nismo stigli. Trebalo je požuriti jer je već bilo svanulo a trebalo je da stignemo na čamce noću, po mraku. Prve noći nismo uspeli. Ostali smo sakriveni u nekoj pećini, bez hrane i vode.

Sledeće noći, kad je mesec već utonuo i pao mrak, stigli su ribarski čamci. Podigli bi patos čamca, smestili tamo u ležećem položaju oko sedam-osam ljudi i pokrili nas daskama. Tako su nas prebacili na Vis.

Na ostrvu je sve bilo u redu, bilo je dobro. Već je bilo hrane, bilo je hleba. Na Visu se nalazio Štab, a grupa koju su zvali „zbeć“ bila je smeštena na sasvim drugom kraju Visa. Bilo je ranjenika sa lakšim ranama, koji su bili pokretni. Bilo je dece i starih. Ja sam počela malo da radim, da negujem ljude. Bilo je tamo lekara, ali mi smo ipak bili odvojeni. Oko nas ograda, nismo mogli da izađemo. Govorilo se da će južna Italija biti vrlo brzo oslobođena i da će nas tamo prebaciti.

Partizani su prema nama imali dobar odnos. Oni naravno nisu znali da smo Jevreji. Mislili su da smo stanovništvo koje treba evakuisati, kako je bilo napisano u dokumentima, da nas je rat zatekao u Beogradu i drugim mestima i krajevima. A u pismu koje smo nosili stajalo je da smo iz nekog sela koje se zove Parićević. Odmah su nam dali po parče hleba. Počeo je da stiže, prvi put sam videla, kornbif (usoljeno goveđe meso) što su dovozili čamcima. Delili su nam to meso i po parče hleba, i to je bio obrok za ceo dan. Bilo je tamo ljudi iz popaljenih sela u kojima su Nemci poubijali sve stanovnike, bilo je mnogo siročadi.

U vreme kada sam bila na Visu, tamo je bila samo jedna jevrejska porodica iz Sarajeva. Zvali su se Hilda i Mosko Papo. Imali su devojčicu Ruti koja je bila istih godina kao i moj sin. Tamo smo se sprijateljili. Njima sam rekla da sam Jevrejka. (Bili smo stalno u prijateljskim odnosima. Njihova ćerka, ta devojčica, dva puta nam je dolazila u posetu. Udala se i zove se Ruti Lisner.)

Partizani su pretrpeli više teških poraza i naneti su im veliki gubici. No, na drugim mestima, partizani su imali velike uspehe, napadali su nemačke povorke, minirali i ubijali vozove pune Nemaca. U međuvremenu sam čula da se moj muž smrznuo. Po teškoj zimi 1943. godine počela je ofanziva. On je bio ranjen. Ranjenike su natovarili na mazge da bi ih prebacili na sigurnije mesto. Nisu bili u pokretu, a zima je bila teška. To su mi javili. Čak mi je neko ko je bio sa njim doneo burmu i dokumente.

Istovremeno su do nas stigle vesti da su Nemci doživeli poraz kod Staljingrada.

Na Visu nismo znali šta se događa sa Jevrejima u Jugoslaviji, onima koji nisu uspeali da se sklone. Ništa nismo znali o Jasenovcu i drugim logorima. O tome šta se tamo događalo saznali smo tek kad smo stigli u Italiju, 1944. godine.

Znala sam da sam ostala bez muža, ali sam bila svesna da treba da idemo dalje. Bilo mi je vrlo teško ali sam nastavila da se sa detetom borim za opstanak. Tada sam imala 24 godine. Stvarnost i borba za opstanak, produžiti dalje, to je izgleda u tom trenutku bilo jače nego vest da mi je muž poginuo.

Počela je opšta evakuacija sa ostrva jer su se plašili da će Nemci početi da bombarduju Vis! Znali su da je tamo smešten Vrhovni štab, znali su da tamo dolaze Englezi, noću, sa njihovim čamcima. Imali su vrlo brze motorne čamce.

Pre svega, trebalo je da se „otresu“ zbega, onih nemoćnih. Mi smo za njih bili teret. Bari je već bio oslobođen i počeli su da tamo prevoze ljude sa različitih mesta, Jevreje i nejevreje. Počeli su da stižu i ljudi iz Albanije.

Kad smo stigli u Bari, prošli smo kroz neki prolazni logor. Pošto smo bili puni vašaka, obrijali su nas na svim mogućim mestima, očistili, odenuli, dali nam čistu odeću. U Bariju smo ostali nekoliko meseci. Počeli su da pitaju šta dalje sa nama.

Nedaleko od Barija, u južnoj Italiji bile su dve grupe pod starateljstvom UNRA-e. Jedna je bila u selu Santa Kroče, odmaralištu za bogate Italijane. Druga grupa je bila u selu Santa Marija. U jednom selu su bili grupisani Jevreji a u drugom nejevreji. S obzirom da ja „nisam“ bila Jevrejka, otišla sam u Santa Marija. Tamo su otvorili dečiji dom.

Bilo je mnogo siročadi. Nemci su im pobili roditelje i spalili sela. Partizani bi posle Nemaca ulazili u sela i nalazili uplakanu decu. Sve njih su koncentrisali tamo u dečiji dom. U Santa Marija je bila i ambulanta u koju su dolazili i Jevreji iz Santa Kroče. Radila sam pomalo u ambulanti a dete je boravilo u dečijem domu sa ostalom decom. Radila sam malo i sa decom. Ponekad sam svraćala u Santa Kroče jer sam tamo „otkrila“ mnogo ljudi iz Beograda, celu porodicu Bararon. Tada još nisam otkrila da sam Jevrejka. Tek kad sam iz Santa Marije išla u Santa Kroče, saznali su ko sam.

Santa Marija je mesto na obali mora. Ljudi stanuju po kućama za mnogočlane porodice. Grupisali su po četiri-pet porodica u svaku kuću. Imale su zajedničku kujnu i svaka porodica je kuvala u određene sate. Dobijale su potporu iz UNRA -e u novcu i namirnicama. Mi u Santa Marija nismo dobijali ništa. U međuvremenu sam čula od tamošnjih Jevreja da je advokat Karić, onaj što smo ga sreli za vreme naših „lutanja“, već odavno stigao u Rim, da se tamo oženio nekom Italijankom, postao italijanski državljanin i da mu je veoma dobro. Dobila sam njegovu adresu i napisala mu pismo. On se mnogo obradovao i rekao je da će, kad god hoću, doći po mene da me odvede njemu u goste u Rim.

Iznenada je stigla naredba da treba da napustimo Santa Mariju i da se vraćamo kući, u Jugoslaviju. E, tu sam se suočila sa problemom. Mi smo već u Santa Kroče čuli o sudbini ljudi dovedenih u logor na Sajmištu i da niko nije preživeo. Znali smo malo i o opštoj situaciji u Jugoslaviji.

Znam da nemam muža, znam da možda nemam majku, neću da se vratim u Jugoslaviju – a moram! Već su počeli da zatvaraju dečiji dom i ambulantu, da se pakuju. Napisala sam Kariću da mi je hitno potreban.

On dolazi, ja mu ispričam, a on kaže: nema problema, ti sad bežiš odavde. Ja te vodim sa detetom u Rim. Ostani kod mene dok se partizani ne vrate kući. Tako je i bilo... Otputovali smo vozom u Rim.

Pre svega, on nas je odenuo. Odveo me je u grad i kupio odeću za mene i dete. Stanujemo kod njega i uživamo. Njegova žena nas je

primila vrlo lepo. Iznenada, on kaže ovako: znaš, mogla bi da zaradiš malo para. Hoćeš? Rekoh: hoću, zašto da ne, kako da zaradim pare? On mi kaže: treba da preneseš nešto iz Rima u Leće. Daću ti pojas, niko ništa ne pregleda, ti prenesi to i vrati se ovamo u Rim. I kad bude opet, ti ćeš da preneseš. Rekao je: putuj sa detetom, nikom nećeš biti sumnjiva.

Prenosila sam zlato, dukate, kao napoleoni. Napuni se pojas monetama, preneseš to nekome i vratiš se u Rim. Znam da sam to uradila dva puta, ne sećam se da li sam to učinila i treći put. Rekla sam mu da neću više to da radim.

U međuvremenu sam čula da su se partizani vratili i da u Santa Mariji nema nikoga. Hoću da se vratim u Santa Kroče. Stižem tamo, kažem da sam Jevrejka. Priključila sam se Jevrejima. Dobila sam sobičak u nekoj kući, jedan krevet. Ja i dete. Bila je tamo porodica Vajs, bila su tamo dva brata blizanca Žak i Leon Koen koji su stanovali sa sestrom i ja sam se pridružila njima.

Jevreji su počeli da planiraju, da se upisuju: ovi bi hteli za Ameriku, oni za Australiju, deo hoće da se vrati u Jugoslaviju, deo u Palestinu. Palestina! Odjednom čujem: Palestina i ne znam šta da radim. Kuda ću sama sa detetom?

Prijatelji, porodica Koen kaže da oni hoće u Australiju. Ja kažem da neću u Australiju, čini mi se daleko. Porodica Papo, sa njima sam bila u velikom prijateljstvu još na Visu, putuju u Palestinu. Rekli su: dođi, videćeš, biće ti dobro. U međuvremenu već dolaze izaslanici iz brigada i počinju da ubeđuju: ti ne znaš kako će ti biti dobro sa detetom, brinuće se o tebi, tamo je budućnost. Odlučila sam da putujem u Palestinu, sredili su mi dozvolu za ulaz. To je bilo početkom 1945.

Vojnici iz brigade su dolazili u Santa Kroče, skupljali podatke o nama. Ne znam kako su dolazili do sertifikata. Mi smo čekali mesec-dva i dobijali sertifikate. Javili su nam kad ima lađa i potom nas vozom dovezli u Napulj.

Po završetku izbora gde ko želi da ide, odmah su nas podelili u grupe. Ne znam kada su se ljudi vratili u Jugoslaviju, verovatno tek kad je zemlja oslobođena. Mi smo krenuli prvom lađom koja se otisnula posle završetka rata. Putovale su porodice. Dali su mi krevet u kabini, sa detetom.

Sertifikati su nosili naše prezime: Adanja. Stigli smo lađom „Matroa“. Bila je prepuna izbeglica iz Napulja. Čim smo stigli u Haifu,

odvezli su nas u Atlit, tamo je bilo prihvatilište. Opet su nas čistili, pregledali da nemamo vaške, upisali nas.

Tamo su zaista počeli da „jure“ za nama. Bilo je ljudi koji su imali familiju i odmah znali kuda će. Ja nisam znala kuda da idem pa sam sedela i sedela. Dolazili su ljudi iz raznih političkih smerova, dolazili su pobožni. Mene, ženu sa detetom, počeli su da nagovaraju: dođi nama. Jednog dana se pojavio neko i rekao na jugoslovenskom: da li znate da ovde postoji kibuc Jugoslovena? Rekoh da znam nešto... Znam da imam tamo prijatelje još iz Beograda ali ne znam ime kibuca ni imena ljudi, sve sam zaboravila u ratu. On mi kaže: dođite, odvešću vas u posetu! I on je mene doveo u Šaar Haamakim (kapija dolina, u prevodu). Kad sam ušla u Šaar Haamakim, prvo sam srela moju dobru drugaricu sa kojom sam se igrala klikerima na ulici, Streju Koen. Tako, polako, polako. Onda su mi rekli: možete da ostavite dete ovde ako nećete da ostanete. Rekla sam: ne, ja hoću da produžim mojim putem, u mom pozivu, da završim učenje.

Isakčića su odmah primili. „Alijat hanoar“ (useljavanje mladeži) je za izdržavanje deteta plaćala kibucu pola svote a drugu polovinu sam snosila ja. To je za mene bilo veoma mnogo, ali odmah sam počela da radim u bolnici „Molada“ u Haifi. Pokušala sam da dođem u Šaar Haamakim. U jednom trenutku sam napustila posao i došla u Šaar Haamakim da budem sa detetom jer je bilo teško, dete koje je preživelo toliko mnogo u ovom ratu, izgubilo oca, a samo!

Ja dolazim u Izrael i odjednom ga ostavljam u sredini koju on ne razume. Ali on je „shvatio princip“. Prvo bi istukao onog koji je hteo da mu se približi. Nije znao drugi jezik. Ja sam se trudila da budem sa njim dva-tri puta nedeljno, osetila sam da se dete udaljava od mene. Ne dostižem ga u jeziku, on sa decom već uči mnogo brže. Zaista postoji razlika među nama.

Tada je imao pet i po godina, posle onakve četiri godine, sa onako teškim događajima i u onako teškim uslovima. On nije tačno znao šta hoće, bio je primoran, a ja sam ga ostavila. Svakako da je imao gorkih i teških dana. Ali, kad sam se preudala 1949. i htela da ga odvedem kući u Tel Aviv, on to nije hteo.

Bila sam dve nedelje sa njim kad su mi javili da imam radno mesto. Htela sam da budem medicinska sestra, a u kibucu za to nije bilo mogućnosti. Boravila sam u kibucu deset meseci i radila kao kuvarica a htela sam da budem sestra. Šta sam žrtvovala, ne znam.

Sada, kada se posle toliko godina vraćam na najteži period u mom životu, svesna svega šta su meni i mom narodu učinili, ne mogu da kažem da mrzim bilo koji narod. Za sva zla odgovoran je režim u Nemačkoj i njihov vođa.

Prošlo je mnogo godina. Pre sedam-osam godina bila sam, sa snahom, na organizovanom putu po Nemačkoj i tada sam joj rekla: pogledaj, na ovom putu su možda svi ubice moje prodice. Stari ljudi kao ja, u mojim godinama, oni su bili ti koji su vršili sve te strahote. U autobusu pevaju one pesme kojih se sećam po zlu, kad su Nemci marširali. To je bilo strašno! Jedva sam izdržala putovanje. Rekla sam da više neću da idem na takva putovanja, sa takvim putnicima jer u svakom starijem Nemcu vidim...

Danas živim u Šaar Haamakimu. Sin se oženio, ima četvoro dece, imam praunuke. Od rodbine u Jugoslaviji imam jednu tetku, maminu sestru. Bila je udata za hrišćanina koji ju je odveo u brda, njegovoj porodici u nekom selu i tako je preživela. Ima osamdeset i četiri godine i živi vrlo teško. Kad mogu, potrudim se da joj nešto pošaljem. Živi u Beogradu.

MOJ OTAC ANDRIJA

Andrija Alpar

Inženjer Andrija Alpar rođen je 10. maja 1890. u Pitomači (Međumurje, Hrvatska) u siromašnoj porodici Minc (Münz) sa desetero dece. Otac Samuel i majka Hermina mađarizovali su 1904. prezime na Alpar. Kasnije se porodica preselila u Pečuj (Pécs, Mađarska) gde je Samuel radio kao pisar. Andrija je u Pečuju pohađao osnovnu školu i realnu gimnaziju i isticao se kao odličan učenik. Zahvaljujući tome bio je, iako peto dete, kao jedini poslat na studije u Budimpeštu, gde je diplomirao arhitekturu. U to doba već je tečno govorio nemački, mađarski i hrvatski. Za vreme studija izdržavao se dajući privatno časove učenicima. Osim toga, zahvaljujući činjenici da je posedovao veoma lep rukopis, radio je na pripremanju sveski za lepo pisanje.

Otac Andrija umro je 24. decembra 1964. godine. Sahranjen je na Centralnom groblju Holon.

Za vreme Prvog svetskog rata, 10. septembra 1916. oženio se sa Elizabetom Vajs (Weis), iz bogate porodice, iz sela Vemend, blizu Pečuja, a 28. avgusta 1917. rodilo im se prvo dete, moj brat Oto. Kako je rat potrajao, Andrija je 1916. godine dobrovoljno stupio u Austro-ugarску vojsku, gde je bio imenovan za šefa železničke stanice Pečuja sa

zadatkom da obezbedi snabdevanje vojske ugljem. Na toj funkciji ostao je do kraja rata.

Po završetku rata otac želi da se zaposli u svojoj struci. U to vreme brat njegove žene Mike (koji se iselio u Ameriku) poziva ih da dođu i šalje im takozvani afidevit (garanciju) za iseljenje. Odlaze u Osijek da se oproste od familije a oni ih nagovore da ne idu u Ameriku, nego da oprobaju sreću u Beogradu, koji je postao glavni grad nove Jugoslavije, i gde građevinari imaju puno posla. Zbog toga moji roditelji odustaju od puta u Ameriku.

Nakon što im se 28. januara 1922. u Pečuju rodio drugi sin Đorđe, koji piše ovo sećanje o ocu, Andrija odlazi u Beograd i odmah dobija posao kod nemačke firme „Turner i Wagner“, a krajem iste godine u ovaj grad preseljava se i porodica. Prvi stan u Beogradu bio im je u Kosovskoj 39.

Posle izvesnog vremena otac se osamostalio. Stvorio je specijalizovanu firmu za veštački kamen (teraco) koja je ubrzo stekla veliki ugled. Na početku su se proizvodnja i stovarište nalazili u Drinčićevoj ulici broj 15. Firma je proizvodila stepeništa i balkone za mnoge poznate i nepoznate objekte u Beogradu. Svakako najpoznatiji bili su Beli dvor i palata Albanija. U mnogim zgradama koje nisu uništene za vreme Drugog svetskog rata ti elementi su još u funkciji.

Sa uspešnim razvojem firme došlo je i do proširenja, pa 1933. Andrija podiže kuću za sebe i porodicu u Ivankovačkoj 25, a iza kuće otvara pogon u dvorištu Cvijićeve 118–120 (danas se tu nalazi stambena zgrada sa četiri ulaza).

U međuvremenu, otac se uključuje u rad Jevrejske opštine i postaje aktivan član cionističkog pokreta. Nema akcije u kojoj on ne učestvuje. Uz njega su i njegovi sinovi, sada već omladinci, Oto i Đorđe, budući pripadnici Hašomer hacaira. Godine 1937. moj otac odlazi u Palestinu kao turista i vraća se oduševljen i sa željom da se iseli. Međutim, naša majka Elizabeta ne želi da napusti stečenu egzistenciju i tako oni ostaju u Beogradu. Ali, pošto je cionistička misao bila duboko ukorenjena u našoj porodici, moj stariji brat Oto, sa 23 godine (tada član rukovodstva Hašomer hacaira), 1939. iseljava u Palestinu. Da bi se Oto uselio u Palestinu, otac u ono vreme polaže kauciju od 1.000 engleskih funti za turističku vizu (što tada, a ni danas, nije bila mala suma). Taj novac je, naravno, izgubljen jer je Oto ostao ilegalno u Palestini.

U aprilu 1941. počinje rat, Nemci preuzimaju vlast u Beogradu, Jevreji bivaju registrovani, ali sin Đorđe se ne prijavljuje. Otac odlazi na prinudni rad, tada na raščišćavanje ruševina. Već u maju 1941. Nemci nameću Jevrejima kontribuciju od 10 miliona dinara, a po sačuvanom dokumentu poznato je da je Andrija dao 30.000 dinara.

U avgustu 1941. godine uspeo sam da iz Beograda pobegnem u Šibenik, gde se zapošljam kao građevinski radnik. Na moje insistiranje i roditelji pripremaju bekstvo. Otac, sa lažnim dokumentima, novembra 1941. preko Albanije dolazi u Split i odatle kod mene u Šibenik, gde zajedno radimo kao zidari. Za to vreme moja majka se prvo krije u Vrnjačkoj banji a zatim, takođe sa lažnim papirima (kao muslimanka) maja 1942. prelazi u Zemun, odakle preko Zagreba i Splita (gde su vladali Italijani) stiže u Šibenik. Posebno je teško bilo preći iz Splita u Šibenik koji je bio ratna luka, a majka je uspela da se ilegalno prebaci i najzad pridruži svojim.

Andrija i Đorđe zajedno su učestvovali u borbama za oslobođenje zemlje

Interesantno je da je otac isključivo uz upotrebu rečnika u Šibeniku perfektno savladao italijanski jezik! Posle pada Italije, sa ulaskom Nemaca u Šibenik, ja 11. septembra 1943 napuštam ova grad i pridružujem se partizanima. Nemci pripremaju odmazdu prema partizanskim porodicama. Saznavši za to, u oktobru 1943. partizani i aktivisti organizuju spasavanje ugroženih brodovima. Zbeg stiže na ostrvo Vis, pa

dalje za Bari i jedan deo za Egipat. Otac i majka zadržani su na Visu, jer im je Andrija kao inženjer potreban pri izgradnji fortifikacija za odbranu ostrva. Majka je radila u krojačkoj radionici. Tako su oboje postali partizani.

U jesen 1944. Nemci se povlače iz Grčke i Albanije preko Dalmacije. Partizani ih stalno napadaju i oslobađaju sve veće teritorije. Nakon oslobođenja Šibenika, u grad se sa Visa doseljava štab ZAVNOH-a (Hrvatske), a sa njim i bračni par Alpar, odnosno moji roditelji. Kada je u oktobru te godine Beograd oslobođen, otac traži premeštaj za Beograd i dobija ga, pa avionom on i majka iz Zadra dolaze u Beograd. Zatiču svoju kuću nebombardovanu, ali potpuno opljačkanu i praznu. Već nacionalizovanu kuću mu vraćaju, ali u nju se useljavaju mnoge porodice, a Andrija od sedam soba, sa suprugom i sinom, dobija na korišćenje dve sobe, sa zajedničkom upotrebom kuhinje, kupatila i wc-a. Takav je bio komunistički sistem.

Još tokom boravka na Visu, opet samostalno i samo uz rečnik, otac je savladao engleski jezik. Nenam tačne podatke o tome kada je savladao francuski, ali se zna da je perfektno govorio i pisao sedam jezika! Zahvaljujući poznavanju tolikog broja jezika zapošljava se prvo kod UNRE (Uprava ujedinjenih nacija za pomoć i obnovu), a kasnije u Ministarstvu građevinarstva, gde je bio zadužen da prati stranu štampu.

Cionistički duh ovoga puta drži ga još jače. Bio je jedan od inicijatora prve alije, decembra 1948. godine. On i majka prvom alijom iseljavaju u Izrael brodom *Kefalos*. Prilikom oproštajne priredbe alije, održane 6. decembra 1948, otac je održao oproštajni govor (tekst se nalazi u arhivi Jevrejskog muzeja u Beogradu) u kome kaže:

„...Mi danas ličimo na isprebijano pseto, koje želi da svoje strahovite rane leči daleko od živih bića, nežnim lizanjem obolelog mesa.

...Naš zdravi nagon goni nas u postojbinu naših predaka. Mi ćemo se uskoro pridružiti cvetu našeg naroda, herojskom Jišuvu (naseljima) ...Istrajnim i požrtvovanim radom oživećemo stari Kanaan, zemlju blagostanja, te ćemo našim potomcima olakšati život.

...Pre rastanka od Galuta – ma koliko nas boli – ne smemo da zamerimo našoj braći što ostaju. Oni su također pozvani da odigraju važnu ulogu u formiranju sudbine našeg naroda, jer će predstavljati dragocenu vezu između države Izrael i ostalih država sveta. Osnaženjem države Izrael ojačaće i njihov položaj, jer mogu sigurno računati na materijalnu i moralnu podršku organizovane države njihove sabraće...“

U Izraelu se prvo nastanjuju u Jazuru, gde im se pridružuje sin Oto sa porodicom (do tada su živeli u kibucu Gat), a zatim svi prelaze u Ramat Gan. Otac se zapošljava u opštini Ramat Gana, a posle pensionisanja, sve do smrti, radi kod kuće, pravi projekte za kanalizaciju privatnih objekata.

Bio je dugogodišnji član HOJ-a (Hitahdut Olej Jugoslavija) u kome je aktivno sarađivao i bio inicijator mnogih akcija. Posebno je podržavao i prihvatao novouseljenu (halučku) omladinu. Govorio im je: „...narod smo koji je proživio hiljade godina bez svoje domovine i mnogo je suza proliveno. Ovde će nam sve krenuti na bolje. Došli smo sa raznih strana sa raznim jezicima, ali eto već narasta nova generacija omladine, koja neće tugovati za prošlošću. Postaćemo jedan narod kao što smo davno bili, a zajednički jezik će nam biti hebrejski“. Bio je veliki cionista i idealista. U Ramat Ganu vodio je klub seniora.

Od celokupne porodice rat su, osim njega, preživeli njegova dva brata i jedna sestra. Od svojih sinova doživio je tri unuke i jednog unuka.

Bio je blag i pažljiv, nikad da povisi glas. Bio je rado viđen u društvu jer je umeo da zabavlja i priča viceve. Imao je i strpljenja i zanimanja da sasluša druge, zbog čega je bio veoma cenjen i voljen.

Bio je svestran. Osim što je imao divan rukopis, lepo je i crtao, pisao pesme a matematika mu je bila velika ljubav. Bio je maštovit i okrenut napretku. Jedna od njegovih ideja bila je da se prokopa kanal između Sredozemnog i Mrtvog mora, te da se na taj način spreči izumiranje Mrtvog mora. Za taj projekat on je pravio nacрте i proračune. Interesantno je da je 2007. godine doneta odluka da se prokopa kanal između Crvenog i Mrtvog mora, što će dovesti do realizacije njegovih ideja.

Hobi mu je bilo sakupljanje poštanskih maraka. Kuriozitet je da su njegovu ogromnu kolekciju, sakrivenu u sanduku na tavanu radionice, otkrili avgusta 1944. i, ne shvatajući vrednost maraka, rasturili po dvorištima i po ulici gde su marke letele nošene vetrom.

Rafael GARTI

DNEVNIČKI ZAPIS ISAKA GARTIJA

Isak Garti

Rafael Garti rodio se 19. aprila 1929. godine u Beogradu, od oca Isaka (1900) i majke Đoje, rođene Demajo u Šapcu 1901. godine.

U bivšoj jugoslovenskoj vojsci Isak Garti je bio rezervni oficir. U Holokaustu je stradao veliki broj njegove uže i šire porodice sa očeve i majčine strane.

U braku sa suprugom Johanom, rođenom Alfandari, ima sina Isaka koji živi u Izraelu.

*Oj vremena kao što su ova
u kojima čak i razgovor o drveću nije dat
kriminalni čin skoro je on
jer u njemu je šutnja
o grozotama tako mnogobrojnim.*

Bertold Breht

Godina je 2007, odnosno 5767. po jevrejskom kalendaru. Pišem ove redove nakon moje posete Beogradu. U njemu smo rođeni moj otac Rafael Garti, 1900, i ja, 1929. godine. Moja majka je rođena u Šapcu 1901. godine. Moji roditelji su potomci izgnanika iz Španije, te su se u njihovim životima preplitali

uticaji španskog, jevrejskog i srpskog života. U toj mešavini srpski identitet zauzimao je značajno mesto. Moj otac je bio rezervni oficir (kapetan) u bivšoj jugoslovenskoj vojsci. Po izbijanju Drugog svetskog rata prijavio se u komandu vojske da brani zemlju koju je tako voleo. Sa svojom jedinicom pokušao je da dospe do linije pozadine i to pod snažnim naletom nemačke avijacije. Sudbina naše porodice je bila čvrsto vezana za sudbinu srpskog naroda, koji je i sam u tom ratu spoznao strašnu patnju. Moji roditelji su voleli zemlju Srbiju i gajili su veliko prijateljstvo sa srpskim narodom. Između mog oca, koji je bio veoma plemenit i širokogrud čovek, i prijatelja Srba vladalo je obostrano prijateljstvo. U vreme strašnih ratnih teškoća, prijatelji pravoslavci su pomagali Jevreje i po cenu životne opasnosti. Tako je i kazano u dnevniku moga oca. O takvoj odanosti i pomoći mnogobrojnih prijatelja pravoslavaca govorila je i moja majka. Jedno od najlepših sećanja iz moje mladosti su bili odlasci na „slave“, u kuće njenih srpskih prijatelja. Tamo smo osećali slavljeničku atmosferu kao i duboku ljudsku vezu sa zemljom Srbijom i bratskim nebom što je nad nama. Ta zemlja i to bratoljublje je spasilo moju malu porodicu od nacističkog „konačnog rešenja“. Nit što povezuje događaje tih dana je višestрана. Na strani bespomoćnih bio je David Garti, najmlađi očev brat, u to vreme vojnik. On je ubijen 29. jula 1941. od strane Nemaca. I sav ostatak članova porodice (bake, deke i mnogi drugi rođaci) bili su žrtve zajedno sa drugim Jevrejima i mnogim Srbima – bez pogovora. Na strani onih koji su preživeli, bili su mnogi očevi prijatelji, hrabri i plemeniti, bez kojih, nema sumnje, ne bi bilo spasa.

Nikakva razlika nije sprečila ljudsku solidarnost istorijske domovine na obalama Save i Dunava, u Srbiji. Moji roditelji su voleli Srbiju i njene ljude pa je i deo te ljubavi ostao i u meni, uprkos tome što ja sada imam drugu domovinu. Tu veliku ljubav prema Srbiji i njenim ljudima gajila je duboko u sebi i moja majka.

Rafael GARTI

Dnevnički zapisi Isaka Gartija

- 6. aprila 1941.** godine počeo je rat u Jugoslaviji. Toga dana u 7 sati ujutro nemački bombarderi strahovito su bombardovali Beograd. Istoga dana u dva sata po podne, u uniformi rezervnog kapetana I klase, pošao sam da tražim komandu. Toga dana u šest časova po podne, zajedno sa Izrailom, stigao sam u Mladenovac, gde sam se sa njim rastao.

Kada sam se javio Suhoputnoj stanici i dobio potvrdu našao sam se sa Žikom Tajtacakom i Rajkom Melamedom, i od tada smo uvek bili zajedno.
- 7. aprila,** u grupi od nas sedmorice, pošli smo da tražimo komandu. Toga dana bili smo u Kragujevcu, pa ponovo u Mladenovcu, zatim u Ralji i najzad se vratili u Mladenovac, gde smo prenoćili.
- 8. aprila** cela grupa u kojoj su, pored mene, bili Žika, Rajko, Marci Levi, njegov brat, i dva brata Levi, pošli smo u Beograd; prvo da vidimo svoje i eventualno ih spasimo i potom da dalje potražimo komandu. Beograd smo zatekli sav u plamenu i strahovito u ruševinama. Suprugu Johanu, decu i roditelje nisam zatekao kod kuće. Otišli su u nepoznatom pravcu, tako da im trag nisam mogao pronaći. Tražeći i dalje komandu uveče smo se našli ponovo u Mladenovcu. Toga dana u Mladenovcu je obavljena mobilizacija i Suhoputna stanica nas je uvela u njen spisak.
- 9. aprila** od komandanta Suhoputne stanice dobio sam četvu u kojoj su vodnici bili: Žika, Rajko, Marci Levi i Biti Mandil.
- 10. aprila** nas petorica bavili smo se organizovanjem čete. Međutim, istoga dana po podne dobili smo naređenje da raspustimo obveznike i da ih pošaljemo svojim kućama.
- 11. aprila** ponovo smo se našli bez rasporeda. Već toga dana počele su da kruže rđave vesti.
- 12. aprila,** kako smo nas petorica stanovali zajedno, oko dva časa posle ponoći, već smo čuli pucnjavu, zbog čega smo odmah bili u pripravnosti, a oko četiri sata ujutro, pored našeg stana, povlačila se jedna mitraljeska četa. Mi smo sišli iz stana da se zajedno sa njima povučemo.

Istoga dana, oko podne, stigli smo ispod Avale, gde su nas nemački avioni ganjali. Odatle smo peške sišli do Rakovice, gde smo se

pridružili grupi iz čete Kraljeve garde, koja se povlačila preko brda, što smo i mi učinili. Iste večeri stigli smo i prenoćili u selu Sremčica.

13. **aprila**, u zoru, pošli smo nas petorica nezavisno od ostalih, drumom ka Valjevu. Oko podne, posle velikih napora i ganjani od neprijateljskih aviona, stigli smo u Valjevo. Istoga dana oko tri časa po podne pošli smo drumom prema Užicu. Usput smo se ukrkali u kamione, i vrlo često ganjani od aviona, od kojih smo jedva sačuvali glavu, stigli smo u Požegu Užičku u ponoć, u 24 časa. Tu smo prenoćili i rano ujutru kamionima produžili za Užice, u koje smo stigli oko 10 sati pre podne, 14. aprila.
14. **aprila** u Užicu smo dobili uput za Rogaticu u koju smo, oko 6 sati posle podne, pošli vozom.
15. **aprila**, pred zoru, oko 4 sata ujutro, nismo vozom bili odmakli više od 30 kilometara. Tada smo prešli na drum i ukrkali se na kamione. Oko 11 sati stigli smo u Rogaticu. Odmah po dolasku saopšteno nam je da su prekinuta neprijateljstva i da je zaključeno primirje, pa prema tome, imamo da predamo nemačkoj vojsci oružje.
U Rogatici smo ostali kod jedne jevrejske familije, Danon, gde smo stanovali i hranili se za sve vreme našeg boravka u Rogatici.
16. **aprila**, u Rogaticu smo primili platu za dva meseca i paušal, svega oko 10.000 dinara. U ovom mestu boravili smo naredna tri dana – 17, 18. i 19. aprila.
20. **aprila** od nemačkih vlasti dobili smo objave na nemačkom i srpskom jeziku, da putujemo svojoj kući u Beograd, i to u uniformi sa prtljagom bez oružja.
21. **aprila** u tri sata po podne stigli smo u Beograd, na stanicu, i bez prepreka došli do kuće. Na moju veliku radost, zatekao sam Johanu i decu kao i moje roditelje, brata, majku Izraila i Isaka, sve žive i zdrave. Kuća nam je takođe ostala netaknuta, kao i stvari.
Johana i deca, pošto su u nedelju 6. aprila izbegli u šest sati od kuće, prenoćili su u podrumu zgrade u Francuskoj ulici broj 5, a sutradan, u ponedeljak rano ujutro, zajedno sa gospođom i gospođinom Krekovićem u pratnji ujaka g. Krekovića Vitomira Milanovića, otišli kod njega u Zemun, gde su boravili sve do povratka u Beograd. Kod Vitomira su gostoljubivo i dobro proveli sve

vreme boravka. Kada su u nedelju, zbog strahovitog bombardovanja i velikih požara u okolinu kuće izbegli, Johana i deca rastali su se – odnosno izgubili od mojih roditelja i njene majke, tako da su moji bili na jednoj strani, majka na drugoj a Johana i deca na trećoj strani.

22. aprila prijavio sam se na Tašmajdanu gde je od 19. aprila svim Jevrejima bilo naređeno da se prijave i dobiju žutu traku sa oznakom „Jude“ – „Jevrejin“ i obavezani su svi muškarci na prinudni rad. Izrailo i David već su radili. Toga dana kada sam se ja prijavio, oni koji su imali četrdeset godina a imali su protokolisanu radnju, bili su oslobođeni rada, tako da ja nisam morao na rad.

1. maja svi muškarci morali su da se jave kod Kalemegdana. Tu je obavljeno razvrstavanje posle kojeg je svako dobio po jednu legitimaciju. Postojale su tri vrste legitimacija: plave – za starije od 60 godina i bolesne, oslobođene od prinudnog rada; crvene – za one koji su bili oslobođeni od prinudnog rada, ili dodeljeni na rad po raznim preduzećima, ili svojim preduzećima, i lekari; zelene legitimacije su dobili svi oni koji su morali na prinudni rad, zapravo na rad na raščišćavanju ulica, vađenju leševa i čišćenju pijace, i sav teški i unižavajući, a uz to besplatan rad. Ja sam dobio crvenu legitimaciju, s tim da radim u mojoj zanatskoj radnji. Odmah sam Zanatskoj komori podneo molbu za dozvolu za rad. Tako sam bio oslobođen prinudnog rada.

Izrailo i David i dalje su morali na prinudni rad. Kada je jedna grupa morala da ide u Smederevo na raščišćavanje ruševina, morao je i Izrailo da ode, dok je David ostao u Beogradu.

U Beogradu je svakim danom bivalo sve teže za nas Jevreje. Zabranili su nam da na pijacu idemo pre 10,30 sati. Oduzeli su nam radio aparate i ledenjake – frižidere.

Petokolonaši – razni hauzmajstori, sve moguće Švabe koji su živeli u Beogradu, ucenjivali su i pljačkali sve Jevreje i otimali stvari po jevrejskim kućama.

Svi smo morali, na određenom formularu, da prijavimo svu imovinu, kako pokretnu tako i nepokretnu.

Sve radnje, trgovine i kancelarije bile su zaplenjene od nemačkih vlasti. Moja kancelarija takođe je bila zapečaćena i zaplenjena

tako da više nisam imao pristupa u njoj. Meseca jula dobio sam dozvolu za rad od Znanstvene komore, a istu je potvrdio i Komesar za Jevreje u policiji za Jevreje na Tašmajdanu.

Kod kuće sam improvizovao radionicu. Od Znanstvene komore dobio sam dozvolu da držim tri radnika.

Kada se Izrailo vratio iz Smedereva, na osnovu Komorine dozvole, dobio je od Komesara na Tašmajdanu dozvolu da radi kod mene, u mojoj radionici, tako da se on od tada oslobodio prinudnog rada. Isto tako dobio je i dozvolu „Bata“ – Natan Baruh. Kao treći radnik, da bi se oslobodio prinudnog rada, trebalo je da sa Tašmajdana dobije dozvolu i David.

28. jula, ponovo su svi Jevreje pozvani da se jave na Tašmajdan. Toga dana svi smo otišli da se javimo. Kada smo stigli razvrstali su nas po profesijama.

Tata i David stali su sa trgovcima, ja sam stao među zanatlije, Izrailo među agente a Isak sa lekarima.

Tada je nastalo izvlačenje iz raznih grupa, i to na taj način što je svaki peti izdvajan. Iz grupe trgovaca tako je izdvojen i David. Toga dana izdvojeno je 100 ljudi, koji su zadržani na Tašmajdanu a sve ostale pustili su kućama. Sutradan, rano, kada je tata otišao da vidi šta je sa Davidom – odnosno sa odvojenom stotinom, nemačke vlasti zvanično su izjavile da su tu stotinu rano u zoru streljali. Kod svih Jevreja u Beogradu nastala je velika žalost, a pogotovo u svim porodicama koje su imale svoje među odvojenom stotinom.

I pored toga što je zvanično saopšteno da su tih sto streljani, bilo je izvesne nade da ih ipak nisu streljali, već da su ih samo odveli neznano kud, tako da smo još uvek verovali da nam je David živ.

Odmah po dolasku Nemaca morali su Jevreji iz Beograda da plate kontribuciju od 5.000.000 dinara. Savez je vršio raspodelu, a na mene je palo 20.000 dinara, koje sam i položio. Juna meseca, jednoga dana, pozvali su u Savez oko 50 građana na zahtev nemačkih vlasti. Tada sam i ja bio pozvan. Kada smo se svi sakupili, došli su iz uprave grada dva činovnika i saopštili da se izdvoje 30 građana, među kojima sam i ja bio.

Tada su činovnici saopštili da u roku od 48 sati ima jevrejska zajednica da položi 10.000.000 dinara, a tih 30 građana ostaju kao taoци dok se iznos položi. Odmah su iz policije pozvani agenti koji su ostali da paze na taoce. Uprava Saveza odmah se dala na posao da razreže koliko ko ima da položi, i radila je celu noć.

Davidu Gartija, najmlađeg Rafaelovog brata, u to vreme vojnika, ubili su Nemci 29. jula 1941. godine

Meni su tada, iz nepoznatih mi razloga, razrezali 100.000 dinara. Kod revidiranja sveli su tu sumu na 60.000 koju sam drugog dana i položio. Tada sam bio oslobođen taoštva.

Sve se to dogodilo pre odvođenja stotine Jevreja među kojima je bio i David.

Početak avgusta, sve Jevreje iz Banata, muškarce, žene, staro i mlado, doveli su iznenada u Beograd. Sve muškarce odveli su u logor „Topovske šupe“ a žene i decu Savez je rasporedio po našim kućama. Tada smo u našoj kući primili sedmoro, dok je Majka primila četvoro. Mi smo ih smestili u donje prostorije u našoj kući: dali smo im dve sobe i posteljne stvari, a jednoj familiji i nešto od jela, dok su drugi deo hrane dobijali od kujne koju je Savez imao. Tih dana, pošto su tata i mama ostali sami u stanu, sa jednim delom stvari prešli su da stanuju kod nas.

Kada su Davida odveli sa onom stotinom, a naročito kada su sve Jevreje iz Banata odveli iz svojih kuća, meni se rodila misao da odemo iz Beograda – zapravo da pobegnemo u Split. Tada sam preduzeo korake da nabavim propusnice za odlazak. Posebno sam zamolio Jovu Lazarevića i Cileta Cvetkovića („Skerlić“) da mi pomognu u nabavci propusnice. Dok mi je Cile stalno obećavao a u stvari ništa nije uradio, Jova me je u prvo vreme odgovarao, plašeći se za mene, ali je ipak preduzeo korake.

- 13. septembra**, u subotu oko podne, u Beogradu je i po ulicama a i po kućama organizovana velika racija na Jevreje. Sve koji su imali plave karte hvatali su i vodili u logor. Toga dana pretresli su i našu kuću. Kod nas, u sobici u kojoj smo radili kese, bili su Izrailo, Bata, Natan Z., ja i tata, koji je već stanovao kod nas. Tom prilikom su u logor „Topovske šupe“ odveli samo tatu, koji je među nama jedini imao plavu legitimaciju. Sutradan, u nedelju, pozvali su sve, bez obzira na boju karata u Savez. Kada smo se skupili pred zgradu Saveza, ponovo su nas povelili na Tašmajdan i tada nas rasporedili po boji legitimacije. Sve sa zelenim i crvenim legitimacijama pustili su kućama, dok su sve koji su imali plave odveli u logor. Tada se jasno videlo da će sve odvesti, a da su počeli sa bolesnima i starima i da će ostali takođe doći na red.

Tih dana dobili smo i komesara za našu kuću koji nam se predstavio i saopštio nam da i mi moramo da plaćamo kiriju za naš stan. Kako na prvom spratu, u stanu Argentinskog poslanstva – koji je po odlasku poslanika bio prazan, u njega se na silu uselio Relja Ječmenica. Stvarno se nije ni uselio on, već je izdao nekim izbeglicama iz Zagreba od kojih je primao kiriju, a on u stvari nije hteo da plaća.

Komesar naše kuće odmah je iselio iz prvog sprata i Ječmenicu i sve koji su u tom stanu stanovali, a na tom spratu uselila se kancelarija za administraciju nepokretnih jevrejskih dobara. Kada su se useljavali, odmah je komesar otkazao u parteru Baruhovima, pošto im je i taj stan bio potreban za kancelarije. Tada sam video da ću za nekoliko dana i ja izleteti iz kuće, pa da mi se ne bi desilo da se na brzu ruku selim, i to prinudno, to sam odmah pogodio kola i iselio se kod Johanine majke. Prilikom iznošenja stvari uvideli smo da smo bili u pravu što smo se dobrovoljno iselili, jer

su već odmah, dok smo još imali stvari u stanu, pravili raspored da u našem stanu usele knjigovodstvo. Istovremeno sa nama iselila se i g-đa Eškenazi, tako da je cela kuća bila iseljena, i u nju se uselila kancelarija za kontrolu jevrejskih dobara.

20. septembra, oko podne, došao je Jova Lazarević kod nas i pitao, da li smo još uvek za odlazak iz Beograda. On je pronašao jednu osobu koja radi sa propusnicama. Kako je bila subota a ja nisam pripremio novčana sredstva, to se nisam tako lako odlučio, a pogotovo što je Johana bila neodlučna i odmah počela da plače. Jovu sam tada zamolio da, kod te osobe, ako može, uredi novčana sredstva i pratnju prilikom putovanja, u tom slučaju bismo odmah sutradan putovali, a u protivnom ne bismo mogli. Po podne tog dana javio se Jova da nije uspeo sve da uredi, već da će se ta osoba za deset dana vratiti.

22. septembra u ponedeljak vratio se je gospodin Peroš, koji je nabavio propusnice za Isaka i Lelu, i pratio ih do Zagreba. On je takođe trebalo da nabavi propusnice i za nas i Izraila, ali je izgleda hteo da nas malo uceni.

23. septembra oko 18,30 uveče iznenada dolazi Jova Lazarević i javlja nam da se je vratio pre vremena onaj gospodin koji je hteo da nam da propusnice, i da sada ima gotove propusnice za nas i Izraila, samo da mu damo naše slike. Odmah smo mu dali slike koje smo već imali spremne.

24 septembra po podne Jova nam je doneo gotove propusnice s tim da možemo putovati tek u ponedeljak 29. septembra.

U petak, 26 septembra, mi se selimo iz naše kuće kod majke, i time je pre našeg odlaska iz Beograda i to pitanje rešeno. Istog dana, u petak, i Bata sa ženom i detetom putuje iz Beograda za Split, on sa drugim propusnicama – različitim od naših.

Toga dana, kada smo se iselili kod majke, dok smo Johana i ja još bili u našoj kući, dolazi jedan gospodin, koji se je predstavio kao švedski konzul, pa nas pozdravlja od strane g. argentinskog poslanika koji je na službi u Pešti, i koji ga je zamolio da prilikom njegovog dolaska u Beograd poseti nas i vidi kako nam je, a kada se vraća u Peštu da mu mi pošaljemo glas od nas. Tom prilikom smo pisali Ministru i zahvalili mu se na pažnji.

Istoga dana dolazi i Pejić koji je bio na putu u Novom Sadu, odakle mi je doneo oko 200 mađarskih cigareta.

Kada je Pejić čuo da putujemo, veoma se obradovao, a kada sam ga zamolio da nas prati do Stare Pazove – gde je bila granica sa Hrvatskom i gde se vršio pregled, odmah je dao svoj pristanak.

Jova Lazarević je od svog novca platio propusnice koje su koštale 35.000 dinara a Kosta Mihajlović je dao 30.000 dinara, koje je Jova u Narodnoj banci promenio u kune, koje smo poneli u Split.

U ponedeljak, 29. septembra, oko tri sata posle podne, poslali smo na stanicu kofere sa stvarima i decu sa Ljubicom, devojkom babe Džoje. Izrailo je pošao sa Mariškom na stanicu, a Johana i ja otišli smo u štampariju „Luč“ kod Jove da bi odande bez trake i znakova otišli na stanicu. U štampariju je došao i Pejić. Oko pet sati po podne iz štamparije „Luč“ pošli smo na stanicu Jova, Pejić, Johana i ja. Tako smo bez teškoća došli na stanicu i ušli u vagon druge klase za Zagreb. Još na beogradskoj železničkoj stanici, pre polaska voza, naišli su agenti Hrvati i vršili pregled legitimacija. Mi smo pokazali naše legitimacije koje su bile lažne, odnosno glasile na druga imena a sa našim slikama i to: moja na Petra Matanovića, Johanina na Danu Matanović a Izrailova na Alfirevića. Revizija je prošla bez ikakvih teškoća. Pošto je voz imao zakašnjenje, vršen je još jedan pregled, koji je takođe prošao bez teškoća. Kako je Pejić putovao češće i dobro poznao situaciju, kazao nam je da je to prvi put da se vrši pregled na beogradskoj stanici. Tako smo već na samoj stanici uspešno izdržali pregled. Kada smo stigli u Staru Pazovu Pejić je sišao sa voza. Tada smo morali da izdržimo glavni pregled koje su vršile nemačke vlasti. To je isto prošlo bez teškoća jer je nemački podoficir prilikom vršenja pregleda našao da su nam legitimacije ispravne.

Carinski pregled prošao je takođe dobro, skoro nam i nisu pregledali stvari, pošto kofere nismo ni otvarali.

Tako je prošla prva etapa koje smo se najviše plašili, a gospodin Pejić se vratio da obavesti naše i Jovu da smo srećno prošli granicu.

Sutradan, 30 septembra, oko 8,30 pre podne stigli smo u Zagreb, i odmah, u 9 sati, produžili za Split, u koji smo stigli srećno, bez ikakvih poteškoća, uveče u 10 sati.

U samom vozu, oko šest sati po podne, upriličili smo post, pošto je 1. oktobra bio Jom Kipur.

Kada smo stigli u Split, a bila je noć, otseli smo i prenoćili u hotelu „Sava“, i to pod lažnim imenima. Sutradan, na dan Kipura – Johana i ja smo postili – našli smo Isaka i Lelu koji su već bili u Splitu, i tako se upoznali sa prilikama koje vladaju u ovom gradu. Videli smo da smo pametno postupili što smo došli, i da smo se istrgli iz nemačkih kandži.

U Splitskoj opštini prijavili smo se 2. oktobra, pod svojim pravim imenima i dobili smo kupone za hleb i druge namirnice. Dobijalo se po 190 grama hleba po osobi, a dobijao se i pirinač, makarone, paštete i šećer. Mesa je bilo dovoljno. Stan smo našli zajedno sa Izrailom kod nekih Rusa u Viškoj ulici 26, na Bačvicama. U prvo vreme bilo nam je vrlo dobro, naročito nas je služilo vreme koje je bilo toplo, tako da su deca i Izrailo, a jedno vreme i ja išli na kupanje. U Splitu smo našli puno prijatelja i poznanika. Pored Bate Baruha tu smo zatekli i Živka Tajtacaka, Joži Majera, Rudi Melameda, Moska Elijasa i druge. Na nekoliko dana po našem dolasku Isaka su pozvali u Kvesturu i naredili mu da ide na Korčulu gde je poslato dosta Beograđana na jednu vrstu interniranja, ali Isak je uspeo, da odloži odlazak. Polovinom oktobra izašla je naredba da svi stranci – to jest oni koji su došli posle 7. aprila u Split, treba da se jave Kvesturi, i to do 1. novembra. Mi smo rešili da se javimo poslednjih dana. Svi koji su se javljali prvih dana po isticanju naredbe, dobijali su uput za Korčulu, pred kraj meseca za Vela Luku. Oni koji su se javljali u poslednja tri dana – a tih je bilo najviše – nisu dobijali nikakav uput, već su izjavljivali da za sada nemaju nikakav nalog iz Rima. Izrailo i ja pokušavali smo da dobijemo dozvolu za odlazak na Korčulu ali u tome nismo uspeli.

Početkom novembra u Splitu se desio atentat – bačena je bomba. Usled toga usledila je zabrana izlaženja od pet posle podne do sedam sati ujutro za sve stanovnike, a za strance koji su došli posle 7. aprila, izašla je naredba da se u roku od tri dana pismeno prijavimo – na naročitim formularima – Kvesturi, a uz to još da smo stalno na raspolaganju vlastima u svojim stanovima – što znači zabrana kretanja.

Oko 15. novembra počeli su transporti za Italiju.

26. novembra došli su u naš stan agenti i mene pozvali da idem u jevrejski dom – Jarden. Izrailo je pošao zajedno sa mnom, iako nije bio pozvan. Tamo su nam saopštili da sutradan, u četiri sata po podne, zajedno sa stvarima, budemo u Jardenu, jer idemo u Italiju prvim transportom. Izrailo se prijavio da i on želi sa nama zajedno, tako je i on ušao u spisak da krene sa tim transportom koji je polazio 28. novembra.

27. novembra u 10 sati – već iz Jardenena prešli smo na lađu na kojoj smo prenoćili a 28. izjutra oko devet sati pošli smo iz Splita.

Kada smo se ukrcali na lađu, vršen je raspored, žene i deca dobijali su kabine I i II klase, a muškarci su raspoređeni u prostorije II i III klase. Jedna grupa dobila je prostoriju gde se nalazio bar, a u njemu stolice za ležanje. U toj grupi bili smo Izrailo i ja.

Na lađi smo dobijali dva puta dnevno jelo i po jedan hleb od kilograma. Lađom smo putovali dva dana. Prvog dana smo došli do Zadra, gde smo prenoćili, naravno na lađi, a drugog dana smo, po podne, oko 15 sati, stigli u Fijumu.

Još dok smo bili na lađi govorilo se da muškarce vezuju kod izlaska iz lađe, ali mi u to nismo verovali. Kada je lađa prispela u Fijumu, na pristaništu nas je dočekala gotovo jedna četa karabinjera koja je sa sobom zaista imala lance i lisice, tada nam je bilo jasno da ćemo biti vezivani. Lađom smo putovali odlično, naročito žene i deca jer su imali krevete; prvi put od kada smo došli u Split na lađi smo jeli dobro i dovoljno, štaviše i mnogo, jer smo imali hleba u izobilju, dok smo u Splitu takoreći gladovali. Kada smo sa lađe ugledali karabinjere sa lancima, nije nam bilo jasno šta to treba da znači, s jedne strane dobro putovanje, kao da idemo na izlet – žene razvrstane po klasama i u kabinama – svi imali

Ivana Garti

dobru hranu i hleba koliko nam srce ište, a s druge strane – lanci i lisice!

Iskrcavanje iz lađe išlo je ovim redom. Najpre žene i deca i to po šestoro u grupi, a praćeni sa dva karabinjera u jednom kupeu. Kada su sve žene i deca izašli iz lađe i smešteni u kupee II i III klase – kompozicija voza čekala je odmah na pristaništu – počelo je iskrcavanje muškaraca. Bili smo prozivani po šestorica i po dvojica vezivani jedan za jednu drugi za drugu ruku, jednim lisicama za zločince, a grupu od šestorice dvojica karabinjera odvodila su u jedan kupe treće klase. Kada smo svi tako smešteni u voz, tada smo prvi put doznali gde nas vode. Tada nam je vođa puta rekao da putujemo vozom do Treviza, gde ćemo u okolini te varoši – tj. u toj provinciji, biti smešteni po raznim manjim mestima, a da ćemo tamo biti slobodni i da nam neće biti rđavo. Smeštaj u voz trajao je dosta dugo, od tri do šest sati po podne, a kada smo svi bili smešteni, voz je pošao iz stanice Fijume.

U vozu smo sedeli sa lisicama na rukama, putovali smo celu noć, a ujutro, u sedam sati 30. novembra, u nedelju, stigli smo u Trevizo. Skinuli su nam lisice sa ruku, i od tada smo bili slobodni. Odveli su nas u čekaonicu stanice gde smo se sastali sa ženama i decom koji su odvojeno putovali.

U čekaonici je vršeno razmeštanje u pojedinačna manja mesta provincije. Nas 22 osobe, među kojima je bio i Živko Tajtacak sa ženom i decom, dobili smo mesto Posanjo (Possagno), u koje smo sa celim našim prtljagom stigli autobusom u jedan sat po podne. Josif Majer sa ženom, decom i taštom dobio je susedno mesto.

U Posanju nas je dočekaao podesta – predsednik, i dve dame – predsednica i sekretar fašističke organizacije. Odmah je predsednik vršio proziv i raspored za stanovanje. Živko i mi dobili smo stan u jednoj istoj kući, koja je imala lepe sobe, vodu u kući i engleski klozet. I drugi su takođe dobili dobre stanove. Još kad smo prispeli u Trevizo, saopšteno nam je da ćemo dobijati novčanu pomoć i to muškarci po osam, žene po četiri, a deca po tri lire. Mesečno smo dobijali i po 50 lira italijanskih da bismo familijama koje su nas primile u svoje domove platili za stanovanje. Posanjo je lepo malo mesto koje leži na 285 metara nadmorske visine. Prvi utisak je bio odličan, zvanične vlasti primile su nas

vrlo dobro, a narednih dana i građanstvo takođe dobro, tako da smo odmah videli da će nam tu biti dobro. Josif Majer je odmah podneo molbu za prelazak u naše mesto, a jednovremeno je Živko molio da mu tašta i šurak pređu da zajedno budu. Posle 15 dana došlo je odobrenje iz Treviza da Majerovi pređu kod nas a naši stanodavci izdali su im stan u kući u kojoj smo i mi stanovali, tako da smo sada zajedno stanovale tri porodice. Ukupno nas je u istoj kući bilo četrnaestoro. Mi, Tajtacakovi, Majerovi, Izrailo i g-đa Gabaj, tašta Živkova i Josifova.

Oko 15. decembra stigao je akt iz Kvesture Treviza o odobravanju tražene novčane pomoći, i to onako kako nam je najavljeno kad smo stigli u Trevizo, i već smo 16. decembra primili pomoć za proteklih 15 dana.

Novčana pomoć koju dobijamo ovde, rešila nas je novčanih briga jer nam ona pokriva skoro polovinu izdataka koje imamo mesečno. U drugoj polovini decembra došao je cirkular iz Treviza u kojem je stajalo, prvo – da svu korespodenciju koju mi internirani vodimo u Italiji, moramo je pisati na italijanskom, francuskom, engleskom ili nemačkom jeziku, i mora da se preda u opštinu na cenzurisanje; drugo – da sav novac koji imamo, imamo uložiti u banku, uložna knjižica mora da bude u opštini – a da mi možemo uzimati koliko nam je potrebno za život.

V

SKRIVANJE NA
TERITORIJI JUGOSLAVIJE

TIŠINA SA MALJENA

Tugomir Brukner-Bruno, diplomirani inženjer, rođen je 1932. godine u Beogradu, gde je radio i živi. Sa Svetlanom (rođenom Džimić), diplomiranim pravnikom, ima dva sina.

Otac Ivan, kapetan broda, zatočenik u nemačkom ratnom zarobljeništvu u logoru Osnabrik, preživeo je Holokaust, ali je izgubio majku, sestru, dva brata i snahu u logoru Jasenovac.

Tugomirov brat Bogdan, takođe je preživeo Holokaust, i kao arheolog, akademik, radio je do svoje smrti u Novom Sadu.

Brukner je i istaknuti likovni stvaralac. Samostalno je izlagao u Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu i Sinagogi u Novom Sadu.

Lično

Smrću oba roditelja i brata, zatvorio se krug svedoka Holokausta u našoj porodici. Kao poslednji svedok, ostao sam ja sa mojim skromnim kazivanjima, ograničenim samo na sopstvena iskustva.

Govoriti o sebi, ili publikovanjem sopstvene storije, shvatam kao neku vrstu obezvređivanja sopstvene intime. O Holokaustu svedočile su preživele žrtve i druge brojne ličnosti, a postojeća dokumentacija bila je dovoljno ubedljiva i bez mog priloga.

Nasuprot tome, u meni je nadjačala jedna druga dimenzija, koja se odnosila na zahvalnost ljudima iz jednog zabačenog srpskog sela u podnožju planine Maljen. Ti čestiti ljudi iz porodice Arsenijević, objedinjeni u porodičnu zadrugu od četrnaest članova, uvrstili su me kao 15-og njihovog pripadnika u najtežim vremenima nemačke okupacije. Oni si vredni pomena. Tada sam imao samo devet godina.

Lutanja

Okupiranim Beogradom promicale su nemačke uniforme kao i srpskih dobrovoljaca D. Ljotića. Prisutna je bila i Nedićeva zelena poljska straža. Možda i druge, koje tada nisam poznavao. To je unosilo nemir i strepnju među građane. Jevreji su obeležavani žutim trakama i oznakama Davidove zvezde. U susretu na ulici sa komšijama ili prijateljima, bili su praćeni dugim pogledima i dubokim ćutanjem. Sa obeležanima se nije smelo razgovarati.

Moje dvojno poreklo nije me izuzimalo od holokausta, a nasledio sam ga po ocu. Drugove za igru nisam više imao. Tako sam spoznao samoću koja me je gušila. U zamenu, svoju ljubav sam preneo na knjige i pojedine predmete, koji su za mene poprimili oblike nečeg živog.

Nastalo je vreme mojih lutanja i skrivanja po beogradskim zabačenim krajevima, Crvenom krstu, Marinkovoj Bari i Čukarici. Tako sam u jednom zabitom dvorištu na Crvenom krstu naleteo na uprljano tigrasto maće. Bio sam opčinjen njime i ostao bez daha od uzbuđenja. Stavio sam ga na nedra i slušao kako umilno prede. Problemi su nastali kada je bilo odlučeno da budem evakuisan iz Beograda u bezbednije krajeve po mene, negde u unutrašnjost Srbije. Suprotno volji odraslih, maće sam poneo sa sobom.

Napustio sam Beograd. Doputovali smo u Užičku Požegu. Taj dan je za mene, po mnogo čemu, postao tmuran i bremenit. Na oronuloj zgradi kafane-hotela isticao se natpis vlasnika „Steva Burlić“. Kišni dan nije sprečavao seljane i građane da hrle ka stočnoj pijaci. Bio je pijračni dan. Nedaleko, neveliki most premoštavao je reku Skrapež. Tada nisam niti slutio da ću preko toga mosta nastaviti lutanja dublje u unutrašnjost, dublje prema brdima i planinama, čiji su se vrhovi stapali sa nebom. Gacajući po blatnjavoj ulici, išli smo u pravcu železničke stanice. Videli smo grupu ljudi koja se tiskala oko zadnjeg vagona tek pristiglog voza „ćire“. Užasan prizor u vagonu u kojem su se nalazila

raskomadana tela izginulih pripadnika jedinice Draže Mihajlovića. Ljudi su, uz kuknjavu, tragali među telima izginulih, za nekim od svojih srodnika.

To je bio moj prvi susret sa smrću koji se trajno urezao u moje pamćenje.

Požega je tokom vremena postala prolazna za razne vojne frakcije formirane u Srbiji. One su vojevale bilo između sebe u bratoubilačkim borbama ili protiv zajedničkog neprijatelja, Nemaca i ustaša. To je bio povod zbog čega sam često bio seljakan u obližnja bezbednija mesta, uglavnom sela Glumač, Milićevo selo i druga.

Najstariji brat Tugomirovog oca Ivana, Dragutin-Karlo, njegova majka i srednji brat sa suprugom ubijeni su na surov način u logoru Jasenovac

U jesen 1942. godine obreli smo se u selu Gorobilje i smestili kod familije Tomić, inače čestitih zemljoradnika. U Gorobilju sam boravio nešto duže nego u prethodnim selima.

Već odavno stekao sam naviku da prisluškujem vesti koje su stariji međusobno razmenjivali. Govorilo se o streljanju građana, Sajmištu, Banjici, a posebno o deportaciji beogradskih Jevreja od strane Nemaca. Kao eho, u meni se sve dublje uvlačila strepnja i sudbonosna spoznaja mog jevrejskog indetiteta.

Doznajem da je nakon sloma Kraljevine Jugoslavije, moj otac zarobljen od Nemaca u činu rezervnog poručnika fregate i deportovan u nemački zarobljenički logor.

Kasnije, nakon završetka rata, u razgovoru sa ocem, pričao mi je da je bio smešten u Osnabriku, u kažnjeničku baraku „D“, zajedno sa

ostalim oficirima Jevrejima. Tu je saradivao sa Otom Bihaljijem Merinom, Acom Levijem i drugima, u antifašističkoj grupi. Knjiga koju je napisala Ženi Lebl pod naslovom „Jevreji iz Jugoslavije, ratni vojni zarobljenici u Nemačkoj“, štampanoj 1995. godine, opisuje bitne događaje iz logora sa spiskom imena zarobljenika.

Milje

U mojim godinama teško je bilo proceniti koliko sam dugo mirovao u Gorobilju. Vremenom i ovde je teren postajao vruć. Čarke između četnika i Bugara unosile su nove nemire. Povremeno je odjekivalo gruvanje bugarskih topova, koji su bili stacionirani u Požegi. Ubrzo je usledila i bugarska kaznena ekspedicija. Morao sam hitno biti evakuisan iz Gorobilja.

Odlaskom iz pomenutog sela, o meni je dalje brigu preuzeo porodični prijatelj Milje. Poticao je iz sela Družetići koje se nalazilo u podnožju planine Maljen. Član je familije Arsenijević iz istog sela. Putovanje sa njim trajalo je u ovim vanrednim okolnostima oko dve noći i jedan dan. Pešačenje do njegovog sela za mene je bio napor koji se morao preživeti. Nismo bili sami. Nama se pridružilo još nekoliko seljana, koji su iz ko zna kojih razloga, želeli da se izvuku iz postojećeg okruženja.

U putovanju malo se govorilo i zapitkivalo. Grupom je ovladala prećutna solidarnost. Milje je delovao zamišljen, opterećen brigama, ali umeo je među ljude da unese smirenost kada je zatrebalo. Često smo zbog mene pravili predahe. Noću se spavalo po šumarcima, a Milje me je noću od hladnoće štitio svojim suknjenim kaputom. Ljudi su iz svojih seoskih torbica vadili oskudne zalihe hrane i delili sa nama i između sebe. Nečega smo se ipak svi pribojavali. Prolazili smo kroz područja u kojima su iz daljine odjekivali pucnji i eksplozije ručnih bombi.

*Očeva sestra Mira, Tugomirova
tetka, takođe je stradala u
Jasenovcu*

Znak da su se negde vodile borbe, a da o tome nismo ništa znali bliže. Videli smo samo pse kako beže u paničnom trku, verovatno otkinuti sa lanca nekog seoskog domaćinstva. Za nas je to bio upozoravajući znak da takvo mesto moramo zaobići u širokom luku. Novi napori i muke za mene su se nastavljali. Strah me održavao na nogama.

Grupa se postepeno osipala. Svako je skretao sa zajedničkog puta i nastavljao u svom pravcu. Sa Miljem sam nastavio dalje, sve do male varošice Kamenice kod Čačka. Njegovo selo naslanjalo se na varošicu, u koje smo stigli još za vreme videla. Selo Družetići će od sada biti moje utočište sve do kraja rata, a da toga tada još nisam bio svestan.

Milje nije bio oženjen i živio je u trošnoj kućici, zajedno sa svojim naglupim dedom Rajkom, koji nas je u svojoj samoći dočekaao sa oduševljenjem. Njegovo domaćinstvo graničilo se sa siromaštvom. Jedini krevet u kući koristio je deda Rajko, a ja sam sa Miljem noćio na tavanu, na kukurozovini prekrivenom šarenikom.

Život se u postojećim uslovima morao organizovati. Dok je Milje odlazio ranom zorom na njivu, a vraćao se u sumrak, ja sam se sa dedom brinuo o živini i par ovaca, koje smo napasali u dvorištu oko kuće.

Milju je bez pomoći oko zemljoradnje bilo teško, a deda Rajko i ja smo bili neupotrebljivi za težački posao. Otrgnut od svoje rodne sredine i u instiktivnom grču za opstanak, zahvatila me je duboka potištenost. Milje je to shvatio, saosećao sa mnom, ali nije mogao da mi pomogne.

Ljubivoje

Jednog popodneva, mislim da je to bila subota, posetio nas je stasit seljak, star oko 50 godina, dostojanstvenog držanja. Milje mu je pristupio ruci i celivao je. Njegovim primerom postupio sam i ja.

– Ovo je moj otac Ljubivoje Arsenijević, koji sa porodicom i ostalom familjom živi na drugom kraju sela – predstavi ga Milje.

Obraćajući se meni, Ljubivoje je objasnio, da mu je o meni sve već poznato, ali smatra, da za mene nije više dobro da samujem ovde sa deda Rajkom, već treba da pređem u njegovu kuću, gde ću, između ostalog, imati i decu za druženje. Moje zaziranje prema Miljevom ocu postepeno je nestajalo, najviše zbog njegovog blagog izraza i nastupa prema meni. Dalje je bilo sve lakše.

Ratni događaji nisu donosili nikakve promene nabolje. Sada živim u seoskoj porodičnoj zadruzi koja se odlikovala priličnom brojnošću. Ljubivoje je živeo u zajednici sa braćom Adamom i Gvozdenom, sa svojom i njihovim porodicama, kao i ocem Arsenijem, starim soluncem, koji je u Prvom svetskom ratu prošao albansku golgotu. Ukupno ih je u zadruzi živelo četrnaestoro. Ja sam bio petnaesti član.

Stub zadruge bio je Ljubivoje koji je, kao starešina zajednice, održavao zadruhu svojim autoritetom.

Ova, inače gostoprимljiva kuća, ratom je osiromašena. Izobilja više nije bilo. Oskudevalo se u hrani i odeći, a ponajviše u soli i šećeru. Zime su postajale duge i teške. Seoska domaćinstva bila su pljačkana od raznih naoružanih vojnih frakcija koje su prolazile ovim pravcem. Gladovali smo. Moj status u zadruzi postajao je sve manje zavidan. U trenucima krize nagađalo se o mojoj daljoj sudbini, jer je moje prisustvo moglo dovesti kuću u opasnost, a ujedno sam predstavljao usta više za hranu u postojećoj oskudici.

Tada je Ljubivoje, da bi presekao svaku priču o meni, rečima i glasom odlučno izjavio, da će on, Ljubivoje, kao starešina prvi biti pitan i odgovoran za mene pred svakom silom i vlašću i da njegova glava stoji iza moje – i niko drugi.

Sedeći negde u uglu, sve sam to slušao zanemio i bled. Ljubivojeve reči pogađale su savest ukućana.

Od tada pa nadalje, nikad se više nije na taj način govorilo o meni. Ponašanje ukućana kao da je bilo u stilu: „dogodilo se i ne ponovilo se“. Život se nakon toga odvijao kao i pre tog događaja. Prevladao je moralni odnos u ponašanju prema meni kao detetu koje treba da preživi ovaj rat.

Sam Ljubivoje, kakvog ga ja pamtim, bio je misaoni čovek, sazdan više od ćutanja nego od izgovorene reči. Nikad nije podizao ton na bilo kog ukućanina i prema svima je kao starešina negovao podjednak stav.

Pored Milja imao je još dva sina sa kojima sam se družio. Milašina, mog vršnjaka, i malenog Mikana, koji je malo od svega što se zbiva oko njega shvatao. Ljubivoje je ujedno bio zemljoradnik i rabadžija. Rabadžijao je sa zapregom koju su vukli volovi Bačko i Jordan, koje je obožavao. Smatrao ih je jednako vrednim kao i ljude.

Osećajući moju naklonost prema životinjama, Ljubivoje me je podučavao kako se sa njima postupa i ujarmljuje. Zavoleo sam ih mnogo i oni su postali moj drugi svet.

Na kraju, Ljubivoje je u meni ostao kao najsvetliji lik, vezan za sva zbivanja oko mene tokom rata.

*

* *

Varošica Kamenica podno sela Družetića pamti zgarišta izgorelih kuća koje su za sobom ostavile nemačke kaznene ekspedicije. Pamti odvođenje taoca, koji se nikad više nisu vratili svojim domovima. Nemci su dopirali i do družentanskih brda, ali su izbegavali zalazak u šumovite terene. Njihova mehanizacija je bila nemoćna za tu vrstu prepreke. Osim toga, znali su da mogu naleteti na skrivene puške koje su bile uperene na njih i čekale.

U takvim šumama skrivao sam se i ja.

U kritičnim situacijama, bežao sam, zajedno sa srednjim Ljubivojevim sinom Milašinom, preko rečice Kamenice u šumovite predele susednog sela Gojine Gore i čekao kraj vršljanja Nemaca po okloolini.

Sećam se živo, da sam se sa čovekom po imenu Stanimir skrivao u zemunici prokopanoj ispod šumskog puta u koju se ulazilo puzeći. Ležeći tako jedno uz drugo, osluškivali smo topot koraka iznad naših glava i po zveckanju njihove opreme znali smo da su prolaznici naoružani. Miris vlažne zemlje me je opijao, a prebačen Stanimirov kaput preko mene štitio me je od sitnih odrona zemlje.

Ljubivoje je odlazak Nemaca dočekao skriven u gustoj krošnji obližnjeg hrasta. Od predugog čučanja na grani, ukočili su mu se udovi, pa su ga sa drveta morali skidati ukućani.

Malo je bilo domaćinstava u selu koja nisu imala sopstvena skloništa u kući ili na pogodnom mestu u blizini. U kući Arsenijevića, ispod samog ložišta na pročelju, nalazila se iskopana zemunica. Kada je vatra gorela na pročelju iznad skrivenih ljudi, postojala je bojazan kako će temperatura uticati na ljude u zemunici.

Vujka

Vujka, Ljubivojeva supruga, blaga po naravi ali oštroumna po prirodi, prva je došla na ideju, da svoje rođeno ime treba da zamenim za neko ovdašnje, tj. domaće.

– Tvoje ime skreće pažnju kod ljudi, govorila bi mi, i svako će tada videti da si ovde stranac.

Od brojnih predloga, nadenuli su mi ime Milan. Od tada, za Arsenijeviće, ja sam postojao samo kao Milan, do kraja rata.

Zadrugu su sačinjavali otac Arsenije, sa svoja tri sina – Ljubivojem, Adamom i Gvozdenom i njihovim porodicama. Sva zajednički stečena dobra delila su se, ali svaki od braće bio je nosilac odgovornosti i obaveza prema svojoj užoj porodici. Ja sam po prirodi stvari pripadao Ljubivoju i Vujki na potpunu odgovornost i brigu. Tako je Vujka, pored svoje dvoje dece, Milašina i malog Mikana, zbrinjavala i mene. U tome se snalazila kako je znala i umela. Umela je da deli svaku krpu za odeću na sve nas.

*Vujka Arsenijević, sa snahom i unukom (kleče)
i Tugomirovom suprugom Svetlanom*

Veoma sam poštovao, pun poverenja, i nju. Živeo sam i rastao zajedno sa njenom decom. Sa Milašinom sam se posebno zbližio, deleći sa njim naše tajne u dobru i u zlu.

U zajednici je važno životno pravilo, da svaki ukućanin mora da obavlja određene poslove. Meni su dodelili ulogu čobanina, da čuvam ovce po ispašama. Prema oceni ukućana, u brdima sa stadom bio sam najbolje zaklonjen od očiju radoznalih ljudi. Podučili su me da kažem, ako me ko zapitkuje, da potičem od Vujkine svojte, koja inače nije bila iz ovih krajeva.

Vujka me je ranom zorom budila i opremala u brda sa ovcama. U torbicu koju sam nosio preko ramena, stavljala je nešto hrane, obično parče proje i crni luk. Povremeno, kada je to uzmogla, u torbicu je stavljala parče sira ili mesa. Podučila me je kako treba da muzem ovcu, govoreći da to treba da radim kad zamaknem u brda, jer će mi izmuženo mleko valjati kao dopuna u ishrani. Nemaštini u ishrani doprinela je protekla suša, koja je sve uništila.

Nailazeće vojske takođe su oduzimale hranu od seljaka za svoje borbe i ostavljale domaćinstva sa minimalnim rezervama. Ukućani Arsenijevića bili su takođe u oskudicama i često nisu imali dovoljno sa čime bi se omrsili.

U tako teškim vremenima, svaki stranac u suživotu sa ukućanima bio bi suvišan. Za mene su uvek postojale reči odbrane i opravdanosti mog prisustva. Uostalom, u meni su imali vernog čobanina i verovanje da čine „sevap“, odnosno dobro delo.

Da bi mi olakšao hodanje za ovcama, Ljubivoje je leti za mene pravio drvene sandale. One nisu mogle dugo da se održe, a druge obuće nije bilo. Hodao sam bos, a koža na mojim tabanima je odebljala i prošarala se krvavim naprslinama.

Naviknuti na razne nevolje ljudi su postajali sve oprezniji. U slučaju da su se u daljini primećivale neke naoružane formacije, meštani su se međusobno obaveštavali dovikivanjem sa brda na brdo „evo vojske“! To je bio signal, da sve što je muško treba da se sklanja po obližnjim šumama. Ljudi su strepeli. Neki zbog mogućih odmazdi nad njima, a neki zbog prisilne mobilizacije ljudi i zaprežne stoke.

Preduzimljiva Vujka je u takvim situacijama uvek iznalazina načine da meni i Milašinu navuče neke ženske haljetke, a za pojasom utakne neke krnjave preslice. Tako maskirani pre smo ličili na čobanice nego na dečake.

Arsenijevići nisu nikome više verovali.

Nisam zaboravio ni pojedine svelte trenutke koji su mi se dešavali u toj kući.

Na Badnje veče okupljeni ukućani netremice su upirali svoje poglede ka Ljubivoju. Ljubivoj se kraj badnjaka, uspravan i visok, pobožno prekrsti izgovarajući reči molitve. Tada licem okrenut prisutnima, ponovio je običaj, koji od davnina nalaže, da položajnik treba da bude namernik koji je došao u kuću sa strane. Svi prisutni usmerili su

pogled ka meni, jer ja sam bio jedini stranac namernik u kući. Pristupio sam badnjaku i Ljubivoju.

Lepe su bile i pojedine zimske večeri. Vujka je znala da sam u mom skromnom prtljagu doneo nekoliko knjiga. Njenom zaslugom te su knjige iskorišćene na najbolji način, a meni pomogle da ispoljim moje čitalačke sposobnosti. U zimskim večerima, kada su se ukućani, okupljeni u prostoriji, grejali uz preslicu ili nekim drugim rukotvorinama, Vujka mi je poturila knjigu pripovedaka od Laze Lazarevića da čitam naglas svima. Čitajući uz petrolejsku lampu, u prostoriji je nastajao tajac. Pripovetke iz knjige koje su im po sadržini bile veoma bliske, ostavile su izuzetan utisak, a moje tečno čitanje izazvalo je divljenje kod svih.

A jednom, u brdima na ispaši, jedna ovca donela je na svet malo jagnje. Tada sam morao privijati stado u blizini novorođenog jagnjeta dok se ovca ne oporavi i jagnje osuši. U to vreme na selu su poštovali neka običajna prava čobanina. Čobanin, koji prihvati mladunče, stiče pravo da mu odredi neko od uobičajenih imena i to se čvrsto poštovalo. Međutim, iz nekog svog hira, ili pod uticajem pročitane knjige „Keniluret“ od V. Skota, jagnjetu sam nadenuo ime Lord Viljem Pembuk. Novo ime jagnjeta primljeno je šokantno, sa puno smeha i doskočica od ukućana, ali to se moralo ispoštovati. Da ne bi lomili jezik oko imena, usvojen je kompromis, da jagnje zadrži samo ono Lord. Tako je u stadu nastao jedini Lord u selu.

Epilog

Kraj rata praćen je masovnom euforijom, koja je u ljude udah-nula novi život i radost. Otac Ivan preživeo je zatočeništvo u ratnom zarobljeništvu, koje je trajalo četiri godine. Preživeli su brat i majka. Porodica je ponovo uspela da se okupi.

Otac me upoznaje sa užasnim posledicama rata po porodicu. Očeva majka, sestra, dva brata i snaha ubijeni su na surov način u logoru Jasenovac. Dakle, petoro članova očeve uže porodice.

Svoj jevrejski identitet proširujem novim saznanjima kroz kulturni rad u prvom posleratnom omladinskom klubu pri Jevrejskoj opštini.

Družetiće nisam zaboravio. Prvi su me posetili Vujka i Milje. Između porodica Brukner i Arsenijević učvršćena je snažna emotivna veza sve do danas.

*Tugomir Brukner:
RUKE BLAGOSLOVA
– prema spomeniku iz
Kananskog perioda.
13. vek pre nove ere*

Od tada, prohujale su godine, a zatim decenije. Osnovao sam porodicu, postao sam suprug i otac dvoje dece. Odnosi sa Družetićima nisu se izmenili i praktikovali smo povremene međusobne posete.

Milje, najstariji Ljubivojev sin, sretno se oženio i u braku stekao troje dece.

Mikan, najmlađi Ljubivojev sin, takođe se oženio i postao otac devojčice Sladane. Milašin, srednji sin, je bio takođe oženjen i izrodio decu.

Jednog dana iz sela dobijem obaveštenje da Ljubivoje ozbiljno poboljeva i da želi da me vidi, sa suprugom i sinom prvencem. Tamo smo bili prihvaćeni kao najrođeniji.

Telegram je stigao neočekivano. Ljubivoje je preminuo. Naknadno me telefonom obavestavaju da me je Ljubivoje nekoliko puta prizivao neposredno pred smrt.

Potresen, u selo sam stigao sa vencem. Mnoštvo ljudi koji su došli na oproštaj, posmatrali su me nemo. Znali su ko sam, ustvari. Kraj Ljubivojevog kovčega, ispod razgranate kruške rasporedila su se njegova tri sina. Četvrto mesto ostalo je rezervisano za mene,

kao četvrtog sina. Postavili smo kovčeg na volovska kola sa kojima je za života poslova. Mir njegovoj izmučenoj duši.

Vujka je istrajala još nekoliko godina. Moju suprugu Svetlanu smatrala je sa ostalim svojim miljenicama, kao jednu od njih. Konačan rastanak sa njom bio je neminovan. Zajedno sa suprugom pridružili smo se njenom poslednjem ispraćaju.

Milašinu i Milju takođe.

Ovo bi bio kraj storije o jednom Ljubivoju, Vujci i Milju, čija se imena danas nalaze u spomen parku „Pravednici među narodima“ u Jerusalimu.

PRIČA O PORODICI VAJNSTAJN IZ SKOPLJA

Tamara VajNSTajn-Poleksić

Ovu priču piše Ljubica (Buba) Mili-vojević-Poleksić, ćerka pokojne Tamare VajNSTajn, udate Poleksić, modiskinje iz Beograda, i pokojnog Save Poleksića, muškog frizera iz Beograda:

Nosim ime moje srpske bake Ljubice koja je, rizikujući svoj život i život svoje sestre, spasila mladu Jevrejku Tamaru od sigurne smrti.

Osećam se kao sveća koja gori da podseća na dobro i na zlo, na radost i na tugu, na junaštvo i svirepost, na humanost, na strah, na mrak, na očaj, na jauke i bol i onda na dan i sunce i mir i napredak i blagostanje...

Celog života nosim u svojoj duši veliku tegobu i zato pišem ovu priču za moju decu i moje buduće unuke, za moju braću i sestre od tetki i ujaka, za njihovu decu i njihove unuke i praunuke i čukun unuke, da znaju, da pamte i da ne zaborave i da ne dozvole nikada i nikome da ih ugnjetava, ponižava, zlostavlja, sakati, ubija... samo zato što pripadaju jednom određenom narodu.

U Holokaustu je nestao samo jedan član moje porodice, moj deda – Josif VajNSTajn, kovač iz Skoplja. Kažem nestao, jer se nikada nije tačno saznalo šta se sa njim zapravo desilo. U Jad Vašem u se kao mesto smrti navodi koncentracioni logor Treblinka, a kao godina smrti 1943.

Rat je preživelo deset Josifovih potomaka – četiri kćeri, dva sina i četvero unučadi. Danas nas ima devedesetoro – živimo u pet država, na pet kontinenta – šezdesetdevetoro ih živi u Izraelu, devetoro u Čileu (Chile), devetoro u SAD, dvoje u Britaniji i jedno na Novom Zelandu.

Nažalost, niko od nas više ne živi na teritoriji bivše Jugoslavije.

Moj deda Josif se rodio u Odesi (Ukrajina) 1879. godine. Za vreme jednog od pogroma došao je sa ocem i dva brata u Makedoniju. Kada su mladići stasali za ženidbu sva trojica su se oženila devojkama iz sefardskih porodica. U to vreme nije bilo uobičajeno da Aškenazi i Sefardi sklapaju međusobno brakove. Pretpostavljam da je izbor pao na sefardske devojke jer su u Makedoniji bili nastanjeni uglavnom samo Sefardi. Josif se oženio Donom Alađem (Alagem) čija je porodica bila poreklom iz Bugarske.

Dona je imala još tri sestre: Dinu, Mazal i Reginu. Kada je početkom XX veka Donina majka ostala udovica, iselila se sa svoje tri neudate kćeri u tadašnju Palestinu; gde najveći deo njihovih porodica i danas živi.

Josifov mlađi brat David je sa svojom ženom i troje dece otišao 1926. godine iz Makedonije prvo za Egipat, da bi se 1948, kada je osnovana država Izrael, uselili u Izrael, gde i danas žive njegovi potomci. David je inače živio 106 godina.

Treći Josifov brat (ne znam mu ime) je iz Makedonije otišao za Francusku. Imao je dvoje dece, ali oni nisu imali potomke.

Niko od ovih mojih rođaka nije stradao u Holokaustu.

Dona i Josif su jedini iz svojih porodica ostali da žive u Makedoniji.

Godine 1907. u Kumanovu im se rodila najstarija ćerka Sterina (Stela) a 1911. Tamara. Treća kći Rašela rodila se u Palestini. Četvrto dete, sin David, rodio se 1916. u Skoplju, zatim se 1918. rodio Mois i 1920. godine najmlađa kći Liza. Josif je bio kovač i porodica nije bila bogata. Ipak, sva starija deca su izučila zanate: Sterina i Rašela su bile krojačice, Tamara modiskinja, David je završio poljoprivrednu školu a Mois je postao električar.

Dona je болоvala od srca i umrla je pre izbijanja Drugog svetskog rata, 1939. ili 1940. godine.

U Holokaustu je nestao jedino moj deda Josif. Nikada nismo saznali kako je on zapravo stradao – da li je umro prirodnom smrću, ili je ubijen negde na ulici ili je sa ostalim makedonskim Jevrejima odveden

u duvanski kombinat „Monopol“ a zatim stočnim vagonima put Treblinka. Njegovo ime nije ostalo zabeleženo ni na jednom spisku Nemaca ili Bugara, a susedi koji su mogli da znaju nešto o Josifu nisu preživeli rat – dobro je poznato da je u Holokaustu stradalo oko 7200 makedonskih Jevreja. Niko od onih koji su zatvoreni i potom odvedeni u Treblinku nije se vratio kući.

Ostali članovi moje porodice preživeli su Holokaust i ovo je priča o njima.

Godine 1941, kada je u Kraljevini Jugoslaviji počeo Drugi svetski rat, Josif Vajnštajn, njegov sin Mois, kći Sterina sa mužem Davidom Amariljo i decom Tildom i Monijem, kao i kći Rašela Vajnštajn, sa ćerkama Tamarom i Zlatom, živeli su u Skoplju. Kći Tamara je živela u Beogradu a sin David i kći Liza bili su već u Palestini.

Sterina (Stela) Vajnštajn udala se za Davida Amarilja (Amariglio), trgovca štofovima, poreklom iz Soluna, 1924. godine. Živeli su u lepoj dvospratnoj kući u Skoplju, u ulici Beneševa 7. Godine 1925. rodila im se kći Matilda (Tilda, Matuška) a 1932. sin Solomon (Moni), koji je dobio ime po deda sa očeve strane.

Moni je rano ispoljio talenat za muziku tako da je počeo da uči da svira harmoniku. Prvi javni nastup imao je u svojoj petoj godini, na priredbi u jevrejskoj opštini. Kada je napunio sedam godina dobio je na poklon violinu i počeo je da ide na časove kod jednog izbeglice iz Rusije. U to vreme (1939/40. godine) nastupao je sa svojom malom violinom na dobrotvornim priredbama koje je jevrejska opština u Skoplju organizovala u korist jevrejskih izbeglica iz srednje Evrope.

Godine 1941. nemačka vojska je okupirala određene delove Jugoslavije i u Skoplje su počele da stižu i jevrejske izbeglice iz Hrvatske, Bosne i Srbije. Porodica Amariljo u svoju prostranu kuću tada prima dve porodice iz Srbije – Porodicu Altarac sa dvoje male dece (majka se zvala Mimica) i porodicu Finci.

U to vreme Makedonija je bila okupirana od strane Bugara koji tada nisu nanosili veliko zlo Jevrejima. No, priče izbeglica kojih je bilo sve više, o zlodelima Nemaca, su strašne. Nemir ulazi u dom Amariljovih i Sterina i David često sede noću i razmišljaju šta im valja činiti. Negde krajem 1941. jedan Albanac donosi im poverljivo pismo iz Beograda od Save Poleksića. Sava je bio mladić sa kojim se Sterinina mlađa sestra Tamara, koja je živela u Beogradu, zabavljala. U pismu je pisalo da u Beogradu više nema Jevreja, da su svi nekud odvedeni i da

se ne zna šta se sa njima desilo. Takođe je pisalo da je Tamara pobjegla ilegalno u Rumuniju, kod Savine majke Ljubice, i da se skriva u jednom selu na samoj granici Rumunije i Srbije. Sava im u pismu savetuje da se i oni negde sklone.

Jednog dana David dolazi kući u velikoj žurbi i saopštava porodici da im je obezbedio lažne dokumente za prelazak u Albaniju, koja je u to vreme bila pod vlašću Italijana. Tako David postaje Daut, Sterina – Fatima, Tilda – Hatije a Moni – Mohamed.

David polazi na put sa ćerkom Tildom, kamionom koji je prevozio hleb iz Skoplja u jedan rudnik na samoj granici Albanije i Makedonije, u blizini Tetova. Tilda, koja je tada imala oko sedamnaest godina, bila je sakrivena ispod vreća sa hlebom a David je sedeo u kabini, pored šofera. Pored Davida, u kabini je bio još jedan Jevrejin iz Bosne, koji je takođe imao lažne isprave a koji se prezivao Melamed (njegova porodica je takođe preživela Holokaust i posle rata su živeli u Brazilu). Vozač je bio Hrvat i saradivao je i sa Nemcima i sa Bugarima i sa Italijanima. Nepoznato je da li je vozač znao da prevozi Jevreje, ali je za svoj posao bio dobro plaćen. Cela akcija je inače bila organizovana od strane grupe Šiptara koje je David poznavao i koji su mu jemčili svojim životima (dali su besu – zakletvu) da će cela porodica preći u Albaniju živa i zdrava. Naravno, bez novca ništa ne bi bilo moguće organizovati, ali je trebalo i puno hrabrosti i umešnosti da se akcija uspešno organizuje i izvede.

Kada su David i Tilda stigli u selo pored rudnika, veza ih je smestila u jednu malu, mračnu sobu, punu stenica, gde su nekoliko dana sa velikim strahom čekali na Sterinu i Monija.

Majka i sin su iz Skoplja u Albaniju stigli preko Šar-planine, peške i na mulama, a u pratnji dva Šiptara.

Jedno vreme Amarijovi su živeli po planinskim selima u blizini granice. Albanci koji su živeli u ovim selima, veoma primitivno i u velikoj bedi, nisu bili zainteresovani za poreklo izbeglica. Bili su srećni da majka „Fatima“ zna da šije pa je ona uvek imala posla a „Hatije“ (Tilda) joj je pomagala. Sporazumevali su se na turskom jer su i Albanci i ljudi iz Makedonije govorili turski. Jedino su „Mohamedu“ (Moniju), koji nije znao turski, rekli da se za svaki slučaj pravi da je gluvonem.

Jednog dana, na nekom zgarištu, Moni je pronašao jednu čađavu harmoniku. Tri dana ju je čistio dok pred njim nije zablistala lepa, bela

harmonika. Ne razmišljajući, počeo je da svira. Srećom, niko iz okolnih kuća nije obratio pažnju na gluvonemog dečaka koji svira harmoniku.

Tilda i Moni, koji su mi ispričali ovu priču, ne sećaju se kako su stigli do Tirane, ali su sve do kapitulacije Italije živeli u Tirani legalno, i dalje sa lažnim dokumentima. Italijani, za razliku od Nemaca, nisu progonili Jevreje ni u Italiji ni u zemljama koje su bile pod njihovom okupacijom. A Albanci nisu mnogo ispitali izbeglice, mada se sada piše da su uglavnom znali da se radilo o Jevrejima.

Amariljovi su u Tirani živeli u malom stanu koji su iznajmili od porodice Kalakule. Porodica Kalakule je bila veoma poštovana jer je otac porodice, koji u to vreme već nije bio živ, bio raniji gradonačelnik Tirane. Mnoge jevrejske izbeglice prošle su kroz njihovu kuću i čak se najstarija kći Nezi udala za gospodina Menaše, Jevrejina iz Zagreba, koji je tu došao kao udovac sa malom ćerkom Tamarom. Oni su kasnije živeli u Argentini.

Amariljovi su u Tirani živeli od novca koji su doneli sa sobom i od onoga što je majka Stela zarađivala i ovde šijući po kućama. Moni je išao u albansku školu a Tilda je učila kod kuće i pomagala je majci. Iako je život u Tirani bio veoma skroman, iako su bili više gladni nego siti, ipak se živelo relativno slobodno sve do kapitulacije Italije, u jesen 1943. godine.

Kada su Nemci ušli u Tiranu porodica Amariljo više nije mogla da ostane u iznajmljenom stanu. Šijući u raznim porodicama Sterina je šila i za porodicu mladog turskog ambasadora u Tirani. Tako je upoznala i turskog konzula koji je živio u velikoj kući sam sa svojim šoferom i kuvaricom, koji su inače bili iz Belorusije. Sterina je konzulu objasnila njenu situaciju i on joj je predložio da se sa porodicom preseli u njegovu privatnu rezidenciju. Problem je bio rešen, ali život Amariljovih nije bio nimalo jednostavan. Preko puta konzulove kuće nalazila se komanda SS divizije. Tilda je sigurna da su Nemci znali da u konzulovoj kući živi jevrejska porodica ali nisu smeli ništa da preduzmu zbog neutralnog položaja Turske u Drugom svetskom ratu. Naravno, izlazak iz kuće je bio potpuno nemoguć. Ipak, Sterina je ponekad morala da ide u kuću turskog ambasadora jer se njegova žena porodila i trebalo je šiti stvari za novorođenče i majku. Odlazila je sakrivena u kolima. Jedno vreme je i Tilda živela kod ambasadora i njegove

porodice da bi pomagala mladoj majci oko bebe. Bilo je to vreme velikog straha za sve članove porodice.

Ipak, preživeli su i po oslobođenju Albanije i Makedonije vratili su se u Skoplje.

Porodice Altarac i Finci koje su ostale u kući Amariljovih u Skoplju, kasnije su takođe izbegle za Albaniju i tako su se i oni spasili. Posle rata iselili su se u Izrael.

Kada su se Amariljovi vratili u Skoplje, u njihovoj kući zatekli su partizane. Porodica se smestila kod suseda Srba, a kada su partizani otišli vratili su se u svoju kuću. Komšija Jevreja više nije bilo. Kuća Sterininog oca Josifa bila je prazna i o njemu niko ništa nije znao. Nisu zatekli ni Sterininog brata Moisa, ali su čuli da je on u zarobljeništvu, negde u Nemačkoj.

Sestra Davida Amarilja, Sterina, udata za Moisa Noaha, i njihovo dvoje dece, Mika i Rahela, spasili su se zahvaljujući španskom državljanstvu (priča Rahele Noah Konfino objavljena u knjizi „Mi smo preživeli“ broj 2). Iz porodice Davida Amarilja stradali su: sestre Bela i Berta sa muževima i decom (Beograd), brat Leon sa ženom i decom (Beograd), brat Saul (Skoplje) i mnogi članovi familije iz Grčke.

I pored velike tragedije koja ih je zadesila život jevrejskih porodica se nastavlja. Tilda je krenula u gimnaziju, i položila je maturu. U jesen 1945. prelazi u Beograd, kod svoje tetke Tamare, da bi započela studije. Moni ide u školu, ne razdvajajući muziku od učenja.

No, nemir koji je ušao u oca Davida 1941. godine ne napušta ga – on ne može i neće da se snađe u posleratnoj, komunističkoj Jugoslaviji. Zato, krajem 1945. Amariljovi tajno napuštaju Skoplje i preko UNRE i jevrejskih organizacija odlaze u Italiju, odakle je trebalo ilegalnim putem da odu u Palestinu (Alia beit). No, David više ne želi da bilo gde ide ilegalno i zato porodica ostaje u Italiji gde jedno vreme žive i rade u jevrejskom kampu (hahšara) u Milanu. Tu se jevrejska omladina pripremala za odlazak u Palestinu. Iz Milana prelaze u Fano, malo mesto na obali mora, u središnjem delu Italije. U vozu, na putu između Milana i Fana, Tilda upoznaje svog budućeg muža, Maneka Rehtera, za koga se udaje 19. maja 1946. godine. Manek je bio Jevrej iz Poljske koji se spasio tako što se priključio ruskoj vojsci. U Holokaustu je izgubio dve najdraže osobe – majku i sestru. Sestra se bacila iz voza kojim su ih vodili u koncentracioni logor, a majka je umrla dva dana posle ćerkine pogibije, od tuge.

Otac David opet nije zadovoljan i insistira da se vrate u Milano, u UNRIN kamp za izbeglice. Uslovi života su vrlo teški i porodica ne zna šta će i gde će. Ipak, dešavaju se i lepe stvari. Tu je Tilda, jula 1947, rodila svoju jedinu ćerku Sabinu. Tu su se sreli sa Sterininom mlađom sestrom Rašelom koja se sa svoje dve ćerke, blizakinjama Tamarom i Zlatom, spasila takođe preko Albanije i u Milanu čekala na odlazak u Palestinu. I konačno, desilo se nešto što će presuditi o daljem putu porodice Amariljo.

Na samom početku rata David je bio pozajmio svom poslovnom prijatelju iz Zagreba, gospodinu Holcneru, izvesnu sumu novca. Sa tim novcem Holcner je pobegao iz Zagreba za Englesku i tako se spasio. Kada je saznao da je David u Milanu vratio mu je pozajmljeni novac. Sa tim novcem David Amariljo je kupio dve šivaće mašine koje su bile dokaz da će imati od čega da se izdržavaju – tako su dobili useljeničke vize i mogli su legalno da se usele u Čile (Chile).

David Amariljo se nikada nije oporavio od trauma pretrpljenih tokom i posle rata. Umro je 1960. godine u Santiagu.

Moni Amariljo je bio veoma aktivan u omladinskim cionističkim organizacijama u Santiagu i kada je napunio 18 godina odselio se u Izrael. Živeo je i radio jedno vreme u kibucu Dvir (Negev) i kibucu Merhavia, gde se i oženio.

Kasnije je prešao u Tel Aviv da bi mogao da studira muziku, ali ga privrženost i ljubav prema kibučkom životu nikada nije napustila – do odlaska u penziju predavao je muziku u kibucima Ein Karmel i Glil Jam.

Sterina Amariljo se posle smrti muža Davida preselila u Izrael, da bi bila bliže sinu i njegovoj porodici. Tu se udala za Žaka Benvenistija, rodom iz Beograda, sa kojim je živela do svoje smrti. Umrula je u 85-oj godini, prvog dana rata u Kuvajtu, kada je Izrael bio izložen ozbiljnoj pretnji od hemijskog i biološkog bombardovanja. Junačko srce koje je izdržalo sve strahote Drugog svetskog rata, mnoge izraelske ratove sa susednim arapskim zemljama, na žalost više nije moglo – nije izdržalo i ovaj rat.

Ćerka Tilda Kneler ima 83 godine i živi srećno u Santiagu u blizini svoje ćerke, tri unuka i četiri praunuka.

Moni Amariljo ima sedamdesetpet godina, živi u Givataimu. Još uvek se aktivno bavi komponovanjem – najpoznatije su mu kompozicije zabavne muzike i pesme za decu; nosilac je mnogih priznanja i nagrada od kojih je najznačajnija Nagrada Izraelskog udruženja kom-

pozitora za životno delo (priča o Moniju objavljena je u knjizi „U Voljenoj Zemlji“, izdatoj u Izraelu od strane useljenika iz bivše Jugoslavije). Knjiga je inače dobila naziv po jednoj od Monijevih kompozicija.

Moni ima četvero dece i šest unuka. Najstariji sin sa porodicom živi u SAD, ostali su u Izraelu.

Moja mama Tamara rodila se u Kumanovu, u regionu koji se tada zvao Vardarska Srbija.

Pošto je završila zanat u Skoplju i stekla iskustvo, Tamara se početkom 30-ih godina prošlog veka preselila u Beograd gde je kasnije imala svoj salon ženskih šešira („Primavera“, kasnije „Tamara“) na današnjem trgu Nikole Pašića.

Tamara i Sava – ljubav i čovečnost kao najveći ulog za spasenje života

Krajem tridesetih godina u jednom od omladinskih jevrejskih klubova upoznala je i zavolela lepog, rečitog i duhovitog mladića čije je ime bilo Sava Poleksić. Sava je bio muški frizer, zaposlen u frizerskom salonu u Prizrenskoj ulici, preko puta hotela Moskva. Tamara, koja je bila vaspitana u jevrejskom i cionističkom duhu, često se pitala da li jevrejska devojka treba da izlazi sa srpskim mladićem.

Moj otac Sava Poleksić se rodio 1910. godine u selu Keča, u Banatu, koji je tada pripadao moćnoj Austrougarskoj monarhiji. Većinu

seoskog stanovništva činili su Rumuni, ali su tu živeli i Srbi (imali su svoju školu i crkvu u selu), Švabe (to u to vreme nije bio pogrdan izraz za lokalne Nemce) i nešto malo Mađara. Zato je Sava, igrajući se sa decom, naučio sve te jezike, naravno srpski, kao maternji jezik i jezik na kome je i školu učio znao je najbolje. Kada je napunio četrnaest godina otišao je u Temišvar, najbliži veći grad, da uči zanat, za berberina (muškog frizera). Većina njegovih drugova ostali su u selu i bili paori (poljoprivrednici na tuđem imanju) ili su imali svoja imanja koja su obrađivali, a jedan (Velja Micin) je postao seoski mesar. Godine 1926. Sava se preselio u Beograd, da bi nastavio da uči i usavršava frizerski zanat i da radi kod svog ujaka u salonu „Grujić“, koji se nalazio na početku Prizrenske ulice, preko puta hotela Moskva.

Tata mi je pričao da je svoju prvu sobu iznajmio slučajno u Skadarliji, ne znajući da se tu svake noći lumpuje i da se kafane nikada ne zatvaraju. Vrlo brzo se uklopio u skadarlijski način života, koji mu se očito svideo, i od skromnog seoskog mladića postao je „lola i bećar“. Danju je i dalje vredno radio i učio zanat kod ujaka a noću je lumpovao sa poznatim fudbalerima (fudbal mu je bio strast, kasnije je bio vatreni navijač „Crvene zvezde“), književnicima, pesnicima, slikarima... Naravno, bilo je tu i glumaca i glumica, lepih žena. Ne znam da li je baš tu upoznao neku lepu Jevrejku ili je to bilo na poslu (Savin ujak je bio ženski frizer) ili negde drugde, tek počeo je da odlazi i u neke jevrejske omladinske klubove na Dorćolu. Kod prijatelja iz Rumunije videla sam fotografiju jedne od njegovih devojaka, sa kojom je izlazio pre moje majke Tamare – imala je tipičan jevrejski lik.

Mama mi je rekla da se sa tatom upoznala u jevrejskom klubu i da je dugo mislila da je i on Jevrejin. Sava je bio veoma lep, rečit, duhovit, šarmantan i obrazovan mladić. Umeo je da priča divne priče sa kojima sam ja odrasla a sa kojima je znao da zabavlja i veći krug ljudi. Verujem da se moja Tamara zaljubila u njega na prvi pogled. Kada je saznala da on nije Jevrejin pitala se da li jevrejska devojka treba i dalje da izlazi sa srpskim mladićem. Tamara i njena porodica nisu bili religiozni, ali su održavali jevrejsku tradiciju i bili su jako cionistički orijentisani. No, verujem da su ljubav i privlačnost bili jači i da su oboje bili veoma srećni zajedno, što se, uostalom, na fotografijama i vidi.

I ko zna kako bi se ta romansa, i pored velike ljubavi, na kraju završila da nije počeo Drugi svetski rat i da Kraljevina Jugoslavija nije bila okupirana od strane Nemaca. Jedan od nemačkih, ili bolje reći

Hitlerovih ciljeva, je bilo potpuno istrebljenje (uništenje) jevrejskog naroda.

Na fotografijama iz tog vremena moja mama ne nosi žutu traku – da li su fotografije snimljene pre početka rata ili Tamara nikada i nije stavila na svoju ruku ovaj sramni beleg, nisam uspjela da saznam.

Tamara u šetnji beogradskim ulicama i ispred svog salona na Trgu Nikole Pašića

Dobro je poznato da su u Beogradu i Srbiji u celini, Nemci već u proleće 1941. godine, na osnovu spiskova koje su imali, pozvali na prinudni rad prvo sve jevrejske muškarce, a zatim u jesen i žene i decu, preteći smrću onima koji se ne odazovu pozivu i pozivajući da se prijave i oni koji nisu bili na spiskovima.

Radeći na prometnom mestu, u centru grada, gde su dolazili na šišanje i nemački vojnici, Sava, koji je pomalo govorio i nemački, iz razgovora mušterija shvatio je da su Jevreji koji su se odazvali pozivu Nemaca postepeno nestajali bez traga.

Desilo se da Tamara nije bila na spiskovima koje su Nemci posedovali, pa su njih dvoje odlučili da se Tamara prebaci ilegalno u Rumuniju, kod Savine majke Ljubice. Ljubica Poleksić (majka Ljubica, kako su je zvali u selu) je živela u selu Keča, koje je posle Prvog

svetskog rata pripalo Rumuniji i koje je sada na samoj granici Rumunije i Srbije (blizu Kikinde i Žombolja). Delila je isto dvorište sa svojom sestrom Angelinom Grujić i u to vreme je već bila udovica.

Mesni sveštenik, Ljubičina sestra Angelina i Ljubica, majka Save Poleksića, koja je skrivala i čuvala mladu Jevrejku Tamaru

U selu je živelo još nekoliko rodaka iz njene i muževljeve porodice, ali niko, osim Angeline, bar zvanično, nije znao da je Ljubica skrivala mladu Jevrejku tokom celog rata.

Detalje o tome kako je moja mama prešla granicu, kako je znala u koju kuću da ode, da li ju je Sava odveo, da li su uopšte pitali majka Ljubicu da li je spremna da krije jednu Jevrejku, kada se znalo da će i ona biti ubijena ako se to otkrije, kako su joj javili o dolasku devojke, NE ZNAM. Stalno se pitam ZAŠTO TOLIKO MALO ZNAM O SVEMU OVOME. Danas mislim da u vreme kada sam ja bila dete i kada sam bila mlada, moja mama nije mnogo volela da govori o danima rata i da je zato ja nisam mnogo ni zapitkivala. Ali istovremeno sam svesna i toga da se ja i dan danas, sa svojih 58 godina, plašim da o tome postavljam pitanja, čak da o tome i slušam, kao da se radi o Pandorinoj kutiji koja se ne sme dirati. Iako još ima živih svedoka koji o tim danima znaju verovatno više od mene, iako bih volela da saznam svaki detalj, ja se plašim da o tome dalje istražujem.

Pretpostavljam da je moja mama Tamara u Rumuniju otišla u jesen 1941. godine. Iako je Rumunija u Drugom svetskom ratu ratovala

na strani Nemaca, mnogo je njenih Jevreja stradalo. Mama mi je jednom prilikom rekla da je u susednom selu ubijena jedna jevrejska porodica koju je Nemcima potkazala njihova sluškinja. Drugom prilikom mi je rekla da je zlatnim nakitom podmitila vojnike na granici i kada je prešla u Rumuniju i kada se početkom novembra 1944. godine, po oslobođenju Beograda, vratila u Srbiju. Znam da je tokom te tri ili četiri godine danju bila sakrivena u nekakvoj rupi-zemunici, u bašti moje babe. Kada bi pala noć i kada je bilo malo verovatno da će neko doći kod majka Ljubice, Tamara je ulazila u kuću da tu spava.

U to vreme u selu nije bilo električne struje a voda se koristila iz kućnih bunara. Babina kuća je bila prva u selu, svako ko je dolazio u selo ili išao iz sela vozom morao je proći pored te kuće i bašte u kojoj se krila moja mama. Da li je u to vreme bašta imala drvenu ogradu, kao danas, ili žičanu, koliko je ograda bila visoka? Kako čovek može po ceo dan da sedi u rupi, i da čuti, i da osluškuje glasove iznad sebe, la-vež pasa, kokodakanje kokoški, kako ide u WC, kako izdržava kada je veoma hladno, ili jako toplo, i to ne jedan ili dva dana, već iz dana u dan, iz nedelje u nedelju, iz meseca u mesec...

Kuća u kojoj se tokom okupacije i rata skrivala Tamara

Pre nekoliko godina čula sam od jedne poznanice da je njen svekar, Velja Micin, koji je inače bio mesar u selu i najbolji prijatelj mog oca Save, jednom video Tamaru u bašti, kada je htela da ode u kuću.

Stala je, ukopala se u mestu i raširila svoje velike, crne, lepe ali strahom paralisane oči, gledala ga je i ćutala. Velja joj je nežno rekao: „Mene ne treba da se plašiš, neću nikome ništa reći“. Da li je Velja znao da je to Savina devojka, da li je znao da je Jevrejka, da li su je još neki ljudi iz sela videli, da li su svi čuvali tajnu – ne znam. Nisam smela da pitam poznanicu, koja sada ima blizu 80 godina, i koja možda neće biti živa da mi sledećeg puta, kada odem da je posetim, još nešto kaže, ako budem imala hrabrosti da odem kod nje i da je pitam.

Ubrzo po povratku u Beograd, krajem novembra 1944, Tamara je promenila veru i ime i postala je hrišćanka, Srpkinja Mara. Rekla mi je da je to uradila jer u to vreme nije bilo civilnih već samo crkvenih brakova, a Sava i ona su hteli da se što pre venčaju – više nije bilo važno da li je on Jevrejin ili Srbin, šta je ona, šta će njena porodica reći – ona je bila živa i Sava je bio njen spasilac. Njemu, majka Ljubici i tetka Angelini dugovala je svoj život.

Ali, da li je zaista samo to bio razlog – da li je time možda zapravo htela da se zaštiti od nekog novog Hitlera, Jasera, Sadama i nekog novog jada, od antisemitizma... Ne znam. Sasvim pouzdano verujem da je strah od onoga što se desilo tokom tog rata ostao u mojoj majci do kraja njenog života. Ali istovremeno sigurno znam da se mnogo tih Tamarinih strahova preselilo i u mene, možda čak i u moju decu. U svakom slučaju, promenili su mi život tako da sam se 1995. godine našla na drugom kraju sveta, na Novom Zelandu, bežeći od građanskog rata i svega onoga što je zapravo onaj prethodni rat doneo sa sobom i što je ovaj poslednji rat u Jugoslaviji mogao da donese.

Mislim da još nisam išla u školu kada mi je mama jednom prilikom rekla da treba da znam da sam ja Jevrejka, ali da to ne treba baš svima i da kažem. I nisam govorila, krila sam se iza običnog srpskog imena i prezimena – Ljubica Poleksić, istog kao ime moje srpske bake. Dugo mi je vremena trebalo da se ovoga oslobodim i da naučim sebe da budem ponosna na svoje poreklo, da ga ne skrivam ni pred kim, da naučim svoju decu da su povlašćeni zato što pripadaju jevrejskom narodu, ali i da ih naučim da ne cene ljude po rasi, veri, boji kože, već po onome što oni jesu i po onome koliko vrede kao ljudi.

No, bez obzira na formalnu promenu vere, moja majka je uvek i zauvek ostala samo ono što je po svom poreklu, vaspitanju i svojim genima bila – njena vera se nije mogla promeniti parčetom papira, ona je ostala Jevrejka sa velikim srcem i širokom dušom, cionista, za mene

najbolja majka, za sve ostale poznata tetka Tamara uvek spremna da pomogne, da sasluša, da odnese, da prinese, da nahrani, da sašije, da podeli... Neumorno je radila u jevrejskoj zajednici – u letovalištima za decu, od Splita do Zatona, ženskoj sekciji, dečijim i omladinskim klubovima, socijalnim komisijama, obilazila je i vodila brigu o starima i bolesnima, spremala garderobu i rekvizite za priredbe u Jevrejskoj opštini u Beogradu. Jedna njena lutka, napravljena za lutkarsko pozorište,

*Ljubica Poleksić, autor
priloga o majci Tamari i
porodici Vajnštajn*

stigla je čak do Bostona, gde je čuva gospođa Evelin (Evelyn) Benson. Za svoj dugogodišnji rad dobila je od jevrejske zajednice Megilu Zahvalnicu, na koju je bila veoma ponosna i koju ja sada čuvam. Kada je umrla, 1982. godine, u njeno ime zasaden je određeni broj stabala u jednoj od šuma Keren Kajemeta u Izraelu.

Moj otac Sava je umro aprila 1990. godine i sahranjen je na Jevrejskom groblju u Beogradu, pored svoje Tamare.

Ja imam dvoje dece – sina Ivana, rođenog 1978. godine, koji je mašinski inženjer i koji trenutno živi u Engleskoj, i ćerku Branku, rođenu 1980. godine, koja je upravo odbranila doktorsku disertaciju iz oblasti neuropsihologije, i koja odnedavno takođe živi u Britaniji.

SJEĆANJA NA RANO DJETINJSTVO

Jakov Bararon je rođen u Beogradu 1939. godine. Drugi svetski rat preživeo je skriven u srpskoj seoskoj porodici. Godine 1946. odselio se, sa majkom, u Francusku, da bi 1948. otišao sa omladinskom grupom „Aliat hanoar“ u Izrael, gde upoznaje jevrejsku kulturu i tradiciju, što će kasnije znatno uticati na njegovo slikarstvo. Godine 1957. vraća se sa majkom u Jugoslaviju, tačnije u Sarajevo, gde polazi srednju školu za primenjenu umetnost.

Od 1960. do 1965. studira na Akademiji za primenjenu umetnost u Beogradu, a od 1966. do 1968. postdiplomske studije na Académie des Beaux Arts u Parizu. Po povratku u Sarajevo samostalno je izlagao u Sarajevu, Dubrovniku, Rimu, Tel Avivu, Parizu, Plovdivu, Madridu i drugim gradovima.

Godine 1992. sklonio se sa suprugom Sonjom u Beč, gde ponovo razvija bogatu umetničku delatnost, izlažući u Beču, Klosternenburgu, Veveju (Vevey), Bremenu, Cirihi (Zürich)...

Roden sam u Beogradu 19. marta 1939 godine, od oca Avrama i majke Rifke, *Rikice* Bararon, rođene Pardo.

U aprilu 1941. godine Njemačka je bombardovala Beograd, i već je u prvim danima okupacije, započeto sa rasističkom politikom sistematskog uvođenja „novog poretka“. Jevrejsko stanovništvo je označa-

vano sa Davidovom zvijezdom ili slovom „J“, i njihova masovna hapšenja i deportacije su postale dio beogradske svakodnevice. Česti progoni, i takozvani „pozivi jevrejskom stanovništvu“, nisu mimoišli ni moju porodicu.

Te 1941. godine bio sam isuviše mali da bi se danas mogao sjećati svog oca Avrama. Ali znam da je i on morao nositi na rukavu žuti povez sa Davidovom zvijezdom. Znam i da se već na samom početku progona, zajedno sa mnogim drugim beogradskim Jevrejima, i on zatekao na „sabirnom mjestu za jevrejsko stanovništvo“. Imao je 25 godina kada je odveden u logor na Banjici, gdje je strijeljan.

Sudbina moje mame Rikice (Pardo), Bararon bila je drugačija. Poslije rata, često mi je znala reći:

„...Nakon što su odveli tvog oca Avrama, ja se, instinktivno, nisam više odazivala uredbama o obilježavanju Jevreja i nisam nosila propisano 'J'...“

Sa familijom Stevanović smo bili u dobrim i bliskim odnosima i prije rata. Jedan od Stevanovića je i radio u očevoj firmi „Bararon&Sohn“ a poslije su bili i vjenčani kumovi. Uz pomoć Mileta Stevanovića, majka je uspjela izdejstvovati lažne dokumente i krivotvoriti naša imena. Tako je moja mama *Rikica* postala Radmila, a ja, Jakov, postao sam Mišo, sa prezimenom Babić. Čak me je uspjela registrovati kao dijete izbjeglo iz Bosne, a zatim me ostavila na čuvanje Miletu i Seki Stevanović. Oni su živjeli u Jajincima, selu pored Avale. Mile me je jednog dana preuzeo od majke i odveo u Jajince, a ona je otputovala za Niš.

U Nišu majka se prijavila na dobrovoljni rad i završila je u Beču. Ubrzo, međutim, neki „lažni prijatelji“ su je prepoznali i prijavili kao Jevrejku, tako da je uhapšena i deportovana u koncentracioni logor.

Moja najranija sjećanja datiraju već od moje treće godine i to su sjećanja na kuću i na familiju Stevanović. Ja, mali Mišo bio sam tretiran kao ravnopravan član te familije, baš kao i sva ostala djeca u familiji Stefanovića. Oni su naravno znali svu istinu o mom jevrejskom porijeklu, ali ta tajna nikad nije izašla van zidova naše kuće. Ni ja sâm, nisam bio svjestan tih stvari. Nisam znao, niti slutio šta se sve dešava oko nas, pa čak i u neposrednoj blizini naše kuće.

A kuća je bila tik uz ogradu njemačkog strelišta. Tamo su stizali tzv. „gasni kamioni“. Njima su dovozili usput ugušene žrtve, tu ih istovarali i ukopavali u već unaprijed pripremljene rake.

Ipak, zahvaljujući okolnostima, sudbini, ljudskoj volji, dobroti i poštenju familije Stevanović, sačuvan je moj život. Čuvali su me tokom cijelog rata, sve do samog oslobođenja Beograda.

Tek mnogo godina kasnije, 1953. godine, odlukom Parlamenta države Izrael osnovan je Memorijalni centar Holokausta, Jad Vashem u Jerusalimu. Seki Stevanović, udatoj Svjetličić, dodijeljena je Medalja pravедnika i njoj u čast i zahvalnost zasađeno drvo u Aleji pravédnika u Jad Vashemu.

Krajem 1944. godine Beograd je oslobođen i razglašeno je da se sva preživjela jevrejska djeca odmah dovedu u Jevrejsku opštinu Beograd u Kosmajskoj ulici. Rastao sam se od mojih Stevanovića, od moje Seke, koja je sve do tada bila zadužena da pazi na mene, *malog Mišu*.

U Kosmajskoj ulici se tog dana okupilo 28 djece, moje i sličnih sudbina i svi su čekali da dođe po njih neko od njihovih najrođenijih.

I mene je tu pronašla moja majka Rikica, tek pristigla iz logora. Susret sa majkom, za mene je bio susret sa jednom potpuno nepoznatom osobom. Bio sam ubijeden da je ta žena, u stvari jedna dobra *Teta*, koja je mene samo uzela na privremeno čuvanje i da će me uskoro vratiti mojoj familiji, Stevanovićima.

Trebalo mi je puno vremena, komplikovanih objašnjenja i dugih razgovora, da napokon prihvatim činjenicu da je *Teta* ustvari Rikica – moja prava majka. Ja nisam shvatao da je upravo završio jedan veliki rat, nisam shvatao ni to da sam izgubio skoro cijelu svoju familiju, i nije mi bilo jasno da se moja majka, srećom, meni vratila.

Započeli smo naš zajednički zivot u Beogradu, u tadašnjoj ulici Kneginje Ljubice, u broju 27. Živjeli smo u zgradi koja je nekada bila naša familijarna kuća, ali već tada nacionalizirana od strane novih vla-

Umetnik najbolje zna kako treba postaviti sliku: Bararon u galeriji

sti. Za početak smo se smjestili u prizemlju, u sobici u kojoj je nekoć stanovao kućepazitelj, da bi nam tek kasnije dodijelili malo veći stan u toj, donedavno našoj zgradi.

Godine 1946. krenuo sam i u osnovnu školu, i to u školu „Ivo Lola Ribar“, u ulici 7. jula. Ja nisam imao volje za druženjem sa ostalom djecom, niti sam htio ići u školu. Molio sam majku da me ispiše iz te škole. Ona je uslišila moje molbe i ubrzo sam se obreo u novoj osnovnoj školi.

Ali ni tu nisam bio bolje sreće, nisam uspijevaao da se snađem. Često mi se dešavalo, da su me zbog moje povučenosti i nedruželjivosti, ostala djeca kinjila i vrijeđala. Uzvikivali su često za mnom „eno ga ide ubica Isusa Hrista...!“

Iako sam odrastao u Jajincima, tik uz užase streljišta, ja sam te pogrdne šale, shvatao tragično ozbiljno. Riječ „ubistvo“ meni kao djetetu, bila je nešto najgore, nešto ultimativno, nešto što sam osjećao kao potpuno apsurdnu optužbu. Tada sam se uplakan vraćao kući i jecajući govorio mami: „Mama, ja nisam ubio Isusa Hrista...!“

Prva doseljenička grupa u Izrael pod imenom Alijat hanoar – „EJTANIM“, osnovana 1952. godine u kibucu Beeri, u kojem je kao član kluba boravio Jakov Bararon (od 1951. do 1956. godine), na slici šesti u donjem redu

Da li zbog mojih poteškoća u školi ili zbog majčine želje da nam garantuje neku bolju i sretniju budućnost, ona je odlučila da emigriramo u Palestinu, u *obećanu zemlju*, Eretz Israel, a koji tada još nije postojao. Majka se vjerovatno nadala da će tamo, zahvaljujući svojoj mladosti, sposobnosti i preduzimljivosti, ipak uspjeti da nam poslije svega podari jedan nov i normalan život.

Međutim, odseliti se u Izrael, tada uopšte nije bilo lako. Te 1946. godine, iz Jugoslavije se nije moglo tek jednostavno otputovati u Palestinu. Jedina mogućnost koju smo imali bila je ta da prvo odemo u Pariz i tek tamo, preko jevrejske iseljeničke organizacije Hijas, dobijemo vizu i prolaz za dalje.

Prodali smo naš stan i sav namještaj koji smo imali u Beogradu i te, 1946. godine, krenuli smo, sa par kofera, sa beogradske željezničke stanice za Pariz – ali preko Trsta. U Trst smo morali otići, i prijaviti naš boravak tamo. Samo na taj način bilo je moguće, uz dosta čekanja – dobiti francusku vizu.

Život u Trstu nije bio nimalo lagodan. Zbog mogućeg pripajanja Trsta Jugoslaviji, politički odnosi između Jugoslavije i Italije su bili veoma zategnuti. Svi su nas gledali sa nepovjerenjem, jer smo dolazili iz komunističke Jugoslavije, koja je za njih u Trstu ipak bila „sa one strane gvozdene zavjese“. Živjeli smo u malom iznajmljenom stanu i nismo se puno kretali, jer Trst je tada vrvio od brojnih i raznih agenata, špijuna i doušnika koji su otežavali živote mnogima.

Napokon, poslije višenedjeljnog iščekivanja odobrili su nam italijansku boravišnu vizu i mi smo konačno krenuli put Milana, da tamo zatražimo Francusku vizu. U Milanu smo živjeli u jeftinom pensionu a pomagao nam je naš stric Moše koji je i sâm tamo živio.

Šesnaestogodišnji mladić Jakob Bararon-„Jankele“, 1952, iz grupe „Ejtanim“, na „radnom mestu“, sa jagnjetom tek došlim na svet

Nakon mjesec dana čekanja, odobrena nam je francuska viza i mi smo konačno otputovali u Pariz.

Kada smo stigli u Pariz, s početka 1948. godine, odmah smo stupili u vezu sa organizacijom jevrejskih iseljenika „Hijas“. Preko njih smo uspjeli dobiti neograničenu boravišnu vizu za Francusku a meni je omogućeno školovanje i privremeni boravak u jednom internatu u predgrađu Pariza. Internat se zvao „Malmaison“ a ja sam svoje školovanje nastavio na francuskom jeziku.

Naš odlazak u Izrael je postao realnost tek po završetku prvog arpasko-izraelskog rata, 1949. godine. Konačno smo krenuli za Izrael. Otputovali smo iz Pariza u luku Marsej. Tamo su nas dočekali službenici „Hijasa“, te zajedno sa velikim grupama jevrejske omladine „Aliat Hanoar“, ukrcali u brod.

Naš brod je bio mali, zvao se „Kefalos“ i pamtim da je bio dupke krcat ljudima, a prekobrojni putnici su smješteni u kabine sa ostalima. Putovanje Mediteranom je trajalo tačno sedmicu dana, kada smo uplovili u luku Haifa.

Tamo su nas, umorne i iscrpljene od puta, primili u velike hangare. Naši domaćini su se potrudili da nam organizuju i svečanu ceremoniju dobrodošlice a zatim je svima podijeljena hrana. Svako je dobio po jedan paket sa najnužnijim stvarima. Tu je bila hrana, donji veš, odjeća „kaki“ boje, a našle su se tu i dvije narandže. Tada sam po prvi put u životu osjetio ukus narandže.

Potom su sve mlađe doseljenike i nas djecu smjestili u autobuse i odvezli u doseljenički internat „Mosad olim“ koji se nalazio u gradiću Kfar-Saba, nedaleko od Tel Aviva.

Faksimil umetnikovog potpisa

Leon SID

PIROT

Avgusta 1972. Đorđe Dimitrijević iz Beograda, tada profesor u penziji, predao je Jevrejskom istorijskom muzeju kopiju svedočenja Leona M. Sida o zločinima bugarskih okupatora u Pirotu, u Drugom svetskom ratu. Svedočenje je napisano u Jerusalimu 7. marta 1944. godine i bilo je namenjeno tamošnjem Generalnom konzulatu Kraljevine Jugoslavije. Na zahtev Konzulata, naknadno je dopunjeno odgovorima na četiri grupe pitanja, što se vidi iz teksta koji sledi. Zbog nedostatka prve strane potražili smo i pronašli u Arhivu Jugoslavije, u fondu Generalnog konzulata Kraljevine Jugoslavije u Jerusalimu, original ovog dokumenta u celini (Signatura AJ – 430-I-6, predmet br. 7). Međutim, prve dve strane odnose se na opšte prilike u Pirotu pa se zbog obimnosti teksta objavljuje deo koji se odnosi na progone Jevreja.

Redakcija

• • •

Za Jevreje su publikovali još 1942. godine, 28. avgusta, zakon kojim im se zabranjuje svaki rad i oduzima im se, odnosno, ne priznaje im se državljanstvo, već im ostaje i nadalje „srpsko“ a ne „jugoslovensko“. U tom cilju mi smo morali svakog meseca da plaćamo velike takse kao strani državljani. Pored toga, nas su kažnjavali ni za šta i pri tom oduzeli nam svaku mogućnost za rad i konfiskovali svu nekretninu.

To je tako trajalo sve do 12. marta 1943. godine, kada su nas iznenađeno pokupili, u 4 sata ujutro, izveli nas iz kuća i strpali u logor, odatle su 19. marta, isto tako u zoru, oterali 178 duša – ljudi, žena i dece. Oterani su u neizvesnost ili, bolje reći, u smrt.

U Pirotu sada nema nijednog Jevrejina – samo smo uspeli da se spasimo moja supruga i ja. Pošto smo se krili godinu dana po poljima, podrumima, po raznim srpskim kućama, bežali iz mesta u mesto, uspeli smo 21. decembra da pređemo tursku granicu i da stupimo na palestinsko tle, 11. januara 1944. godine, te se sada nalazimo u Jerusolimu bez ikakvih sredstava.

Sve naše imanje i pokućstvo je rasprodato na javnoj licitaciji u Pirotu, jer dok sam bio sakriven tamo, uvek su dolazili da mi jave čije su stvari toga dana prodate kao i ko su kupci. Većinom to su bili Bugari iz starih granica Bugarske jer meštanima nisu dozvoljavali da kupuju, sa vrlo malim izuzecima.

Mogao bih, na zahtev nadležnih, da podnesem i spisak deportiranih Jevreja među kojima je bilo i sudija, inspektora, lekara, inženjera, veterinara, poštanskih činovnika i trgovaca.

Dostavljajući taj referat nadležnima, učtivo izjavljujem da sam uvek na raspolaganju za sve podatke koji bi mogli da posluže za tu svrhu.

7. marta 1944. god.
Jerusalim

Leon M. Sid, s.r.
Jerusalim, Tahkimoni ul. 25
„Mekor Baruh“

Gospodinu
Generalnom konzulu Kraljevine Jugoslavije
Jerusalim

Gospodine Generalni konzule,

U vezi mog ekspozea „Postupak okupatorskih bugarskih civilnih i vojnih vlasti u Pirotu i okrugu pirotskom“, koga sam Vam predao u martu mesecu tekuće godine, na zahtev nadležnih kao i Vas, čast mi je dati Vam sledeća tražena obaveštenja:

1) Ovde Vam prilažem spisak deportiranih Jevreja, jugoslovenskih državljana iz Pirota, sa učtivom napomenom da su označena lica u spisku pod brojevima 34, 116, 129, 131 i 139 uspela da pobegnu iz

plombiranih vagona u Lomu pred samo njihovo ukrcavanje u šlepove, te od gornjih lica nalaze se sada u Albaniji ona pod brojevima 34, 131 i 132, dok su lica pod brojevima 116 i 129 pred desetak dana prispela jednom emigrantskom lađom u Palestinu.

MINISTÈRE DES AFFAIRES ÉTRANGÈRES
DU ROYAUME DE YOUGOSLAVIE

Kairo, 2 juna 1944 god.

Pov.br.1924.

KRALJEVSKOM GENERALNOM KONSULATU,

J e r u s a l i m .

U vezi akta Kraljevskog generalnog konzulata od 15 aprila ove god. Pov.br.60, Ministarstvo inostranih poslova ima čast da, na traženje Komisije za istraživanje ratnih zločina, izvoli pribaviti od našeg državljanina g. Leona Sida sledeće:

1.- Spisak Jevreja koje su bugarske vlasti u Pirotu deportirale, kao i podatke o njihovoj daljoj sudbini;

2.- Imena glavnih organa bugarskih okupatorskih vlasti u Pirotu /civilnih i vojnih/, a po mogućstvu i naziv ili broj bugarskih okupatorskih vojnih jedinica u Pirotu; kao i vreme u kome su se tamo nalazili;

3.- Bliže podatke o logoru u kome su internirani svi Jevreji - Piročanci na dan 12 marta 1943 /postupak vlasti prema internircima; imena bugarskih organa u logoru, i td./;

4.- Svaki drugi konkretan podatak kojega bi se imenovani setio u vezi zločina koje je izneo; ili drugih zločina kojih bi se naknadno setio.

Po naredbi Ministra,
v.d. Načelnika Političkog odeljenja,

J. Bogutović

Pismo Ministarstva inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije kojim se, na traženje Komisije za istraživanje ratnih zločina, obratilo, iz Kaira 1944, Kraljevskom generalnom konzulatu u Jerusalimu, da od Leona Sida pribavi dopunske podatke o zločinima bugarskih okupatorskih organa u Pirotu i istočnoj Srbiji

Pored toga, 12. III 1943. godine, tj. onoga jutra kada su nas puknuli i strpali u logor, uspeli su da pobegnu ispred žandarma Marko Konfino sa dvema ćerkama, skočivši kroz prozor, kao i Hajim Abravanel, sudija sreskog suda u Požarevcu. Gospodin Marko Konfino sa ćerkama se već nalaze od skora u Palestini, dok je sudija Abravanel još u Albaniji, živ i zdrav, prema skorašnjim izveštajima.

Svi ostali naši državljani Jevreji iz Pirota su deportovani neznano kud pošto su ukrcani u šlepove na dan 21. marta 1943. godine u Lomu

– Bugarska i o njihovoj sudbini niko ništa ne zna. Poslednji izveštaj od njih je jedna otvorena dopisna karta napisana od moga mlađeg brata Jakova Sida, dugogodišnjeg p.t. činovnika pri pirotskoj pošti, od 19. III 1943. godine iz Loma, napisana nervoznom rukom i sa strahom, kojom javlja da kroz pukotine vagona gledaju šlepove za njih pripremljene za deportaciju i mole braću Srbe za hitnu intervenciju za spasenje. Istu takvu kartu je napisao i moj stariji brat Haim Sid, šef poreske uprave u Vršcu, g. Savi Radovanoviću, mesaru iz Pirotu, sa gotovo istom sadržinom. Obe karte su stigle u Pirot 21. marta 1943, date su meni na čitanje, ali nažalost niti ja, koji sam se krio i živeo ilegalno, niti naši prijatelji Srbi nisu mogli ništa u tom cilju postići, jer je bilo najstrožije i pod pretnjom najvećih kazni zabranjeno svako opštenje i dodir sa Jevrejima.

Od toga dana gubi im se svaki trag i o njihovoj sudbini ništa ne znamo.

Uzged napominjem da je u Pirotu ostalo samo jedno dete, sinčić Moše Levija, sudije okružnog suda u Pirotu, i to blagodareći požrtvovanosti i velikom riziku g. Bože Zdravkovića, mehaničara iz Pirotu koji je, može se reći, ukrao dete iz logora, ali naravno da to policija niti vlasti bugarske ne znaju, a dete se krije i neguje najbrižljivije. Zove se Izi, ali ga sada nazivaju Ilijom, a lično sam se uverio koliko staranje i nege uživa to dete od strane novih mu roditelja samo da ne bi još sada osetilo tragediju njegovih roditelja. Isto tako je spaseno dete g. Leona Avramovića, inž. iz Beograda, po imenu Borko, staro 6 godina, blagodareći jednoj dobroj g-đi Veri, a to je dete odmah poslato za Kočane, te ne znam šta je dalje sa njim bilo, no verujem da je u dobrim rukama.

Ovaj spisak nije potpun jer znam da je u svemu deportovano 176 lica. Nažalost, usled teških minulih dana i časova koje sam preživeo, ne mogu da se setim i ostalih, ali napominjem da sam u Pirotu ostavio kompletan spisak svih deportiranih Jevreja i isti se nalazi kod jednog srpskog učitelja, na dobrom mestu sakriven za bolja vremena. Isto tako se kod njega nalazi i sva arhiva pirotske jevrejske opštine iz koje će se mnogo štošta videti, kakvim mučenjima su nas izlagali naši okupatori – Bugari.

G. Božidar Zdravković je mnogo učinio i krio mene i ženu moju za vreme dok smo se krili po Pirotu i unutrašnjosti Bugarske, bežeći ispred potera Gestapoa, snabdevajući nas pri tom svim potrebnim sredstvima za održavanje života. Sve do poslednjeg dana, kada smo prešli tursku granicu, najrevnosnije se starao o nama. Isto tako su nas obilno

pomagali može se reći svi Srbi-Piroćanci, jer je celi Pirot znao da smo mi u zemlji ali samo policija nije to znala.

2) Imena glavnih organa bugarskih civilnih i vojnih vlasti i nazivi bugarskih okupatorskih vlasti i vojnih jedinica u Pirotu i u koje su se vreme tamo nalazile.

Odmah po okupaciji Pirota od strane Bugarske, bio je postavljen za okružnog upravitelja neki Mitko Pisarov, inspektor Glavne policijske direkcije iz Sofije, a njemu za pomoćnika, kao policijski načelnik, Raco Racev. Ova dvojica činila su čuda i pokore po Pirotu i okrugu pirotskom, i upravo baš ta dvojica su inicijatori onih ličnih karata u vezi moga izlaganja u datom Vam ekspozeu od marta t.g. Pljačkali su sve što su stigli, otimali novac i nakit a da niko ništa nije smeo reći niti se kome potužiti. Raceva nekako premeste iz Pirota i na njegovo mesto postave nekog Petkova, notornog pijanicu i sadistu. Za vreme načelnikovanja ovog Petkova, tuklo se je u policijskom zatvoru do iznemoglosti. Izlagao je građanstvo, bez obzira na pol i starost, najvećim torturama, pri čemu su mu pomagali po zlu poznati policijski agenti: Vezarov, Conev, Enev, Najdanov, kao i njihov šef Bajkušev, koji je uživao u mukama i stradanjima građanstva. Nažalost, da bi ovi ljudi došli do krađe i pljačke, pomagao im je naš jedan renegat iz sela Blata, kod Pirota, po imenu Drago Milošević koji je denuncirao ljude, pa je sa njima orgijao i priređivao im je večere sa jagnjadima na ražnju. Isti Drago Milošević je inače bivši robijaš, a kod Bugara naravno uvažavan i poštovan. Pored toga, blagodareći istom Miloševiću, Bugari su pozivali viđenije Jevreje, iznuđivali im novac, i upropastio je jednog trgovca time što ga je naterao, pod pritiskom policije, da mu jednostavno ustupi imanje.

Juna 1942. godine premeste iz Pirota i Pisarova i Petkova, te na njihovo mesto postave za okr. upravitelja nekog Georgi Popova, upravnika pošte „Narodnog Sobranja“, a za policijskog načelnika nekog Puškareva. O njima će biti reći u jednoj od sledećih tačaka.

Vojne vlasti

Odmah po okupaciji Pirota, u njemu je bio smešten 25. pešadijski puk iz Slivnice, ali ne za dugo. Veći deo te jedinice odmah je poslat za Leskovac i Vranje, da pljačka i „umiri“ narod, dok su u Pirotu ostala samo dva bataljona istog puka pod komandom nekog aktivnog kapetana koji se je zvao Gorcilov. Gorcilov, tip svoje vrste sa varvarskim instinktom, priređivao je sa svojim vojnicima takozvane kaznene eks-

pedicije po okolini Pirota, palio sela, pekao ljude i ubijao ih najgroznijim sredstvima. Isti Gorcilov je bio šef obaveštajne službe u Pirotu i oficir za vezu sa Gestapoom.

Njegov glavni pomoćnik, nažalost, bio je po zlu poznat stolar iz Pirota, neki Mitko, kriminalan tip i veliki nevaljalac, koji je mnoge kuće u crno zavio. Naravno da se pri tom dosta i obogatio. Inače, kroz Pirota su prolazile, vrlo često, razne jedinice raznih rodova oružja, ali nisu se zadržavale već su išle dalje prema Srbiji. Kako su govorili – da utamane srpski rod i pleme jer, po njima, Srbi su krivi za taj rat, upravo, prema predavanju koje nam je održao Mitko Pisarov i kome smo morali svi prisustvovati, „faktima“ nam je dokazao da je blaženopoč. kralj Aleksandar glavni krivac za današnje događaje. Doduše, jedan se osmelio da reaguje na to tvrđenje, ali od toga dana tog našeg građanina nismo više videli.

3) Bliži podaci o logoru u kome su bili internirani Jevreji, kako su se vlasti ponašale prema njima i imena upravljača toga logora

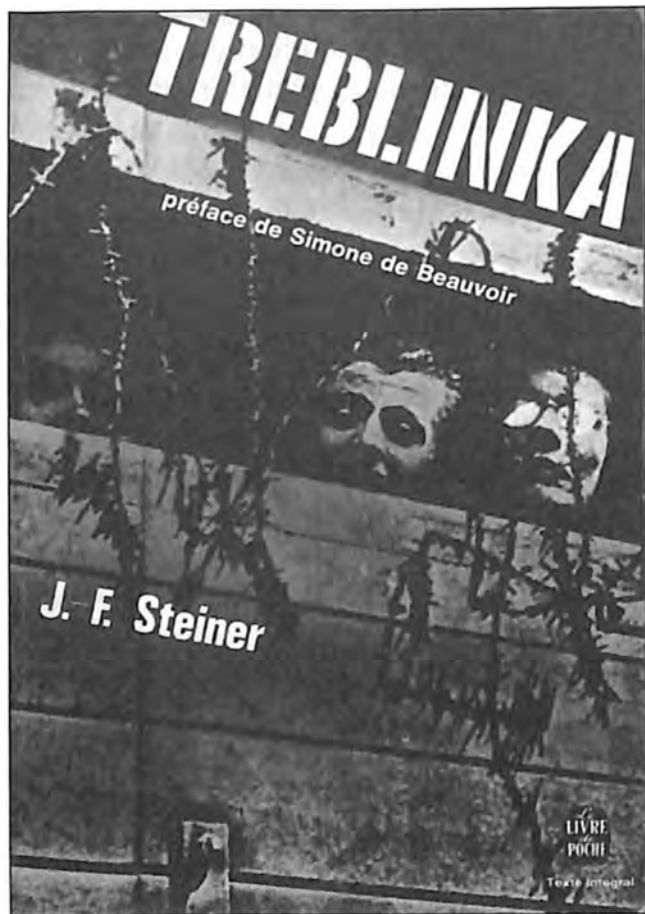
Dvanaestog marta 1943. godine, u ranu zoru, upravo pre svanuća, pred svakom jevrejskom kućom zalupaše dva naoružana žandarma i grubim rečima narediše da im pootvaramo naše stanove. S nožem na pušci, digli su nas iz kreveta, davši nam pola sata vremena da uzmemo ono što nam je najpotrebnije. Onako zbunjeni, iznenađeni i zaplašeni, izgubili smo prisustvo duha, usled čega nismo mogli bogzna šta uzeti. Skrenuli su nam naročitu pažnju da sobom ponesemo više hrane, sav novac i nakit.

Onako još bunovne i poluobučene, oteraše nas sve u dvorište Pirotske gimnazije. Tu su nas uparadili i svako je držao pred sobom ko ranac - ko denjak ili bošču i tome slično.

Nakon kratkog vremena počeli su nas, jednog po jednog pretresati, te na taj način sve što su našli kod nas, oduzeli su nam – novac, prstenje i bolje stvari od veša, nakon čega su nas, jednog po jednog, kao stoku, ubacivali u opšti logor. Sa ženama su još bestijalnije i varvarskije postupali. Nisu prezali ni od čega, nisu imali obzira nikakvog, tražili su im nakit i novac i u najsvetijim mestima, bez obzira na to da li je to stara, mlađa žena, devojka ili mala devojčica. Mi smo morali slušati kuknjavu i jauk naših milih i dragih, ali bespomoćni. Oduzeli su nam i lične legitimacije i kazali da više njih ne trebamo, jer da više nismo ljudska bića.

Tako su nas opljačkali do gole kože, ostavivši nas sa nešto malo starudija i zakrpa.

Strpavši nas sve zajedno, odmah su nas zaključali i postavili kordon žandarmerije da nas čuva i ne dozvoli pirotskom građanstvu da dođe u dodir sa nama.

*Naslovna strana knjige TREBLINKA autora J. F. Steinera,
za koju je predgovor napisala Simon de Bovoar*

Još prvog dana osetili smo krutu ruku neprijatelja i posledice našeg interniranja. Hrane nam nisu dali, a dozvolili su samo pola sata vremena za sve nas da vršimo fiziološke potrebe. Ko to ne bi za pola sata obavio, a to je bilo nemoguće, bivao je bičevanjem uteran unutra, bez obzira da li su imali pred sobom starca, staricu ili majku sa detetom od sedam meseci, kao i bremenitu ženu.

Tek sledećeg dana počeli su nam davati hrane, ali to blagodareći onoj hrani koju su pokupili iz naših, već kod našeg odlaska, zapečaćenih domova.

Naše je pokućstvo svo razgrabljeno od samih organa vlasti. Kada su nas odveli, prividno su zapečatali naše domove, ali, kada su isti, nakon par dana, „komisijski“ otvarani, nije nađen ni deseti deo onoga što smo ostavili pa su nas zbog toga još više mrcvarili.

U tom logoru su nas držali 7 dana i noći, tj. do 19. marta, kada su nas, u ranu zoru, 178 ljudi, žena i dece sa motorizovanom i konjičkom policijom, pod pretnjom da niko ne sme ni glasa pustiti, oterali u neizvesnost.*

Za vreme tih 7 večeri našeg logorovanja, policijski načelnik Puškarev je sa žandarmom odvodio naše mlade i lepe ženice kod njega u kancelariju i vršio nad njima presiju, htevši da zadovolji svoj zverski nagon; ali, iako ih je tukao do iznemoglosti, nije u tome uspeo. Mi smo, naravno, morali sve to da gledamo bespomoćno. Tako je odveo gđu Valiku, ženu Moše Levija, sudije iz Pirota, i Žanu Avramović, ženu A. Avramovića, trgovca iz Beograda, koji se pukim slučajem spasio deportiranja i sada se nalazi u Gor. Đumaji, interniran sa sedmogodišnjim sinčićem.

Glavni krivci toga deportovanja, kao i organizatori istog su sledeće ličnosti:

Dr Aleksandar Belev, komesar za Jevreje iz Sofije, najgori sadista i krvopija;

Hristo Bakrdžijev, delegat Beleva, koji je u tu svrhu bio poslat u Piro;

Georgi Popov, okružni upravitelj, kao mesna najviša vlast;

Konstantinov, predsednik opštine u Pirotu, pljačkaš i lopov;

Puškarev, policijski načelnik, sadista i prljav tip;

Bajkušev, šef agenata u Pirotu (punktov načelnik);

Vozarov, Conev, Enev i Najdanov, policijski agenti, i Krstev, komandant logora, policijski narednik.

4) Kada sam se spasio i posle ekspedicije ovih nesretnika, doznao sam od braće Srba – meštana, da su vlasti od pojedinih Jevreja uzimale po dvesta-trista hiljada leva, obećavajući im slobodu. Oni su bili puštani u varoš u pratnji žandarma da nabave taj novac. Po pričanju tih Srba, ova petorica ili šestorica nabavili su novac i predali ga vlastima radi njihovog spasenja, ali fakat je da niko od njih nije oslobođen već su i oni otposlati u smrt.

* Jevreji iz Makedonije su odvedeni u logor smrti Treblinku gde su svi odmah ubijeni.

Zbog toga se vodilo neko isleđenje, neki su pozatvarani pa opet pušteni, ali znam i to da je i okružni upravitelj uhapšen. Šta je sa njim bilo, da li je zbog toga ili zbog nekih drugih krivica i da li je već pušten, to mi nije poznato, jer sam ja prešao granicu 21. decembra 1943. godine, izbegavši smrtnu presudu od strane Gestapoa.

SPISAK

Jevreja iz Pirota koje su Bugari deportirali i sada se nalaze
neznano kud

<i>R. BR.</i>	<i>IME I PREZIME</i>	<i>GODINE STAROSTI</i>	<i>ZANIMANJE</i>	<i>NAPOMENA</i>
1.	Moša Levi	34	sudija okr. suda u Pirotu	
2.	Velika Levi, supr.	26		
3.	Bubi Alkalaj	28	trg. iz Beogr, izbeglica	
4.	Ruben Alkalaj	22		
5.	Jakov M. Sid	42	p.t. činovnik u Pirotu	
6.	Ilonka J. Sid, supr.	34		
7.	Avram J. Sid, sin	14	đak V. razr. gimnazije	
8.	Bojana J. Sid, kći	10	u-ca, IV. razr. osn. škole	
9.	Leon J. Sid, sin	6		
10.	Nisim Davidović	60	trg. iz Sarajeva, izbeglica	
11.	Rašel Davidović, supr.	55		
12.	Liza Davidović, kći	28		
13.	Raka Davidović, sin	32	veter. lekar	
14.	Leon Avramović	36	inž. izbegl. iz Beograda	
15.	Nora Avramović, supr.	34	izbegl. iz Beograda	
16.	Estira Weis	58	izbegl. iz Beograda	
17.	Rahamim P. Levi	58	trgovac iz Pirota	
18.	Olga R. Levi, supr.	54		
19.	Nisim R. Levi	30	trgovac iz Pirota	
20.	Meri N. Levi, supr.	28		
21.	Oli N. Levi, sin	3		
22.	Lazar P. Levi	52	trgovac iz Pirota	
23.	Berta Levi, supr.	47		
24.	Majer L. Levi, sin	22		
25.	Šarlo L. Levi, sin	18		

<i>R. BR. IME I PREZIME</i>	<i>GODINE STAROSTI</i>	<i>ZANIMANJE</i>	<i>NAPOMENA</i>
26. Pesah L. Levi, sin	16		gluvonem
27. Isak Isaković	58	fotograf iz Pirota	
28. Palomba Isaković, supr.	53		
29. Ranko Isaković, sin	18	đak VIII raz. gimnazije	
29a. Dr Haim Avramović	46	lekar iz Beograda, izbegl.	
30. Ela H., supr.	36		
31. Stela, kći	12		
32. Klara, kći	6		
33. Klara Alkalaj	38	izbegl. iz Beograda	
34. Sara Alkalaj, kći	21		
35. Samuilo Abravanel	42	trgovac iz Pirota	
36. Olga S., supr.	32		
37. Ela, kći	12		
38. Paja, sin	10		
39. Nisim Avramović	65	trgovac iz Pirota	
40. Franka N., supr.	60		
41. Sima N., sin	32	trgovac iz Pirota	
42. Vinka G. Koen	26	izbegl. iz Beograda	
43. Nisim Koen, sin	6		
44. Bela Koen, kći	4		
45. Nisim Davidović	60	služitelj iz Pirota	
46. Venezija, supr.	57		
47. Ranko, sin	22	frizer	
48. Soka, kći	19	u-ca VII razr. gimnazije	
49. Haim M. Sid	52	šef por. uprave u Vršcu	
50. Bukica H. Sid, supr.	48		
51. Josif Avramović	68	izbegl. iz Beograda	
52. Rifka, supr.	66		
53. Vinka, kći	28		
54. Moša Alkalaj	60	trgovac iz Pirota	
55. Sofi M., supr.	48		
56. Bora, sin	21	student prava	
57. Stela, kći	18		
58. Majir Levi	52	opančar iz Pančeva	
59. Matilda M. Levi, supr.	50		
60. Jakov M. Levi, sin	21	student prava	
61. Solomon Levi, sin	18	đak VIII razr. gimnazije	
62. Rika M. Levi, kći	16		

<i>R. BR. IME I PREZIME</i>	<i>GODINE STAROSTI</i>	<i>ZANIMANJE</i>	<i>NAPOMENA</i>
63. Izrailo Levi	65	trgovac iz Pirota	
64. Bulisa I. Levi, supr.	60		
65. Efraim I. Levi, sin	32	agr. inž. u Zaječaru	
66. Dr. Moriz Baruh	42	lekar, iz Beograda, izbegl.	
67. Menoh Alkalaj	42	trg. iz Smedereva, izbegl.	
68. Bora N. Abravanel	60	trg. iz Pirota	
69. Zinbula B. Abravanel, supr.	55		
70. Nisim B. Abravanel, sin	23	student medicine	
71. Nisim Abravanel	85	ubačen na nosilima u vagon	
72. Rejna Abravanel, supr.	85	“ “ “	
73. Moša N. Abravanel	46	izvoznik iz Pirota	
74. Rebeka M. Abravanel, supr.	35		
75. Denko M. Abravanel, sin	12	đak III razr. gimnazije	
76. Nisim M. Abravanel, sin	10	đak I razr. gimnazije	
77. Jaša Mevorah	34	šef od drž. hip. banke u Nišu	
78. Rina Z. Ašerović	24	izbegl. iz Beograda	
79. Cevi N. Abravanel	52	knjižar iz Pirota	
80. Rašela C. Abravanel, supr.	46		
81. Nisim C. Abravanel, sin	22	student prava	
82. Beni C. Abravanel, sin	17	elektromehaničar iz Pirota	
83. Rena C. Abravanel, kći	12	učenica II razr. gimnazije	
84. Buca M. Sid	82	ubačena u vagon nosilima	
85. Buhor J. Levi	83		slepa
86. Diko M. Sid	34	trgovac iz Pirota	
87. Dezi D. Sid, supr.	30		
88. Marko D. Sid, sin	6		
89. Perla D. Sid, kći	7 meseci		
90. Linda S. Avramović	65		
91. Raka S. Avramović	34	trgovac iz Pirota	
92. Rašela R. Avramović, supr.	32		
93. Erna R. Avramović, kći	4		
94. Leon Ašerović	52	trg. iz Beograda, izbegl.	
95. Karolina L. Ašerović, supr.	46		
96. Stela L. Ašerović, kći	21	priv. činovnik	
97. Seli L. Ašerović, kći	12	učenica	
98. Azriel Davidović, krojač	53	izbegl. iz Beograda	
99. Minka A. Davidović, supr.			
100. Mosko M. Kastro	52	trg. posr. iz Pirota	

<i>R. BR.</i>	<i>IME I PREZIME</i>	<i>GODINE STAROSTI</i>	<i>ZANIMANJE</i>	<i>NAPOMENA</i>
101.	Sara M. Kastro, supr.	46		
102.	Borivoje Karić	65	izv. iz Beograda, izbegl.	
103.	Regina B. Karić, supr.	52		
104.	Edit B. Karić, kći	22		
105.	Žanka A. Avramović	28	izbegl. iz Beograda	
106.	Sara A. Konfino	55	izbegl. iz Beograda	
107.	Josip Đivan	82	trgovac iz Pirota	
108.	Nisim N. Đivan	36	trgovac iz Pirota	
109.	Sari N. Đivan, supr.	32		
110.	Beba N. Đivan, kći	8	učenica	
111.	Medi N. Đivan, kći	5		
112.	Vida A. Đivan	34		muž u zarobljeništvu
113.	Erna A. Đivan, kći	15		
114.	Jakov N. Abravanel	55	trg. iz Beograda, izbegl.	
115.	Sofika J. Abravanel, supr.	50		
116.	Rudi J. Abravanel, sin	22	student prava	
117.	Ilija A. Franko	46	trgovac iz Beograda	
118.	Hela I. Franko, supr.	38		
119.	Aca Franko, sin	15	đak IV razr. gimnazije	
120.	Meri I. Franko, kći	12	učenica osn. škole	
121.	Ranca Avramović	53	piljar iz Skoplja, izbegl.	
122.	Ora R. Avramović, supr.	50		
123.	Bata R. Avramović, sin	22	priv. činovnik	
124.	Vinka R. Avramović, kći	16	učenica radeničke škole	
125.	Isak Kalmić	52	trg. pom. iz Beograda, izbegl.	
126.	Josif I. Kalmić, sin	17	đak V razr. gimnazije	
127.	Avram Silberberg	76	sveštenik	
128.	Frima Silberberg, kći	44		
129.	Matilda M. Konfino	46	izbegl. iz Slav. Broda	
130.	Moreno A. Beraha	62	izbegl. iz Beograda	
131.	Leon J. Levi	30	trg. iz Beograda, izbegl.	
132.	Žana L. Levi, supr.	23		
133.	Isak Varon	80	priv. Iz Pirota	
134.	Moša Pardo	42	sveštenik iz Pirota	
135.	Sara M. Pardo, supr.	40		
136.	Jakov M. Pardo, sin	19	gimn. učenik	
137.	Simha M. Pardo, kći	17	krojačica	
138.	Klara M. Pardo, kći	15	“	

<i>R. BR.</i>	<i>IME I PREZIME</i>	<i>GODINE STAROSTI</i>	<i>ZANIMANJE</i>	<i>NAPOMENA</i>
139.	Sinto M. Pardo, sin	5		
140.	Ašer J. Abravanel	65	trg. posr. iz Pirota	
141.	Bukas A. Abravanel, supr.	63		
142.	Nisim A. Abravanel, sin	26	inž. agronomije	
143.	Ester Koen	37	udova, izbeg. iz Beograda	
144.	Leon M. Levi	50	trg. iz Beograda, izbegl.	
145.	Bukica S. Levi, supr.	46		
146.	Ješa L. Levi, sin	20	student medicine	
147.	Bora I. Levi	42	industrijalac iz Pirota	
148.	Matilda B. Levi, supr.	36		
149.	Finika B. Levi, kći	15		
150.	Batica B. Levi, sin	13	đak pir. gimnazije	
151.	Bojka L. Varon	23	izbegl. iz Niša	

VI

ZAŠTIĆENI (MEŠOVITIM BRAKOM)

Ljerka MAGDIĆ-HOFMANN

DOŽIVLJENI UŽASI NI DANAS MI NE DAJU MIRA

Ljerka Magdić-Hofmann rođena je 4. maja 1926. godine u Zagrebu od oca Stjepana Magdića i majke Helene-Jelke rođene Stern, kao jedino dete u porodici. Njeni roditelji preživeli su Holokaust, zato što su živeli u mešovitom braku od 1920. godine.

U Zagrebu je pohađala osnovnu školu, četiri razreda gimnazije i četiri godine trgovačke akademije i maturirala 1944. godine.

Godine 1945. sklopila je brak sa Ottom Hofmannom, rođenim u Brežicama u Sloveniji. U braku su dobili tri sina: Darka (1947), Ranka (1953) i Stanka (1960. godine), od kojih ima dve unuke, dva unuka blizanca i jednog praunuka.

Ujak Otta Hofmanna Franjo Gorjup proglašen je narodnim herojem nakon oslobođenja. Kao člana Komunističke partije ustaše su ga obesile tri meseca pre oslobođenja zemlje.

Ljerka je po oslobođenju zemlje kratko vreme radila kao steno-daktilograf (od 1946. do 1948. godine), te kao korespondent stranih jezika do 1952, a zatim kao referent uvoza u više spoljnotrgovinskih preduzeća do penzionisanja 1981. godine.

Od 1999. godine živi u Zagrebu, u Domu zaklade Lavoslava Schwarza.

Vrlo dobro se sjećam harmoničnog života koji je vladao prije rata u obitelji, uz moje radine i složne roditelje, sve do moje petnaeste godine, tačnije 1941, kada je pod okupacijom njemačke vojske uspostavljena takozvana Nezavisna Država Hrvatska, na čelu sa poglavnikom Antom Pavelićem.

Predratna židovska zajednica u Zagrebu živjela je vrlo složno. Obitelj moje majke bila je brojna i svi smo živjeli u slozi. Svi su bili članovi Židovske općine, kao i moja majka koja je to bila sve do svoje smrti 1986. godine. Ja sam bila član „Makabija“, a najviše sam se družila s prijateljicama i prijateljima židovskog porijekla.

Iz tih prvih ratnih, a i kasnijih košmarnih dana, do danas sam u pamćenju zadržala mnoge događaje za koje ni tada i sve do danas ne mogu da nađem objašnjenje. Između mnogih, u sjećanje mi se duboko urezala slika o rušenju sinagoge u Praškoj ulici 1941. godine, koje sam i sama s užasom gledala iz prikrajka. Sinagogu su srušile ustaše. Uništeni su i mnogi drugi objekti i imovina koja je pripadala Židovima. Od općinskih zgrada mogu, primjera radi, navesti šta se dešavalo samo sa starim domom „Lavoslav Švarc“ u Maksimirskoj ulici, koji je 1941. prvo zauzela ustaška, a 1945. partizanska vojska. Namjena te zgrade ostala je do danas nepromijenjena – sada je koristi hrvatska vojska. Stare osobe, stanari doma, bile su raseljene na razne adrese.*

Nijemci su okupirali Hrvatsku 10. aprila 1941, a kvislinšku vlast vršile su ustaše, dok su antižidovske mjere zajedno provodili Nijemci i ustaše. Zapravo, te mjere provodile su ustaše po nalogu okupatora, Nijemaca, ali su i same ustaše, kao „dobre sluge loših gospodara“, prednjačili u njihovom sprovođenju i po brutalnosti prevazilazili nalogodavce. Mjere su bile najavljivane i saopćavane putem oglasa i plakata na javnim zgradama, ulicama i drugim prostorima, u štampi, zatim filmovima, kao i natpisima na brojnim trgovačkim radnjama. Jedna od takvih je, na primjer, bila: „Zabranjen ulaz Židovima i psima“. Bilo je i drugih slične sadržine.

Već 1941. godine bile su provedene mnoge antižidovske mjere, između kojih i slijedeće: popisi građana židovske vjere, kontribucija, obavezno nošenje žutih traka koje su Židovi morali nositi na lijevoj strani ramena i na leđima. Čak su i dječja kolica bila označena tim

* Vidi „Mi smo preživeli... 2“, str. 11–15, prim. red.

trakama! Te su trake kasnije zamijenjene žutim značkama sa slovom Ž, koje su se morale nositi na reverima odijela ili kaputa.

Zabrane su bile sljedeće: zabrana bavljenja zanimanjima, školovanjima, sjedenja u kavanama, parkovima, ponekad čak i hodanje po pločnicima. Židovima ne samo da su bili oduzimani telefoni i radioaparati, nego i čitavi stanovi sa svim namještajem, pa su tako bili prisiljeni živjeti na periferiji grada, u podrumima kod raznih ljudi koji su bili protiv okupatora i koji su zbog toga bili kažnjavani. Kuće i trgovine bile su otimane Židovima dok je, dobro se sjećam, ustaška tvrtka „Ponova“ u tvornice i trgovine zapošljavala svoje „arijevske povjerenike“, koji su ta zaposljenja koristili sve do oslobođenja 1945. godine. Židovima je bilo zabranjeno i liječenje u bolnicama, osim pod tuđim, „arijevskim“ imenima, i to onima koji su imali veze i mogućnosti. Zabrana se odnosila i na odlaske na tržnicu prije 10 sati, a nakon 10 sati, zbog oskudice, nije više bilo ponude hrane. Tako sam ja rano ujutro vršila nabavku za tri židovske obitelji, budući da sam bila „zaštićena“ kao dijete iz mješovitog braka. Jednom prilikom malo je nedostajalo da budem uhapšena jer nisam ponijela legitimaciju pa sam mogla završiti na policiji da me nije spasio moj otac koji je na telefonski poziv dojurio na tržnicu.

Sredinom 1941. godine Pavelićev ministar Mile Budak proglasio je rasne zakone koji su nalagali i provjeru židovskih „zrnaca krvi“, 100 odsto za „čiste“ Židove, 50 odsto za djecu iz mješovitih brakova itd.

U takvoj situaciji Židovi iz Zagreba i takozvane NDH nalazili su spas ili u odlasku u Narodnooslobodilačku borbu ili u emigraciju, i to samo oni koji su za to imali financijske mogućnosti. Mnogi su našli spas u italijanskoj okupacionoj zoni u Sušaku, Kraljevici (gdje su bili koncentrisani u logore), a zatim u logoru na Rabu, odakle su nakon kapitulacije Italije 8. septembra 1943. godine prebjegli u NOB. Oni koji se na to nisu odlučili, uglavnom su završili u nacističkim logorima.

Posljedice sprovođenja donijetih mjera vidljive su iz činjenice da je iz grada Zagreba odvedeno oko 11000 Židova na prinudni i robovski rad. Transporti i koncentracija u razne sabirne centre vršeni su za sve vrijeme ratnih godina, od 1941. do 1944. godine. Iz tih sabirnih centara Židovi su bili odvođeni u logore smrti.

U Nezavisnoj Državi Hrvatskoj bilo je organizovano više logora. Kao datum osnivanja prvog logora mogu se uzeti 30. i 31. maj 1941, kada je organizovano masovno odvođenje židovskih mladića od 18 do

21 godine života na „radne akcije“ u tvornicu „Danica“, u selu Drnje, kod Koprivnice. Oni su odatle, u ljeto 1941. odvedeni u logor u Gospiću, a zatim u logor Jadovno na Velebitu, gdje je pogubljeno 169 mladića. Svi su ubijeni iz mitraljeza i bačeni u ponor. Tu je poginuo i sin majčine sestre Branko Weiss, koji je imao 21 godinu. Dobro se sjećam da je 4. maja 1943. u našem stanu, u prisustvu mojih roditelja i mene, uhapšena devetnaestogodišnja kćerka sestre moje majke Nada Weiss i odvedena direktno u logor Aušvic (Auschwitz-Birkenau), u kojem je stradala iste godine.

Logori u NDH su se nalazili: u Đakovu, na Pagu, na Rabu, u Jasenovcu, Staroj Gradiški, Loborgradu (u Zagorju), odakle su pretežno žene odvođene u nacističke logore smrti, ponajviše u Aušvic.

Osim u beskrupuloznosti u iznalaženju i provođenju antižidovskih i antisrpskih mjera, ustaše su usavršile mnoge surove i raznovrsne načine pogubljenja: ubijanje klanjem, najčešće nožem posebno napravljenim za tu svrhu, vješanje uz prethodno maltretiranje, udaranje maljem u potiljak, bacanje živih ljudi u jame i Savu, iznurivanje i izgladnjivanje, od čega su zatočnici umirali od bolesti i gladi.

U Zagrebu i drugim gradovima u Hrvatskoj vladala je opšta nesigurnost. Prijetnje za neposlušnost i neodazivanje na naredbe okupatora i ustaša neminovno su ostvarivane, te su u logore osim Židova vođeni i nežidovi koji su u svojim stanovima skrivali židovske obitelji. Inače, odnos nežidovskog stanovništva, susjeda, prijatelja, suradnika okupatora prema Židovima bio je raznolik. Sjećam se s kakvim su oduševljenjem Zagrepčani dočekali njemačke okupatore na Trgu bana Jelačića, 10. aprila 1941, bacajući im cvijeće s uzdignutim desnicama. Po mojem mišljenju držanje nežidovskog stanovništva u Zagrebu i Samoboru bilo je antisemitsko.

Poznate su razmjere stradanja Židova i Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj tih ratnih godina. Od najuže obitelji moje majke izgubila sam 33 člana obitelji u tri generacije, po raznim logorima. Moram dodati da su od majčine obitelji poginuli u logorima njene tri sestre, njihovi supruzi, dva brata i njihove žene, njihova djeca, majčini bratići i sestričine u tri generacije (čak i djeca od 6 i 10 godina starosti). Što sam ja ostala u životu, mogu da zahvalim okolnosti da potičem iz mješovitog braka i što sam donekle bila zaštićena propisanom legitimacijom, te sam mogla pohađati školu.

U mukama kojima smo bili izloženi, najvažnije je to što smo uspjeli da preživimo. Već 1942. godine neka ustaška obitelj iz Like oduzela je tri sobe našeg četvorosobnog stana u centru grada, te smo od 1942. do 1945. živjeli u Samoboru pored Zagreba. U tom mjestu moj otac je u januaru 1941. kupio malu kuću s velikim vrtom, gdje smo živjeli vrlo povučeno, u strahu i neizvjesnosti, jer je Samobor bio malo mjesto s mnogo suradnika okupatora. Moja majka nije nikud izlazila. Otac se bavio voćarstvom, majka povrtarstvom, a ja sam brinula o cvijeću. Putovala sam u Zagreb vlakom u školu, jedan i pol sat, da bih uzimala privatne lekcije iz francuskog i italijanskog jezika, dok sam u Samoboru usavršavala njemački jezik kod jedne učiteljice. U slobodno vrijeme odlazila sam biciklom da nabavim stvari potrebne za kuću i vrt.

Nakon mature 1944. godine nisam se mogla zaposliti niti upisati ekonomski fakultet, jer je bila obavezna ustaška radna služba u trajanju od godinu dana. Posredstvom mog oca uspjelo mi je da u Općini Samobor pišem račune za struju kako bi bar donekle ispunila obavezu propisane radne službe!

Nakon oslobođenja Samobora 9. maja 1945. bila sam izabrana za kulturno-prosvjetnog referenta USAOH-a, koju sam dužnost vršila sve do našeg povratka u Zagreb u rujnu 1945.

U logore Jasenovac i Staru Gradišku nije se moglo slati pakete s hranom, odjećom i obućom. U maju 1943. dobili smo kartu iz logora Auschwitz-Birkenau od moje sestrične Nade Weiss na njemačkom jeziku s dozvoljenih 20 riječi, kojima nas je molila da joj pošaljemo paket, što je moja majka odmah učinila. U jesen 1943. paket nam je vraćen, ali bez ikakve hrane. U njemu su se nalazile samo galoše! Očigledno da tada Nade više nije bilo u životu, što sam saznala tek 1945. od jedne djevojke koja se uspjela spasiti iz istog logora, a koja mi je ispričala sve strahote koje su se događale u tom logoru smrti.

Moja majka je slala pakete s hranom i svom bolesnom bratiću Šandoru Sternu u logor Lepoglava, u kojem je stradao 1945. godine prilikom povlačenja ustaša, koji su ih prije bjekstva polili benzinom i žive spalili.

Sve žrtve moje obitelji, preko Židovske općine u Zagrebu, prijavila sam u Yad Vashem još 1999. godine, sa željom da u „Dvorani imena“ (Hall of Names) budu izložena njihova imena (za neke i s fotografijama), kao spomen na njih umjesto njihovih grobova koje nemaju samo zato što su bili Židovi.

Mogućnosti za spašavanje života bile su vrlo male. Ipak, kratko ću se osvrnuti na sudbinu malog broja preživjelih rođaka iz uže porodice moje majke. Kćerka i sin majčine sestre srećom su uspjeli još prije 10. aprila 1941. prebjeći u Split, u italijansku okupacionu zonu. Sestričina je iz Splita, preko Vele Luke, dospjela u Bari, dok je njen brat bio interniran u Italiji. Po završetku rata otišao je u Izrael, pa u SAD, gdje je umro 1985. godine. Iste godine umrla je i njegova sestra u Torinu, od raka pluća.

Kćerka majčinog brata uspjela se spasiti kao seljanka u Jastrebarskom, dok su njena dva brata stradali u logorima. Njezin budući suprug bio je u logoru na Rabu. Od 1943. učestvovao je u Narodno-oslobodilačkoj borbi. Nakon oslobođenja sklopili su brak, a 1948. otišli u Izrael. Živjeli su u Haifi gdje im se rodio sin Ruben. U Izraelu su oboje umrli. U Tel Avivu živi njihov sin, ima suprugu i dvoje odrasle djece. S njim održavam telefonski i pismeni kontakt.

Kćerka majčine sestre, čija je majka poginula u Staroj Gradiški, zajedno s najstarijom kćerkom i unukom od 10 godina starosti, uspjela je preživjeti Holokaust, te se iselila u SAD, gdje je umrla 2003, u 92. godini života. S njenom kćerkom, koja također živi u SAD, dopisujem se i održavam stalnu vezu. Tako su mi od brojne, drage obitelji moje majke, ostali samo njih dvoje.

U kolovozu 2003. poslala sam u Holocaust Memorial Museum u Vašingtonu (Washington), originalnu dopisnicu iz logora Aušvic-Birkenau. Primila sam njihovo pismo zahvale u prosincu 2003. godine.

Iako je proteklo preko 66 godina, osjećat ću se dovijeka traumatizirana strašnim sudbinama moje obitelji u Holokaustu.

Ljiljana MILOJKOVIĆ

MAMIN BRAK SA SRBINOM SPASIO MAJKU I MENE

Ljiljana Milojković rođena je 12. juna 1942. u Nišu, od roditelja Renate Goldštajn i Branimira Milojkovića. U Nišu je završila srednju muzičku školu, a dve godine akademije u Beogradu. U penziji je od 1997. godine.

U Drugom svetskom ratu izgubila je sedam članova porodice Goldštajn.

Iz braka sa Dragorom Nikolićem ima dva sina, Dejana i Zorana. Ima unuka Petra.

O porodici moje majke znam samo iz priča. Moja baba Margareta upoznala se sa dedom Moricom Goldštajnom kada je za vreme Prvog svetskog rata služio vojsku na Suecu. Prvo njihovo dete rođeno je 1914. godine u Dedeagaču, na granici Turske i Grčke. Oni su odatle krenuli prema Srbiji, ne znam kada su stigli ovamo.

Dedin brat Salvador takođe je živio u Nišu i ja ne znam da li su oni zajedno došli. U Nišu su držali gvoždarsku radnju. To je bila i trgovina radio-aparatima i jedina trgovina u Nišu koja je bila ozvaničena za uvoz-izvoz. Sem moćne trgovine, deda je bio i osnivač i direktor Francusko-srpske banke u Nišu, imao je i počasnu titulu belgijskog konzula, bio je nosilac Ordena Svetog Save i govorio je pet jezika. Tu su se rodile moja majka Renata, 1917. godine, i njena sestra Korina, 1920. godine. Po kazivanju moje tetke, deda je išao u Beograd po maces, jednom godišnje. Deda je umro 1931, a baka Margareta 1935. godine.

Majka je ostala bez roditelja kada je imala osamnaest godina. Radnju su preuzeli Vilhelm, mamin brat, i Žak Goldštajn, Salvadorov sin. Po dolasku Nemaca, radnja je prvo bila oduzeta, a zatim konfiskovana u korist Trećeg Rajha.

Mama je bila završila trgovačku školu i radila je u Francusko-srpskoj banci. Radila je sve do rata, dok banci nije stigla naredba, od strane Nemaca, da prijavi sve zaposlene Jevreje. Direktor banke, koji je bio prijatelj porodice, odmah je mamu poslao kući i izbrisao je iz popisa zaposlenih. Mami su posle rata priznate te četiri godine za radni staž.

Tata i mama su se poznavali još iz sportskog društva „Soko“, u kojem je, očigledno, među njima uspostavljena bliskost i mladalačke simpatije. Brak su sklopili 1941. godine. Mislim da je tim brakom, uz međusobne simpatije, tata hteo da zaštiti mamu kao Jevrejku od nevolja koje su se naslućivale. Venčanje je obavljeno u pravoslavnoj crkvi i mama je postala Marija Milojković. Ja sam se rodila sledeće godine. I mislim da sam bila zaštićena od rasnih zakona, kao član porodice Milojković.

Očeva majka bila je protiv tog braka i mama je morala da se prilagodi životu u zajednici. Ja nikad nisam kod mame pronašla ni jedan lični dokument na njeno ime i prezime – Renata Goldštajn, sem, kasnije, svedočanstvo iz srednje škole za školsku godinu 1935/36.

Deda, očev otac, bio je liberalnih shvatanja. Mamin brat Vilhelm, sa ženom i sinom Stanislavom, rođenim 1939. u Nišu, stradao je na Bubnju 17. februara 1942, a žena i drugi sin streljani su na Banjici 13. marta 1943. godine. Mamina strina Julija Goldštajn, Salvadorova žena, stradala je u februaru 1942. na Sajmištu u Beogradu, u kamionu nazvanom dušegupka, u kojem su zatočnici umoreni otrovnim gasom. Njeni sinovi, Žak, Emil i Ernest stradali su 17. februara 1942. na Bubnju, pošto su prethodno bili u logoru „Crveni krst“ u Nišu. Oni su u početku, do 12. februara 1942. godine, posle rada u logoru, puštani kućama, a onda su zadržani stalno u logoru, da bi bili streljani 17. februara.

Sećam se da je moja majka bila vrlo ćutljiva i zatvorena osoba, od nje gotovo ništa nisam saznala o najbližima koji su stradali. Sve što znam čula sam od tetke koja je i danas živa i stanuje na Novom Beogradu. Mama mi je jedino kasnije ispričala da je odlazila do ugla ulice u kojoj su njeni stanovali. Oni bi izlazili ispred kuće i tako su se viđali, pasivno. U tim kratkim susretima nisu pričali, samo su se gledali, jer nisu smeli da kontaktiraju. Postojala je opasnost da mamu neko denuncira.

A tamo gde smo mi stanovali susedi su bili vrlo diskretni i prijateljski raspoloženi.

Mamina mlađa sestra, Korina, udala se za katolika i otišla u Beograd. Nju je neko od komšija prijavio i ona je trebalo da se javi u nemačku komandu. Bila je u poznoj trudnoći. Naišla je na nekog, nešto čovečnijeg Nemca, koji je prihvatio njen venčani list iz crkve i pustio je kući.

Mislím da je rani gubitak roditelja i kasnije ostatka familije veoma i bolno uticao na mamu. Ostalo mi je u sećanju da je bila veoma setna, stroga i zahtevna. Usmeravala nas je, i mene i moju sestru Nataliju, koja je rođena 1946. godine, na umetnost i sport. Proživela sam celi rat u Nišu, ali sam bila tako mala da se tih ratnih godina ne sećam.

Jelica MARIĆ STEFANOVIĆ

SELO U SRBIJI ME PRIHVATILO,
SELJANI SPASILI

Jelica Marić Stefanović, devojačko Švarc (Schwarz) rođena je 1. marta 1916. godine u Zagrebu, od oca Adolfa Švarca i majke Marte, rođene Gajdušek.

Imala je brata Ivu, rođenog 1912. i sestru Marjanu, rođenu 1913. godine.

Njen otac, kraljevski javni beležnik, umro je kad je imala tri godine. Sestra joj je bila distrofičar i umrla je prirodnom smrću, posle rata, u Domu staraca u Zagrebu. Brat se spasao tako što je otišao u Split. Bio u logoru na Rabu a potom je prešao u Italiju.

I mama i sestra bile su logoru na Rabu. Italijani su sestru prebacili u bolnicu u Ičićima, koja je kasnije pretvorena u bolnicu za nervne bolesnike. Majka se sa bratom i snajom prebacila u Italiju. Posle se sa sestrom vratila u Zagreb.

Jelica Marić Stefanović je pre rata završila klasičnu gimnaziju i upisala prava i istoriju, ali studije nije završila.

Vrlo dobro pamtim, u ranoj mladosti gotovo da sam bila više muško nego žensko. Družila sam se sa bratom i njegovim društvom. Sama sam naučila da skijam. Jednom su objavili da će se održati takmičenje u skijanju na Sljemenu. Nisam htela da se prijavim na to takmičenje, ali me prijave moji drugovi. Doznala sam da su se prijavile i

dve Slovenke, zainteresovala sam se, prijavila i prva stigla na cilj! Tu sam prvi put čula ime Jelica, da se sem mene još neko tako zove. Ali, i ove reči sam prvi put čula:

„Šta, treba ova Čifutka da stigne prva?!“

I mene diskvalifikuju, samo zbog toga što sam bila Židovka! To je bilo 1930. godine, kada sam imala četrnaest godina.

Moj otac je dosledno verovao da je čovek čovek – valja ili ne valja, bez obzira na to koje je vere. Jevrejske praznike, u porodici, nismo slavili, ali, mama je smatrala da deca ipak moraju imati neke praznike pa smo slavili praznike naših drugova.

U kući smo sa mamom govorili nemački, a ruske emigrantkinje su nam držale časove francuskog jezika.

Moj brat je u životu mnogo propatio, imao je više operacija. On nije bio vaspitan u jevrejskom duhu. Razume se, s obzirom na to šta je radio i kakve je strahote video, šta su sve Jevreji doživljavali, on je postao veliki Jevrejin! Ipak, dva njegova najbolja prijatelja bili su Jevreji: Tibor Epštajn i još jedan, čijeg imena ne mogu da se setim. Znam da je brat hteo da mu oni kažu kadiš, kad umre.

Sa mužem Sretenom Marićem preselila sam iz Zagreba u Beograd 1941. godine. Onog dana kad je potpisan sporazum Cvetković – Maček, on je rekao da za nas više nema mesta u Zagrebu, da će tu zavladati fašizam. Zatražio je premeštaj. Do tada je radio u klasičnoj gimnaziji u Zagrebu, predavao je istoriju i kulturu. Dobio je mesto u Beogradu, u prvo vreme, u gimnaziji.

Moj muž, koji inače nije bio paničar, plašio se za mene. Jednom prilikom, na ulici, u susret nam je išao neki Nemač. Sreten je hteo da me odvede na drugu stranu ulice. Posle je rekao da ne može više tako – ili neće izlaziti iz kuće, ili da odem kod njegovih rođaka u selu Subjel, kod Kosjerića, gde je živeo njegov otac. To malo selo, na planini iznad pomenutog gradića, bilo je slikovito i ljupko. Tamo sam bila smeštena kod njegovog brata od strica Jovana Marića. Taj domaćin je možda imao četiri razreda osnovne škole, ali je bio lep i ljubazno se ophodio – o njemu mogu da kažem sve najbolje. Takvi su bili i njegova žena i deca. Selo me je prihvatilo, iako su svi znali da sam Jevrejka.

To je bili ujesen 1941. godine. Malo mi je smetalo što su me uvek smatrali za gosta i nisu dali da radim. A ja, zdrava-prava, nisam videla nikakvog razloga da ne radim. Mnogi od seljana bili su u zaroblje-

ništvu pa su njihove porodice htele da im pišu. Pisala sam im pisma, čitala i objašnjavala odgovore. Tako sam dobro upoznala seljake.

Dok sam boravila u selu, došao je muž da me poseti. Stigao je do Valjeva vozom, a potom na skijama, putujući tako oko 40 kilometara do Kosjerića. Tamo ga je zaustavila straža.

„Stoj! Ko ide? Lezi u sneg!“

„Ja sam, čika Stamenkov sin.“

„Ma, ti si elegantan, samo se partizani tako oblače.“

Morali su da sačekaju da dođe neko pismen i tek onda su mu dozvolili da nastavi.

Neko vreme bio je kod mene i onda se vratio u Beograd.

Jednog dana čujem da apotekar iz Kosjerića ide u Zemun, koji je tada pripadao Hrvatskoj, takozvanoj NDH. To je bila prilika da pošaljem mami pismo. Napišem nekoliko reči i krenem u Kosjerić. Na putu sretnem žandarmerijskog podoficira, četnika, sa šest žandara.

„Kuda si pošla?“

„Idem u Kosjerić“, kažem.

„Nemoj da ideš u Kosjerić.“

„A zašto?“, pitam.

„Nemoj da ideš, tamo su sada nedićevci, imala bi neprijatnosti.“

Vratili smo se u selo. Mene opet ne puste kući, nego prisile da sednemo ispred kafane. Jedan od njih ode da pozove mog svekra, inače školskog nadzornika u penziji, popa i učitelja.

Dok smo išli do Jovana, kod koga sam živela, žandarmerijski podoficir reče:

„Imamo nalog za pretres tvoje sobe.“

„Dobro.“

Pretresli su sobu i našli pisma mog muža i publikacije u crvenom omotu. Šta je bilo u omotu, uopšte ih nije interesovalo.

Onda on meni ponovo kaže:

„Imam nalog i za lični pretres.“

„Dobro.“

Sklonili smo se.

„Je l' ništa više nemaš? Daješ reč da nemaš?“

„Nemam“, kažem.

„Dobro, malo ćemo ovde ostati da misle da sam te pretresao.“

I onda su me taj komandant straže i šest žandara povelili niz planinu. Kad, iz Kosjerića ide popadija. Kad nas je videla, počela je da plače.

Kad sam puštena, rekla mi je da je plakala jer joj je jedan, ozloglašeni koljač, Filip Ajdačić, rekao: „Bolje da onoj Čifutki pogledam u oči kako ja umem“.

Upitala ga je:

„Što si takav?“

„Nisam, nego volim meso, pa volim i ljudsko. Ranije sam klao ovako“, pokaza, „ali to nije nikakvo zadovoljstvo jer ljudi odmah umru. Sada koljem ozada“, (prešao je, pritom, rukom preko vratnog dela kičme), „i ceo dan rukama kopaju zemlju od muke“.

Popadija je pomislila da ću mu dopasti šaka.

Sreća me je, ipak, poslužila. Na ulasku u Kosjerić, Ajdačić vodi četu iz Kosjerića.

Ovaj komandant mi reče:

„Idi ti malo napred. Ne moraju svi gledati kako te sprovodimo.“

Dolazimo u grad. Tamo je bio sreski načelnik koga sam dobro poznavala i koji mi je više puta rekao: „Protiv vas često stižu neke optužbe. Ali, dok sam ja ovde, nema čega da se bojite.“ Bili su tu i zamenik četničkog komandanta sreza, dva oficira nedićevca, jedan potpukovnik i jedan major.

I sad, načelnik mi kaže:

„Vi ste svoju ulogu dobro odigrali, ali sad je gotovo i samo priznanje može da vas spasi. Neću, kao stari prijatelj, da vam stvaram iluzije – prebacićemo vas Paveliću u Hrvatsku.“

Rekao je da je moj muž uhapšen u Beogradu i da je sve priznao, pa nema potrebe da bilo šta krijem. Znala sam za taj stari policijski trik. Čim je načelnik izašao iz sobe, rekla sam četniku:

„Znate, sreski načelnik je uplašen za mene“.

„Kako?“

„Pa, to što je rekao da mi je muž uhapšen. Moj muž nije imao šta da prizna, pa nije ni priznao“.

Nedićevci su gledali na četnike sa visine, smešno im je a ne smeju da se smeju.

Saslušanje je trajalo dugo. Zvali su i onog Filipa Ajdačića, kada se vrati sa terena, u Kosjerić. Nisu ga našli.

Potpukovnik nedićevac pita:

„Zašto ste došli ovamo? Da li zato što je ovde lakši život, ima šta da se pojede, ili ste došli da se, kao Jevrejka, sklonite... ili sa nekom političkom misijom“.

„Došla sam da se sklonim, kao Jevrejka. Znam da ovde ima šta da se jede, u Beogradu je vrlo težak život. Ali ja to dokazati ne mogu jer nemate poverenja u mene. Da imate poverenja, ne bi me ni hapsili.“

Odlučio je da se istraga nastavi, ali da ne idem u zatvor, da me ne muče i ne maltretiraju.

Savetovali su se gde da me smeste. Našli su neku seosku kafanu. Ispred nje je bilo dvorište, pa soba, drugi ulaz u drugu sobu, preko puta WC. Ja u sobi, a čuvar, četnik, pred vratima.

Dolazili su četnici i kažu:

„Hajde da se s nama boriš, da krenemo zajedno u Bosnu“.

„Šta ću tamo? Nisam ja za borbu.“

„Ipak nešto kriješ, inače bi išla s nama.“

Onda ostave pištolj na sto i govore: „Da je ubijemo?“

Nisu uspeli da me suviše uplaše.

Napolju je bila strašna zima. Furuna gori, unutra toplo, a napolju onaj četnik, gotovo se smrzao.

Ja kažem:

„Uđi malo, da se ogreješ“.

Na nesreću, dođu četnici i nađu ga u sobi. Batine je mogao da dobije. „Nemojte, ja sam kriva. Ja sam ga zvala da uđe, da se ogreje.“

I smanje mu kaznu – da tri dana i noći bude požarni.

Jednog dana uhvatili su četni partizana. Došli su da mi kažu:

„Uhvatili smo tvoje drugove. Tu su komandant i politički komesar Voja P..., ne mogu da mu se setim prezimena“.

Probala sam da im pomognem:

„Petar Palavičini“, rekla sam ime jednog od najistaknutijih slikara, za koga sam znala da nema dece.

Posle sam nastavila:

„Petar Pipeski.“

„Eto, vidiš da znaš“, odgovorili su.

„Moj muž je istoričar umetnosti, predaje to, održava veze sa slikarima i vajarima, i normalno je da znam“.

Posle petnaestak dana, dozvolili su da primam posete. Bilo je dirljivo kada su dolazili seljaci da me posete. Neko donese jabuku, neko nekoliko suvih šljiva, orahe...

Konačno su me oslobodili i rekli da ne smem da napustim srez. To je, za mene, bio signal da se sklonim što pre.

Kad su me pustili, onaj Jovan ode u Beograd kod mog muža da mu kaže da sam bila u zatvoru.

„Što si je ostavio tamo, odmah da je dovedeš“, rekao mu je moj muž.

I Jovan se odmah vratio da me dovede u Beograd. Bilo je to u zimu 1941/42. godine.

Tad sam već bila zaštićena kao žena Srbina pravoslavca.

Ubrzo, dođe u Beograd kod mene jedan mladić:

„To je strašno. Dao sam četničku zakletvu. I, sada se ne borimo protiv Nemaca, već protiv Srba!“

„Položio si zakletvu za nešto drugo a ne za ovo što se sada radi. Četnici su se uvek borili za slobodu, protiv neprijatelja“.

Taj mladić je 1943. napustio četnike i prešao u partizane. Kasnije su ga četnici uhvatili, mučili i ubili.

Vratila sam se u Beograd i živela manje-više normalno. Živeli smo u Južnom bulevaru, do savezničkog bombardovanja 1944. Tada mi je srušena kuća. Studenti moga muža došli su da vide šta je bilo sa njim. Stajali su pred ruševinama i čekali. Hteli su da pomognu. Ali, pošto je naša kuća bila obeležena sa tri crvene trake (vrlo sklona padu, ne sme niko da joj se približi), nismo im dozvolili. Muž i ja smo se popeli na sprat. Srećom, od stepeništa je ostao gelender. Vezivali smo stvari i spuštali ih dole, gde su ih oni prihvatili. Kasnije smo se smestili u Frankopanskoj ulici, kod jedne Marićeve koleginice i tamo ostali do oslobođenja Beograda.

U vreme borbi za oslobođenje Beograda, jedna granata je pala u našu sobu. Srećom, nismo bili u stanu.

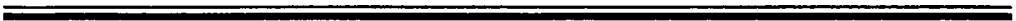
Sećam se velikog slavlja naroda kada je Beograd oslobođen. Svi smo bili na ulicama i čekali dolazak partizana.

Posle oslobođenja ja i moj suprug Sreten Marić nismo uspeli da održimo brak, koji je u teškim vremenima bio uzoran. Dugo godina posle razvoda našeg braka, sedamdesetih godina, udala sam se za Dušana Stefanovića, doktora ekomomskih nauka. Sa njim sam živela sve do njegove smrti, 2002. godine.

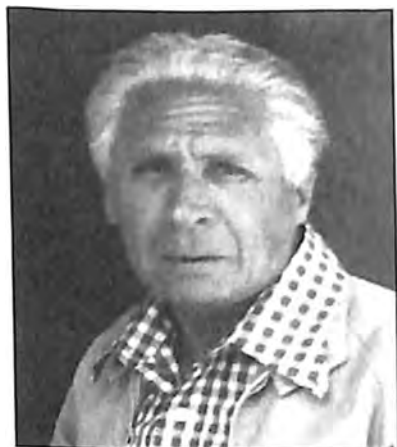
VII

U NEMAČKOM
RATNOM ZAROBLJENIŠTVU

Naftali Bata GEDALJA

U OFICIRSKIM LOGORIMA

Naftali Bata Gedalja rođen je u Nišu, od oca Nahuma i majke Streje, rođene Mandil. Imao je dve sestre i dva mlađa brata. Bio je izvršni sekretar Saveza jevrejskih veroispovednih opština Kraljevine Jugoslavije i živeo u Beogradu. Bio je oženjen sa Noemi, rođenom Goldberg, izbeglicom iz Beča, koju je upoznao kada je radio na zbrinjavanju 1100 izbeglica iz Austrije, Nemačke, i slobodnog grada Gdanjska, i Češke, kad su zaustavljeni u Kladovu, na putu za Palestinu (njihovo venčanje je obavio nadržabin Ignjat Šlang 6. septembra 1940).

Cela njegova porodica i supruga stradali su 1942. godine. Drugi svetski rat proveo je u zarobljeništvu, kao rezervni oficir vojske Kraljevine Jugoslavije. Od 1951. živeo je u Izraelu. Iz drugog braka ima sina koji živi u Izraelu.

Bombardovanje Beograda 6. aprila 1941. zateklo me je kod kuće. Otišao sam odmah u Savez, koji je tada bio u Zmaj Jovinoj ulici br. 34 i tamo sam sreo Šimu Špicera, generalnog sekretara Saveza JVOJ i vrhovnog rabina dr Isaka Alkalaja, koji je napuštao Beograd, odlazeći za Vrnjačku Banju.

U kancelariji Saveza je bilo vrlo živo. Telefon je sve vreme zvujao. Ljudi su tražili informacije, pomoć, koja se uglavnom nije mogla ostvariti. Nakon zajednički provedene noći na Zvezdari, Šime i ja smo

se rastali, on je krenuo prema Kragujevcu, a ja, pošto nisam imao vojni raspored, priključio sam se vojnom vozu za Niš–Prokuplje, gdje je trebalo da se javim. U Lapovu su voz, bez i jednog ispaljenog metka, zarobili Nemci 13. aprila 1941. godine. Bilo nas je nekoliko hiljada oficira i vojnika. Nemačko naređenje je bilo jednostavno – baciti oružje levo, svrstati se desno, posebno oficiri, posebno vojnici.

To je bio početak mog zarobljeništva. Sam, usamljen, napušten.

Džombasti put nas je vodio u pravcu Stalaća, niko nije govorio. Usta su začutala, kao da se radilo o nemim ljudima. Čula su se samo nemačka naređenja.

Hodalo se lagano, teško, pognute glave. Gledao sam u prazno i tražio neki odgovor na pitanje: „Šta će biti kad Nemci budu stigli do mog Niša? Tamo žive moji roditelji, braća i sestre, i moja Noemi, tek izbegla iz Beča“. U jednom momentu osetio sam da me je neko gurnuo. Bio je to nemački narednik. Na lošem nemačkom sam mu se izvinio, on se začudio da govorim nemački i iz razgovora je zaključio da sam Jevrejin. Rekao mi je da će Nemci poštovati Ženevsku konvenciju, ali nikakve „beneficije“ kao Jevrejin neću moći da koristim.

Peške smo stigli do Jagodine, odakle smo železnicom, preko Niša i Pirota, stigli do Dragomana. Nekoliko dana smo proveli u neuređenom logoru Dragomane, a zatim smo preko Dunava sprovedeni do nekog logora u Oltenici, u Rumuniji. Tamo je prvi put vršen popis prema nacionalnoj pripadnosti.

Na pitanje popisivača koliko je Jevreja u toj grupi, od nas pedeset oficira, na moje iznenađenje, javio se u drugom ćošku Moca Kabiljo, mladi student prava iz Bosne. Pozdravili smo jedan drugog i upoznali se. Od toga susreta Moca i ja se nismo rastajali skoro do oslobođenja. Sve logore smo proveli zajedno. Moca je bio nešto mlađi od mene. Iz poštovanja i pažnje, on bi me oslobađao mnogih fizičkih radova. Uvek je bio spreman da prvi pomogne, bilo da je potrebno ili ne. Delio je sa mnom mnoge stvari koje ja nisam imao. Moca je bio mlad čovek, izvanrednog karaktera, pošten, pun srca i duše. Ostaće u mom sećanju kao nezaboravan drug. On je sa mnom delio, u teškim danima, i poslednji zalogaj. Pošto su moji roditelji rano odvedeni, ja nisam primao pakete, ili vrlo retko, a Moca je dobijao keks od svog rođaka dr Čuča Jozefa Fincija, zubnog lekara, koji je u logoru keks dobijao od svojih francuskih pacijenata. Dr Čučo Finci, po oslobođenju, izvršio je samo-ubistvo u sopstvenom, praznom stanu. Nije našao snage da savlada tragičnu vest o pogibiji porodice.

U Oltenici sam sreo dr Hermana Helfgota, mladog rabina, koga sam znao od ranije, i Flajšmana, apotekara, kao i Žaka Albaharija, vrlo nesrećnog zbog porodice ostavljene u Zagrebu, sa kojim sam docnije, u Nirnbergu i Osnabriku postao vrlo blizak prijatelj.

U Oltenici, početkom maja, ljudi su se već donekle upoznali i postojala je već izvesna povezanost. Pričalo se ne samo o izgubljenoj domovini, već i o slabosti vrhovne komande, o kapitulaciji gotovo bez metka. Doživljeni su vrlo teški dani i porodične brige su zauzele vrlo vidno mesto.

Put za Nemačku je bio dug i težak. Vodio je preko Mađarske i Austrije. U teretnim vagonima nas je bio manji broj oficira, ali hrana i voda, kao i druge životne potrebe, izazivali su velike probleme. Nije bilo ni dovoljno vazduha.

Naš transport je upućen u Nirnberg, tu je početak našeg registrovanja i zarobljeničtva. U logoru sa sedam blokova, odvojenih žičanom ogradom, smešteno je 8000 jugoslovenskih oficira i vojnika. Među njima je registrovano oko 200 Jevreja. Nirnberg me nije uplašio, iako su za to mesto bile vezane velike manifestacije nacističke partije – Hitlerovih privrženika – baš u ovom logoru. Posle svih prolaznih logora, ovaj je ostavio dobar utisak: barake su bile drvene, pod od dasaka. U sredini sobe velika gvozdена peć, koja nije bila dovoljna da zagreje tako veliku baraku, u sredini barake dva stola sa tronošcima, drveni kreveti na tri sprata, sa po četiri ležaja, sa svake strane. Kraj mene su ležali Živko Selinger i Mirko Weinrebe, obojica iz Zagreba. Tu su bili blizu još Leon M. Tajtacak, iz Smedereva, i ing. Čile Šmidt, negde iz Srbije.

Atmosfera u baraci je bila vrlo mirna, ugodna. Starešina barake bio je potpukovnik inž. Leo Lebl, rudarski inženjer iz Beograda, sa službom u rudniku kraj Aleksinca.

Na apelu, raport je podnosio Hadži Marko Šreiber. I on i Lebl bili su vrlo dobri ljudi, pristupačni, strpljivi, ali i odlučni za sva pitanja koja su se odnosila na red, čistoću i dežurstvo u baraci. Došao je momenat kada su pisma naših roditelja postala kratka, škrta, sa aluzijama koje je trebalo dešifrovati. Počela su odvođenja na prinudni rad, hapšenja i streljanja. U februaru 1942. godine Nemci su doneli naredenje da svi Jevreji, na svojim uniformama, moraju da nose žute zvezde sa oznakom „Jude“. Posle kratkog vremena, posle žalbe Međunarodnom Crvenom krstu, ova naredba je ukinuta.

Živko Selinger je počeo da crta. Nabavio je sav potreban pribor. Okitio je čitavu „sobu“ velikim, živim pastelima. Prenosio je na slikama mnoge prijatne i neprijatne situacije i raspoloženje drugova. Živko Selinger je bio vrlo inteligentan i sposoban čovek. U Zagrebu je imao veliki Informativni biro za trgovinu i industriju. U pismima koja je upućivao ženi, koja je bila u Italiji, o sebi je govorio u trećem licu. Usvojio je ime Vitalis. Taj Vitalis je molio da se preko italijanske Vrhovne komande, iz nemačkog zarobljeništva prebaci u Italiju. Ideja je bila vrlo jednostavna. Nemci su u Nirnberški logor doveli izvestan broj jugoslovenskih oficira koji su bili u italijanskim logorima. Među drugima, u Nirnberg je došao i dr Stevan Jakovljević, prof. univerziteta, pisac poznate „Srpske trilogije“, sa temom o događajima iz Prvog svetskog rata. Iako su Živku prijatelji savetovali da to ne radi, on je ostao uporan... Živko će iz Osnabrika, krajem 1942. stići u Italiju. Njegova žena je bila savetnica za modu kod žene prestolonaslednika Umberta.

Desio se i jedan tragičan slučaj. David Mochner, generalni direktor Wiener Bankvereina iz Beograda, prijavio se za repatrijaciju, kao bolesnik. Njegova nada je bila da će ga u Beogradu „izvući“ njegov prijatelj, sudija okružnog suda, Filip Filipović. Nije poslušao poznanike i drugove koji su mu ukazivali na veliku opasnost. I on je ostao uporan... Uskoro su vesti javile da je David Mochner streljan na Banjici. Uhapšen je bez uniforme, pošto je bio otpušten iz bolnice, Gestapo ga je likvidirao.

U susednom bloku, u isto vreme, razvijao je svoju slikarsku umetničku karijeru Moša Mevorah. On se specijalizovao da radi portrete. Moša je radio portrete lagano, na miru, uz veliku preciznost. Ako si imao strpljenja da sediš ispred Moše dva, tri puta po dva, tri sata, dobio si portret koji si mogao izložiti na svakoj izložbi u paviljonu „Cvijete Zuzorić“, na Kalemegdanu.

Jednoga dana smo čuli da dolaze dva Beograđanina. Bili su to Oto Bihalji-Merin i Bata Manojlović. Kao prezime, Bihalji mi je bio poznat po njegovom bratu Pavlu Bihaljiju, uredniku i izdavaču „Nolita“, napredne literature. Docnije ćemo doznati da je Oto rođen u Zemunu. Kao pisac i umetnički kritičar, živeo je u Nemačkoj i Švajcarskoj. Za vreme građanskog rata, kao novinar i borac, bio je u Španiji. Iz tih dana štampao je vrlo interesantnu knjigu „Španija“, koja je bila prevedena na više jezika. Bio je veliki poznavalac španske umetnosti i književnosti. Bio je član Komunističke partije Jugoslavije. Oto Bihalji će biti

centralna ličnost u svim kulturnim i političkim zbivanjima, u svim našim logorima. Nikad u prvom redu, skroman i miran u svim aktivnostima, on će biti onaj koji će, u senci, ideološki stajati u prvim redovima i voditi sve aktivnosti. Takva aktivnost će ga dovesti do toga da će jednog dana pobeći iz logora. Posle izvesnog vremena je uhvaćen, gotovo na granici Jugoslavije, i vraćen u logor. Biće prognan u kažnjenički logor Strij. Ponovno vraćen, on će biti jedna od veza, zajedno sa Sergijem Petrovićem, koji će u februaru 1945. izišavši iz logora, uspostaviti kontakt sa poljskom armijom „Koščuško“, koja je dejstvovala

Moša Mevorah: portret Davida Anafa, autora knjige „Zločini okupatora i njihovih pomagača u Jugoslaviji“, izdanje Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 1952. godine

na terenu. Ova poljska armija je bila jedan deo ruske armije kojom je komandovao general Žukov. To je bio izvanredan akt, koji je sprečio uništenje našeg logora, u kojem je bilo, pored 700 jugoslovenskih zarobljenika, i oko 1500 poljskih zarobljenika. To je čuveni logor Barkenbrige.

Oto Bihalji i prof. Arpad Lebl bili su vrlo bliski jedan drugom u ideološkom pogledu. Po ceo dan su sedeli za stolom, razgovarali, čitali ili pisali. Bili su vrlo vredni i malo vodili računa o sebi. Njima se onda priključio jedan vrlo simpatičan pravnik, dr Nikola Minja Balog. Tom društvu će se docnije priključiti „pingvini“*, kada se budu otvorila vrata ostalih blokova: Aca Levi, Bata Amar, Bernard Menaše, Duci Kon, Samuilo Amodaj, inž. Žarko

Kapon, Bandi Vajs, Aleksandar Heron. To ime „pingvini“ će im ostati za sve vreme zarobljeništva. Oni su uvek bili zajedno. Jedna lepa

* Zatočenici koji su poslednji dovedeni u logore.

aktivna grupa, koja će u okviru sobe br. 7, u Osnabriku, izdavati i umnožavati dnevne vesti i izdavati skromno uređeni list. Ta grupa, skromna po karakteru, izvršiće sve zadatke koje je primila na sebe.

Dva događaja su bila od značaja, specijalno za nas Jevreje, te jeseni i zime 1941. Pisma su već ređe dolazila, kako iz Beograda, tako i iz drugih krajeva zemlje. Moji iz Niša su još redovno pisali. Dobio sam čak i slike mojih roditelja, sestara i braće i moje Noemi, kratkotrajne životne saputnice.

U pismima iz Beograda, koja su primali Bata Amar i Aca Levi, već je bilo vesti o Sajmištu. Uređene stanove je trebalo zatvoriti, ključeve predati nemačkim vlastima, poneti sa sobom malo veša i posteljine, a očekivala se teška zima.

Saznali smo za vest da general Kalafatović priprema neku deklaraciju. Bila je namenjena predsedniku vlade, generalu Milanu Nediću. Ali i bez veze sa deklaracijom, najavljena je bila poseta Milana Aćimovića, ministra unutrašnjih poslova Srbije. To je ime bilo poznato u analima Uprave grada Beograda. Razume se, uz ime Dragog Jovanovića. Bila je u pitanju deklaracija koja je ukazivala na solidarnost prema Vladi Nedićevoj i njenoj borbi protiv komunista. Po toj deklaraciji trebalo je da budu otpušteni svi oni koji su izrazili spremnost da se uvrste u redove boraca protiv komunizma. Vodile su se burne diskusije oko toga da li treba da se potpiše ili ne. Odlučeno je da se pojedinačno potpisivanje može odbiti, ali ne i kolektivno, jer bi se to moglo protumačiti kao pobuna. Od te deklaracije, sem prazne i neuspele propagande, nije bilo ništa – prazno slovo na papiru.

Vredno je napomenuti da su Nemci, nešto docnije, generalu Nedeljковиću, kao naprednom, njihovom neprijatelju i nepomirljivom borcu skinuli uniformu. Umro je u jednom od koncentracionih logora.

Posle ovih burnih događaja, kada su se skoro zaboravile sve diskusije oko deklaracije, raspoloženje se popravilo. Opala je zategnutost i naš fizički izgled je dobio jednu lepšu, podnošljiviju formu. Malo smo ojačali. Našu baraku su mnogi posećivali. Igrale su se karte, sa novcem ili bez njega, čak i druge igre, a mnogo se čitalo i pisalo. Bilo je dosta knjiga i novina. Dnevници su bili moderni i aktuelni. Na žalost, mnogi su odneseni i uništeni. Bilo je i pisaca pesama i priča, a bilo je i sportista. Od svega toga, sačuvano je vrlo malo na hartiji. Mnogo se i učilo. Naročito strani jezici. Bilo je dobrih i uspešnih učitelja – amatera. Dani su nam prolazili i u lepim, zanimljivim predavanjima,

kao i u vojnim pregledima. To će sve doći do organizovanijeg i većeg izražaja u Osnabriku.

Moša Mevorah: kutak zarobljeničke sobe

Starešina susednog bloka bio je rezervni konjički major Isak Baruh. Na Terazijama, u Beogradu, bila je poznata menjačnica Braća Baruh. Naš čika Isak je u zarobljeništvu postao „metalac“ po zanimanju u privatnim razgovorima. Tako je bar registrovan, ne zvanično. Bio je vrlo blag, sreden i miran čovek, koji je vrlo uspešno savlađivao temperamentne i glasne „građane“; tu su bili „pingvini“, braća Melamed iz Skoplja, Jova Beraha i drugi. Bila je to grupa koja će u Osnabriku doći do punog izražaja. Njoj će se priključiti i nekoliko drugova iz drugih baraka i blokova. To će biti pozitivna, aktivna soba br. 7, barake 37. Tu će biti Oto Bihalji, prof. A. Lebl, Aca Levi, Bata Amar, Ženja Kozinski, dr Minja Balog, Dodi Presburger, Levental, Rudi Stein i drugi.

Naš rabiner Herman Helfgot je vršio svoju dužnost u granicama mogućnosti. Održavale su se službe Božje petkom i subotom. Slavili su se naši praznici, skromno, ali uz pun sadržaj. Bilo je u programu i priča i pesama. Nastavio se kurs hebrejskog jezika, uz lepi broj zainteresovanih lica.

Dani su prolazili, ali atmosfera se pogoršala krajem 1941. i početkom 1942. Početkom februara 1942. godine doneta je uredba da jevrejski oficiri na svojim uniformama moraju da nose žutu značku s crnim Magen Davidom u koji je upisana reč „Jude“. Posle protesta kod logorskih vlasti i Međunarodnog crvenog krsta ukinuta je ova obaveza. Pušteni su glasovi, iz nama poznatih, neprijateljskih izvora, da među Jevrejima ima obolelih od tuberkuloze. Pretpostavljalo se da su nemačke vlasti, posle skidanja žute trake protiv koje je protestovano i kod naših i kod nemačkih vlasti, tražili put da nas izdvoje. Ili je to bila predigra za naše preseljenje u Osnabrik. Vesti su dolazile preko „žice“, a bilo je o tome govora i u pismima iz Osnabrika. Već je i tamo bilo vesti o tome, a i mi smo imali informacije o logoru u Osnabniku. Ukupni broj oficira u dva logora približavao se cifri od oko 400. Računalo se i sa tim da će nemačke vlasti u Osnabniku koncentrisati i ostale Jevreje, koji se još nalaze u nekim malim logorima.

Nemačke vlasti su sve Jevreje iz svih blokova premestile u dve barake, van sedmog bloka. To je bila prilika da svi budemo zajedno. Prostor kretanja je, do duše, bio smanjen, pošto su barake bile ograđene žicom. To je već bio poseban logor, samo za Jevreje. Snašli smo se. Ostali zarobljenici nisu mogli da ulaze u naše barake. A razgovori koji bi se vodili sa ostalima, preko žice, bili su zabranjeni. Sa teškom mukom sam se oprostio od mog brata od strica Peše Gedalje.

Jednoga dana stigla je naša grupa iz Nirnberga u Osnabrik. U Osnabniku smo naišli na drvene i zidane barake. Prednost zidanih baraka bila je u tome da je, pored umivaonika, u baraci bio i klozet. Drugovi iz Osnabrika su nas primili sa podozrenjem, jer nas je bio glas da smo bundžije i da ćemo remetiti njihov mir. A mi smo samo tražili svoja prava u okviru Ženevske konvencije. Znali su da smo još u Nirnbergu tražili da biramo starešine po slobodnom izboru. Nismo hteli da starešine baraka i logora budu oficiri po najvišem rangu. To će biti naši predstavnici koji će tražiti i veća prava. Za nas je bilo važno da se već od samog početka onemogućí diskriminacija oko podele paketa Crvenog krsta, da se, po potrebi, onima kojima je neophodno, izda veš i uniforma koji se nalaze u magacinima. Trebalo je obezbediti i veću slobodu u pogledu pisanja pisama i karata, redovnu podelu paketa koji su stizali iz zemlje. Bilo je problema i u pogledu jezika. Ne znaju svi nemački, da bi pisali pisma, kao što ne znaju nemački ni oni koji ta pisma primaju. To su neke od principijelnih tačaka kojima su se zarobljenici bavili.

Jedan od osnovnih zahteva je bio da se dozvoli veća sloboda u organizovanju kulturno-umetničkog rada. Da se stvori mogućnost i oslobode prostorije koje su potrebne, da se dozvoli kupovina muzičkih instrumenata i nota za orkestar. Radilo se o grupi oficira sa vrlo visokim kulturnim potrebama.

Možda je najveće iznenađenje za Osnabričane bilo kada su nemačke vlasti sve Jevreje i pre našeg dolaska smestile u baraku br. 38. Do toga vremena Jevreji su u Osnabriku bili smešteni u manjim grupama, u više baraka. Bilo im je dobro. Nagla promena ih je iznenadila. A naš dolazak i smeštaj u baraku br. 37, kraj njih, povećao je njihove sumnje da se nešto sprema.

Tačno po programu, posle izvesnog vremena, nemačke su vlasti u ostale dve barake (35-36), smestile oko 400 oficira nejevreja, nakon „selekcije“ po političkim i drugim kriterijima. To će biti kažnjenički logor D, u okviru velikog logora u Osnabriku. Biće izdvojen, i pred njegovim ulaznim vratima stajaće naoružani vojnik. Polovinu logora D su sačinjavali Jevreji. Druga polovina su bili „napredni elementi“. Po nedićevcima i dražinovcima, to će biti „nepoželjna grupa Jevreja i komunista“. Tako je bio kvalifikovan logor D u Osnabriku 1942. Velika aktivnost „napredne grupe“ osećala se i pre no što je došlo do stvaranja logora D. U političkom pogledu, Narodnooslobodilačka borba u zemlji bila je u središtu našeg interesovanja. Osećali smo punu solidarnost sa tim pokretom.

Pisma iz zemlje su donosila vrlo oskudne informacije. Naš radio i njegovi saradnici širili su istinitije vesti od onih koje smo slušali sa nemačkog radija. Sa osmehom, ali gorkim, čitali smo jedine novine koje smo mogli dobiti „VÖLKISCHER BEOBACHTER“. Aktivnost „naprednih elemenata“ bila je vidljiva i osetna u logoru i van granica logora.

Predstojala je velika akcija. Trebalo je sprovesti izbore starešina baraka, kao i poverenika logora. Povereništvo je bilo telo koje je predstavljalo logor pred nemačkim vlastima. Izbori su bili novost u Osnabriku. Nećemo zaboraviti naše predstavnike – starešine baraka, kao što su bili: David A. Alkalaj i dr Laci Kadelburg, Maks Bretler, Isak Baruh, inž. Lebl i Hadži Marko Sreiber, kao i sve drugove koji su svoju dužnost vršili sa puno savesti, na opšte zadovoljstvo. Nećemo zaboraviti ni dr Albi Vajsa, koji je bio pravni savetnik logorskog poverenika. Nemačke su vlasti tražile od logorskog poverenika da veš i odeću ne dele Jevrejima. To je energično odbijeno. Nemačke vlasti su bile prinuđene da povuku ovo njihovo traženje. Aktivnost i uticaj poverenika

došla je do izražaja kad su nemačke vlasti predložile da se reorganizuje kuhinja. Povodom ove akcije proglašen je generalni štrajk. Odbijen je svaki prijem kuvane hrane. Predviđeno je bilo da štrajk neće trajati duže od nedelju dana. Uprkos raznim represalijama logorskih vlasti štrajk je trajao tri nedelje. Okončan je kad su Nemci popustili. Tako je energična odluka našeg povereništva sprovedena do kraja. Pronosili su se glasovi da ulazimo u veliku i opasnu akciju. Nemačke vlasti mogu ovaj štrajk da proglase za pobunu, koja je opasna u zarobljeničkim logorima. Kao odgovor ili ne, došlo je nešto drugo. Možda je kao odgovor na ovu akciju izvestan broj naprednih drugova, među njima i poverenik Jefta Jovanović, zvani Krigla, premešten u kažnjenički logor u Striju. Među njima je bilo i nekoliko Jevreja: Oto Bihalji Merin, dr Minja Balog i drugi. U tom logoru će oni, pod dosta teškim uslovima, provesti nekoliko meseci. Oni će biti vraćeni u Osnabrik, pred naš premeštaj u podzemna utvrđenja u Strasburgu. Novoizabrani predstavnik bio je potpukovnik Vjekoslav Kolb. Ni on nije imao lakše dane od njegovog prethodnika. Ali, izdržalo se.

Kulturni život je bio bogat, slobodniji nego što se moglo očekivati. Organizovana su stručna udruženja lekara, inženjera, advokata, profesora, činovnika i drugih, koji su držali kurseve. Osnovano je pozorište, orkestar i hor. Interes je bio velik. Iznikli su mnogi, novi talenti. Književni krug je bio vrlo aktivan. Pisalo se mnogo. To je sve dolazilo do izražaja na mnogobrojnim, uspelim priredbama. Bilo je vrlo veliko učešće publike, koja je bila vrlo zahvalna za sve uložene napore. Tu su počeli svoju predavačku karijeru Albi Vajs, Andrija Gams, prof. Arpad Lebl i drugi. Naši lekari su mnogo doprineli našem zdravstvenom stanju.

Sinagoga je jednog dana bila „provaljena“. Razbacano je i uništeno mnogo molitvenika i drugih stvari. Naš rabin dr Herman Helfgot, zajedno sa starešinama baraka 37 i 38, oštro je protestovao pismeno, kako kod naših, tako i kod nemačkih vlasti. Tražio je istragu protiv ovog vandalizma i antisemitizma. Kao što se i očekivalo, nemačke vlasti nisu ništa preduzele. Sinagoga je obnovljena i Herman je i dalje bio naš rabin i učitelj. Uteha je bila da je ova akcija bila osuđena od velikog dela logora.

Soba broj 7 u baraci broj 37 zaslužuje našu punu pažnju i zahvalnost. Pod najtežim uslovima i opasnostima od provale nemačkih vlasti izdavali su list, redigovali i umnožavali vesti našeg radija. Slušaoci stranih radija su bili Aleksandar Heron i Laci Levental, tehničar Rudi

Štajn. Isak Bata Amar je bio vredan spiker. Savezničku invaziju on je objavio pre nego što su na nemačkom radiju to spomenuli. Bilo je 5.30 časova ujutro.

Kulturni programi su bili cenzurisani. Našla se mogućnost da se naglasi ono što se htelo. Bila je majstorija to naglasiti rečima, mimikom, pokretima. Publika je to razumela.

Kulturna aktivnost se ima pripisati Odboru na čijem čelu je bio advokat Miloš Carević. Među izvođačima bili su glumci, pisci, novinari, kompozitori i muzičari. Treba spomenuti našeg Rafaila Blama, glumca Milana Bariča (Mošu Beraha). Blam je osim akordeona svirao i violinu. Sećam se njegovog nastupa u jednom od Vivaldijevih koncerata. Svirao je solo, a bio je i dirigent velikog orkestra. Blama sam upoznao u omladinskom udruženju u Beogradu. Bila je stalna trojka: Blam, Sima Kaljuski i Miša Mevorah.

U raznim kursovima stranih jezika bili su aktivni dr Oto Gros i dr Željko Lederer. Kao pojedinci su bili aktivni dr Artur Hendel, Aleksandar Heron i inž. Albert Alkalaj.

Jugoslovensku literaturu smo uzimali iz privatne biblioteke sudskog kapetana Davida Anafa. On je knjige dobivao od prof. Stane Košanin. (Godine 1952. Savez jevrejskih opština Jugoslavije izdao je knjigu „Zločini okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji“. Tu je knjigu napisao David Anaf, ali se njegovo ime ne pojavljuje na listu uz naslov knjige. Spominje se samo u predgovoru dr Alberta Vajsa.)

Najveću tragediju za vreme našeg zarobljeništva doživeo je Ženja Kozinski. Posle hapšenja i mučenja od strane Gestapoa, oduzeo je sebi život u zatvoru. Presekao je sebi žile na rukama, da skрати mučenja kojima je bio izložen. Nije odao nikoga. Njegovi roditelji su početkom dvadesetog veka, posle revolucije, iz Rusije došli u Jugoslaviju. Bio je uvek dobrog raspoloženja, govorljiv i druželjubiv, staložen. Stanovnik sobe br. 7, barake 37. Pismen i vrlo duhovit. Pisao je skečeve i kratke priče koje su bile privlačne ne samo po sadržini. Uživao je naše veliko poverenje. Bio je u kontaktu sa Ruskinjama koje su tu bile na prinudnom radu. Njima je „proturao“ vesti našeg radija. Sve vesti je sam prevodio na ruski. Došlo je do provale, koja je dovela do njegovog hapšenja. Vest o njegovom tragičnom hapšenju izazvala je zabrinutost i strah. Verovalo se da je Ženja čvrstog karaktera i da neće biti slomljen ni pod najtežim mučenjima.

Vesti iz zemlje dolazile su sve ređe. Jednog dana, juna 1942, primio sam od školskog druga iz Niša kartu koja je glasila: „Dragi Bato, žalim da ti moram javiti da si ostao sam na svetu. Rista.“ Karta kratkog sadržaja, ali teška za čoveka koji ju je čitao. Primio sam je bez suza. Ni danas ja ne znam šta je plač.

Ispraćaj pred odlazak u Izrael

Naša aktivnost u Osnabriku došla je do izražaja u raznim pravcima. Pored molitve u sinagogi i slavljenja jevrejskih praznika, bilo je i više sastanaka nekada cionističkih aktivista. Iako sam ih posećivao, lično nisam našao mnogo opravdanja. Bio sam svestan da su sastanci „korisni“ kako bi nam vreme prošlo. Ništa nismo znali šta se zbiva u velikom jevrejskom svetu, a ni u Palestini. Niko nije mogao da predvidi kada će doći oslobođenje, još manje ko će ostati u životu. Bila je zabrinutost zbog vesti o streljanju talaca, o Jasenovcu, Sajmištu, Loborgradu, Bbnju, Banjici.

Iz Osnabrika smo u avgustu 1944. premešteni u Strasbur. U teretnim vagonima nas 800 oficira sa lisicama na rukama, bez cipela i kajiševa, putovali smo nekoliko dana do odredišta.

Strasbur nas je dočekaao sa teškim bombardovanjem. Dok su naši pratoci mogli da napuste vagone i traže zaštitu, mi smo ostali unutra, ograđeni bodljikavom žicom. Videli nismo ništa iz zatvorenog vagona, samo smo čuli eksplozije, zujanje aviona i topovsku paljbu.

Smešteni smo u Foru Bizmark, ispod zemlje. To su bila utvrđenja iz ratova između Francuske i Nemačke koji su vođeni krajem prošlog veka. Nakon nekog vremena, a pred nadiranjem generala Patona, navrat-nanos premešteni smo u Pomeraniju. Mislili smo, to je sigurno mesto u kome je i Bog rekao – laku noć, zarobljenici! – u logor Barkenbrige (Barkenbrugge), gde smo početkom 1945. oslobođeni od strane poljskih i ruskih jedinica. Smestili smo se u napušteno malo mesto Jastrov, iz kojeg su stanovnici pobjegli od Rusa.

Iz Jastrova u Flatov vodio je kratak put, kroz šume i brda, između dva fronta. Jedna tenkovska nemačka jedinica iz Štetina pokušala je da preseče put. U borbi koja se vodila skoro nedelju dana, u šumi iznad Jastrova, ne dalje od jednog kilometra od nas uništeno je celokupno nemačko teško oružje. Davno očekivano vreme za nastavak puta je došlo. U Flatovu smo dobili kompoziciju teretnih vagona za nas, oslobođene zarobljenike. Pošto je bila velika zima, od strane ruskih vlasti je bilo dozvoljeno da u vagonima instaliramo peći iz obližnjih stanova. Na čelu organizacije je bila vojna komanda. Komandant je bio potpukovnik Vjekoslav Kolb, naš raniji poverenik. Politički komesar je bio Oto Bihalji Merin. Kao organizovana jedinica, imali smo i četne starešine. Ruske vojne vlasti dale su nam dovoljno hrane i drva za grejanje.

Voz se kretao lagano. Ponekad se na stanicama čekalo satima. Šine su bile zauzete vojnim kompozicijama – u pravcu fronta, ili sa fronta, pune ranjenika. Sretali smo i kompozicije pune preživelih ljudi i žena iz koncentracionih logora.

Kad smo ušli u Jugoslaviju, banatsko stanovništvo nas je toplo pozdravljalo sa livada i na železničkim stanicama. Radio Beograd je najavio naš dolazak. Objavio je i lična imena. Topli prijem i ogromni broj prisutnih prelazi svaku granicu. Bilo je teško probiti se do škole „Vuk Karadžić“ blizu Slavije. Tamo je bio naš karantin. Na tome putu, Žaka Mandilovića i mene susrela je naša rođaka Rikica Seljak, rođena Mandil, sa sinom Sašom i mužem Valentinom. Bilo je mnogo suza. A i radosti da nekog imaš.

Bio sam jedini preživeli činovnik Saveza, nastanjen u Beogradu. Dale Levi je ostao sa majkom i sestrom u Zagrebu. Uz odgovarajuću karakteristiku, na molbu Saveza, dobio sam dozvolu da se vratim na rad u Savez, u kojem sam radio do proglašenja države Izrael, u koju sam se uselio 6. juna 1951. godine.

Time se ostvario moj životni san iz detinjstva. Cionizam je bila pesma koju mi je moja majka recitovala ili pevala kao uspavanku.

Ne postoji više...

Aleksandar Gaon, novinar, odgovorni urednik edicije knjiga „Mi smo preživeli...“, čuva u porodičnoj dokumentaciji potresno pismo koje je njegov otac, Samuilo Gaon, iz logora u Osnabriku, u kojem je kao jugoslovenski rezervni oficir bio zatočenik, poslao majci. Na početku pisma kaže da joj je pisao više puta, ali da od nje nije dobio nikakav odgovor.

Međutim, na omotu pisma koje mu je vraćeno, jer nije imalo kome da bude uručeno, na nalepnici stoji da NE POSTOJI VIŠE osoba kojoj je pisao. Njegova majka Rufka u tom trenutku nije bila među živima, jer je kao zatočenica zloglasnog logora „Sajmiše“ kod Beograda stradala u nekoj od dušegupki ili streljana u Jajincima.

Kriegsgefangenenpost
Correspondance des prisonniers

Ne postoji više
niti egzistencije

30. VII. 42. 8-9

23-VII-42
15-VIII-42

Rufka Gaon

Empfangsort:
Lieu de destination: Lamban

Straße:
Rue: Sajmiše

Kreis:
Arrondissement: Judenlager

Landesteil:
Dépt.: Kroatien

Gebührenfreil
Franc de port

Okreni

Deutschland (Allemagne)
Designation de camp: Kriegsgef.-Offizierlager VI G. Osnabrick-Eversheide

Lager-Bezeichnung:
No. de prisonnier: 1004/ID 37

Gefangenennummer:
Nom et prénom: Marg. Kraw. Samuilo Gaon

Abdender:
Expéditeur: Kaufm. R. J. J. J. J.

„Ne postoji više“, stoji na na maloj povratnici ispisano crvenim slovima

23. VII. 42

Draga Mamo, koliko puta sam ti pisao, samo
još odgovor mi na jedno pismo nisam dobio. Picao
sam i u Beograd, ali mi tu nisam dobio odgovor. Ako
možeš da razgovaraš sa apotekarom Nakiem koji
je zajedno sa Nana u logoru, molim te da mi
mogao dati neku obavestnju. Samo neka ti ti
dobro i sa zadovoljenjem još bolje, pa ako ne možeš
da mi odgovoriš ili ti ne dozvoljavaju mada
mi i ne odgovoriš. Ja sam zadovoljan da ste
svi tamo dobro. Sa Nisom se dotičijem pismo
mi ni oni ne mogu ništa određeno reći. Pre
nekoliko nedelja pisao sam u Nis i
posleo sam noćac, odgovor još nisam dobio
ali se nadam da će se nekako dana
dobiti odgovor. Ja sam dobro i zdravlje me
hrala Gospodu dobro služi. Te rata o meni
ne treba da brineš, čuvajte naše zdravlje. Ja
ću ti redovno pisati jednom mesečno, pa se nadam
da će ti dovoliti da mi jednom odgovoriš. Svega želim dobro
zdravlje, porudavlja. Vas i Noli. Vas Sami
Fira O. Mandilović, Tako ti pišem redovno, koristim ovu pri-
liku, da ti se javim, kako se nebi brinula. Mada samam du-
go od Tebe odgovora, ipak se nadam. Zubi te i voli Trojkin. Kor-
isti dobro, pa mi javiti šta je sa majima i sa detem Karo.
Ako da ta Nana neka napiše u koji red. Vas i Noli. Vas Sami
Korović

Détacher le long du pointillé!

Pier abrévies

Pismo i
adresa
zatočenika
Samuila
Gaona u
logoru
Osnabrik.
Poslednjih
pet redova
koristili su i
drugi
zatočenici
da se jave
svojim
porodicama

Kriegsgefangenenpost

*R. K. +
Son. Personal.
Musatz*

Rückantwortbrief
Lettre de réponse

An den Kriegsgefangenen *Leut. apotheker*
As prisoners of war

Hag. Jazur. Samuilo Gaon

Gefangenennummer: 1094 / II D / 117
Numero da prizonat

Lager - Bezeichnung: **Kriegsgef.-Offizierlager VI C**
Designation du camp **Osnabrück-Evershalde**

Gebührenfrei
Frans de port:

Deutschland (Allemagne)

Abender:
Kapitän:
Vor- und Zuname:
Nom et patron:
Ort:
Lieu d'expedition:
Gebiet:
Kreis:
Arrondissement:
Land:
Deut.

Adresa zatočenika Samuila Gaona u logoru u Osnabriku, sa njegovim zarobljeničkim brojem i brojem barake u kojoj je bio smešten

VIII

PEŠTANSKI GETO

Lea Fürth KRIESBACHER

MOJA MAJKA LEŽI POD ASFALTOM U BUDIMPEŠTI

Rođena je u Zagrebu 11. aprila 1927. godine od roditelja Desidera Fürtha i majke Margite, rođene Stern. Majka i ostala brojna rodbina nisu preživeli Holokaust. Posle rata vratila se sa starim ocem iz logora i progonstva u Zagreb. Pohađala je „partizansku“ gimnaziju „Maršal Tito“ i studirala lingvistiku na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Do penzionisanja je radila u spoljnoj trgovini kao simultani prevodilac (engleski, nemački i mađarski) i korespondent stranih jezika.

Iz prvog braka ima sina koji živi u Nemačkoj sa četvoro dece. Imma dve unuke u Sloveniji i dva unuka u Nemačkoj.

Nismo bili imućni, ali smo bili daleko od siromaštva. Otac je dovoljno zarađivao da bi meni i mami omogućio sređen i bezbrižan život. Ali, došla je kobna 1941. godina. Sinagogu je, koliko mi je poznato, po ustaškom naređenju dao srušiti tadašnji gradonačelnik grada Zagreba, nekadašnji mesar sa Dolca, Verner (Werner).

Ko je zavodio arijevske mjere? Ustaška vlast na čelu sa Antom Pavelićem, putem oglasa, plakata, nošenja žutih marama na prsima i

leđima, kasnije bedževima. Iz škole smo izbačeni odmah, u prvim danima proglašenja Nezavisne Države Hrvatske.

Kako moji roditelji nisu bili ni državljani Jugoslavije niti NDH, mi smo u junu 1942, preko Drave, ilegalno prešli mađarsku granicu, bježeći u Budimpeštu. Skrivali smo se bez ikakvih dokumenata i teško preživljavali baveći se povremenim poslovima. Rodbina nam je nešto pomagala, ali ne kako bi mogla ili kako je obećavala dok nismo došli.

U proljeće 1944, tačnije 19. marta, Mađarsku je okupirala Njemačka i tada su se počeli primjenjivati u Mađarskoj najradikalnije uredbe i antijevrejski zakoni. Jevreji su morali nositi žute šestokrake zvijezde, strpani su u geta. Krajem aprila počela je deportacija Jevreja iz cijele Mađarske, osim iz Budimpešte, tako da su svi Jevreji iz provincije, do sredine jula, bili deportirani. Petnaestoga listopada 1944. zbačena je vlada Mikloša Hortija (Horty) i na vlast su došli „strelasti krstovi“, takozvani „njilas keresztes“, koji su zaveli strahovladu i otpočeli najžešći progon Jevreja i u Budimpešti.

U novembru 1944. i mi smo došli na red.

Najprije su me odvojili od roditelja. Pješice smo krenuli jer se vagonima više nije moglo proći, pošto je Crvena armija opkolila Budimpeštu i počeli su žestoki napadi artiljerijom.

Šest dana i noći vukli su nas prema austrijsko-slovačkoj granici.

Bili smo bez hrane, bez odjeće i obuće.

Kada su nas htjeli predati Nijemcima, ja sam uspjela pobjeći i vratiti se u grad sa vojskom koja je kretala da brani Budimpeštu. Dobro sam znala jezik i dijalekte pojedinih područja pa sam (još djevojčica od 16-17 godina) molila vojsku da me povede, jer sam izgubila roditelje seljake koji su spasavali živote pred Rusima. Antiruska propaganda bila je u punom jeku.

Kada sam se vratila, dospjela sam u novootvoreni geto, jer nisam imala kuda. Roditelji su već bili odvedeni. Majku nikada više nisam vidjela.

Crveni križ otvorio je nekoliko kuća koje su bile u ruševinama, slabo zaštićenih. Tu su sklanjali djecu koju su roditelji silom morali napustiti, pa mnoga nisu ni znala kako se zovu i čija su.

Fašisti su nas pronašli 24. decembra 1944. i odveli na Dunav, da nas sve postrijeljaju i bace u rijeku. Tu je bila i grupa djece koja su se našla u takozvanoj zaštićenoj kući Crvenog križa. Naša velika sreća bila je da su u tom trenutku Rusi zapucali iz kaćuša i fašisti su se raz-

bježali. A mi – uzmi svak' po dijete i bježi! Tako smo došli opet u Crveni križ i nekako preživjeli te užase, bez hrane i vode, puni ušiju, dok nisu došli vojnici Staljinove armije.

Oca sam pronašla nekoliko dana iza toga, totalno slomljenog. Mama je bila ubijena, pokopana negdje pod asfaltom u centru Budimpešte. Svuda su bili leševi konja koje su gladni ljudi trgali i kuhali, da ih jedu.

Priključili smo se, stari otac i ja, povratničkom transportu i, negdje 25. maja 1945, vratili se u Zagreb.

*Peštanski geto**

Šesnaestog novembra 1944. godine saopšteno je tzv. Jevrejskom savetu da je doneta odluka o osnivanju geta za još preostale peštanske Jevreje. Trebalo je u geto smestiti oko 63000 ljudi, u proseku po 14 osoba u jednoj sobi. Preseljavanje u geto počelo je krajem novembra. Kolonu nesrećnika usput su pljačkali njilaši, zlostavljali ih i ubijali.

Geto je bio ograđen visokim plotom od dasaka sa kapijama koje su čuvali do zuba naoružani njilaši i policajci.

Broj stanovnika rastao je iz dana u dan do blizu 70.000 na dan oslobođenja. Što se tiče ishrane, kalorična vrednost dodeljenih namirnica nije smela da pređe 790 kalorija, no čak ni to nije bilo dostupno. Broj ljudi umrlih od gladi rastao je iz dana u dan. Ogromna brda smeća nalazila su se svuda. Improvizovane bolnice pružale su slike prizora iz Danteovog pakla. Većina bolesnika dospevala je u kritično stanje, bilo je na stotine pokušaja samoubistava, mnogo ranjenih usled njilaških napada, obolelih od zaraznih bolesti i dr.

Upadi njilaša i SS-ovaca u geto, pljačke, racije, masakriranja, streljanja na licu mesta ili na obali Dunava trajali su neprekidno, sve do dana oslobođenja.

* Gornji tekst se objavljuje po izboru i želji Eve Timar, nedavno preminule članice Redakcije, a izvod je iz knjige istoričara prof. Randolfa Brahama „Holokaust u Mađarskoj“.

X

ZAPISNICI SA SVEDOČENJA PRED KOMISIJOM ZA UTVRĐIVANJE RATNIH ZLOČINA

Ovaj ciklus obuhvata svedočenja preživelih Jevreja koja su dali pred Državnom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, neposredno posle rata.

Saslušanja ovih svedočenja obavljali su dr Pavle Vinski iz Osijeka i dr Albert Vajs iz Beograda.

Svedočenja se objavljuju u originalnom obliku, u kojem su data, uz neznatne pravopisne i gramatičke ispravke.

Tekstovi originala svedočenja nalaze se u arhivu Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu.

Arnold KON

TENJA, AUŠVIC

Rođen 21. maja 1905. godine u Dobrovcu, u Hrvatskoj, od oca Samuela Kona i majke Roze, rođene Flajšhaker. Samuel Kon bio je vlasnik trgovačke radnje mešovitom robom u svom selu Dobrovcu. Cela porodica Kon bila je ortodoksna i cionistički opredeljena.

U porodici Kon bilo je trinaestoro dece. U Jasenovcu su stradali: brat dr Benjamin, lekar i njegova porodica, sestra Ilona, udata Rot sa svojim suprugom, sestra Olga, udata Sajber sa suprugom. U Aušvicu su stradali: majka Roza, brat Leo, sestra Mira i drugi brojni članovi porodice.

Braća Zlatko i Robert Kon bili su partizani.

Od oslobođenja iz Mauthauzena, 1945. godine, pa do smrti 16. novembra 1984. godine, Arnold Kon i supruga Ružica živeli su u Osijeku. Bio je visokokvalifikovani poslovođa – šef prodavnice nameštaja u Osijeku. Uvek je bio angažovani jevrejski i društveni radnik (u Socijalističkom savezu, u mesnoj zajednici, u dobrovoljnim radovima u Osijeku, itd.). Bio je dugogodišnji predsednik židovske općine u Osijeku, nosilac je Megile zahvalnice Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, a dobio je i Medalju rada od strane SSRNJ. Ima sina Velimira, oženjenog Brankom, rođenom Erlih, i dve unuke.

Okružna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača; u Osijeku, dana 6. septembra 1945...

Zapisnik

sastavljen kod Mjesne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Osijeku, o saslušanju Arnolda Kona iz Osijeka.

Prisutni: dr Pavle Vinski, Marija Kiuk (zapisničar).

Nakon što je Arnold Kon opomenut na iskaz istine i posljedice krivog iskaza, iskazuje:

Ime i prezime: Kohn Arnold

Mjesto boravišta: Osijek

Godina starosti: 40

Bračno stanje: neoženjen

Vjera: židovska

Narodnost: jevrejska

Da li je u srodstvu sa prijavljenima?

Da li živi u mržnji sa prijavljenima?

Godine 1940. ja sam se doselio u Osijek i tu sam vodio svoju iskuhaonu u Ružinoj ulici.

U aprilu 1942. godine mi mlađi ljudi dobili smo poziv na rad na Tenjskoj cesti, gdje je trebalo sazidati logor. U pozivu je bila i napomena da ćemo, ukoliko se ne odazovemo pozivu, biti otpravljeni u Jasenovac.

Tako sam ja, zajedno sa oko dvesto ljudi, mlađih muškaraca i žena, došao na izgradnju logora Tenje. Mi smo najprije podigli jednu dugačku drvenu baraku, a odmah smo počeli zidati jednu dugačku zidanu zgradu. Preko cijelog dana radili smo na izgradnji tih zgrada, a navečer smo se vraćali u grad, gdje smo spavali.

Kada su ove dvije zgrade bile gotove, dobio sam u maju, kao i mnogi drugi, poziv da se preselim u logor Tenje.

Stanovao sam u drvenoj baraki. U to vrijeme, kada je još postojala individualna seoba Židova iz Osijeka na Tenjsku cestu, logor nitko nije čuvao. U stvari, logor smo čuvali sami, brinuli se kako za nastambu, tako i za opskrbu. Tim više, što je Židovska bogoštovna općina u Osijeku još postojala i njen Izvršni odbor radio.

Mi smo nastavili sa izgradnjom logora, jer je bilo planirano da se svi Židovi grada Osijeka moraju preseliti u taj logor. Tako smo podigli još jednu zidanu zgradu, a jednoj trećoj smo već bili postavili temelje, očekujući da će se imati dovoljno vremena da se izgrade relativno pristojne stambene zgrade, pošto smo bili obavješteni od strane Židovske općine da se ova izgradnja vrši u cilju „konačnog rješenja“ židovskog

pitanja u Osijeku! Naime, to je bio obećao veliki župan dr Stjepan Hefer, a i stožernik¹ u Osijeku Ćiril Kralj.

Logorske radove vodili su Žiga Volner i Žiga Mautner, kao predstavnici Židovske bogoštovne općine.

Stanje u logoru bilo je snošljivo sve do sredine juna 1942, kada su jednom oba imenovana došla rano ujutro, veoma uzrujani, u logor i saopćili nam, da je u Osijeku za šefa policije postavljen Ivan Tolj, kojemu je prva mjera bila da naredi da se svi Židovi odmah moraju preseliti u logor. Pošto smo znali da se ovdje radi o 2500 duša približno, užurbano smo podigli još jednu drvenu baraku, donekle uredili nedovršenu zgradu zidanicu, pa su odmah potom počeli da pristižu Židovi iz Osijeka sa ženama i djecom. Dva-tri dana nakon dolaska Tolja u Osijek, svi Židovi iz Osijeka već su se nalazili u logoru na Tenjskoj cesti. Tada su stambene prilike postale očajne. Nitko više iz logora nije smio da izlazi, jer su čuvanje logora sada preuzele ustaše. Komandant logora bio je ustaški poručnik Franjo Apel – imao je oko 35 godina, bio je visok i nosio naočale.

Taj ustaški poručnik, međutim, nije se miješao u poslovanje i život samog logora, nego je logorom upravljao Lev Kister, veterinar iz Osijeka, koji je također bio zatočenik. Svi su se Židovi nekako zgurali u postojeće zgrade, dočim su djeca spavala na tavanu.

Za ishranu logora brinula se Općina u Osijeku, koja je privremeno nastavila sa radom u gradu, dok i ona jednoga dana nije otpremljena u logor. Iz logora su smjeli izaći oni koji su dobili specijalnu propusnicu. Ipak su neki snalažljivi ljudi izlazili napolje, da bi obezbjedili potrebne živežne namirnice ili obavili neke druge poslove. Sjećam se da je Karol Glasner, iz Donjeg Miholjca, odlazio čak u ovo mjesto radi nakupa životnih namirnica.

Jedna grupa mlađih Židova bila je određena da kolima logora vozi u Osijeku stvari otpremljenih Židova u Aninu školu, gde su se sve te stvari skupljale, ukoliko ranije nisu bile opljačkane.

Još za vrijeme izgradnje logora, a i kasnije, znam da je radi nadzora u logor dolazio potpredsjednik grada Peno Viktor, kulturbundaš, koji nas je strahovito tjerao na rad, protivši da će nas sve pomlatiti, jer se premalo radi. Dolazio je, također, i šef policije Bratuša, ali se on vladao vrlo pristojno, a bio je u dobrim odnosima sa članovima Izvršnog odbora Općine. Već kada su svi Židovi bili otpremljeni u ovaj logor, jednoga

¹ Visoki čin ustaške organizacije.

dana došao je ustaški natporučnik, neki Skočibušić (imao je oko 30 godina) da pregleda logor. Članovi našeg odbora pitali su ga šta će biti sa nama i da li ćemo i mi krenuti za Jasenovac. Na to je on odgovorio da se to neće desiti, jer da se je to htjelo Židovi Osijeka ne bi se stajljali u logor nego bi direktno bili otpremljeni u Jasenovac. Rekao nam je da ovaj logor predstavlja „rešenje“ pitanja Židova iz Osijeka!

Općenito uzevši, upoređujući život u drugim logorima, smatram da je život u tenjskom logoru bio podnošljiv. Tim više što smo upravo logora mi sami obavljali, sami se brinuli oko ishrane, oko higijenskih i stambenih prilika, te smo uspjeli kako-tako da logor uredimo da bismo se održali do kraja rata. Gladi u logoru nije bilo, nije bilo nikakvog proganjanja, jer smo održavali među sobom strogu disciplinu. Jedino smo morali raditi na izgrađivanju logora. Nije mi poznato tko je finansirao izdržavanje logora. No, po svemu sudeći, izgleda da je finansiranje bilo osigurano preko raznih židovskih općina izvan zemlje. Bilo nam je rečeno da će nam grad Osijek dati oko sto jutara zemlje, te će žene ići na poljoprivredne radove, a muškarci pak kao radnici u raznim tvornicama, pa ćemo se na taj način moći izdržavati.

Međutim, desilo se je sasvim drukčije. U julu 1942. godine počeli su da pristižu u logor i Židovi iz drugih mjesta – Našica, Miholjca, Đakova i drugih. Čim su došli, počelo im se oduzimati zlato i sve ono što je bilo od vrednosti. Židovima grada Osijeka već ranije su bile oduzete sve dragocjenosti prilikom otpreme u logor. Najagilniji u prisilnom oduzimanju bio je neki Capić, ustaša iz Osijeka, koji je svakodnevno dolazio motorom i oduzimao vrijedne stvari.

Do danas mi je neizbrisivo ostao u sjećanju veoma potresan slučaj čiji je učesnik bio ovaj ustaša. Jednoga dana, nakon što smo saopćili da više uopće nema nikakvog nakita u logoru, tuda je prolazila jedna mala djevojčica, koja je nosila sitne minđuše. Njoj nismo mogli da ih bezbedno skinemo. Capić je uočio djevojčicu, počeo da viče, a kad smo mu mi predočili zašto minđuše nisu skinute rekao je da će nam sada pokazati kako to može da se učini. Prišao je djevojčici i povukao za minđuše, na šta je dijete, naravno, počelo da vrišti i plače, dok je krv jako curila iz razderanog uha. Znam da su i starice morale da prerežu venčane prstene, koji su im već bili urasli za prste.

Nekako sredinom avgusta, počelo se šuškatati o tome da će nas dalje nekuda otpremiti. Ubrzo je, već 15. avgusta 1942. godine, usledilo prvo ukrcavanje i otpremanje Židova za Njemačku. U tom prvom transportu bilo je oko hiljadu ljudi. Otpremljeni su gotovo svi oni koji su iz osječke

provincije bili dotjerani, a rijetko koji Osječanin. Ljudi su dovedeni na kolodvor u Gornji grad, gdje im je rečeno da idu u Njemačku gde će se uposliti, ali da će i nadalje ostati sa obiteljima. Ukrećavanje u vagone počelo je 15. avgusta popodne, pod budnim okom jednog nemačkog SS oficira. Sjećam se da je još navečer došao u logor i digao galamu zbog toga što u transportu nema djece. Pošto smo djecu čuvali od dnevnih stresova, tada smo ipak morali da ih budimo i pravo iz sna, onako pospanu, predamo da budu odvedena na stanicu. Ovaj oficir se bunio što uz transport nije dodat nijedan liječnik, pa je stoga najprije bio poslan dr Kovač. Međutim, on je kao prestar vraćen, a umjesto njega je otišao jedan mladi liječnik iz Podravske Slatine, koji nije imao prilike ni da se oprostí od svoje obitelji.

*Iz porodičnog albuma: Arnold Kon
sa suprugom*

Kojim pravcem je taj transport krenuo, nije mi poznato, ali znam da sam neke ljude, koji su njime otišli, kasnije, kada sam ja tamo bio dopremljen, sreo u Aušvicu. Sjećam se da sam tamo sreo Zlatka Adlera, iz Osijeka, i Leopolda Šajdera, iz Gradine. Njihova mi sudbina, međutim, nije poznata.

Ubrzo poslije ovog, 18. avgusta 1942. krenuo je iz logora i drugi transport sa oko 200 osoba. Odmah je u logoru rečeno da će se ovaj transport sastojati samo od zanatlija koji su, navodno potrebni Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i koje ona neće da uputi na radove u Njemačku. Zanatlije su, potom, izdvojeni. Među njima je bilo mnogo i intelektualaca

stručnjaka. Krenule su ujedno i njihove obitelji. Znam da su ovom prilikom otišli i Ernest Hauzlinger, zlatar iz Osijeka, Ilija i Selinger Krakauer, obojica mesari iz Osijeka, zatim krojač Kon, krojač Gomboš, Željko Kastl, Julio Bek i njegov brat Mirko, svi iz Osijeka, dok se osta-

lih ne sjećam. Oni su otišli sa obiteljima, a kuda su otpremljeni – ne znam, jer ih nikada više nisam vidio. Jedino sam sreo, kada sam i sam bio otpremljen u posljednjem transportu iz Osijeka, koji je usledio 22. avgusta 1942, Iliju Krakauera iz Osijeka. Njega sam vidio u vagonu na jednoj stanici i – tada mi je rekao da ide u Staru Gradišku.

U tom, posljednjem transportu, koji je krenuo 22. avgusta ispražnjen je logor Tenje u cijelosti, a zajedno sa njim i starački dom u Osijeku. Mi smo se grupisali u familije, da bismo bili zajedno u vagonima sa poznatima. Oni iz staračkog doma, ukoliko su imali nekog svog, izmešali su se sa nama u vagonima, dok su ostali smješteni u dva vagona na stražnjem dijelu vlaka.

Bilo nas je oko šezdeset u jednom vagonu – muškaraca, žena i djece. Otprema je uslijedila sa kolodvora Osijek. Znam da je njom rukovodio Ivan Tolj.

Pravac našeg putovanja nije nam bio poznat. Ukrcavanje u vagone završeno je do naveče i mi smo iste noći krenuli prema Vinkovcima. Ne znam kako je kod drugih bilo, no vrata vagona u kojem sam se ja nalazio bila su otvorena. Od namirnica smo imali ono što smo ponijeli. Sa mnom u vagonu bili su moja majka, brat i sestra, zatim Viktor Šrenger sa ženom i djecom, njegova majka, punac i punica, mladi Drajsiger sa ženom, ocem i majkom, Vilim Han sa ženom i sinom, dr Bela Han, Mirko Šefer sa majkom i sestrom, Frajndlih sa ženom, kćerkom, njenim mužem i sinom, iz Donjeg Miholjca, Josip Rip i njegova žena, i trgovac Rajcer, iz Osijeka, sa ženom i majkom. Ostalih saputnika se ne sjećam.

Ujutro smo stigli u Vinkovce gde nas je na stanici već čekao Ivan Tolj. On je odmah negodovao vikom zbog otvorenih vagona i naredio da se svi vagoni odmah zatvore. Međutim, jedan od ustaša je, nakon 3-4 stanice iza Vinkovaca, opet otvorio vagone. Iz vagona nitko nije smio napolje, to su mogli da učine samo oni koji su bili određeni da nam donesu vodu. Čak ni nužda se nije smjela obavljati napolju. Morali smo da se snađemo tako što smo jedan ugao odredili za muškarce, a drugi za žene, a između uglova napravili bismo „žive zidove“ i tako se je vršila nužda! Što se vlak više približavao Jasenovcu, jer smo se kretali u pravcu Zagreba, u nama je rastao sve veći strah. Kada smo stigli, nastala je potpuna tišina u svim vagonima, jer smo se bojali šta će biti s nama. Vidjeli smo da se na kraju vlaka odvajaju ona dva vagona sa ljudima iz staračkog doma i da se sklanjaju na sporedni kolosjek. Kada smo iz Jasenovca produžili put, počeli smo se grliti i ljubiti, jer smo vjerovali da smo spašeni i da idemo na bolje.

Iz Zagreba smo krenuli za Zlatar. Kada smo tamo stigli, u nedelju ujutro, 24. avgusta 1942, vidjeli smo transport koji je upravo kretao za Njemačku. Transport je bio iz Loborgrada, a u njemu su pretežno bile žene. Neki pojedinci iz vlaka kojim smo mi prevoženi, a naročito neki naši odbornici, kada su to vidjeli, povjerovali su da će transportu koji smo zatekli biti dobro pa su se stoga iz našega vlaka jednostavno prebacili u taj drugi voz. Tom odlukom oni su ustvari mnogo ranije otišli u smrt, jer je i taj voz išao za Aušvic. Među ovima su bili, koliko se sjećam, Slavko Klajn, iz Osijeka, te Glacner i Polgar, oba iz Donjeg Miholjca.

Ovdje nismo odmah izašli iz vagona, nego je to uslijedilo tek navečer, istoga dana. Ovdje su čuvanje preuzeli kulturbundaši.

Dopremljeni smo u Loborgrad, gdje se sa nama nije loše postupalo. Kulturbundovci su nam davali hranu, a spavali smo u tamošnjem dvorcu na boksovima. Tako je trajalo tri dana. U Loborgradu smo zatekli nekoliko starijih žena i muškaraca, Židova, koji su u tom logoru radili. Trećeg dana nakon našeg polaska je ispražnjen cijeli logor. Bolesne su na nosilima nosili u vagone, što su činili i u Osijeku sa bolesnicima i nemoćnima iz staračkog doma.

Iz Zlatara, krenuli smo dalje na put, u petak 30. avgusta. Na putu su nas pratili kulturbundovci sve do njemačke granice, koja se u ono vrijeme nalazila kod Savskog Marofa. Tamo su nas preuzeli SS-ovci. Oni su najprije sve muškarce istjerali iz vlaka, prebrojali nas, vagone opet zatvorili da bismo krenuli u pravcu Beča, u koji smo stigli u subotu 31. avgusta, oko pet sati po podne. Tu su vagoni prvi put otvoreni te smo dobili malo vode. Tri sata nakon toga krenuli smo dalje u nama nepoznatom pravcu, i tako smo sledećeg dana, u nedelju 1. septembra, stigli na stanicu Aušvic. Tu nismo bili istovareni, nego smo bili povučeni na jednu posebnu rampu. Izdaleka sam vidio neke osmatračnice te sam odmah znao da smo došli u logor. Nedugo iza toga otvorili su se vagoni iz kojih su nas istjerali batinama naoružani SS-ovci, sa nalogom da sve stvari koje smo ponijeli moramo tamo ostaviti. Stare ljude, koji nisu mogli brzo da izađu, jednostavno su izgurali. Čim su izašli napolje, odvojene su posebno žene, posebno djeca, a posebno muškarci. To je išlo takvom brzinom da nisam imao vremena niti da se oprostim od moje majke i sestre, koje kasnije više nikada nisam vidio.

Muškarci su svi postrojani, poslije čega je došao neki SS oficir, koji je svakog pojedinačno ispitivao i na temelju toga ispita izdvojio nas 45 najjačih muškaraca. Mi smo odmah krenuli, ostavljajući sve

ostale vani. Kada smo došli u logor, bili smo odmah strpani u zatvor, u kojem smo ostali sve do ponedjeljka ujutro. Napominjem da u tri uzastopna dana, subotu, nedelju i ponedjeljak, uopće nikakve hrane nismo primili. U ponedjeljak ujutro svi smo izvedeni u dvorište logora. Tu smo svi ošišani i obrijani i skinuti potpuno nagi, poslije čega smo odvedeni na kupanje. Odatle smo potpuno goli izašli napolje, u krug dvorišta, gdje smo svi redom tetovirani na lijevu ruku. Svaki od nas dobio je svoj broj i od svakog su uzeti podaci. Ja sam dobio broj 62178. Ostavljeni smo tako goli cijeli taj dan, i tek predveče dobili prugasta odijela zatvorenika. Na zatvoreničku odjeću morali smo da prišijemo naše brojeve i židovske oznake. Iste večeri stavljeni smo u jednu od baraka, u kojoj je već bilo mnogo ranijih zatočenika, većinom Poljaka, koji su nas također tukli i gurali, propraćujući to raznim pogrđama.

Slijedećeg dana, svi koji smo stigli pozvani smo da se postrojimo. Tu je svaki od nas pojedinačno ispitivan što je po zanimanju i šta može raditi, pa je odlučeno da se nas oko 35 uputi u susedni logor Golešau, nekih 7–10 kilometara udaljen od Aušvica. Sada se sjećam da su sa mnom tada pošli sledeći: Vlado i Ervin Kraus, Herman i Mika Singer, Mirko Šefer, Đuro Rajnic, Bandi Rip, Slatki Rip, Fredi Dirnbah, Alfred Kon, Josip Rajcer, Lev Kister, Leo Kon – svi iz Osijeka. Također, tu su bili i Slatki iz Retfale, Žiga Mauntber i njegov sin Branko, Zvonko i Branko Blivajz iz Bjelovara, Miško Ajzler iz Garešnice, Langfelder iz Đakova, Šternberg, direktor donjogradskog mlina, Herman Viler iz Podravske Slatine, i još mnogo drugih, čijih se imena ne mogu sjetiti.

Svi su oni, osim Hermana Singera i mene, stradali u Golešau. Tačnije, u Golešau su umrli: Ervin Kraus, 18. decembra 1942; tridesetog decembra dotučeni su i obješeni: Oto Šule, Mika Singer i mali Miler, čiji je otac imao trgovinu u „Podgrađu“ u Osijeku; 5. januara 1943. godine – Herman Miler iz Podravske Slatine, koji je poludio pa je poslije toga dotučen. Miško Ajzler iz Garešnice ubijen je 9. januara 1943. I moj brat Leo dotučen je 6. februara 1943. Baš slučajno u ono vrijeme čistile su se prostorije od vašiju pa, pošto poslije čišćenja nisu bile dobro provjetrene, ugušio se u noći od otrovnog plina, zajedno sa još 25 zatočenika.

Svi ostali, izuzev mene, koji sam se jedini održao u povoljnoj fizičkoj kondiciji, nakon 2–3 meseca su iznemogli, te kao takvi otpremljeni natrag u Aušvic, gdje su ugušeni gasom.

Slijedećeg dana, u utorak ujutro, krenuli smo kamionom u Golešau. Opet ništa nismo dobili za jelo sve do poslije podne, kada nam se smilovao jedan SS oficir. Od iznemoglosti jedva smo mogli da jedemo komadiće hljeba koje smo dobili.

Ja sam u Aušvicu bio svega dva dana, pa mi prilike u tom logoru nisu poznate iz ličnog opažanja. Zapazio sam, međutim, prvog dana, čim smo tamo stigli, kako zatočenici vuku neku tešku građu, a oni koji ih prate tuku ih kundacima.

U Golešau, nalazila se jedna velika tvornica cementa i veliki kamenolom. Ispočetka, kada sam ja došao, logor se tek formirao i bilo je oko dvjesto zatočenika, koji su spavali unutar fabričkih zgrada. Radilo se u kamenolomu, na vrlo teškom poslu. Svaki zatočenik imao je obavezu da utovari u vagone određenu količinu kamena – za taj posao trebalo mu je od 10 do 12 sati. Radilo se u dve šihte – jedna je trajala od 3 ujutro do 3 sata posle podne, a druga od 3 posle podne do 4 ujutro. Hrana je bila vrlo slaba, pretežno supa od repe, sa 15 dekagrama kruha dnevno. Ljudi su od silnog napora popadali, a čim bi pali odmah su bili od nadzornika i čuvara dotučeni. „Kapo“ je bilo ime vođi radnih grupa. To su većinom bili Njemci ili Poljaci, koji su radi počinjenih zločina bili osuđeni na prisilni rad. Tako su ovi ljudi takvog profila upravljali i imali nad nama vlast. Za sve vrijeme rada, strahovito su nas tukli. Mogućnosti za bjekstvo bile su male, a ukoliko bi koji od nas uspeo da pobjegne, bivao je nakon dva-tri dana uhvaćen, vraćen u logor i tu ili dotučen ili redovito osuđen i obješen. Pored toga, za bjekstvo jednog zatočenika obično se uzimalo još deset drugih, koju su bili ili dotučeni ili obješeni. Bili smo tako postrojani, da je samo slučaj odlučivao tko će ostati živ a tko će biti likvidiran. U logoru se radilo bez obzira na vrijeme – bilo je svejedno da li je zima ili nije. Ja sam, koliko se sada sjećam, radio jednog dana u logoru, zimi 1942/43, kada je temperatura bila oko 30 stepeni ispod nule, i to potpuno bos.

U logoru Golešau radio sam sve do 19. januara 1945. Za to vrijeme stalno se povećavao broj zatočenika, tako da nas je na kraju bilo oko hiljadu, i to najvećim dijelom Židova. Tu je bilo Židova iz svih zemalja, čak i iz Francuske i Holandije. Naročito se loše postupalo sa holandskim Židovima koji su svi, brzo nakon njihovog dolaska, potučeni.

Ispočetka su nas čuvali mladići, pruski SS-ovci, koji su bili grozni u svojoj svireposti. Kasnije su otišli a zamijenili su ih drugi iz raznih krajeva Njemačke. Bilo ih je čak i iz Osijeka i Đakova. Znam da je iz Osijeka bio neki Langeneker, iz Gornjeg grada, iz Đakova neki Trišler,

a iz Sarvaša neki Gertner, koji su bili nešto blaži od drugih. No, svi redom su ipak tukli strahovito.

Postupak sa iznemoglina bio je prost. Svake nedelje vršena je selekcija, tj. postrojani smo svi, pa oni koji su iznemogli poslani su u Aušvic, na gušenje gasom. Odmah posle njih dolazili su drugi na radove. Dugo vremena u logoru komandant je bio neki Hans Mirberg, SS-ovac. Imao je oko 45 godina, bio je srednje visine, plav, pomalo šepav, porijeklom iz Njemačke. Kako su zatočenici dolazili u sve većem broju, neprekidno se povećavao i broj čuvara.

Dana 19. januara 1945. godine, kada se već videlo da se ruski front približava Golešauu, najedanput smo svi postrojani, nas oko hiljadu. Počeli su nas tjerati u nama nepoznatom pravcu. Išli smo tako, neprekidno, bez hrane, tri dana, sve dok nismo došli do stanice Loslau, u Poljskoj. Putem je popadalo, od umora ili iznemoglosti, oko četiristo ljudi koje su pratioci odmah ubijali iz revolvera i ostavljali na putu da leže. U Loslau smo utovareni u otvorene vagone, na hladnoći od 30 stepeni ispod nule, oko 120 u jednom vagonu, te je počelo putovanje u nama nepoznatom pravcu, koje je također trajalo tri dana. Putem, naravno, nismo ništa dobili da jedemo. Budući da nas je bio ovoliki broj u vagonima, nismo mogli sjediti pa je na putu u svakom vagonu opet poumiralo oko dvadeset ljudi.

Tako smo, nakon nekoliko dana, stigli u Oranienburg, kod Berlina. Tamo smo prvi puta dobili toplog čaja i dobre hrane i smješteni smo u hangare za avione, jer se tu nalazila tvornica aviona „Henker“. Front se, međutim, približavao Oranienburgu pa smo, jednoga dana, opet bili utovareni, mi izdvojeni stručnjaci, te smo trebali biti dalje otpremljeni u Saksenhauzen na rad. Tamo smo stigli i boravili oko deset dana. Međutim, i tamo se nismo mogli zadržavati zbog približavanja fronta pa smo otpremljeni dalje u logor u Mauthauzen, u Austriji. Tamo su sve nas Židove najprije izdvojili, skinuli nas gole i ostavili, u februaru, na velikoj hladnoći, da napolju stojimo. Svi oni koji su popadali odmah su bili ubijeni. Nas su predvečer, nakon dolaska, otpremili na kupanje, poslije kojeg su nas odmah istjerali gole na ciču zimu. Tako je to išlo 3–4 puta na noć, zbog čega je od hiljadu ostalo na kraju u životu osamdesetak. Mi smo tada molili prisutne SS-ovce, koji su to radili, da nas ubiju jer to više ne možemo da izdržimo, nakon čega su nas bacili u jednu baraku, i to potpuno gole, i tu nas držali dva dana nakon čega su nam dali logorsku odeću. Mi smo, međutim, i dalje ostali u barakama, jer su to bile barake za karantin. Logor Mauthauzen se sve više punio,

pošto su Njemci razne logore evakuirali pred nastupajućim američkim i ruskim frontom i sve koncentrirali u Mauthauzenu. Nekako u ono vreme usledilo je bombardovanje grada Amštetna, kuda su nas otpremili na čišćenje ruševina. Tamo sam boravio mjesec dana, nakon čega sam opet vraćen u Mauthauzen. Prilike u logoru postale su u međuvremenu potpuno nesnosne, spavati se više nije moglo jer je toliko ljudi tamo bilo, a svakog dana je tokom noći umiralo od 10 do 20 zatočenika – samo u baraci u kojoj sam ja bio. Hrana se više nije mogla dobavljati jer je logor bio odsečen od pozadine. I tako je nastala – glad.

Početak maja zapazili smo, međutim, da se SS-ovci iz logora povlače, a logor preuzima „Folks-šturm“. Najednom, 5. maja 1945. godine, vidjeli smo kako se na tornju logora vije bijela zastava; nekoliko časaka iza toga, ušao je u logor prvi američki tenk.

Ja sam tada bio slobodan. Nisam, međutim, htio da čekam na redoviti transport za povratak u Jugoslaviju, nego sam, sa još četvoricom, sâm otišao kući, preko Mađarske. Svuda, gdje god smo došli, ruska vojska nam je izašla najpripravnije u susret te sam se ja, ovako, od svih Židova iz Osijeka, spasio od logora Golešau i od svih strahota koje sam preživio.

Dovršeni.

Potpisi

Vinski

Kiuk M.

(pečat)

Kon Arnold

JASENOVAC

Zapisnik

rađen od 31. maja 1945. do 11. juna 1945 u Okružnoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Osijeku, o saslušanju Langfelder Otona iz Osijeka, povratnika iz logora Jasenovac.

Prisutni

- 1) Dr Pavle Vinski, pravni referent okr. komisije
- 2) Pavle Brnjevarac, zapisničar

Pristupa ovoj komisiji pozvani Langfelder Oton, rodom iz Đakova, živi u Osijeku, star 29 godina, sin Mije i Jozefine, rođene Honig, vjere jevrejske, po narodnosti Jevrej, te nakon što je opomenut na kazivanje istine i na posljedice krivog iskaza, izjavljuje:

Bez ikakvog stvarnog razloga, uhapšen sam u Osijeku 5. augusta 1941, u noći, od strane osiječke đačke ustaške satnije, koja me je dotjerala u osiječku policiju. Ovdje mi je smjesta oduzet sav novac kojeg sam imao kod sebe, sat i sve moje isprave. Sve ovo oduzeo mi je osiječki policijski agent Đurić. Sa ostalim tamo već se nalazećim uhapšenici-ma, od pripadnika iste osiječke đačke ustaške satnije otjeran sam u garnizonski zatvor. Sedmog augusta 1941. svi smo otjerani, pod jakom stražom, na osiječku stanicu, gdje smo utovareni u vagone koji su odmah zatvoreni. Ovaj transport za logor bio je drugi po redu iz Osijeka. Transport je do stanice vodio zapovjednik redara, Dragutin Majer iz Osijeka, a transportirani smo noću pod veoma jakom stražom. Tjerale su nas ustaše. Znadem da je cijeli transport pratila ustaška đačka satnija iz Osijeka. Osim Dragutina Majera, međutim, nisam nikoga poznavao.

Nakon što smo utovareni u vagone potpuno posebnog transporta, vagoni su zaplombirani tako da se iz njih uopće nije moglo napolje.

Naš vlak, kada je stigao u Zagreb, stao je vani kod Savskog mosta i ustaše nisu dozvoljavale da se bilo tko vagonima približi. Hrane nismo dobivali, pa je čak bilo zabranjeno i pripadnicima Crvenog krsta da se vagonima približe i da nam podijele vodu ili hranu. Naravno da vagoni nisu otvarani niti za obavljanje velike ili male nužde.

Transport koji je odnosnog dana iz Osijeka pošao, sastojao se pretežno od Židova i nešto Srba. Kuda je taj transport trebao ići, nije mi bilo uopće poznato.

Koliko se danas još mogu sjetiti, u tom su transportu sa mnom bili još i slijedeći:

Lebl Joško iz Osijeka, koji je koncem 1944. ubijen od logorskog satnika u Jasenovcu,

Ilija i Leo Kohn, oba iz Osijeka, koji su stradali, i to – prvi je odveden dana 20. aprila 1945. u Lonju, a drugi je ubijen još 1941. u logoru Jasenovac broj 2,

Horvat Ivan, iz Osijeka, koga su ustaše ubile 1941. u Krapju,

Ritscher Slavko, iz Osijeka, ubijen 1941. u Jasenovcu od strane Štirove satnije,

Ilija Krakauer, iz Osijeka, koji je bio u Lonji sve do 1945, a da li je živ, ne znam

Gomboš Pavle iz Osijeka, koji je ubijen 1942. u Bistrici, na Badnjak, po satniku Filipović-Majstoroviću,

Grosepajs Josip, iz Osijeka, koji se vratio kući,

Güns David, iz Osijeka, koji je bio živ u Jasenovcu i radio u kožari sve do poslednjeg dana, a čija mi je sudbina nepoznata,

Kon Vlado, iz Osijeka, koji je do poslednjeg dana bio na radu u kožari Jasenovac, a čija mi je sudbina nepoznata,

Hollstein N, iz Osijeka, čija je žena radila na blagajni u kazalištu, a koga je 1941. ubila osječka Štirova satnija,

Kremen ing. N., iz Osijeka koji je bio živ do poslednjeg dana u Jasenovcu, a radio je u lančari, grupa I, no čija mi je sudbina sada nepoznata,

Krašo ing. Dodik, iz Osijeka, koji je također bio živ do poslednjeg dana u Jasenovcu, radeći u lančari, a čija mi je sudbina također nepoznata,

Beck Marko, iz Osijeka, za koga znam da je bio živ 22. aprila 1945,

Beck Bajo, iz Osijeka, koji je umro u Jasenovcu 1942. od tifusa pjegavca,

Fischer N., mesar iz Osijeka, i njegov sin, kome ime ne znam. Prvi je ubijen godine 1941. u Jasenovcu, u logoru II, nije mi poznato od koga, a drugi je ubijen u logoru I od strane Štirove osiječke satnije 1941,

Heisler N., (mladi), iz Osijeka, koga su ubile ustaše u Krapju 1941, Deutsch Vlado, iz Osijeka, koga je ubio logorski satnik u Jasenovcu, u logoru I, u martu ili aprilu 1943,

Božan N. N., (oboje) iz Osijeka, pogubljeni 1942. u Jasenovcu, Leitner Milan i njegov brat, iz Osijeka. Prvi je ubijen u Krapju 1941, a drugi također 1941, no ne znam gdje,

Lang N. N., iz Osijeka (jedan od njih je bio pri kazalištu). Pogubljeni su oba 1941. u Jasenovcu,

Gomboš Lacika, iz Osijeka, bio je živ do poslednjeg dana u Jasenovcu i radio u krojačnici.

Od drugova Srba nisam poznavao ni jednoga, no znadem da su skoro svi bili tramvajci i carinici.

Dana 9. augusta 1941. stigao je ovaj transport u Gospić. Nakon istovara, otjerali su Srbe u kaznionicu, koja se nalazila u samom Gospiću, dok su sve Židove otjerali na jednu pustaru zvanu Ovčara, koja je bila preuređena u logor, a koja se nalazila nekih 4–5 kilometara od Gospića. Tjerali su nas iste ustaše osiječke đачke satnije.

Ova pustara bila je ograđena zidom, a okolo su bile same štale u kojima smo spavali. Tamo sam već zatekao drugove i drugarice iz Bosne, Koprivnice, Križevaca i Varaždina, te drugih mjesta.

Sjećam se da sam tamo zatekao slijedeća lica:

Iz *Osijeka*: Bittel Simona, Hacham Marka, Hacham Izidora, Hacham Abiku, Rottmann Otta, Zimmermann Pavla, direktora Gomboša, Willcheim Roberta, Schorsch dr Alfreda, Horn Petra (studenta), dr Hanna, Hechta, apotekara Sternberg Gustava.

Iz *Beča*: Placha Lea, za koga znam da je bio živ do poslednjeg dana.

Iz *Bosanskog Broda*: braću Pesah.

Iz *Broda n/S*: Klein N. (koji je vršio funkciju logornika).

Iz *Križevaca*: Goldbergera, knjižara.

Iz *Varaždina*: Micki Slavka, Blass Marijana i njegovog bratića također Blassa, Wiener Bernarda.

Iz *Bjelovara*: Pollak Ernesta (bojadisaona), Wolfa (keksi).

Iz *Našica*: Sonnenschein Hugoa i njegovog brata Čerkovskog (koji je kasnije utekao u partizane), Erlicha (mladog).

Iz *Koprivnice*: Fuchs Mira.

Iz *Zagreba*: Sohr Pavla, Sternberg Oskara, Tolnauer dr Nikolu.

Iz *Sarajeva*: dr Gaona (liječnika), dr Perića (liječnika), dr Kunortija (liječnika).

Iz *Siska*: Deutsch dr Luja.

Iz *Zavidovića*: braću Musafija.

Iz *Koprivnice*: rabina i njegovog sina.

Ostalih se više ne mogu sjetiti.

Zapovjednikom logora bio je nadporučnik ustaša Milan Pudić, navodno Hercegovac. Ovdje se u logoru nije tuklo, niti je itko ubijen. Hrana je bila slaba. Po obroku se davalo dva-tri krumpira. Mlađi su se ljudi javljali na poljske radove, pa sam se i ja tako javio. Radili smo kod seljaka na selu, a čuvani nismo bili osobito, jer su seljaci kod kojih smo radili bili odgovorni za nas. Spavalo se također u selu. Ja sam išao na rad u Lički Osik, gdje sam radio na žetvi. Sa mnom su tamo bili braća Pesah, iz Bosanskog Broda, i Santo Montiljo, drugih se sada više ne sjećam. U logoru Ovčara bio sam svega jedan dan, sve ostalo vrijeme bio sam na selu.

Radio sam tako nekih deset dana, kada najednom dođe zapovjed da se svi imademo vratiti u logor Ovčaru. Navodno zato što će logor biti raspušten i mi ćemo biti pušteni kući. Pod tom impresijom mi smo se svi vratili, iako je bilo mogućnosti za bježanje. Stvar je bila u tome da su Talijani imali da okupiraju Gospić.

Oko 20. avgusta 1941. u noći, u 11 sati, mi smo utovareni u vagonne. Na naše najveće zaprepaštenje, vagoni su ponovno zaplombirani i mi smo krenuli u nepoznatom pravcu, prema Zagrebu. Pratile su nas ustaše, za koje ne znam kojoj su jedinici pripadali. Prolazeći kroz stanice, upadale su u naše vagonne stanične ustaše te su nam popljačkali još ono malo što smo kod sebe imali. Tako smo stigli u Jasenovac.

Iza mene, i to idućeg dana, krenula je iz Gospića još jedna druga partija koja je stigla u Jastrebarsko, a odatle, nakon osam dana prebačena je u Jasenovac, i to samo muškarci, dočim su žene ostale u Jastrebarskom.

Putovanje od Gospića do Jasenovca trajalo je dva dana. Za to vrijeme nismo primili ništa niti za jesti niti za piti, a niti smo mogli iz vagona napolje izaći.

Zajedno sa mnom u vagonu su bili: Bittel, Zimmermann, Rottmann, Lebl Joško, Kohn Ilija, Kohn Leo, koprivnički rabin sa svojim dvanaestogodišnjim sinom, Deutsch Vlado, Božan, Montiljo Santo, Bröder Milan i drugi, kojih se više ne mogu sjetiti.

Mi smo bili otpremljeni u Jasenovac, u logor br. II. Taj se logor nalazio na 5–6 kilometara od stanice, u blizini šume. Od ceste bio je također udaljen oko dva kilometra, tako da smo od svijeta bili potpuno odsječeni. U logor su nas dopratile jasenovačke ustaše i tamo smo prihvatani bez pravljenja popisa došljaka.

Logor se sastojao od tri barake (njemačke) sagrađene svaka za oko hiljadu ljudi. Odmah smo morali ogradu od žice sami napraviti. Spavalo se na pričnama. Bila su tu zapravo dva logora: židovski i srpski, jedan kraj drugoga. Napominjem da je, poslije vlaka sa Židovima, iz Gospića odmah došao i vlak sa Srbima. U prvom židovskom transportu bilo nas je oko 1500 ljudi, dočim ne znam koliko je Srba prvi puta dopremljeno. Ali, znadem da su nas tovarili oko 50 do 75 ljudi u jedan vagon.

Pored ograđivanja žicom, prvo se ukazala potreba za izgradnjom kuhinje. Ujedno, odmah smo gradili i bunar, da bismo imali vode. Napominjem da je hrana u ovom logoru bila očajna. Dobivali smo malo kupusovog lišća skuhanog u vodi, bez soli, bez masti, a kruha uopće nismo dobivali.

Zapovjednik ovog logora broj 2 bio je ustaški poručnik Ljubo Miloš.

Sve do oktobra mjeseca 1941. u tom logoru nisu vršena nikakova klanja niti ubijanja. Židovi su zatim sami izabrali vođstvo logora, pa su u njega ušli: dr Büchler iz Zagreba, kao logornik, zatim Reich iz Zagreba, Rotter iz Križevaca, dr Tolnauer iz Zagreba, a kasnije Diamantstein, koji je kasnije dobio sve logore preko sebe. Direktnog kontakta sa ustaškim vlastima nije bilo, nego jedino preko ovog vođstva.

U logoru broj 2 bio sam oko tri tjedna, sve dok se nije izgradio. Kako je dolazilo sve više i više zatočenika u Jasenovac, a ovaj je postao premalen, pristupilo se izgradnji novog logora, te sam ja bio određen da radim na izgradnji tog novog logora.

Naročito se ukazala potreba za izgradnjom novog logora poslije dolaska zatočenika iz Slane (sa otoka Paga), koji su većinom bili Zagrepčani.

Novi logor nazvao se Jasenovac II, a izgrađivan je u blizini Krapja, kojih 20–25 kilometara od Jasenovca. U još neizgrađen logor strpali su ljude koji su spavali sve dok logor nije bio izgrađen, pod vedrim nebom ili u malim improviziranim bajtama.

Nedugo iza toga, pošto se broj zatočenika sve više povećavao, pristupilo se izgradnji i trećeg logora, kasnije nazvanog Krapje. Tu su postojale tri velike barake, ali bez krova. Oko 1500 ljudi prebačeno je iz logora Jasenovac II u Krapje na gradnju novog logora, koja je trajala oko osam dana. Hrana je i tu bila strahovito loša. Dobivalo se samo dva obroka dnevno, i to u podne tri krumpira, a naveče supu od kupusa.

Nakon što je logor Krapje izgrađen, otpočeo je rad na šumskom poslu. Šuma je bila udaljena oko sedam kilometara i tu su se vadili hrastovi sa korjenjem. Postupak prema logorašima ovdje je bio strahovit. Radilo se tu uglavnom na isušivanju Lonjskog polja. Ovdje je otpočelo ubijanje i tuča nevinih zatočenika. Tukli su nas strahovito i ovdje je dnevno od batina podleglo šest do sedam drugova. Nadzor nad nama vodile su 13. i 17. ustaška hercegovačka satnija, a rukovodioci rada i progona bili su Luburić, Ljubo Miloš, Matijević i Matković.

Koliko se sjećam, na tom radu su ubijeni sljedeći Osječani: Horvat Ivan, Gomboš pećar i Gomboš Andrija. Svi oni ubijeni su iz pasije. Desio se slučaj, kao što je to bilo sa braćom Levy, krojačima iz Sarajeva, da su bili ubijeni jednim metkom i to tako da je jedan pogođen u glavu, drugi u pluća te je potonji još živ zakopan.

Rad u šumi otpočinjao je u pet sati ujutro, a završavao se u sedam sati naveče. Trajao je skoro dva mjeseca, dok nisu mlađi vraćeni natrag u logor Jasenovac II, a stariji su skoro svi na tom radu izgubili život.

Sjećam se da je na jevrejski Dugi dan (Jom Kipur) Židovska bogoštovna općina Zagreb poslala zatočenicima 400 kg mesa. To je ustašama bilo krivo pa su na nasip postavili teški mitraljez i tjerali zatočenike na radu trčećim korakom, po teškom skliskom i blatnjavom terenu. Tko je tada pao, bio je odmah ubijen.

Koliko još pamtim, na tom radu potučena su dva brata Mahlera iz Osijeka, te Willheim Robert.

Kada smo, usled velikih kiša, prestali sa radom u šumi, vraćen sam u Jasenovac I, gdje je počelo temeljito izgrađivanje logora, a ujedno i masovno ubijanje. Ovaj logor izgrađen je na zemljištu t.t. Bačić i drug, na kojem su se već nalazile ciglana i tvornica lanaca. Ovaj kompleks opletan je odmah žicom. Logor je dijelila Sava od Bosne. Sava je svake godine ovaj kompleks znala poplaviti, pa da se to ne bi desilo, pristupilo se izgradnji nasipa. Taj rad počeo je u oktobru 1941. i na njega su išli svi oni iz Jasenovca II, koji su bili sposobni. Kako je prijetila opasnost od poplave, forsiran je rad i danju i noću. Pošto je po nazoru ustaša ovaj rad

išao presporo, otpočelo se, u svrhu zastrašivanja, sa masovnim ubijanjem, te se može reći da je ovaj nasip sagrađen od kostiju Židova i Srba.

Nasip je sagrađen tako što su u zemlju zabijani kolci, koji su zatim opleteni granjem. Kako se ovdje radilo u blatu, zatočenici su se stalno klizali, te su tom prilikom tučeni i ubijani kundacima, kolcima, klani noževima i ubijani askericama. Dovoljno je bilo da je koji zatočenik nepoćudan, bio je odmah likvidiran. Ovim klanjem upravljali su: Ljubo Miloš, Matković, Matijević, Zrinišić, Alaga, osječka Štirova satnija, te razne satnije Hercegovaca i Ličana, kojima ne znam oznaku.

Nasip je bio gotov u novembru, otprilike za dva mjeseca. Za to vrijeme računam da je stradalo ovdje 500.000 ljudi.

Znađem da su od Osječana ovdje stradali Ritscher Slavko i sin mesara Fischera. Drugih se ne sjećam.

Poslije dovršenja nasipa, pošto je dnevno stizalo na stotine zatočenika, otpočela je izgradnja logora C-3, tzv. logora smrti. U tom logoru nije bilo nastambe. Bio je ograđen žicom, ljudi koji su ovamo dolazili bili su okovani i ostavljeni bez hrane i vode, te su tako podivljali da su jedva čekali da netko umre pa su ga tada pekli i jeli. Ovim logorom je upravljao ustaški poručnik Maričić. Logor je izgrađen u novembru-decembu 1941. Ovamo su dolazili obično svi koji nisu bili obrtnici. Ja u novom logoru nisam bio, no znađem da je iz ovog logora ing. Rosenberg obično spasavao sve obrtnike, pa se tako sjećam da je spasio i Luku Vlatkovića iz Sarajeva.

Ovaj „logor smrti“ postojao je šest mjeseci, a ukinut je odlukom ustaškog satnika Brkljačića.

Pošto sam neko vrijeme radio u taboru u Jasenovcu u skladištu odjeće i hrane, poznato mi je da je svakom logorašu oduzimana sva rezervna odjeća i hrana. Na hiljade pridošlica, međutim, uopće nisu vidjeli logor, nego su odmah upućeni kompom preko Save u Gradinu, gdje je vršena masovna likvidacija. Ovdje se ubijalo kovačkim čekićem i klalo se. Kada bi se Gradina prekopala, naišlo bi se na hiljade kostiju, jer su mučenici zakopani masovno.

Upravitelj likvidacije u Gradini bio je natporučnik Milan Pudić.

Nakon što je izgrađen Jasenovac I, otišao sam u novembru na izgradnju logora IV, koji se nalazio u samom mjestu Jasenovac. Tu je organizovana velika postolarija i krojačnica za vojne potrebe. Kasnije su ovdje, 1942. godine, izgrađene kožara, četkara i metlara na najmodernijoj osnovi, pošto su se krojačnica i postolarija preselile u Staru Gradišku.

U logoru IV, kamo sam i ja došao na rad u postolariju, 1941. godine logornik je bio neki Klein iz Broda na Savi, nadzornik postolarije bio je Sado Koen iz Sarajeva, u krojačnici Papo iz Sarajeva, a Vilim Rotter iz Križevaca kao zapovjednik rada. Od ustaša ovdje je bio neki Zagorac, kome ime ne znam. Tu nije bilo klanja, niti ubijanja. Sledovanje je bilo bolje i imali smo posebnu kuhinju, a dobivali smo i kruha.

Ovdje su, po mom sjećanju, radili Güns David, Grosepajs Josip, Lichtental Šmule i Rottmann Otto, svi iz Osijeka. Kako sam već ranije rekao, Otta je ubila osječka satnija, u njenoj zgradi, decembra 1941. godine.

Također, ovdje su radili: Salamon David, Lebl Joško, Hacham Abika, Kohn Ilija, Bittel Simon (kasnije), Auferber Miro (kasnije), Deutsch Vlado (kasnije), svi iz Osijeka, zatim Altarac Avram iz Sarajeva, Held Jakob iz Osijeka, koji je umro koncem 1944, Silberber Šimo i Lebl Tibor, oboje iz Đakova, Deutsch iz Osijeka, Perera iz Vinkovaca, poginuo 1944, Bruckner otac i sin iz Slatine kao kuhari, braća Pesah iz Bosanskog Broda, Graber, Hollender, Hajoš i Fuchs iz Zagreba, Weiss Rudolf i Glied Vilko, oboje iz Đakova, koji su pokušali bjekstvo, ali su ubijeni na stanici Jasenovac 1941. Ostalih se više ne sjećam.

U ovom logoru (broj IV) bio sam sve do 4. januara 1942, kada sam otpremljen u Staru Gradišku, jer je tamo preseljen cijeli šusteraj.

Išlo nas je oko 400. U Staroj Gradiški, u kaznionici, nalazio se logor. Tu smo prvi puta zatekli logorašice iz Bosne. Bile su ovdje žene, koje su došle iz Gospića i Jaske. Sjećam se nekih, porijeklom iz Zavidovića, Bijeljine, Tuzle, viđali smo ih, ali govoriti s njima nismo mogli. Bile su same Židovke.

Zapovjednikom logora u ono doba bio je natporučnik Orešković. Dijelom logora za žene upravljali su satnik Vrban i vodnik Bevanda.

Kada je otpočela velika ofanziva na Kozaru, u logor su dovođeni seljaci iz okolnih sela, koja su bila ispražnjena. Jedan broj žena i muškaraca otpremili su na rad u Njemačku, a ostalo je djelomično ostalo u Gradiški, dočim je jedan dio otpremljen u Jasenovac. Zloglasna kula bila je logorom žena i djece u Gradiški. Za vrijeme ofanzive na Kozaru u logoru se nalazilo oko 9000 duša, zbog čega se pristupilo masovnoj likvidaciji. Žene su odvedene u Jablanačku šumu, mnoge od njih tamo su najprije silovane a zatim poklane. Ovim zvjerstvima upravljali su vodnik Bevanda, vodnik Gagro i zastavnik Vrban. U isto vrijeme, tj. kada su Srbi dovođeni iz sela oko Kozare, u logoru je bilo i mnogo Hrvata, onih koji su bili osuđeni na tri godine, takozvani „trogodišnjaci“. Ovi su

htjeli da iskoriste metež koji je nastao dolaskom Srba, te su pokušali bjekstvo, ali su kod izlaza napadnuti strojnicama. Pokolj, koji je tada nastao u logoru, bio je strahovit. U ono vrijeme zapovjednikom logora bio je ustaški poručnik Gačić. Poslije ovog pokušaja bjekstva izdao je nalog da se svi preživeli „trogodišnjaci“ bace u samice, bez hrane i vode, gdje su poludjeli i poumirali. Svi oni bili su komunisti iz Zagreba, pretežno intelektualci.

Još 1942. godine, umjesto Gačića za zapovjednika logora došao je zloglasni Majstorović (svećenik) iz Jasenovca. On je lično postrijeljavao 50 Srba u logoru. I inače su individualne likvidacije bile veoma česte, gotovo uobičajene. Znam da je tako individualno likvidiran i neki Friedl, iz Bosanske Gradiške, sa još osam drugih intelektualaca.

U Bistrici, kraj Gradiške, u šumi, bilo je Židova na radu. Majstorović je 1942. na sam Badnjak poklao 63 Židova, a među njima i:

Gomboš Pavla, Osijek; Lendavija, Osijek; Klopfer, Vinkovci; Fuchs Aron, Vinkovci; Schener, srednji brat, Sarajevo; Gaon (nijemi), Sarajevo; Gaon (postolar), Sarajevo.

Ostalima ne znam imena. Istoga dana, još na ekonomiji u Staroj Gradiška poklao je, pred cijelim strojem, Alkalaj Morica i Montilja Nisima, obojicu iz Sarajeva.

Godine 1942, u julu mjesecu, došla je jedna komisija na pregled logora. Za tu priliku djeca od jedne godine smještena su u ustašku bolnicu. Čim je komisija otišla, smjesta su djeca poklana. Izvršiocima toga zlodjela bili su Bevanda i Gagro, Vrban i ostali logorski satnici.

U novembru 1942. prebačen sam na rad u ekonomiju, gdje sam ostao do 18. augusta 1943. godine.

U maju-junu 1943. došla je u logor jedna grupa osječkih žena, koje su sve odvedene u šumu Jablanac i tamo likvidirane. Znam da je među njima bila Bittel Lilly, rođ. Löbl. Ostale ne poznajem.

Svi zatočenici u ovom logoru imali su broj na traci oko ruke, a umjesto svog imena morali su kazivati svoj broj. Do 1943. stanovalo se u kaznionici i spavalo na podu, a poslije toga u boksovima. Hrana je bila slaba, ali raznolika. Mesa nije bilo nikada. Obrtnici su imali bolju hranu, te su imali i kruha. Glad je u logoru bila ogromna, a strogost strahovita. Zbog krađe jednog klipa kukuruza strijeljan je dr Freund, pravnik iz Zagreba, a takovih slučajeva bilo je mnogo. Radi navodnog širenja propagande pobijeni su u zatvoru mnogi ljudi, među njima Milan Freund, vlasnik tvornice papira u Zagrebu, Bruckner iz R. Slatine, Albahari, krojač iz Sarajeva i drugi koje ne poznajem.

U postolariji, u kojoj sam ja radio, radilo se od 7 ujutro do 7 naveče, a i duže, a na ekonomiji od 4 ujutro do 9 naveče, sa prekidom od jednog i pol sata u podne. Na radu je stalno bilo batinanja. Najteži posao je bilo vući šlep uz Strug, te se tamo strašno tuklo.

Dok sam ja bio u logoru Gradiška, bile su tamo 13. i 17. hercegovačka satnija, I bosanska satnija, 4. ili 7. satnija Zagoraca, ustaša.

Dana 18. augusta 1943. vraćen sam natrag u Jasenovac, zajedno sa Židovima i Srbima uposlenim na ekonomiji, a za zamjenu za nas 250 došao je meni nepoznati broj Hrvata i muslimana.

Kada sam došao u logor Jasenovac I, odmah sam vidio da su svi logoraši okovani. Razlog tome bio je taj što su neki zatočnici sa ekonomije htjeli bježati. Svi su bili okovani kroz tri dana. U to vrijeme zapovjednik logora bio je satnik Brkljačić, a zapovjednik rada potpukovnik Picilli. Nakon tri dana skinuti su zatočenicima lanci, ali je tada za kaznu uslijedila zabrana odašiljanja pisama i primanja paketa. Uslijed toga zavladao je u logoru neopisiva glad, jer se ujutro dobivala čorba bez soli i masti, a u podne i naveče samo 15 deka kukuruznog brašna bez soli i masti. Čak je u to vrijeme uslijedila zabrana „dodatka“ kod jela. Ljudi su umirali u masama. Koliko sam mogao saznati, naloge za mučenje i ubijanje dobijao je Picilli od Luburića i Pavlovića.

Po mom povratku u lančaru, kamo sam bio udijeljen na rad, od mojih znanaca zatekao sam: ing. Kraše Dodika, ing. Kremena, Vladu Kohna, Münza i Palfija.

U pomenutoj lančari komandovao je ing. Salamon, poslovođa je bio Bela Grünberger, te Rosenberg, koji je bio slobodnjak. Ovdje je bilo i Srba i Hrvata i Židova. Ing. Salamon uživao je povjerenje kod ustaša, jer su navodno od njega potjecali nacrti za „ankericu“. Sa ljudstvom je, međutim, vrlo dobro postupao i mnogima spasio život, naročito Srbima i Hrvatima. Tako je spasio život i Lazi Jankaru, tipografu iz Zemuna, koji je sada kod kuće. Znadem da je spasio jednu grupu najboljih obrtnika, među kojima se nalazio i Daus iz Broda (komunista), zatim Radaš (četvorogodišnji logoraš), Braco Müller (Židov), Jakica Altarac (Židov), Maestro (Židov), Leo Blacha (emigrant iz Beča), Zlatko Kohn iz Požege i drugi. No, za kaznu morali su dva mjeseca hodati okovani.

Lančara je imala veće pogodnosti nego ostali dio logora, jer je bila cijenjena. Hrana je doduše bila ista, samo pojačana mesom i kruhom. Radno vrijeme je iznosilo od 10 do 11 sati dnevno. Likvidacije iz lančare bile su rijetke, jer je Salamon imao velikog utjecaja na Picillia. Međutim, u logoru, naročito u Gradini i u „zvonari“, vršene su masovne

likvidacije. „Zvonara“ je bila tamnica iz koje se nitko živ nije vratio. Tu su ljudi na najgroznije načine mučeni i ubijani. Tu su komandovali rojnik Frković, vodnik Sudar, poručnik Prpić, Zriničić i Alaga. Ljudi su u „zvonari“ često živi rastrgani na komade i tako ubijani u najgroznijim mukama.

Dana 1. februara 1944. prebačen sam u šumsku grupu, kojom su komandovali zastavnik Mihajlović i rojnik Frković. Najteži posao bio je prenos drva iz Krapja i Drenovog Boka za Jasenovac. Rad se obavljao i po najvećem snijegu i kiši. Logoraši su tučeni strahovito. Rojnik Frković tukao je ljude sa ušicom od sjekire. Na tom poslu bio sam jedan mjesec, a zatim sam kao drvosječa prebačen u šumu kraj Gradine i Koštance. Svaki od nas morao je isjeći jedan i pol metra šumskog drveta. Ova šumska grupa nije nikada likvidirana tokom godine, nego je to činjeno samo u jesen, kada je uslijedila masovna likvidacija.

Ovdje sam radio do oktobra 1944, a onda sam opet premješten u lančaru. U šumi su radili i Srbi i Hrvati i Židovi. Sjećam se da su na tom poslu bili jako tučeni: Zoli Laufer iz Vinkovaca, Gamo Weiss iz Broda i Zlatko Kohn iz Vinkovaca. Koliko se sada sjećam, tučeni su samo Židovi, dočim Srbe i Hrvate nisu tukli. Ukupno je ovdje radilo od 100 do 150 ljudi.

Kako sam već ranije rekao, logor je sa jedne strane graničio Savom, a sa svih drugih strana bio je opleten jakom bodljikavom žicom. Iza žice, pak, nalazio se zid visok četiri metra, na kojem je također bila isprepletena žica. Na svakih 150 metara bile su postavljene izvidnice visoke otprilike deset metara. U logor nitko nije imao pravo da uđe, osim onih ustaša koji su imali naročitu dozvolu od logorskog sata. Zapovjednik logorskog sata bio je satnik Prpić (koji je 1941. bio vodnik), poručnik Ante Zriničić, poručnik Mihajlović, poručnik Marko Perković, zastavnik Alaga, zastavnik Silvester Primorac, vodnik Frković, vodnik Mate Horvat, vodnik Mile Sudar, zastavnik Lisac, te vodnik Mandić, koji je kasnije ubijen, i poručnik Šakić koji je direktno odgovoran za desetkovanje i masovno ubijanje Židova.

Godina 1944. bila je krvava kao i godina 1942. Likvidacije su se odvijale jedna za drugom. Židovi su bili desetkovani i strijeljani pred cijelim nastupom.

Iste godine unutar logora osniva se tajna komunistička partija, osnovana pretežno od intelektualaca, a koja je bila povezana sa partizanima. Meni je poznato da su u toj partiji bili dr Bošković, liječnik, ing. Bošković, Nikola Peinović, Živković, veterinar Lacika, kome prezime

ne znam no znam da je iz Broda, pisar iz ciglane kome ime ne znam, grupnik električara kome ime ne znam, sve skupa oko 25 najboljih drugova iz logora. Tu je bio i ustaški satnik dr Marin i njegova žena, liječnik u ustaškoj bolnici, te slobodnjak Rukavina. Svi ovi radili su na organizovanju logora. Ali je stvar otkrivena u augustu 1944, nakon čega su sve učesnike objesili, među njima i dr Marina i ženu mu, zatim Rukavinu, jednog električara i 25 intelektualaca.

Jasenovačke žrtve izvađene iz Save

(Fotografija preuzeta iz knjige „Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji“, izdanje Saveza jevrejskih opština FNRJ, Beograd, 1952)

Koncem 1944. broj zatočenika povećava se na oko 10000 ljudi, pošto su ustaše sve vlakove koji su išli iz Zagreba i za Zagreb zaustavljali i sve domobrane i civile otpremali u logor na likvidaciju. Samo oko 700 Hrvata otpremljeno je na rad u Njemačku.

U momentu pada Beograda i Zemuna, brojno stanje logora smanjilo se sa 10000 na 3500, ne računajući tu one koji uopće nisu bili uvedeni u brojno stanje logora.

Ja sam sve do kraja radio u lančari.

Poznato mi je da je poslije 15. aprila 1945. u logor došla jedna grupa Osječana i Đakovčana, oko 50 ljudi, koje nitko od nas nije mogao vidjeti. U logoru su proveli samo noć a rano ujutro otišli prema izlazu. Kamo su otišli, to ne znam. Vidio sam samo siluete kako kreću prema izlazu. Međutim, kasnije se čulo da su među ovim hapšenicama bili Tasovac, Golac i dr Glavaš iz Đakova, a Pešutić i dr Bešlić iz Osijeka. Za ostale ne znam ništa, niti mi je sudbina ovih ljudi uopće poznata.

U isto vrijeme, to jest sredinom aprila 1945, počelo je povlačenje ustaša te su tada zatočenike okovane u lance, poslali preko, u Gradinu, na iskopavanje žrtava iz 1941. Cilj je bio da se kosti ubijenih iskopaju i spale, kako zločini ne bi ostavili nikakvog traga. U to doba dopremljeni su u logor i zatočenici iz Sarajeva, koji su odmah poslani u Gradinu na likvidaciju. Bilo ih je oko 450, što muškaraca, što žena. Nakon što su se ustaše povukle iz Osijeka i Đakova, otposlaše opet na likvidaciju jednu grupu Osječana i Đakovčana. Likvidacijom su upravljali Luburić, Picilli, Joja Sudar, Milan Pudić, Ljubo Miloš, Majstorović, Maričić i cijeli logorski sat. Gradina je gorila dvadeset dana od kostiju koje su spaljivali. Poslije spaljivanja kostiju došli su na red i oni iz smanjenog brojnog stanja. Prva grupa od nekih 100 osoba pošla je, navodno, na rad u Lonju, ali se otuda više nikada nije vratila. Druga grupa od oko 500 zatočenika odvedena je, navodno, na rad u Uštice, ali ni ona se nije vratila. Dvadesetog aprila 1945. otpremljeno je 1300 žena i djece u drvene barake, kojih je bilo šest, i tamo zatvoreno. Zatim su te barake polivene naftom, zapaljene i minama dignute u zrak. Nas preostale muškarce, oko 1300 na broju, zatvoriše u jednu dvokatnu zgradu, i to 21. travnja 1945, sa namjerom da i nas unište. Na kraju, noći od 21. na 22. april odveli su radno vođstvo i sve pobili.

Dana 22. travnja, pošto smo vidjeli šta nas čeka, dogovorismo se da ćemo izvršiti udar i da nećemo dati krvnicima da nas jednostavno pobiju. Ja sam se nalazio u prizemlju zgrade u koju smo bili zatvoreni, te mi je poznato da su odluku o udaru donijeli drugovi iz lančare, mehanike, stolarije, postolarije i krojačnice. Znam da su među rukovodionicima udara bili drugovi: Leker (Židov) iz Tuzle, Pfeffermann (Židov) iz Osijeka, Oskar Bruker (Židov) iz Zagreba, Milivoj Popović (Srbini) iz Zemuna, Kurjaković Šerif (Bosanac), dr. Lujo Deutsch (Židov) iz Siska, Daus (komunista) iz Broda, Radoš (Hrvat) iz Zagreba, Braco Müller (Židov) iz Nove Gradiške. Imena drugih se ne sjećam, ali ponovno naglašavam da sam se nalazio u prizemlju zgrade, pa mi oni sa katova

nisu bili poznati. Poznato mi je da je glavni organizator udara bio Oskar Bruker.

Napad je zakazan za devet i pol sati, i to tajno, jer smo se bojali špijuna i izdajica. Sa poklikom „Napred, drugovi!“ provalili smo iz zgrade i odmah ubili dva stražara koji su se pred zgradom nalazili, kao i stražara na cesti, koji je rukovao mitraljezom. Izvidnica sa kapije tukla nas je bombama, dočim su nas izvidnice s lijeve strane, kao i one preko Save, tukle mitraljeskom vatrom. Iz bunkera na cesti u pravcu sela Košutarice, tukli su nas bacačem i mitraljezom. Paljba je bila strašna. Nastalo je strahovito bježanje na sve strane. Ja sam sa jednom grupom drugova obišao izvidnicu, koja se nalazila na kapiji, te sam bježao prema nasipu k Savi, iako je vatra dolazila i s te strane. Bježao sam s Mirom Trautmann, iz Varaždina, koji se je također spasio, Jovom Jagodom iz Sremske Mitrovice, Mamula Stevanom iz Osijeka, Benčić Ivanom iz Zagreba (koji je poginuo), sa malim kurirom iz zapovjedništva, naučnikom iz mljekare i drugima. Ja sam prešao nasip jer nisam bio u kondiciji da preplivam Savu, te sam sa nekolicinom drugova bježao u pravcu šume Košutarica. Tu smo upali u niz bunkera, te smo se probijali kroz unakrsnu vatru. Trčali smo kojih 20 kilometara, dok nismo pregazili rijeku Strug, te smo tek onda bili spašeni. Dalje od šume Košutarica ja sam preuzeo vođstvo nad osam drugova. Nastupali smo prema selu Okučani. Pred Vrbovljanima smo se razišli, a ja sam nastavio put sa drugom Mamulom, nastojeći da se probijemo do Vrbovljana. No, saznali smo da se ovdje nalaze Nijemci, pa smo stoga obišli čak i Okučane i u noći, oko dva sata, prebacismo se preko pruge. Oko sela Bogičevići, bilo je potrebno da se ponovo probijamo kroz ustaške redove jer su se oni povlačili iz Nove Gradiške prema Novskoj. Tu smo upali u front Čerkeza, koji su nas uhvatili, no koje smo uspjeli ubijediti da smo izbjeglice iz Broda i da idemo prema Novskoj. Tako su nas pustili.

Dana 25. IV. 1945. javio sam se komandi mjesta Okučani i tako sam, konačno, gotovo nakon četiri godine zatočeništva, došao u Osijek.

Radi boljeg orijentisanja, prilažem ovom mom iskazu i skicu logora Jasenovac.

Dovršeno.

Vinski

Zapisničar

(pečat)

Langfelder Oton

Šarlota ROT

SAJMIŠTE

Zapisnik

sastavljen u Državnoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, u Beogradu, na dan 19. maja 1947. godine u Beogradu

Prisutni su: Načelnik Izvršnog odeljenja Dr Albert Vajs
Zapisničar: Branka Jevremović

Prestade po pozivu drugarica Rot Šarlota, rođena Frid, po zanimanju domaćica, sa stanom u Molerovoj 44, rođena 1900. godine u Beogradu, majka jednog deteta, neosuđivana, siromašnog stanja, propisno opomenuta, izjavljuje:

Na Sajmište sam odvedena 8. decembra 1941. godine. Bio je hladan, snežni dan, svi smo se mi – koji smo imali poziv za taj dan – prijavili u policiju za Jevreje u Džordža Vašingtona ulici, u 6 časova ujutru, i tamo satima čekali na red da budemo odvedeni. Pozivi su glasili na ime i njih smo dobili dan ranije; raznosili su ih Nedićevi žandarmi. U pozivu je bilo naređeno da poneseo hrane za tri dana, a od odela, preobuke i posteljnih stvari samo onoliko koliko možemo sami nositi. Pre toga predala sam, onako kako je u pozivu bilo naređeno, ključeve od svoga stana i podruma. Pod pretnjom smrtno kazne, bilo je najstrožije zabranjeno da se i najmanji deo jevrejske imovine sme otuđiti ili dati kome na čuvanje.

Prebacivali su nas kamionima; radilo je više kamiona ali je istovremeno odlazio samo jedan kamion za ljude i jedan kamion za stvari. Na red sam došla oko 8 časova. Niko nas nije smeo ispratiti; Nemač stražar najurio je moju kćer, koja je došla da me isprati, kundakom, zapretivši da će i nju odvesti ako se odmah ne udalji.

Smešteni smo bili u paviljonu broj 3. Moglo nas je biti oko 4.500 žena i dece, najmanje. Kada je taj paviljon bio toliko pun da se nismo mogli kretati a ni disati, onda su Nemci novopridošle Jevrejke smeštali prvo u paviljon broj 2, a zatim, kada je i ovaj bio prepun, u paviljon broj 1. Cigani su bili smešteni u paviljon broj 5. Tamo su bili smešteni ne samo Cigani iz Beograda i okoline već i Cigani verovatno iz Vojvodine – koji su bili dobro odeveni i koji se nisu hteli družiti sa našim Ciganima.

Po našem dolasku na Sajmište, Nemci su izvršili detaljan pretres nad našim stvarima i nad nama i tom su nas prilikom opljačkali do gole kože.

Život u logoru bio je strašan. Paviljon je bio toliko pretrpan da smo se jedva mogli okrenuti. Kupatila nije bilo, nije bilo mogućnosti da se dođe do bar malo tople vode da bi oprale sebe i decu. Bili smo stoga primorani da se peremo ledenom vodom iz vodovoda i to, vrlo često, na polju van paviljona na sred Sajmišta, po najgoroj zimi i vetru jer je čovek s početka imao još stida i nije mogao da to obavlja pred 4.500 žena i, još gore, dece. S gornjih spratova curila je na donje mokraća male dece, tekla je voda kojom su žene, po naređenju Nemaca, morale ribati ležaje tako da su svi donji spratovi bili zagađeni a slama uvek vlažna. Slamu nam uopšte nisu menjali. Mnogi nisu ni imali slame jer nismo stigli da je uzmemo – prve rezerve razgrabljene su vrlo brzo, a novu nam Nemci nisu davali. Kako od kuće nisam ponela posteljina jer su mi pre toga Nemci opljačkali stan, bila sam prinuđena da spavam na golim daskama i da se pokrивam svojim tankim kaputićem, tako da sam užasno trpela od zime, od čega i danas osećam posledice.

Naročito teško bilo je jutro kada smo, po naređenju Nemaca, morali puna dva sata da čekamo napolju da se paviljon „vetri“ – što je bio samo jedan oblik mučenja koji su izmislili Nemci. Paviljon se „vetrio“ ceo dan i celu noć jer nije bilo prozora a i zidovi i krov su bili toliko oštećeni od bombardovanja da je stalno ulazio čist vazduh, a i sneg i kiša tako da je beton u paviljonu bio pun bara ili leda, već prema vremenu.

Hrana je bila veoma loša. Za vreme dok sam se nalazila na Sajmištu, tj. decembra meseca i početkom januara – hranu je slala beogradska Opština. Kasnije sam čula da je bilo još mnogo gore. Izjutra, šolja tople vode koju su Nemci nazivali kafom i za koju smo morali satima čekati

na red. Za ručak, oko četvrt litre najčešće kupusa, obično trulog i kuvanog na loju. Trebali smo primati i večeru, ali zbog nedostatka dovoljnog broja kazana bilo je uređeno tako da jedan deo prima ručak, a drugi večeru. Samo tri-četiri puta mi se desilo da sam primila i ručak i večeru istoga dana. S početka smo primali hleb, ali već posle nekoliko dana Nemci su nam izdavali proju, najviše do 150 grama, po pravili buđavu i nepečenu.

Poznat mi je slučaj streljanja Heslajna, Jevrejina iz Banata, koga su Nemci streljali zbog toga što je odneo neka pisma sa Sajmišta u bolnicu. On je bio kurir za bolnicu, pa su ga Nemci jednom prilikom pretresli i pronašli naša pisma kod njega. Za streljanje smo doznali od Nemaca na naročito sazvanom apelu zbog toga, kojom su nam prilikom saopštili da je Heslajn streljan zbog toga što je prenosio pisma i da će svako drugi biti streljan ako bude prenosio poštu, a da će biti streljani i oni koji mu budu predavali pisma da ih nosi u grad. Isto tako poznat mi je slučaj jednog mutavog Jevrejina, prodavca novina na Jovanovoj pijaci, koga su Nemci negde odveli i koji se više nije vratio, tako da smo svi bili uvereni da su ga Nemci ubili. Odveli su ga zbog toga što je taj čovek bio polulud. Stalno je plakao i vikao da hoće kući.

Zdravstveno stanje je bilo očajno. Od zime i gladi nastala su poboljevanja pa je bilo slučajeva da nas je na hiljade ležalo u paviljonu – od gripa i promrzlina. Samo se mali broj mogao skloniti u ambulantu jer je ambulanta imala najviše pedeset kreveta, svi ostali ležali smo bolesni u paviljonu. I tako teško bolesne, sve su bolesnice pa i mala deca morali izlaziti napolje za vreme „vetrenja“ paviljona i tamo provoditi po dva sata po najvećoj zimi. Najčešće bolesti bile su grip, promrzline, zapaljenje pluća, kao i abortusi, odnosno prevremeni porođaji od gladi i uzbuđenja.

Nemci su, bez obzira na strahovitu zimu koja je tada vladala, šišali žene kod kojih bi našli vaške ili samo gnjide. Vršili su u tu svrhu naročite redovne preglede.

Oko katoličkog Božića 1941. godine, pozvao me je nemački komandant i saopštio da sam, na zahtev moga muža Miroslava Rota, koji nije bio Jevrejin, oslobođena logora. Dodao je tom prilikom „kad se jedan blesavi hrišćanin našao da se oženi Jevrejkom trebalo je i on da crkava u tom logoru kao i svi ostali Jevreji.“

Težak je bio moj odlazak iz logora. Teško je bilo otići iz logora a ostaviti toliko hiljada nesrećnih ljudi. Opkolile su me sve plačući i

ljubeći me, poželele mi sve dobro, molile me da ako mogu pomognem svima, dopratile me do kapije – žica, pa sam tako napustila taj prokleti logor. Ali, na žalost, svi moji pokušaji da ma kome pomognem bili su potpuno uzaludni.

Ispit mi je pročitao i sve su moje reči tačno zabeležene.

Šarlota Rot.

Zapisničar
Branka Jevremović
(potpis)

Saslušao
Načelnik Izvršnog odeljenja
Dr A. Vajs
(potpis)

XI

EPILOG

Dušan I. SINDIK

POGLED NA PROŠLOST JEVREJA JUGOSLAVIJE

Posvećeno uspomeni na Evu Brajer

UVOD

Istorija je pokazala da su Jevreji veoma postojan narod, vredan i uporan u svojim nastojanjima ali i sposoban da se relativno brzo prilagodi raznim novim geografskim i društvenim sredinama u koje je protiv svoje volje bio smeštan. Što je najvažnije, pokazali su se dovoljno snažni da i u novim sredinama ostave pozitivan trag o svom postojanju i delovanju. Zahvaljujući tome, kada danas proučavamo istoriju velikog broja država u svetu, ne možemo mimoći istorijat

jevrejskih zajednica u svakoj od tih država posebno. Jevrejski narod, iako povremeno preseljavan i raseljavan, ostaje stalno prisutan u istoriji mediteranskih zemalja, a to je dugo značilo prisustvo na svetskoj istorijskoj pozornici. Širenjem okvira poznatog sveta, tj. otkrićem novih kontinenata, širila se i dijaspora, pa tako Jevreji na određen način ostaju stalno prisutni u svetskoj istoriji.

Polazeći od toga, Redakcija edicije *Mi smo preživeli* smatrala je za korisno da ovom prilikom ne samo nekadašnja jugoslovenska, nego i svetska jevrejska i nejevrejska čitalačka publika, u najkraćim crtama dobiju osnovne informacije o prošlosti Jevreja koji su živeli ili i danas žive na tlu ex-Jugoslavije (Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Hrvatska,

Makedonija, Slovenija, Srbija sa Kosovom i Metohijom i Vojvodinom). Prošlost Balkanskog poluostrva u proteklih 2000 godina bila je često veoma burna. Na tom prostoru u protekla dva milenijuma dogodili su se: Seoba naroda, podela Rimskog Carstva, širenje hrišćanstva, pad Zapadnog Rimskog Carstva, pokršćavanje Slovena, raskol u hrišćanskoj crkvi, Krstaški ratovi, dolazak Turaka, njihovo osvajanje balkanskih zemalja i pad Vizantije (Istočnog Rimskog Carstva), ustanci protiv Turaka, njihovo potiskivanje sa Balkana, dva svetska rata. Svi navedeni događaji izazivali su migracije stanovništva, kao i promene državnih granica. Prirodno je da su tim nemirnim zbivanjima Jevreji i protiv svoje volje prisustvovali, pa su ne retko u njima učestvovali a na određeni način svakako su i posledice snosili. Kada se govori o položaju Jevreja ne samo na teritoriji ex-Jugoslavije, nego i na celom Balkanskom poluostrvu, treba upozoriti da je njihov položaj zavisio od toga da li su neki grad ili država bili pod uticajem ili pod vlašću vizantijske, rimske ili islamske civilizacije. Tokom istorije, u neposrednoj vezi sa promenama državnih granica, menjali su se i kulturni i verski uticaji. Jevreji su u takvim uslovima bili prinuđeni da poštuju vlast države u kojoj su živeli, ali su nastojali i uspevali da zadrže prvenstveno svoje religiozne običaje a kada je bilo moguće gradili su svoje hramove, osnivali svoje opštine i škole čuvajući tako svoj verski i etnički identitet.

POJAVA JEVREJA NA BALKANU

Najstariji pisani tragovi o postojanju jevrejskih zajednica na Balkanskom poluostrvu potiču iz poslanica apostola Pavla upućenih Solunjanima, Atinjanima i Korinćanima, tj. jevrejskim zajednicama u tim gradovima. Jer, hrišćanska religija počela se širiti po Rimskom carstvu kroz stare jevrejske naseobine nastale pre, u toku i posle izгона Jevreja iz Palestine. Za ovu priliku najvažnije je delovanje apostola Pavla u Solunu, budući da su se iz toga grada kretale migracije Jevreja na Sever prema unutrašnjosti Balkana, tj. ka današnjoj Makedoniji, Srbiji i Bugarskoj. U ta najstarija vremena teško je pratiti događaje vezane za život pojedinih jevrejskih zajednica na Balkanu, jer pisanih izvora ima veoma malo ili ih uopšte nema. Zato se za prve vesti istoričari oslanjaju na arheologiju, tj. na ostatke materijalne kulture, a neki put i na tradiciju. Arheološka nalazišta potvrđuju da su migracije Jevreja

išle sa obala Egejskog i Jadranskog mora prema unutašnjosti Balkanskog poluostrva.

Najstariji materijalni dokazi o postojanju jevrejskih naseobina na tlu Jugoslavije potiču iz Benkovca, Duklje (Doclea), Senja, Murse (Osijek), Čelareva. Bogatija su i značajnija nalazišta Solina (Salona) i posebno Stobija sa ostacima sinagoga, što podrazumeva snažnu i dobro organizovanu opštinu. Poliharmosov stub iz sinagoge u Stobima sa natpisom na grčkom jeziku, predstavlja vrlo krupan dokaz o ekonomski jakoj jevrejskoj zajednici u tom gradu. Koliko su duboki koreni teško je proceniti, jer je život tog grada nasilno prekinut doseljavanjem Slovena krajem VI ili početkom VII veka. Slabiji su arheološki nalazi sa teritorije Slovenije, ali izgleda da tamo do pre dvadesetak godina nisu vršena sistematska istraživanja. Sve ovo govori da je Jevreja u navedenim mestima bilo i u vreme Seobe naroda kada su delili sudbinu svojih grčkih, tračko-ilirskih i rimskih sugrađana.

Jevreji doseljeni u rimsko doba bili su raznolikog klasnog sastava. Bilo je među njima robova, izbeglica, prognanika, trgovaca, pomoraca, zanatlija (zidara, suknara, staklara, grnčara, drvodelja, zlatara, vinogradara).

Upućujemo na odeljak *Kronolgija* u izvanrednom katalogu izložbe *Jevreji na tlu Jugoslavije*. (Zagreb 1988, 204–212). Tu se vidi da za vreme do kraja XII veka raspoložemo veoma malim brojem podataka. Ali od tada sve do danas broj podataka se povećava, tako da neki put i za starije vreme raspoložemo izveštajima, koji nam ako ne iz godine u godinu, a ono iz decenije u deceniju pružaju, kad više kad manje, uvek dragocena obaveštenja o životu Jevreja na ovim prostorima.

Ne može se zanemariti tradicija o veoma staroj koloniji Jevreja u Beogradu (Singidunum), koja počiva na čitanju *Knjige o Esteri*, prilikom obeležavanja „Purima“, što je bilo dozvoljeno samo u hramovima izgrađenim u vreme postojanja Jevrejske države u Palestini.

Sredinom X veka, oko 950, Mar Saul i Mar Jozef uspostavili su vezu između Kordovskog kalifata na Pirenejskom poluostrvu i Hazarskog carstva na obalama Volge i Kaspijskog jezera. Ova dva Jevrejina prošla su kroz nekoliko gradova na Dunavu, među kojima se spominje i Beograd pod imenom *Alba Bulgarorum*, jer je Beograd tada bio pod bugarskom vlašću. Vest o tome je mala karika u nevezanom lancu od nekoliko vekova da bi se na osnovu toga mogao doneti zaključak o kontinuitetu postojanja jevrejskog stanovništva na teritoriji Jugoslavije.

JEZIK

Jevreji nastanjeni u jugoslovenskim zemljama svakako su u početku govorili hebrejski. Vremenom, oni koji su živeli u grčkom govornom području međusobno počinju govoriti srednjovekovni grčki jezik, pa su stoga nazivani *Romanioti*, jer su srednjovekovni Grci – Vizantinci sebe nazivali Romejima, tj. Rimljanima. S druge strane sasvim je verovatno da su pripadnici migracionih talasa sa jadranske obale i severenih delova Apeninskog poluostrva govorili i latinski. Kasnije se situacija menja. Oni koji su ostali u Makedoniji morali su znati i grčki. Ptujski i mariborski Jevreji govorili su nemački ili jidiš, beogradski mađarski i nemački, a oni koji su dolazili iz Vlaške – vlaški. Dolazak Turaka, a naročito špansko-sefardske migracije izazivaju novu promenu. Kao domaći jezici prevladali su ladino (žudeo-espanjol) i jidiš, dok je hebrejski postao jezik samo izuzetno učenih ljudi. U XVI veku je zabeleženo da veliki broj Jevreja govori 10 do 12 jezika, a skoro svi četiri do pet.

JEVREJI U JUGOSLOVENSKIM ZEMLJAMA OD KRAJA XII DO KRAJA XVIII VEKA

Iz epohe srednjovekovnih južnoslovenskih država (XII–XV vek) sačuvan je mali broj istorijskih izvora koji bi posvedočili postojanje jevrejskih zajednica u Srbiji, odnosno Raškoj, kako se ona tada nazivala, zatim Bosni, Makedoniji i Bugarskoj. Prirodno je da se upitamo zašto? Odgovor je vrlo jednostavan. Srednjovekovni arhivi tih država nisu sačuvani usled prodiranja Turaka Osmanlija na Balkansko poluostrvo. Srednjovekovne južnoslovenske države na Balkanu, naročito Bosna, Srbija, Bugarska i Makedonija (u vreme kada je bila sastavni deo Srbije), gravitirale su prema južnodalmatinskim gradovima Dubrovniku, Kotoru i Baru. Od Dubrovnika i Kotora na Istok, sve do obala Crnog mora, nailazimo u arhivskom smislu reči na brisani prostor, tj. na teritoriju na kojoj nema sačuvanih arhiva niti jedne državne, gradske, ni crkvene institucije do kraja XV veka. Kada to znamo onda ne treba da budemo iznenađeni što ni o Jevrejima nema izvornih arhivskih podataka. Nešto je bolja situacija u gradovima na jadranskoj obali i to počevši od Kotora i Dubrovnika prema everozapadu do Istre.

U poslednjoj četvrtini XII veka, u odluci kotorskog gradskog veća iz januara 1186. godine spominju se ljudi „qui tenent sabbatum“, tj. koji

drže subotu, što se može protumačiti samo kao poštovanje *Šabata*, a *Šabat* u to vreme poštuju jedino Jevreji. Ako tome dodamo pojavu imena Simon i Judea dvadesetak godina kasnije, onda možemo biti prilično sigurni da je u to vreme u Kotoru živela izvesna skupina ljudi, o čijim se običajima vodilo računa, ako ništa drugo a ono zato da bi im bila uvedena nekakva ograničenja.

Osnivač Srpske pravoslavne crkve, prvi srpski arhiepiskop Sava Nemanjić, priredio je oko 1220. godine prevod, sa grčkog na srpsko-slovenski jezik, *Nomokanona – Zakonopravila*, poznatog u nauci kao *Krmčija sv. Save* (najstariji sačuvani prepis potiče iz 1262. godine), koji sadrži odredbe o Jevrejima. Tu se radi o opštim odredbama, možda mehanički preuzetim iz vizantijskih liturgijskih i crkveno-pravnih spisa još u vreme pokrštavanja Slovena sredinom IX veka. Sa filološke tačke gledišta treba upozoriti da se ravnopravno javljaju termini kao što su: Jevreji, Judeji, Židovi, Židovin, židovski, testo judejsko presno i mrtvo (maces?). Ovako razrađena terminologija mogla bi da podrazumeva postojanje bar manjih jevrejskih zajednica i u unutrašnjosti Balkana a ne samo u gradovima na obalama Egejskog i Jadranskog mora. Nesumnjivo je da su navedeni izrazi opšteslovenski, ali je takođe moguće da su neki specifični izrazi, pa i oni koji se odnose na Jevreje, rasprostrirani iz Srbije prema slovenskim državama severno od Save i Dunava, jer je i Nomokanon severnih i zapadnih Slovena preveden sa Savine Krmčije.

U hrisovuljama srpskih srednjovekovnih vladara do kraja vladavine Stefana Uroša III Dečanskog (1331), Jevreji se spominju samo uopšteno. Tek 1337, iz povelje kralja Stefana Dušana izdatoj manastiru Treskavcu izričito se vidi da je bilo Jevreja nastanjenih i u unutrašnjosti Srbije. *Sintagma Matije Vlastara*, poznati vizantijski crkveno-pravni zbornik nastao 1335. godine, sadrži i odredbe koje se odnose na Jevreje, tj. na ograničavanje prava Jevrejima u odnosu na hrišćansko stanovništvo. Ovaj zbornik preveden je na srednjovekovni srpski jezik ubrzo po stupanju na snagu u Vizantijskom carstvu, najverovatnije u vreme vrhunca zakonodavne delatnosti cara Stefana Dušana oko 1350. godine. Ostaje otvoreno pitanje da li su iz Dušanovog zakonika izostale odredbe o Jevrejima zato što se smatralo da je dovoljno ono što je zapisano u *Nomokanonu* i u Vlastarevoj *Sintagmi*.

Iako su i primorski i kontinentalni deo Hrvatske bili u okvirima delovanja rimokatoličke crkve, ipak je položaj Jevreja u te dve oblasti

bio različit. U arhivima primorskih gradova koji su uglavnom bili pod vlašću Venecije uz odgovarajuća ograničenja proistekla iz venecijanskog zakonodavstva, nailazimo češće na podatke o Jevrejima, dok u kontinentalnom delu, naročito od kada je pripao Austriji, sudeći po arhivskim podacima, Jevreja skoro da nije ni bilo.

Na istočnoj obali Jadrana počev od XIV veka javljaju se pojedinci Jevreji, iako ne u velikom broju, kao poslovni ljudi u Dubrovniku i Splitu. U ta dva grada kontinuitet postoji sve do danas, ali položaj Jevreja u njima nije bio identičan, jer Dubrovnik od 1358. više nije priznavao vlast Venecije. U Dubrovniku je bilo i suđenja za ritualna ubistva kao i drugih povremenih progona, ali su u Dubrovniku živeli i poznati jevrejski književnici i pesnici kao i lekari. Jevrejska zajednica je uprkos nedaćama preživela pad Dubrovačke Republike (1808) i održala se do danas.

Verovatno je da su Jevreji živeli i u Splitu (nekadašnjoj Dioklecijanovoj palati) – gradu nasledniku stare Salone (danas Solin), još od VII veka kada su tu prešli sa ostalim izbeglim stanovnicima Salone. U poslednjim godinama XIV veka pominje se sinagoga, a od XVI veka život Jevreja u Splitu može se pratiti kontinuirano. Budući da je Split bio pod vlašću Venecije, u tom gradu su primenjivni svi venecijanski zakoni koji su se odnosili na Jevreje. Međutim, lokalne vlasti su imale razumevanja za poslovnu sposobnost Jevreja pa su oni mogli slobodno da učestvuju u tranzitnoj trgovini sa zaleđem. Za uzvrat, u sukobima sa Turskom Jevreji su podržavali Veneciju, što je bilo i prirodno, jer su živeli na njenoj teritoriji. I u Dubrovniku i u Splitu (od 1787) postojao je geto. Uredbom *Sopra la ricondota degli Ebrei* (u Veneciji 1735, u Splitu 1788) ustanovljena su prava, dužnosti ali i ograničenja nametnuta Jevrejima. U Splitu je jevrejskom opštinom upravljao Glavni sabor (Kahal gadol) sa *gastaldima* (parnassim) na čelu.

U Zagrebu se doduše u XV veku spominje *domus Judeorum*, ali od tada do XVIII veka nema pomena o Jevrejima. Slično je bilo i u Slavoniji. Posle antičke Murse (danas Osijek) sve do 1688. godine nema podataka o Jevrejima. Tek kada je posle Druge opsade Beča (1683) austrijska vojska goneći Turke osvojila i Beograd, deportovano je 500 beogradskih Jevreja u Osijek, odakle su kasnije gonjeni dalje prema Severu. U XVIII veku posle Toleranz-patenta austrijskog cara Josifa II (1781), javljaju se Jevreji u gradovima Slavonije, Bačke i Srema, najpre i to dosta dugo, sa brojčano ograničenim pravom stanovanja.

Posmatrano u celini, vreme procvata jevrejske zajednice u Srbiji, Bosni i Makedoniji, jeste period turske vlasti (XVI–XVIII vek). Naime, posle bitke kod Mohača 1526, Turska je osvojila celu Ugarsku, pa su se ove oblasti nalazile u dubini Osmanlijskog (Otomanskog) carstva sve do 1690. godine. Početak turske vladavine na teritorijama severno od Save i Dunava došao je nepunih 30 godina posle izгона Jevreja iz Španije 1492, i dolaska takozvanih španskih Jevreja-Sefarada u Solun i u makedonske gradove. Uživajući toleranciju turskih sultana Jevreji su se, baveći se pretežno trgovinom i zanatima, naseljavali širom Balkanskog poluostrva. Solun, kao i istočna obala Jadranskog mora (Dubrovnik i možda nešto manje Split) ponovo su postali centri iz kojih se kreću jevrejske migracije i trgovina prema unutrašnjosti Balkana. U to vreme, u prvoj polovini XVI veka, u Beogradu postoji štamparija. Da li se u njoj štampaju i knjige hebrejskim pismom ostaje nepoznato. Knjige na hebrejskom jeziku štampaju se u Solunu. Sačuvani su podaci o postojanju sinagoga u više gradova Srbije, Makedonije i Hrvatske. U Beogradu su postojale jevrejske verske škole – ješive. Tu su živeli i poznati rabini čije su *Responze* bile veoma uvažavane među Jevrejima balkanskih zemalja.

Pretpostavlja se da su sem u Stobima u isto vreme postojale i jevrejske zajednice u Dojranu, Ohridu i Strugi. Kao jedna od posledica Krstaških ratova, kada su Jevreji bežali iz Srednje Evrope, bila je pojava Aškenaza u Makedoniji. Čak je pokršteni Jevrejin Leon Mung 1120. godine izabran za ohridskog arhiepiskopa. Kada je Turska osvojila Makedoniju u drugoj polovini XIV i u XV veku, povećao se broj Aškenaza izbeglih od progona u Austriji i Ugarskoj. Dolaskom Sefarada iz Španije i Portugala krajem XV i u XVI veku Romanioti i Aškenazi su potisnuti u filološkom smislu, jer je kao govorni jezik prevladao žudeo espanjol. Podaci o životu Jevreja za vreme turske vladavine sačuvani su u arhivskoj građi na turskom jeziku. Istraživanja u arhivima Turske tek predstoje. Pored učešća u trgovini i bankarstvu sačuvani podaci svedoče o Jevrejima kao zakupcima rudnika, proizvođačima oružja, baruta i tkanina. Mali broj se bavio zemljoradnjom, jer su u strahu od iznenadnih progona uvek izbegavali nepokretnu imovinu.

Nema podataka koji bi potvrdili postojanje jevrejskih zajednica u srednjovekovnoj bosanskoj državi. Veliki jevrejski centar za vreme turske vladavine bio je bosanski grad Sarajevo, takođe sa više sinago-

ga. Prvi jevrejski trgovci došli su u Bosnu u prvoj polovini XVI veka. Međutim, u drugoj polovini istog veka već je postojala organizovana jevrejska zajednica. Oni su bili u trgovačkim vezama sa Jevrejima Dubrovnika, Splita, Beograda i Sofije. Zanimali su se trgovinom, zanatima, novčarstvom. Bilo je među njima poznatih hećima – lekara i travara – apotekara. Početkom XIX veka bili su začetnici i pokretači industrijskog razvoja Bosne i Hercegovine. Među Jevrejima Bosne bilo je poznatih pomoraca, naučnika i književnika. Ali, bilo je i zanatlija, sitnih trgovaca, radnika, proletarijata i uboge sirotinje (prosjaka – šnorera). Oni su nastojali da žive u miru sa pripadnicima drugih naroda i veroispovesti, tj. sa muslimanima i hrišćanima. Doseljavanje Aškenaza počelo je posle Berlinskog kongresa 1878. godine, kada je Austro-Ugarska okupirala Bosnu i Hercegovinu. To je svakako doprinelo jačanju veza u oblasti privrede i kulture između Bosne i Srednje Evrope. Do Drugog svetskog rata oni su čuvali svoje opštinske arhive, ali su za vreme tog rata, kada je Bosna bila u sastavu profašističke Nezavisne Države Hrvatske (1941–1945) ti arhivi nestali uključujući i znameniti Pinkas, koji je vođen od 1720. do 1888. godine. Sudbina tih arhiva je nepoznata.

Od svih jugoslovenskih zemalja najmanje je istražena prošlost Jevreja u Sloveniji. Rimski novac je nađen u zidinama mariborskog geta, a u Škocijanu uljana svetiljka sa znakom menore – sedmokrakog svećnjaka. Od kraja rimskog perioda do XII veka nema tragova o Jevrejima u Sloveniji. Do kraja srednjeg veka doseljavanja u Sloveniju bila su iz Italije (sa područja Republike Venecije) i iz Srednje Evrope. Iz Italije doseljenici su dolazili do Primorske Slovenije. Doseljavanja iz Nemačke, Češke i Austrije bila su posledica krstaških ratova a završavala su u gradovima Štajerske i Koruške: Mariboru, Ptuju, Radgoni i Slovenj-Gradecu, a kasnije i Ljubljani. Oni su u Štajerskoj bili i vlasnici vinograda i mlinova, ali možda više bankari i trgovci, kod kojih se austrijsko plemstvo zaduživalo. Do sukoba je dolazilo kada dugovi nisu plaćani. Onda je plemstvo tražilo izgon Jevreja, što je usledilo 1495. za Štajersku i Korušku, a 1515. i za Ljubljanu.

Od XIII do kraja XV veka Jevreji Maribora su razvili trgovačke poslove prema Mađarskoj i Moravskoj ali i prema Veneciji. Posle izгона iz Maribora, a sudeći po prezimenu Morpurgo, pravac migracija je bio delom prema Splitu a delom i prema Gorici (Gorizzia). U prvoj četvrtini XIII veka u Ljubljani je obnavljana prethodno izgorela sina-

goga, što svedoči o organizovanoj i ekonomski snažnoj opštini za koju se zna da je imala školu i sud (*bet din*). Posle izгона bilo je znatno manje Jevreja u Sloveniji ali ih je bilo u Kranjskoj sve do 1718, kada je izdat poslednji dekret o progonstvu. Za vreme Napoleonovih Ilirskih provincija bilo im je dozvoljeno da se vrate, ali je to trajalo kratko. Padom Napoleona i povratkom Austrije posle Bečkog mirovnog kongresa 1815, smanjen je broj Jevreja u Sloveniji, tako da ih tamo i danas ima malo.

PROMENE U XIX VEKU

Posmatrajući prošlost Balkana, posebno Srbije kroz XVIII vek, može se reći da je celo to stoleće bilo jedna veoma velika ali i veoma postepena priprema za epohalni događaj prve decenije XIX veka na Balkanskom poluostrvu – za Prvi srpski ustanak 1804. godine. Događaj jeste bio epohalan, tako da svi stanovnici Balkana njegove posledice osećaju i danas.

Jedna od posledica širenja ideja Francuske revolucije i Napoleonovih ratova bila je emancipacija Jevreja u Evropi, pa i na Balkanskom poluostrvu, tj. u zemljama u kojima se taj uticaj osećao, kao što su bile zemlje Austrijske carevine u koju su ušli i delovi nekadašnje Republike Venecije. Kao u velikom broju država Evrope tako se postepeno i u tim zemljama duh emancipacije Jevreja sve više širio i učvršćivao donoseći im mogućnosti slobodnog života i privrednog napretka, što se odražavalo i na nejevrejsko stanovništvo tih oblasti. Postepeno su se razvijali raznovrsna industrija i bankarstvo. Taj proces obuhvatio je sve oblasti Austrije (od 1867. Austro-Ugarske) u čije okvire su tada ulazile i danas nezavisne države: Slovenija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina, kao i deo Srbije (Vojvodina).

Značajan momenat u istoriji Balkana ali i Evrope bio je Berlinski kongres (1878), kada je priznata nezavisnost Bugarske, Rumunije, Srbije i Crne Gore. Jedan od uslova za sticanje nezavisnosti bilo je priznavanje građanske ravnopravnosti Jevrejima. U Srbiji je to dovelo do opšteg napretka, naročito u privrednom životu, u čemu su Jevreji Srbije učestvovali kolikogod je to bilo moguće. Naročito je u tom pogledu bio značajan Ustav usvojen 1888. godine.

Kao posledica navedenih promena, u drugoj polovini XIX veka, na teritoriji (tada još samo buduće) Jugoslavije formirana su razna kul-

turno-prosvetna, prosvetiteljska, socijalno-humanitarna, ženska i druga društva. U nekim gradovima bilo je po 10–15 raznih jevrejskih društava istovremeno.

Krajem XIX veka (1897. godine) održan je u Bazelu Prvi cionistički kongres. To je bio događaj od presudnog značaja za budućnost jevrejskog naroda, jer je tim kongresom posle mnogo vekova molitve u sinagogama, nagoveštena obnova jevrejske države kao međunarodnog političkog subjekta. Smatra se da je inicijator cionističkog pokreta u nacionalno-političkom smislu Teodor Herzl, kao potomak zemunske jevrejske porodice, mogao biti i pod uticajem zemunskog rabina Jehude Haj-Alkalaja, preteče cionističke ideje¹. Tu ideju su doneli u Bosnu i Hrvatsku bečki jevrejski studenti. Oni su već 1909. u Slavonskom Brodu osnovali *Nacionalno udruženje cionista u južnoslavenskim zemljama Austro-Ugarske monarhije*. Posle Prvog svetskog rata, 1919, udruženje se proširilo i preimenovalo u *Savez cionista Jugoslavije*.

PRVI SVETSKI RAT I NJEGOVE POSLEDICE

Kao slobodni građani Jevreji su, prihvatajući Srbiju kao svoju domovinu, učestvovali u Balkanskim ratovima i u Prvom svetskom ratu. Mnogi su ostali na bojnopolju, a preživeli su došli svojim kućama sa oficirskim činovima i odlikovanjima. U zavisnosti od geografskog rasporeda dijaspore tako su se ponašali i Jevreji u Austro-Ugarskoj.

Posle Prvog svetskog rata sveukupna jevrejska zajednica uklopila se u novo državno ustrojstvo, što niukom slučaju nije bilo jednostavno. Proglašeno je Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca (od 1929. Kraljevina Jugoslavija). Ne samo Jevreji, nego i svi stanovnici novonastale države počeli su da žive zajedno u državi koja nikada ranije nije postojala. Od krajnjeg severozapada do krajnjeg jugoistoka te nove države susrele su se kulture Istoka i Zapada, naročito kultura Levanta i kultura Zapadne Evrope. Uz to, u Prvom svetskom ratu većinski narodi Jugoslavije, a sa njima i Jevreji, tj. stanovnici Kraljevine Srbije na jednoj, i stanovnici Austro-Ugarske monarhije na drugoj strani, bili su

¹ Zemun je danas deo Beograda, glavnog grada Srbije.

ratom krvavo suprotstavljene strane. Do 11. novembra 1918. godine pripadnici zaraćenih strana, od 1. decembra iste godine, našli su se u novonastaloj državi. To je bila zaista velika i revolucionarna promena. Beograd, kao prestonica nove države, postao je i sedište novoosnovanog Saveza jevrejskih veroispovednih opština u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca, čiji je zadatak bio: „Da se stara o pojedinim opštinama, da posreduje u službenom sabračaju između državnih vlasti i njih, da ih ako zahtevaju, zastupa pred državnim vlastima i da ovima daje mišljenje o svim zakonskim projektima, naredbama i odredbama koje se tiču jevrejskih veroispovednih opština“. Nova država imala je 1940. godine 117 jevrejskih opština od kojih 12 ortodoksnih.

Osnovan je i Savez rabina na čelu sa glavnim rabinom Kraljevine Srbije dr Isakom Alkalajem, koji je kasnije kraljevim ukazom postavljen za vrhovnog rabina Kraljevine Jugoslavije, pa je u tom svojstvu 1932. imenovan za Senatora kao predstavnik Jevreja Jugoslavije.

Tri najveće jevrejske opštine u Jugoslaviji bile su beogradska, zagrebačka i sarajevska. One su bile i najbogatije. Razvio se privredni, kulturni i javni život. Među Jevrejima je bilo mnogo privrednika, bankara, inženjera, lekara, velikih izdavača, ali i umetnika, književnika, novinara, prevodilaca, koji su svojim radom obeležili kulturu gradova u kojima su živeli, ali i čitave države. Oni su ravnopravno učestvovali u javnom životu.

Od 1918. do 1941. godine Jevreji u Jugoslaviji su uglavnom bili tretirani ravnopravno sa ostalim građanima, mada u početku nije sve išlo bez problema. Traženo je da novu državu napuste Jevreji zato što su bili strani državljanima iako su već više decenija njihove porodice živele u Hrvatskoj, Bosni, Vojvodini i Srbiji. Savez jevrejskih opština je intervenisao ali je uspeo samo delimično pa je jedan broj tih jevrejskih porodica morao da napusti zemlju.

Ima mišljenja među jugoslovenskim Jevrejima koji su preživeli Drugi svetski rat, da je period između dva svetska rata (1. decembar 1918 – 6. april 1941) bio zlatno doba jugoslovenskog jevrejstva, kada je ono doživelo puni prosperitet u svim aspektima jevrejskog i javnog života uopšte.

Ipak, u drugoj polovini 1940, verovatno pod pritiskom Nemačke, proglašeni su zakoni o ograničenom upisu Jevreja u više razrede gimnazije i na visokoškolske ustanove.

DRUGI SVETSKI RAT I NJEGOVE POSLEDICE

Prave teškoće nastale su kada je Nemačka sa Italijom, Bugarskom i Mađarskom napala i porazila Kraljevinu Jugoslaviju. Navedene države podelile su Kraljevinu Jugoslaviju na okupacione zone. Život u pojedinim zonama i ratna sudbina jugoslovenskih Jevreja opisani su u ovoj i prethodnim knjigama edicije *Mi smo preživeli*.

Od gore navedenog broja Jevrejskih opština, 64, kao i sve ortodoksne opštine su zatrte.

Smatra se da je do 1941. godine u Kraljevini Jugoslaviji živelo oko 75000 Jevreja. Od toga broja preživelo je približno 20 odsto. Posle osnivanja države Izrael 1948, oko 8000 je u dve velike alije emigriralo.

Treba reći (i to s punim pravom stalno provejava kroz ovu ediciju) da je izvestan broj Jevreja preživeo tako što se povezao i stupio u redove pokreta otpora protiv okupatora. Najviše ih je bilo u Narodnooslobodilačkom pokretu, koji je predvodila Komunistička partija Jugoslavije sa maršalom Titom na čelu. Nije izgleda istraživano da li, i koliko, ih je bilo u Kraljevskoj jugoslovenskoj vojsci u otadžbini pod komandom generala Draže Mihailovića, ali se zna da je Mihailovićevev lični lekar bio Jevrejin.

Izvestan broj je stupio za vreme ili odmah posle rata u Komunističku partiju Jugoslavije. S druge strane, imućniji, koji više nisu mogli da upravljaju svojom imovinom niti da povrate ono što im je okupator oduzeo, sigurno nisu bili zadovoljni socijalističkim društvenim uređenjem uspostavljenim tada u Jugoslaviji. Uprkos svemu, preživeli su bili srećni što su ponovo sreli bar neke članove porodice. Nije bilo porodica koje su preživele rat u punom broju.

Nekako u isto vreme kada je osnovana država Izrael, došlo je do rascepa u svetskom komunističkom pokretu. Krajem juna 1948. objavljena je Rezolucija Informbiroa uperena protiv rukovodstva Komunističke partije Jugoslavije. Kao i svi jugoslovenski komunisti koji su se priklonili Rezoluciji, tako i Jevreji članovi KP Jugoslavije, osumnjičeni za naklonost prema Rezoluciji, Staljinu i SSSR-u, snosili su teške posledice. Neki od bivših logoraša Aušvica upućeni su i na Goli otok, koji je postao simbol stradanja komunista u socijalističkoj Jugoslaviji.

EPILOG

Prelistavajući ediciju *Mi smo preživeli* moramo se priseliti latinske izreke *Audiat et altera pars – Neka se čuje i druga strana*. Naime, kroz celu ediciju se oseća želja da događaji Drugog svetskog rata budu prikazani zaista realno, tj. da se sagleda ISTINA. Na jednom mestu, u istoj ediciji, dakle pod jednim krovom, bez uvrede, bez ljutnje, bez mržnje, otkriva se složenost istorijskih događaja Drugog svetskog rata, posebno sudbina jugoslovenskih Jevreja. Ali, isto tako sagledava se i nimalo jednostavna, za sve stanovnike tzv. Istočnog bloka, novonastala situacija posle rata. Jednovremeno za sve Jevreje u svetu, naročito za Jevreje Evrope, pa tako i za Jevreje ex-Jugoslavije, od još uvek nesagledivog značaja bilo je i ostaje obnavljanje jevrejske države, tj. nastanak države Izrael.

XI

PRILOZI

PRIOLOG I

TABELARNI PREGLED LOGORA U JUGOSLAVIJI
U KOJIMA SU BILI ZATOČENI JEVIJEJI*

Mesto i datum formiranja logora	Vrsta logora i ko ga je formirao	Iz kojih mesta (teritorija) su zatočeni	Dalja sudbina zatočenika
BANAT			
Petrovgrad 14/15. 8. 1941.	sabirni - Nemci	srez: Petrovgrad, Srpska Crnja i Jaša Tomić	početkom septembra 1941. muškarci internirani u „Topovske šupe“ i do kraja oktobra pobijeni; žene i deca internirani 12. 12. 1941. u logor „Sajmište“ i do maja 1942. pobijeni
Novi Bečej 14/15. 8. 1941.	sabirni - Nemci	srez: N. Bečej, N. Kneževac i V. Kikinda	početkom septembra 1941. muškarci internirani u „Topovske šupe“ i do kraja oktobra pobijeni; žene i deca internirani 12. 12. 1941. u logor „Sajmište“ i do maja 1942. pobijeni
Pančevo 14/15. 8. 1941.	sabirni - Nemci	srez: Pančevo	početkom septembra 1941. muškarci internirani u „Topovske šupe“ i do kraja oktobra pobijeni; žene i deca internirani 12. 12. 1941. u logor „Sajmište“ i do maja 1942. pobijeni
SRBIJA			
Kragujevac maj 1941.	sabirni - Nemci	Kragujevac	internirani muškarci, koji su streljani 19. 10. 1941. u Kragujevcu
Beograd „Topovske šupe“ početkom septembra 1941.	koncentracioni za muškarce - Nemci	muškarci iz Banata i Beograda	streljani od druge polovine septembra do kraja oktobra 1941. kod sela Jabuka
Beograd „Banjica“ 10. 7. 1941.	koncentracioni za muškarce - Nemci	Beograd i okolna mesta u Srbiji	streljani od kraja oktobra do decembra 1941. u Jajincima i dr.
Beograd „Sajmište“ 12. 12. 1941	koncentracioni - Nemci	žene i deca iz Banata, Beograda, Niša, Kosmeta, kao i muškarci i žene iz Sandžaka, Zvornika, Crne Gore, Šapca i Splita	najveći broj stradao od januara do maja 1942. a izvestan broj odveden u Aušvic
Šabac juli 1941.	koncentracioni - Nemci	Šabac i jevrejske izbeglice iz Austrije, Nemačke, Poljske i dr.	muškarci streljani 12. i 13. 10. 1941. u Zaslavica; žene i deca odvedeni 26. 1. 1942. u logor „Sajmište“ gde su stradali

* Prema knjizi dr Jaše Romana „Jevreji Jugoslavije 1941–1945 žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata“, izdavač Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd 1980.

Mesto i datum formiranja logora	Vrsta logora i ko ga je formirao	Iz kojih mesta (teritorija) su zatočeni	Dalja sudbina zatočenika
Niš „Crveni krst“ 15. 10. 1941.	koncentracioni – Nemci	Niš i okolna mesta	muškarci streljani 12. 2. 1942. na Bubnju; žene i deca odvedeni marta 1942. u logor „Sajmište“ gde su stradali
Borski rudnik	radni logor – Nemci	muškarci iz Bačke	izvestan broj stradao u Borskom rudniku i na putu do Crvenke, oktobra 1944. Preostali stradali u nacističkim logorima (preživelo vrlo mali broj)
MAKEDONIJA			
Skoplje 11 3. 1943.	sabirni – Nemci	sa teritorije Makedonije	od 22. do 29. 3. 1943. odvedeni u logor u Treblinki i gotovo svi su stradali
HRVATSKA–SLOVENIJA–SREM			
Koprivnica „Danica“ 20. 4. 1941.	sabirni – NDH	iz raznih mesta Hrvatske i Bosne	odvedeni u logor u Gospić, zatim neki u logor Jadovno, neki u Slano i Metajno, a neki u Jasenovac
Daruvar maja 1941.	sabirni – NDH	jevrejske izbeglice iz zapadne Evrope	odvedeni u logor u Gospić, a zatim u Jasenovac – svi su stradali
Zagreb „Zajednički zbor“ jula 1941.	sabirni – NDH	iz raznih mesta Hrvatske, Slavonije i Bosne	odvedeni u logor u Gospić, a zatim u druge logore – svi su stradali
Gospić juna 1941.	sabirni – NDH	iz raznih mesta Hrvatske, Slavonije i Bosne	odvedeni u logor Jadovno, Metajno, Slano, Jasenovac
Srem. Mitrovica juna 1941.	sabirni – NDH	Jevreji iz Rume i jevrejske izbeglice iz Evrope nastanjene u Rumi	Jevreji iz Rume posle nekoliko dana pušteni kućama, a izbeglice u logor St. Gradiška i Jasenovac
Vukovar avgusta 1941.	sabirni – NDH	Jevreji iz Vukovara	odvedeni 8. 11. 1941. u Jasenovac – svi su stradali
Osijek „Tenje“	sabirni – NDH	iz Osijeka i okolnih mesta	avgusta odvedeni u Jasenovac, a jedna grupa u Aušvic
Vinkovci jula 1942.	sabirni – NDH	iz Vinkovaca, Rume, Šida, Iloka	jula 1942. odvedeni delom u Jasenovac, a delom u Aušvic
Loborgrad septembra 1941.	sabirni – NDH	iz raznih mesta Hrvatske, Slavonije i Bosne	avgust–oktobar 1942. odvedeni u logor u Aušvicu
Đakovo decembra 1941.	sabirni – NDH	iz Vinkovaca, Rume, Šida, Iloka	iz Vinkovaca, Rume, Šida, Iloka
Vinkovci jula 1942.	sabirni – ženski NDH	žene i deca iz Bosne, Hrvatske i Slavonije	od 15. 6. do 15. 7. 1941. odvedeni u Jasenovac – svi su stradali
Kerestinac maja 1941.	sabirni – NDH	članovi KPJ i simpatizeri iz Hrvatske i Bosne	jedna grupa streljana 8. 7. 1941, a ostali 17. 7. 1941.
Jadovno (Pag) juna 1941.	koncentracioni – NDH	dovedeni iz logora u Gospiću i logora „Danica“	veliki broj ubijen, a ostali odvedeni avgusta 1941. u Jasenovac
Jasenovac „Logor I“ Krapje avgusta 1941	koncentracioni – NDH (muški)	dovedeni iz logora u Metajnu	veliki broj ubijen, ostali prebačeni u „Logor III“ Jasenovac novembra 1941.

Mesto i datum formiranja logora	Vrsta logora i ko ga je formirao	Iz kojih mesta (teritorija) su zatočeni	Dalja sudbina zatočenika
Jasenovac „Logor II“ Bročice septembar 1941.	koncentracioni - NDH (muški)	iz Hrvatske i Bosne	veliki broj ubijen, ostali prebačeni u „Logor III“ Jasenovac novembra 1941.
Jasenovac „Logor III“ (Ciglana)	koncentracioni - NDH (muški)	iz Hrvatske i Bosne i preživeli logoraši „Logora I“ i „Logora II“	gotovo svi pobijeni od 1942. do 1945. – manji broj uspeo da pobjegne
Jasenovac „Logor IV“ (Kožara) januara 1942.	koncentracioni - NDH (muški)	iz Hrvatske, Srema i Bosne	gotovo svi pobijeni – manji broj prebačen u Jasenovac i Lepoglavu
„Logor V“ Stara Gradiška druga polovina 1942.	koncentracioni - NDH (muški)	iz Hrvatske, Srema i Bosne	gotovo svi pobijeni – manji broj prebačen u Jasenovac i Lepoglavu
Lepoglava jula 1943.	koncentracioni - NDH (muški)	iz Hrvatske i preživeli iz logora St. Gradiška	početkom 1945. odvedeni u Jasenovac i pobijeni
BOSNA I HERCEGOVINA			
Krušnica krajem avgusta 1941.	sabirni – NDH	preživeli zatočeni iz logora u Metajnu i zatočeni iz Sarajeva	5. 10. 1941. muškarci odvedeni u Jasenovac, a 6. 10. 1941. žene i deca u Loborgrad, a zatim u Aušvic
Bosanski Petrovac jula 1941.	sabirni – NDH	iz Bihaća	septembra 1941. odvedeni u Prijedor odakle je manji broj pobjegao, a ostali odvedeni u St. Gradišku i Jasenovac
ZONA I			
Rab krajem maja 1943.	sabirni – Italijani	dovedeni iz logora „dubrovačkog“, „kraljevičkog“, „bračkog“ i „hvarskog“	9. septembra 1943. zatočeni su se oslobodili vlastitim snagama
ZONA II			
Slano (Pag) juna 1941.	koncentracioni za muškarce – NDH	dovedeni iz logora u Gospiću (sa teritorije Bosne i Hercegovine)	pobijen veliki broj, a avgusta 1941. odvedeni u Jasenovac
Metajno (Pag) juna 1941.	koncentracioni za žene	dovedene iz logora u Gospiću (sa teritorije Bosne i Hercegovine)	veliki broj pobijen, a preživeli odvedeni avgusta 1941. u Krušćicu
Lopud, Gruž Kupari („Dubrovački logor“) novembra 1941.	sabirni – Italijani	iz Dubrovnika, Bosne i Hrvatske	krajem maja 1943. odvedeni u logor na Rabu
Kraljevica novembra 1942.	sabirni – Italijani	iz Hrvatske, Slavonije i Bosne	krajem maja 1943. odvedeni u logor na Rabu
Brač novembra 1942.	sabirni – Italijani	iz Hrvatske, Slavonije i Bosne	krajem maja 1943. odvedeni u logor na Rabu
Hvar novembra 1942.	sabirni – Italijani	iz Hrvatske, Slavonije i Bosne	krajem maja 1943. odvedeni u logor na Rabu

Mesto i datum formiranja logora	Vrsta logora i ko ga je formirao	Iz kojih mesta (teritorija) su zatočeni	Dalja sudbina zatočenika
BAČKA			
Bačka Topola kraj aprila 1941.	sabirni – Mađari i Gestapo	iz Sombora, Novog Sada i drugih mesta u Bačkoj	29. aprila 1944. deportovani u Aušvic; logor je postojao do kraja septembra 1944. godine
Subotica početkom juna 1944.	sabirni – Mađari i Gestapo	iz Subotice	16. juna 1944. odvedeni u sabirni logor u Bačalmašu
Stari Bečej 20. maja 1941.	sabirni – Mađari	iz Bačke Topole	juna 1941. jedan broj pušten kućama, a ostali odvedeni u logor u Bačkoj Topoli
Begeč maja 1941.	sabirni – Mađari	iz Novog Sada	jula 1941. pušteni kućama
KOSOVO I METOHIJA			
Kosovska Mitrovica avgust 1941.	sabirni – Gestapo	iz Kosovske Mitrovice	marta 1942. odvedeni u logor „Sajmište“, a zatim u Bergen-Belzen, gde su stradali
Priština početkom 1942.	sabirni – Italijani	iz Prištine – muškarci	odvedeni 1942. u logor u Berat (Albanija)
Priština 1944.	sabirni – Gestapo		odvedeni u logor „Sajmište“ u Beogradu
CRNA GORA			
Cetinje (zatvor „Bogdanov kraj“) februara 1944.	sabirni – Gestapo	jevrejske izbeglice iz Srbije i Bosne	juna 1944. odvedeni u logor „Sajmište“, a zatim u Bergen-Belzen
Podgorica (zatvor) februara 1944.	sabirni – Gestapo	jevrejske izbeglice iz Srbije i Bosne	juna 1944. odvedeni u logor „Sajmište“, a zatim u Bergen-Belzen

PRILOG 2

JEVREJSKE OPŠTINE U JUGOSLAVIJI

I — 1940. godine

a) u Savezu jevrejskih veroispovednih opština

M e s t o	Broj članova	I m e	
		predsednika	rabina ili najstarijeg sveštenika
Apatin*	61	Bela Šefer	Samuel Švalb
Bačka Palanka*	229	Solomon Štajf	Eugen Gros
Bačka Topola	254	Josef Vig	Julius Goldštajn
Bajmok*	123	Ljudavit Šefer	Mavro Jakobović
Banja Luka ašk.	139	Moric Hercog	Sigmund Kon
Banja Luka sef.	244	Josef Nahmijas	Mihael Atijas
Bela Crkva*	51	Josef Gros	Evgen Kraus
Beli Manastir*	—	(u osnivanju)	
Beograd ašk.	1888	dr Fridrih Pops	Ignjat Šlang
Beograd sef.	8500	dr David Albala	dr Isak Alkalaj
Bezdan*	90	dr Nandor Poper	H. Grinberger
Bihac*	156	dr Levi	Avram Atijas
Bijeljina*	245	Zadik Baruh	Salamon Levi
Bitolj*	3146	(Povereništvo)	Avram Romano
Bjelovar	337	Dragutin Grinhut	dr D. Ginsberg
Brčko*	145	Hajim D. Salom	Leon Katan
Čakovec	404	dr Ljudevit Švarc	dr J. Grinvald
Čantavir*	66	dr Simon Lipot	Adolf Kraus
Čonoplja*	31	dr Aleks Hajdu	Makso Dajč
Čurug*	55	Šandor Lampel	V. Birnbaum
Daruvar	169	Leon Gros	
Debeljača*	148	Andor Gutman	Ignjat Rot
Derventa*	118	Moric Kabiljo	Jakov Papo
Doboj	53	Josef L. Pesah	
Dolnja Lendava	134	Moric Švarc	
Donji Miholjac*	173	Urlik Libling	
Dubrovnik	87	Josip Mandl	Salamon Baruh
Đakovo*	197	Josip Frank	Aleksandar Rot
Horgoš*	24	Marko Deneš	Ižak Abraham
Karlovac*	297	Josip Rendeli	David Majzel
Koprivnica*	358	Milan Rajh	dr Izrael Kon
Kos. Mitrovica*	116	Benvenisti Koen	
Kragujevac*	85	dr Moša Eli	
Križevci*	119	Ljudevit Štraus	Lav Buksbaum
Kula*	124	dr D. Holender	S. Šlomović
Kutina*	132	Albert Singer	Mojsije Trilnik
Leskovac*	59	Bokor Mandil	
Ludbreg*	82	dr L. Šlezinger	J. L. Dajč
Ljubljana		(u osnivanju)	
Mali Idoš*	30	Šandor Kertes	Lipot Frankl

M e s t o	Broj članova	I m e	
		predsednika	rabina ili najstarijeg sveštenika
Mostar	142	Bernhard Širc	David Perera
Murska Sobota*	711	Armin Hiršl	dr Lazar Rot
Našice*	229	Muško Vajs	Jakov Šmelcer
Niš	337	Bora H. Hazan	Albert Daniti
Nova Gradiška*	198	Jakov Kon st.	Andrija Trilnik
Novi Bečej*	204	G. Šlezinger	Emanuel Polak
Novi Kneževac*	69	Josif Šiler	Izrael Gelbman
Novi Pazar	297	Leon Bahar	Cadik Konforti
Novi Sad	4104	dr Ferdinand Lustig	dr Hinko Kljš
Novi Vrbas*	233	Aurel Rajh	Josip Klajn
Osijek gor. grad	2400	dr L. Margulies	dr H. Štekel
Osijek donji grad	184	Bela Herman	
Pakrac*	99	Josip Mautner	Izak Frajdes
Pančevo	403	Oskar Fišgrund	Majnhart Klajn
Parabuć*	73	Šamu Kelemen	Ernest Špicer
Petrovgrad	1267	Leopold Frajšberger	dr David Finci
Pirot*	96	Moša Levi	
Podrav. Slatina*	136	Artur Bauer	
Priština	385	Hajim B. David	Zaharije Levi
Rogatica*	44	mr. ph. S. Papo	Salomon Pardo
Ruma*	249	Dezider Šlezinger	Vilim Goldštajn
Sanski Most*	94	Isak Atijas	Isak Papo
Sarajevo ašk.	1060	v. d. Iso Herman	dr Hinko Urbah
Sarajevo sef.	7054	dr Samuel Pinto	dr Moric Levi
Senta	595	Armin Graf	dr A. Erenfeld
Sisak*	258	dr Emil Fleš	dr Beno Hajs
Skoplje	2816	dr Avram Nisim	Moše Behar
Slav. Požega*	123	Leo Štajner st.	Mordehaj Rikov
Slav. Brod	423	dr Milan Polak	dr L. Vajsberg
Smederevo*	70	L. Tajtacak	
Sombor	945	dr Henrik Oblat	Jakov Špaser
Split	284	Inž. M. Morpurgo	Isak A. Finci
Srem. Mitrovica*	100	dr Fridrih David	Ger. Belogorski
Stanišić*	31	Bene Liht	Bela Vajs
Stara Kanjiža*	174	A. Griner	Herman Vajs
Stara Moravica*	38	Aleksandar Špajer	J. H. Frenkel
Stari Bečej	253	Rudolf Špicer	
Stari Sivac*	47	Vilim Lederer	Leo Lifsic
Subotica	4900	dr Elemir Kalmar	dr L. Geršon
Sušak	143	Velimir Švarc	Oto Dajč
Šabac*	83	dr Hajim Ruso	Nisim Adižes
Štip*	588	Menahem Levi	Meir M. Kasorla
Temerin*	63	S. Šosberger	Gerson Slovak
Titel*	80	dr Eugen Fišer	Vladimir Heršković
Travnik	261	dr Jakob Konforti	Samuel Abinun

M e s t o	Broj članova	I m e	
		predsednika	rabina ili najstarijeg sveštenika
Tuzla	241	dr Ignjat Rozner	A. Fingerhut
Valpovo*	140	inž. L. Hupert	
Varaždin*	515	v. d. Mato Štraus	dr Rudolf Glik
Velika Kikinda	512	Maks Gutman	dr Vilim Štajner
Vinkovci*	630	dr Ignjat Lang	dr M. Frankfurter
Virovitica*	204	Edo Kajzer	Adolf Springer
Visoko*	126	Elias Kabiljo	Majer J. Kasorla
VIšegrad*	93	Gavriel Papo	Josef Levi
Vlasenica*	61	Albert Altarac	Aron Altarac
Vršac	290	Hajim Sid	Mavro Salcman
Vukovar*	213	Hinko Štajner	dr Izrael Šer
Zagreb ašk.	8712	dr Marko Horn	dr Gavro Švarc
Zagreb sef.	625	Cezar Gaon	Isak Baruh
Zavidovići	117	J. Zonenfeld	Isak Kabiljo
Zemun ašk.	354	dr L. Brandajs	Geršon Kačka
Zemun sef.	115	Moreno Anaf	Isak Musafija
Zenica	195	H. Libling	Juda Finci
Zvornik*	78	Nahman Hajon	Nisim Montiljo
Žabalj*	100	Jakov Fišer	
Žepče*	58	Mošo J. Musafija	Isak Mevorah

b) u Udruženju ortodoksnih jevrejskih veroispovednih opština

Ada*	350	David Hubert	David Hofman
Bačka Palanka*	50	Karl Levi	Jonaz Glauber
Bački Petrovac*	100	J. Gild	Samuel Silber
Bačko Petrovo Selo*	310	J. Sanet	
Ilok ašk. ort.*	160	Herman Štern	
Ilok ort.*	150	Lazar Štern	Hilel Štajner
Mol*	100	M. Šlezinger	
Senta sef. ort.*	850	Mozes Krajnik	Mozes Lebović
Sombor*	70	Šandor Gros	Henrik Vajs
Stara Kanjiža*	35	Bernat Menzer	Salomon Berković
Subotica*	560	J. Grosberger	Mozes Dajč
Zagreb*	130	Leon Hesel	

*) U mestima označenim zvezdicom — jevrejske opštine više ne postoje.

II — 1947. godine

Mesto i broj pripadnika	Mesto i broj pripadnika
1. Ada 59	21. Rijeka 99
2. Apatin 25	okolina Rijeke 75
3. Bač 2	22. Sarajevo 1557
4. Bačko Petrovo Selo 26	23. Senta 110
5. Banja Luka 46	24. Senta-ortodoksna 118
okolina Banja Luke 85	25. Skoplje 328
6. Beograd 2271	26. Sombor 145
7. Bitolj 57	okolina Sombora 56
8. Bugojno 8	27. Split 163
9. Dubrovnik 31	okolina Splita 19
okolina Dubrovnika 3	28. Sremska Mitrovica 20
10. Kikinda 37	okolina Sr. Mitrovice 13
11. Kosovska Mitrovica 33	29. Subotica ortodoksna 88
12. Mol 11	okolina Subotice 186
13. Mostar 65	30. Subotica 981
14. Niš 31	31. Šid 16
15. Novi Pazar 36	32. Tuzla 78
Prizren 4	okolina Tuzle 9
16. Novi Sad 1001	33. Vršac 31
okolina Novog Sada 220	okolina Vršca 2
17. Osijek 361	34. Zagreb 2080
okolina Osijeka 249	okolina Zagreba 434
18. Pančevo 88	35. Zavidovići 25
okolina Pančeva 13	36. Zemun 132
19. Pirot 12	37. Zenica 34
20. Priština 224	okolina Zenica 9
	38. Zrenjanin 92
	Ostala mesta 36

III — 1969. godine

Mesto	Broj članova	Ime predsednika
Bačka Topola	29	Olga Vajs
Banja Luka	47	Ašer Volah
Beograd	1602	Bencion Levi
Bjelovar	12	dr Oto Kraus
Bečej	5	Zoltan Vajnberger
Čakovec	21	Elizabeta Bartoš
Daruvar	36	Marko Flajšhaker
Doboj	27	Mihajlo Atijas
Dubrovnik	62	Emilio Tolentino
Jajce	20	Flora Klem
Kikinda	4	Jelena Kovač
Ljubljana	84	dr Aleksandar Švarc
Mostar	74	Filip Kon
NIŠ	36	Peša Gedalja
Novi Pazar	10	Aron Mentović
Novi Sad	281	Pavle Šosberger
Osljek	220	dr Mavro Vizner
Pančevo	78	dr Ladislav Erš
Priština	11	Hajim Adišes
Rijeka	160	Josip Engel
Sarajevo	1090	dr Isak Levi
Senta	58	Arnold Fridman
Skoplje	54	dr Nikola Šajber
Slavonski Brod	32	Armin Berger
Sombor	61	dr Mirko Gutman
Split	115	Slavko Zvezdić
Subotica	403	Mirko Vajcenfeld
Travnik	17	Jakov Finci
Tuzla	60	Joško Vizler
Virovitica	34	Marko Vajs
Vršac	7	Pavle Vaserman
Zagreb	1341	dr Leo Singer
Zavidovići	12	Monika Musafija
Zemun	136	Josip Frank
Zenica	30	Geza Kacur
Zrenjanin	28	Ruža Tajti
Ostala mesta	208	

PRIOLOG 2 – svi prilozi u ovom poglavlju uzeti su iz „Spomenice 1919–1969. Savez jevrejskih opština Jugoslavije“, izdate povodom pedeset godina postojanja Saveza

PRILOG 3

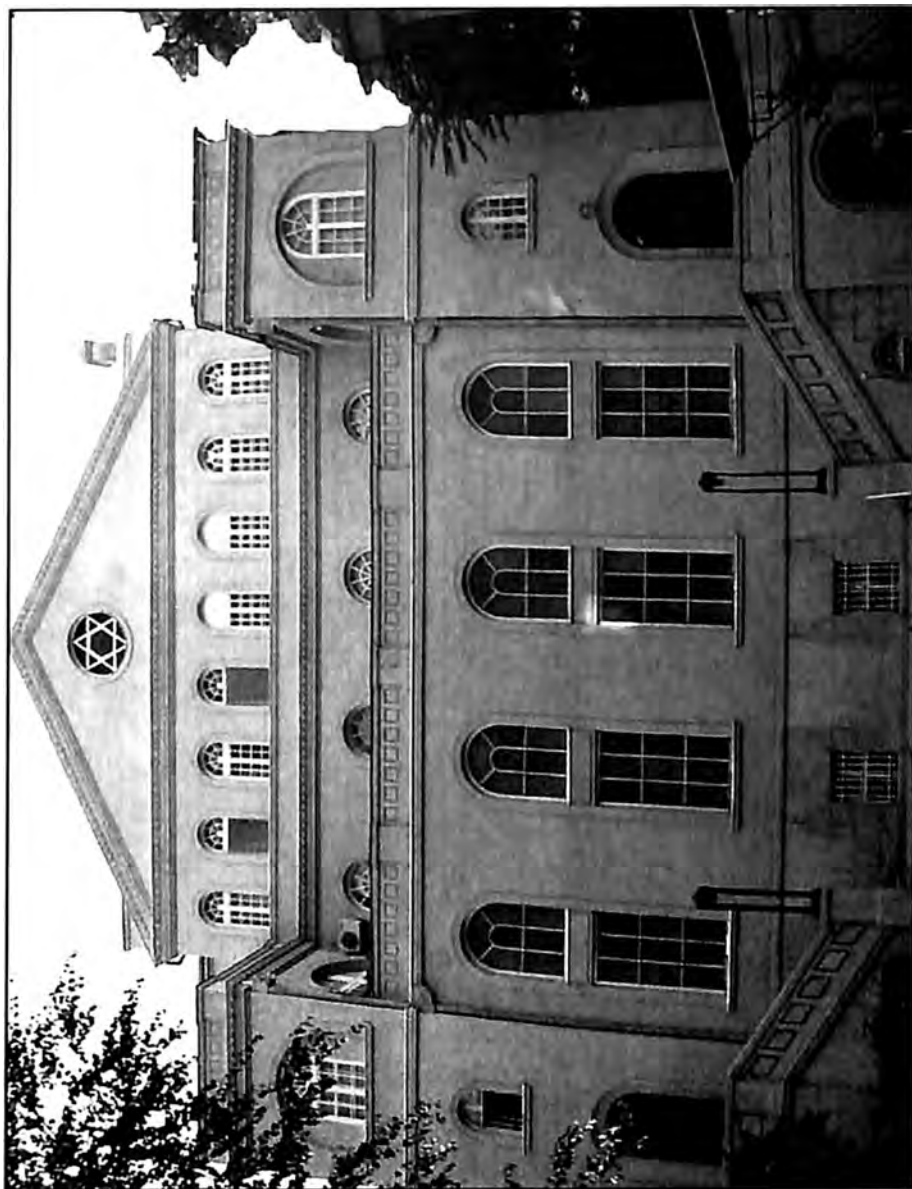
OBNOVLJENE JEVREJSKE OPŠTINE
1947. GODINE

Mesto i broj pripadnika	Mesto i broj pripadnika
1. Ada 59	21. Rijeka 99
2. Apatin 25	okolina Rijeke 75
3. Bač 2	22. Sarajevo 1557
4. Bačko Petrovo Selo 26	23. Senta 110
5. Banja Luka 46	24. Senta – ortodoksna 118
okolina Banja Luke 85	25. Skoplje 328
6. Beograd 2271	26. Sombor 145
7. Bitolj 57	okolina Sombora 56
8. Bugojno 8	27. Split 163
9. Dubrovnik 31	28. Sremska Mitrovica 20
okolina Dubrovnika 3	okolina Sr. Mitrovice 13
10. Kikinda 37	29. Subotica – ortodoksna 88
11. Kosovska Mitrovica 33	okolina Subotice 186
12. Mol 11	30. Subotica 981
13. Mostar 65	31. Šid 16
14. Niš 31	32. Tuzla 78
15. Novi Pazar 36	okolina Tuzle 9
Prizren 4	33. Vršac 31
16. Novi Sad 1001	okolina Vršca 2
okolina Novog Sada 220	34. Zagreb 2080
17. Osijek 361	okolina Zagreba 434
okolina Osijeka 249	35. Zavidovići 25
18. Pančevo 88	36. Zemun 36
okolina Pančeva 13	37. Zenica 34
19. Pirot 12	okolina Zenice 9
20. Priština 224	38. Zrenjanin 92
	Ostala mesta 36

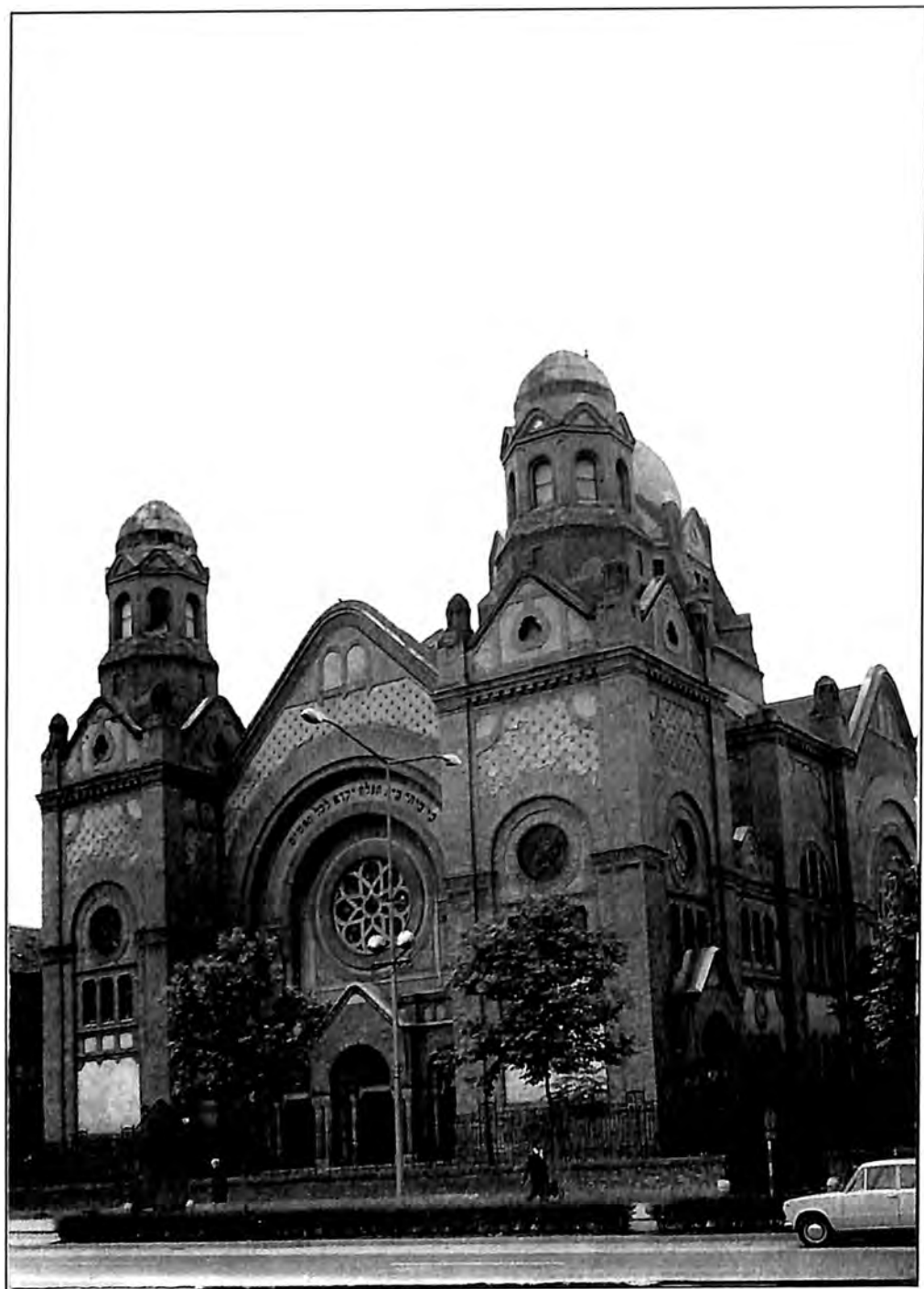
Ukupno: broj mesta 38

broj pripadnika 11 924

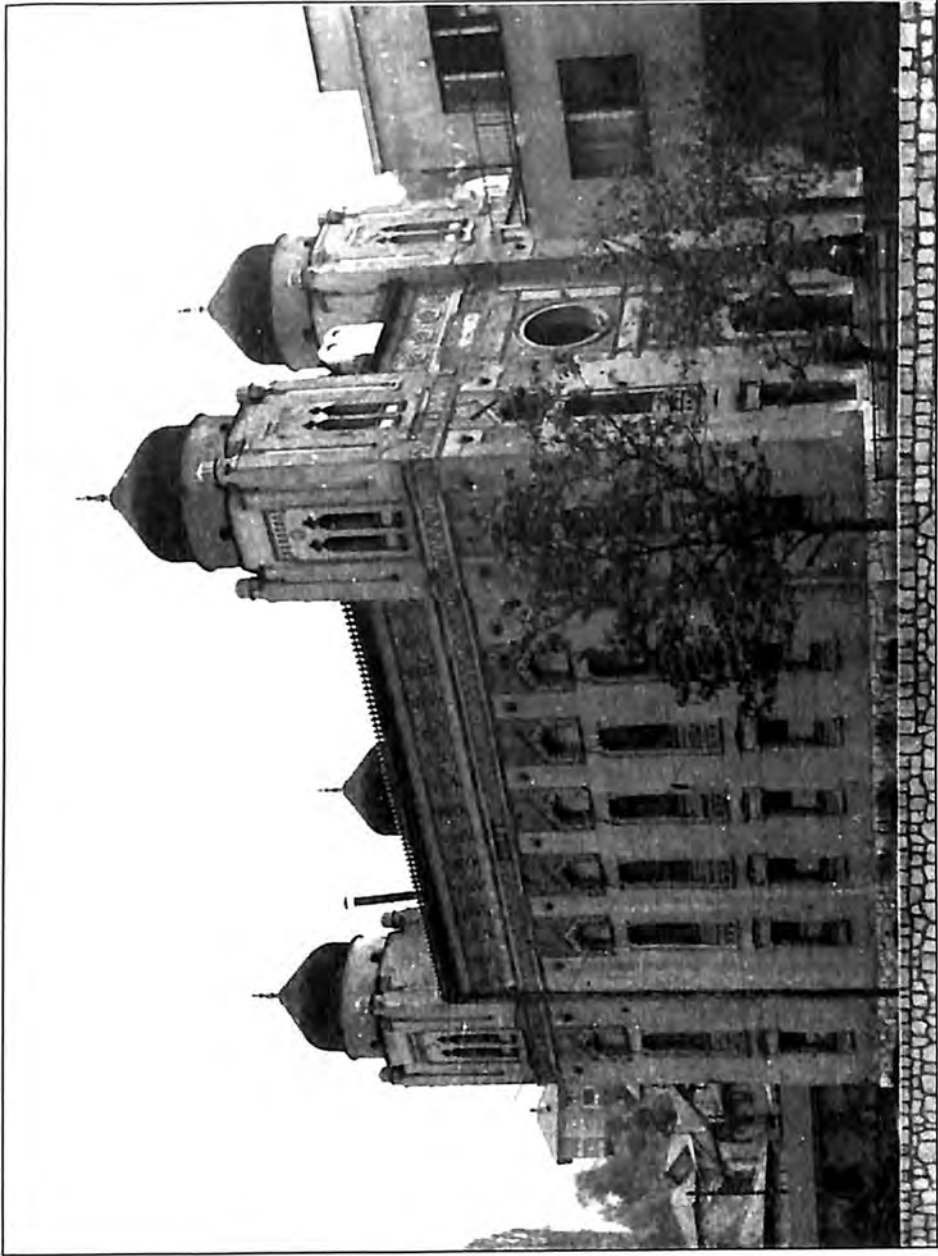
SINAGOGE KOJE NISU PORUŠENE U DRUGOM SVETSKOM RATU

*Aškenaska sinagoga u Beogradu, u Kosmajskoj ulici 19, koja nije spaljena i porušena
prilikom bombardovanja Beograda u Drugom svetskom ratu*

Sinagoga u Novom Sadu

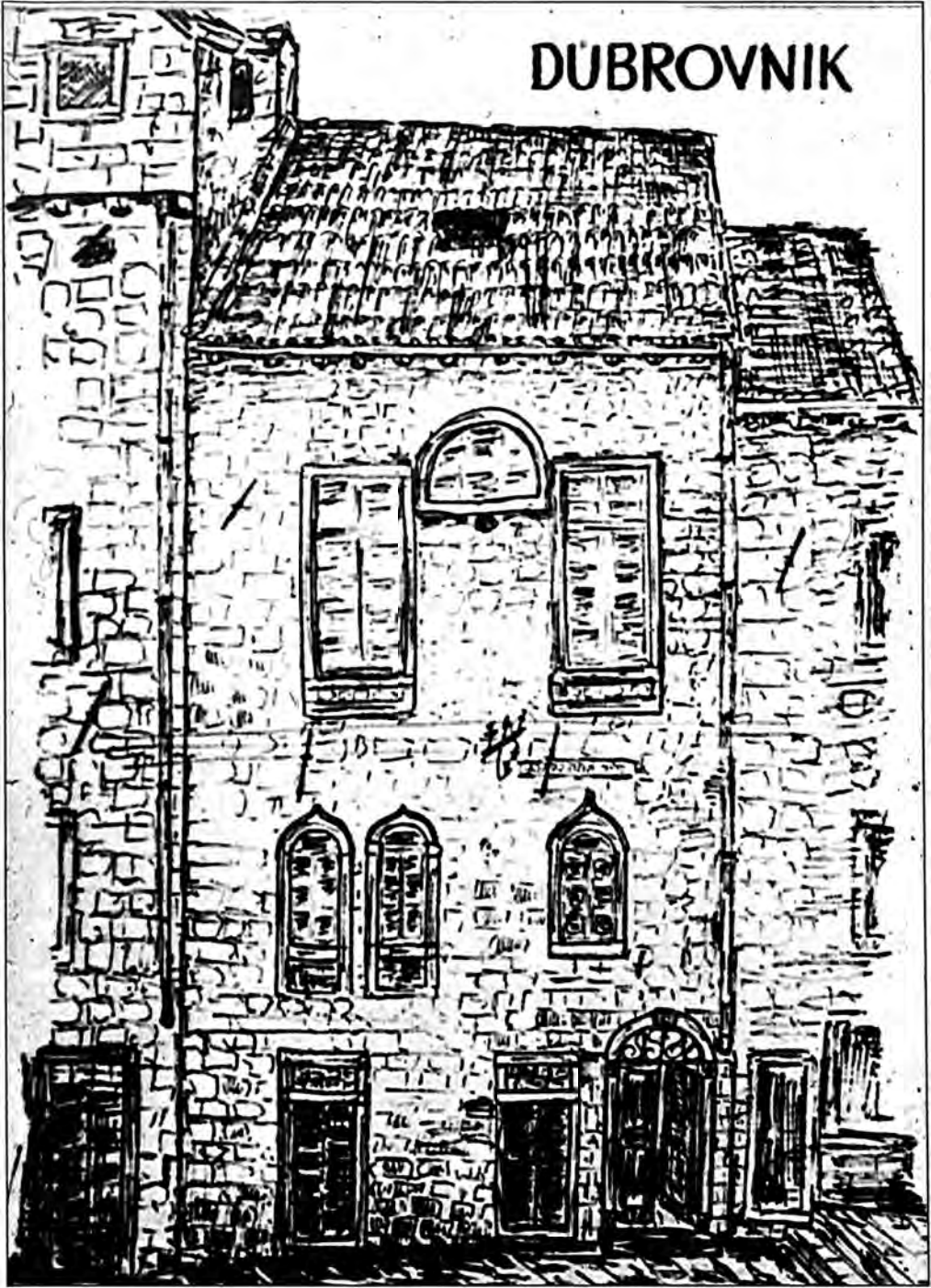

Aškenaska sinagoga u Sarajevu

Jedna od najstarijih sefardskih sinagoga u svetu, podignuta 1408. godine – sinagoga u Dubrovniku, skrivena između susjednih zdanja u Žudioskoj ulici

DUBROVNIK

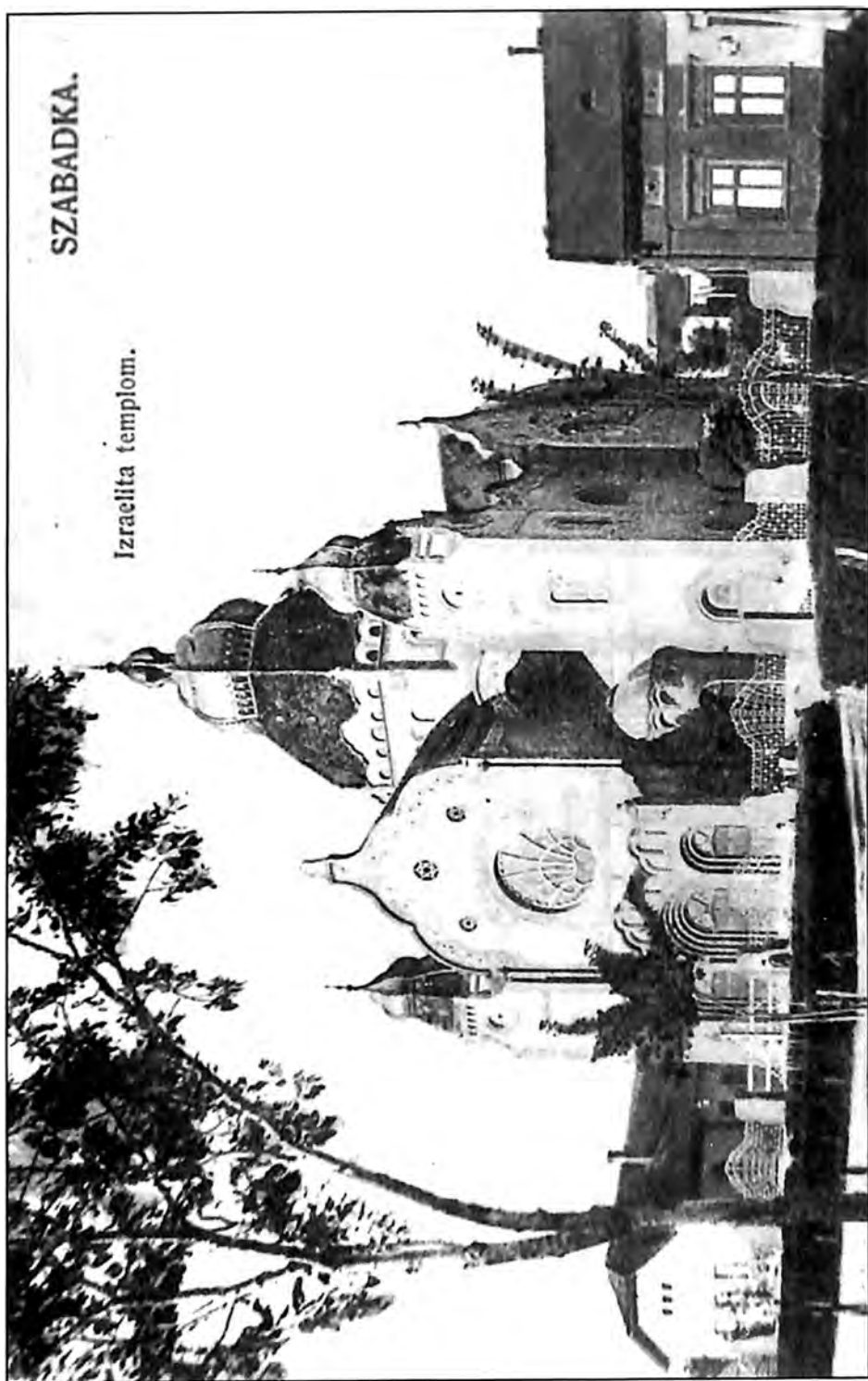
Sinagoga u Dubrovniku (crtež dr Vidosave Nedomački)

Stari jevrejski hram u Sarajevu, danas Muzej Jevreja BiH

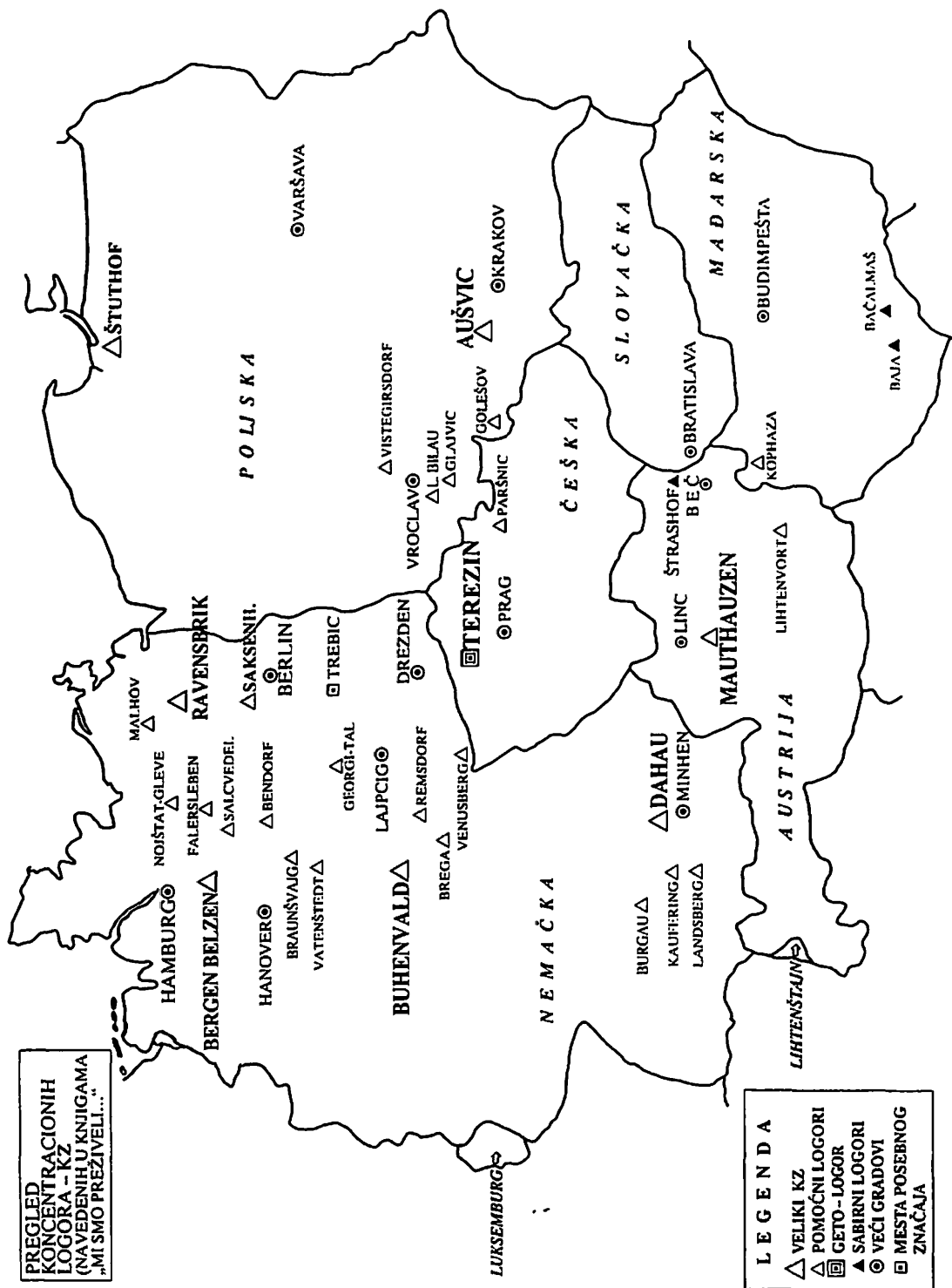
SZABADKA.

Izraelita templom.

Sinagoga u Subotici

PREGLED
KONCENTRACIONIH
LOGORA - KZ
(NAVEDENIH U KNJIGAMA
„MI SMO PREŽIVELI...“)

LEGENDA
 △ VELIKI KZ
 □ POMOĆNI LOGORI
 □ GETO - LOGOR
 △ SABIRNI LOGORI
 ○ VEĆI GRADOVI
 □ MESTA POSEBNOG ZNAČAJA

REČNIK

manje poznatih reči i pojmova

Abiturijenski kurs – (lat.) Pripreme za prelaz iz srednje u višu školu za koju je pri upisu prethodni uslov velika matura

Affidavit – (engl.) pismena izjava pod zakletvom – dozvola za ulaz u SAD

Akiba (ben Josef) – slavni učitelj iz doba Bar Kohbinog ustanka protiv Rimljana; ili kratica umesto Agudat hanoar haivri „Akiba“ (udruženje jevrejske omladine „Akiba“) – skautski omladinski pokret opštih cionista („Akiba“ vaspitava omladinu u nacionalnom duhu za učestvovanje u izgradnji Erec Jisraela.

Alija – (hebr.) uspon, penjanje. Useljenje u Palestinu, odnosno kasnije, Izrael – jer je prema tradiciji za Jevreje odlazak u Palestinu značio 'uznošenje'. „Alija znači više od imigracije: to je glavni ideal cionizma i primarni cilj njegove realizacije. On podrazumeva lično učešće u ponovnoj izgradnji jevrejske domovine i uspon pojedinca na viši nivo samoispunjenja kao člana ponovo rođene nacije.“ (EJ, 1971: 633).

Antisemitizam – rasna, nacionalna i verska mržnja prema Jevrejima. Pojava se može pratiti od antičkog vremena do danas. Rezultat antisemitiske propagande je ideja o „konačnom rešenju jevrejskog pitanja“ u Drugom svetskom ratu i uništenje 6

miliona Jevreja. Pojam je uveden oko 1880. godine.

Appello – (ital.) zbor, prozivka

Appell-platz – (nem.) sabirno mesto za prebrojavanje

Arbeitskomando – (nem.) radna komanda

Aron hakodeš – (hebr.) sveti orman, spremište u kome se čuvaju svici *Tore* u *sinagogi*

Aškenazi – pridev izveden iz zemljopisnog pojma *Aškenaz* kako se počev od srednjeg veka u hebrejskoj književnosti naziva Nemačka. Aškenazi su deo jevrejskog naroda koji govori jidiš ili nemački, pa i neki od srednjeevropskih ili istočnoevropskih jezika. Aškenazi, žitelji, nemačkog govornog područja, koji su se selidbama proširili u istočnu, a kasnije i južnu Evropu, imaju neke razlike u liturgijskom i jezičkom smislu u odnosu na Sefarde, jer na drugi način izgovaraju i neke samoglasnike i suglasnike hebrejskog pisma (navedeno prema Glosariju koji je u katalogu izložbe – *Židovi na tlu Jugoslavije*, sastavio Eugen Verber).

Aufseherin – (nem.) žena – SS-nadzornica, nadzornica

Bar micva – (doslovno – sin zakona); versko punoletstvo za jevrejskog muškaraca koji je navršio 13 godina. Obavlja se u sinagogi kada se de-

- čak poziva pred *Toru*. Ovim činom muškarac postaje punopravni član opštine odgovoran za svoja dela pred Bogom. Proslavlja se veoma svečano u kućama.
- Bat micva* – uvođenje u versko punoletstvo devojčice sa navršenih 12 godina. Svečano se proslavlja u kući.
- Bersaljeri* – (ital.) brzo pokretna jedinica italijanske vojske
- Blockälteste(r)* – (nem.) zapovednica(k) barake (bloka)
- Blocksperr*e – (nem.) zabrana izlaska iz bloka
- B'nai Brit, Bne Berit* – društvo koje se bavi humanitarnim i kulturno-prosvetnim radom. Po svojoj elitističkoj organizaciji i ložama veoma podseća i često se poistovećuje sa masonskim organizacijama
- Cionizam* – po brdu Cionu, gde je bio izgrađen jerusalimski hram; u prenesenom smislu označava sam Jerusolim kao verski i kulturni centar Jevreja. Nacionalno-politički pokret koji teži nacionalnom preporodu i okupljanju Jevreja na obnovljenoj nacionalnoj državi koju su naseljavali u biblijskim vremenima.
- Confino libero* – (ital.) prinudni boravak, slobodno kretanje na ograničenoj teritoriji
- Copri fuoco* – (ital.) pokrivanje vatre, prenosno: policijski čas
- Čakulati* – (dalmatinski dijalekt) ćaskati, brbljati
- Daidža* – (turc.) stric
- Daskalica* – (bug.) učiteljica
- Dijaspora* – rasejanje, raseljavanje naroda, rasipanje; na hebrejskom: *galut* – prognostvo
- Dreherei* – (nem.) mehaničarska radionica za obradu metala tokarenjem
- Duš-raum* – (nem.) prostorija sa tuševima
- Erec* – (hebr.) zemlja; često se koristi kao sinonim za Izrael.
- Endloesung* – (nem.) konačno rešenje – fašistički termin za uništenje Jevreja („konačno rešenje podrazumeva sistematsko biološko uništenje Jevreja...” – Eichman).
- Feces* – (lat. faeces) izmet
- Geto* – (ital.) deo grada u kome su, po naređenju vlasti, Jevreji morali (ili želeli) da žive. Geto se noću zaključavao a zbog velike prenaseljenosti u getima je vladao nezdrav život. Pojam je uveden u Italiji.
- Hagana* – (hebr.) odbrana, ili *Hagana acmit* – samoodbrana, jevrejska odbrana u Palestini, organizovana posle prvih arapskih nereda u Jafi 1921. godine. Posle nastanka države Izrael 1948. godine postala regularna armija i ime joj je inkorporirano u naziv zvanične armije nove države – Zeva Haganah le Izrael.
- Hahšara* – (hebr.) priprema za odlazak u Palestinu; omladinci su se pripremali za rad u poljoprivrednim i zanatskim delatnostima. U gradu su održavani zanatski kursevi, a na selima, na većim dobrima, kursevi iz poljoprivrede. U Jugoslaviji je bilo nekoliko *hahšara*.
- Haluc, (mn – halucim)* – (hebr.) pionir koji se u galutu (rasejanju) sprema za odlazak u Erec Jisrael.
- Hamiša asar bišvat* – (hebr.) praznik poznat kao *Tubišvat, Hamišoši, Frutas* ili Nova godina drveća. Slavi se 15. dana u mesecu *Ševatu* (januar-februar).
- Hanuka* – (hebr.) praznik svetlosti, slavi se osam dana počevši od 25. dana meseca *Kisleva* (decembar-januar) u znak sećanja na oslobodilačku borbu protiv helenskih okupatora u III veku pre n.e.

Hušomer hacair – (hebr.) Mladi stražar, cionistička omladinska organizacija socijalistički orijentisana. Cilj joj je bio vaspitanje omladine za izgradnju jevrejske domovine na biblijskom tlu.

Haver – (hebr.) drug; havera – drugarica, haverim – drugovi, haverot – drugarice

Heder – (hebr.) soba. Heder je škola u kojoj se stiže prvi stepen tradicionalnog jevrejskog obrazovanja. Kod *Sefarda* ova škola se naziva *meldar*: „Ovakve obrazovne ustanove su osnovane 63. godine pre n.e. u Judeji, a inicijator je bio Rabi Jošua ben Gamla. On je uveo obavezu da se izaberu učitelji za decu od sedam godina u svakoj pokrajini i u svakom gradu. Kasnije, sve do Prvog svetskog rata, u heder su dolazila deca i mlađa od sedam godina. Nastava je trajala celi dan, od ranog jutra, do osam-devet sati uveče. Dečaci bi za tri meseca naučili hebrejsko pismo. Četvrtog meseca bi počinjali da čitaju Humaš (Toru), zatim Mišnu i Talmud.“ (Danon, 1996: 216).

Hefsta – (turc.) sedmica

Hefsting (*Häftling*) – (nem.) zatočenik

Hehaluc – (hebr.) svetska organizacija *haluca* – u nju su se učlanjivali svi *haluci* koji se pripremaju za *aliju*

Holokaust – (grč. – holos – čitav; kaustos – spaljen) stradanje Jevreja u toku Drugog svetskog rata ubijanjem u gasnim komorama i spaljivanjem njihovih leševa u krematorijumima.

Hora (*hava*) – (hebr.) jevrejske narodne igre

Hupa – (hebr.) baldahin, deo svadbene ceremonije kada mladenci staju pod baldahin

I. G. Farbenindustrie – Interessengemeinschaft der Farbenindustrie – (nem.) Interesna zajednica nemačke industrije *boja*; naziv industrij-

skog koncerna koji je jevrejske zatočenike upotrebljavao kao besplatnu radnu snagu.

Jad Vašem (*Yad Vashem*) – (hebr.) „Ruka i ime“ (jad – ruka, šem – ime), spomenik i arhiv u Jerusalimu o stradanju Jevreja u toku Drugog svetskog rata stvoren odlukom *Kneseta* 1953. donošenjem posebnog Zakona o sećanju na mučenike i junake – *Jad Vašem*. „Smisao donetog zakona je da se podigne večni spomenik u svesti jevrejskog čoveka za uspomenu na milione nevinih žrtava, na borbe, na neizreciva blaga jevrejskih kulturnih vrednosti koja su vekovima stvarana a koja je zločinački nacizam uništio“ (Alkalaj, 1971).

Ješiva – (hebr.) visoka verska škola u koju se ide nakon završene prve verske škole (*heder* kod Aškenaza, a *meldar* kod Sefarda). „Izraz 'ješiva' se u Talmudu upotrebljavao za najstariju jevrejsku ustanovu posvećenu prvenstveno proučavanju Tore, Talmuda, jevrejskih propisa i za razvijanje jevrejske misli“ (Danon, 1996: 217).

Jidiš – govorni jezik aškenaskih Jevreja iz Nemačke, srednje i istočne Evrope. „Nastao na osnovu nekih narječja srednje-visoko-njemačkog iz X v. fiksiranih na tom stupnju razvoja, kasnije leksika proširivana hebrejskim i aramejskim a dolaskom u slavenske zemlje i slavenskim (poljskim, ukrajinskim i dr.) riječima. Piše se hebrejskim pismom, posebno prilagođenim fonetici tog jezika.“ (Verber, Glosarij u katalogu *Židovi na tlu Jugoslavije*, str. 337).

Jom kipur – praznik, Dan pomirenja, slavi se 10. dana meseca *Tišrija*; post dug 24 sata

Jugendaliyah – (nem.) Alijat hanoar, omladinska alija

Kadiš – svet (na aramejskom, tada govornom jeziku Jevreja); molitva za pokojnike. „Kadiš je prastara molitva, nastala u Palestini, odakle je prenetta u sve zemlje galuta (rasejanja). Izuzev poslednje strofe – koja je na hebrejskom – izvorni jezik kadiša je aramejski, da bi bio razumljiv običnim ljudima koji nisu znali hebrejski. /.../ Suština Kadiša je izjava vernosti Bogu i prihvatanje njegovog suda, u skladu sa načelom da je čovek dužan da oda hvalu i za nesreću koja ga je zadesila, kao što odaje zahvalnost i za dobro.“ (Danon, 1996: 179, 180–181). Molitvu kazuje sin ili najbliži rođak.

Kal – vidi sinagoga

Kantor – (lat.) (hebrejski *hazan*) u jevrejskom bogoslužjenju – pevač molitava

Kapo – (ital.) glava, glavar; komandujući zatočenik

Kašrut, *kašer*, *kašerut*, *košer* – (hebr.) pridržavanje verskih propisa pri izboru i načinu pripremanja hrane (kašer = čisto, dozvoljeno).

Kehila – (hebr.) zajednica, opština. Oblik organizovanja Jevreja u dijaspori. Zajednica se brinula o svim oblastima života svojih članova (verskom, kulturnom, socijalnom itd.).

Ken – (hebr.) gnezdo, cionistička omladinska grupa

Ketuba – (hebr.) pismeni bračni ugovor

Kibuc – (hebr.) poljoprivredno imanje u kolektivnom vlasništvu nad zemljom, sredstvima i proizvodima. Organizacija rada je zasnovana na dogovoru, dobrovoljnosti i ravnopravnosti članova kibuca. Prvi kibuc *Degania* osnovan je 1909. godine. Kibuci imaju i odbrambeni karakter.

Kibucnik – član kibuca

Kiduš – „naziv za molitvu kojom se posvećuje subota i praznik, a zasniva se na biblijskoj zapovesti: „Zahor

et jom ašabat lakadešo“ („Ne zaboravi da svetkuješ Šabat“) – *II knj. Mojs.* 20:7. „Moli se nad čašom vina, jer se vino ponekad spominje u Bibliji kao sinonim radosti.“ (Danon, 1996: 11).

Kipa – (hebr.) mala kapa koju Jevreji nose u sinagogi i pri molitvama, a religiozni Jevreji kipa nose stalno.

„**Konačno rešenje**“ – videti *Endloesung*.
Kvuca („*Mišomar*“) – (ivrit) družina, organizaciona jedinica kena, grupa, mala zajednica

Ladino – jevrejsko-španski jezik, ili džudeo-espanjol, ili džudezmo. Srednjevekovni španski jezik koji su Sefardi govorili i sačuvali. Obogaćen je hebrejskim, turskim i slovenskim rečima.

Laissez-passer (franc.); *Lascia passare* (ital.) – propusnica

Lajze kontrol – kontrola vašljivosti (Lause – vaši)

Luftwaffe – (nem.) Nemačko vazduhoplovstvo

Maces, *maca*, *macot* – (hebr.) hleb bez kvasca koji se pravi za *Pesah* kada je u toku osam dana zabranjeno svako jelo u kojem ima kvasca i svakog drugog proizvoda kiselog vrenja.

Madrih, *madriha* – (hebr.) rukovodilac

Magen David – (hebr.) Davidov štit. Šestokraka zvezda, heksagram; jedan od simbola jevrejstva; danas se nalazi i na izraelskoj zastavi. (Upotrebljava se i termin Solomonovo slovo.)

Makabi – (hebr.) čest naziv jevrejskih sportskih društava koja su dobila ime po Judi Makabiju, jevrejskom junaku iz 2. veka pre n. e.

Mégila – (hebr. = svitak) skraćeni naziv za biblijsku knjigu o Esteri koja se čita za *Purim*

Menahel – (hebr.) omladinski rukovodilac

Menora – (hebr.) sedmokraki svećnjak; jedan od simbola jevrejstva. Menora je uzeta za grb današnjeg Izraela.

Mezuza – (hebr.) svitak sa odlomkom teksta iz Biblije koji se pričvršćuje na desni dovratnik kućnih vrata

Micva – (hebr.) verska zapovest, dobro delo

Minjan – (hebr.) (minjan = broj) deseterica muškaraca starijih od 13 godina su uslov za održanje službe u Sinagogi

Mošava – (hebr.) naselje; u jevrejskoj kolonizaciji to je nekolektivna farma, gde svaki pojedinac ima svoje zemljište; u omladinskim organizacijama – logor, kamp

Muzlman (logorski žargon) – oznaka za čoveka koji je pri kraju života od iscrpljenosti. Koren reči verovatno potiče od nemačke reči Muschl (školjka) i Mann (čovek). Smisao: školjka čuva oblik i posle gubitka sadržaja.

Numerus clausus – (lat.) zakonski ograničava broj za upis Jevreja na fakultete i srednje škole u određenom procentu

Njilaši – (mađ.) mađarski ultradesničari – fašisti „strelastih krstova“

Ole, ola (ž.) *olim* (mn.) – novi useljenici u Izrael.

Omama – (mađ.) baka

Panjoka – (ital.) okrugli vojnički hleb

Pesah – (hebr.) *pasha* – praznik koji se slavi u znak sećanja na izlazak iz Egipta. Počinje 15. dana meseca *Nisana* (mart-april) i traje osam dana. Naziva se još i *Hag aaviv* (praznik proleća) i *Hag amacot* (praznik beskvasnog hleba), jer se obavezno jede *maces*. Praznik se slavi po strogo utvrđenom ritualu.

Pravednik – Jedan od devet zadataka Jad Vašema, prema *Zakonu o sećanju na mučenike i junake*, donetog 19. avgusta 1953. godine u *Knesetu*, jeste da ovekoveči uspomenu „na pravednike svih naroda koji su stavlja-

li svoje živote na kocku da bi spasavali Jevreje“. *Pravednik* je približan prevod izraza „*Hasidej umot haolam*“, dok bi bukvalni prevod glasio „pravednik sveta“.

Prefettura – (ital.) sresko načelstvo

Prična – (nem.) primitivan ležaj od drvenih letava za logorske zatočenike

Purim – praznik koji se slavi u znak sećanja na boravk Jevreja u Persiji i na događaje opisane u biblijskoj knjizi o Esteri. Slavi se 14. dana meseca *Adara* (februar-mart).

Rabin – (rav = učitelj). „Uobičajena tuđica za označavanje jevrejske svećene osobe, nastala u Zapadnoj Evropi (Rabbiner, rabbi i dr.) od riječi rabi – moj učitelj, moj majstor. Rabi nije u osnovi svećena osoba, niti svećenik, već je to jedan od učenih naslova koji se dodjeljuju nakon završene ješive. Rabini su u jevrejskim zajednicama obavljali svoje funkcije, tumačili zakone, čak i sudovali na neprofesionalnoj osnovi, kao ovlašteni stručnjaci, znalci jevrejskih znanosti. Profesija rabina, kao plaćenog službenika opštine, a u nekim društvima i državama, novijeg je datuma.“ (Verber, 1988: 339).

Revir – (nem.) predeo, kraj, oblast; u logoru naziv za bolnicu

Roš – (hebr.) glava, starešina, poglavica, vođa (kena, mošave, kibuca)

Roš Hašana, Roš Ašana – (hebr.) praznik – jevrejska Nova godina. Slavi se 1. i 2. dana meseca *Tišrija* (septembar-oktobar).

Seder – (hebr. seder = red) svećana večera – uvodni obred za slavljenje praznika Pesaha

Sefardi – (hebr.) potomci Jevreja proteranih sa Iberijskog poluostrva u 15. veku (*S'farad* = Španija)

Sinagoga – (grč.) jevrejska bogomolja; „Riječ *sinagoga* javlja se prvi put u *Septuaginti*, prijevodu *Starog za-*

- vjeta na grčki jezik u III vijeku pr. n.e., i označava zajednicu, grupu ljudi, opštinu. Nešto kasnije riječ sinagoga se odnosi samo na zajednicu vjerskog karaktera, odnosno mjesto na kome se obavlja jevrejsko bogoslužje. Dugu istoriju ima i hebrejski naziv *bet hakneset* (aramejski: *bet hakeništa*) – kuća okupljanja, koji se nerijetko mogao čuti u Bosni. Među bosanskohercegovačkim Jevrejima bilo je uobičajeno sinagogu zvati: *hram*, *templ* i *kal* (ovo posljednje ime koristili su samo *Sefardi*“ (Gotovac, 1987: 11).
- Sonderkommando** – (nem.) specijalna komanda; zatočenici na radu u gasnoj komori i krematorijumu prilikom eksterminacija
- Sukot** – (hebr.) praznik koliba, senica (suka = koliba, senica, šator). Jevreji su po izlasku iz egipatskog ropstva, 40 godina lutali pustinjom i pritom boravili pod šatorima. U znak sećanja na tu vrstu smeštaja Jevreji na *Sukot* borave u senicama sedam dana. Inače praznik traje devet dana. Slavi se u jesen.
- Šabat** – (hebr.) subota, sedmi dan u nedelji, dan potpunog odmora, svaki rad je zabranjen
- Šalom** (Šalom Alehem) – (hebr.) Mir, mir vama; uobičajeni pozdrav
- Škajah** – (hebr.), složenica od *Jašar i koah* = prvi put. U hramu se upotrebljava prilikom čitanja Tore tj. kod čestitanja za dobro obavljenu dužnost, u smislu ‘Svaka ti čast’ ili ‘Alal ti vera’
- Šoa** – (hebr.) hebrejska reč za *holokaust*
- Šomer** – (hebr.) stražar
- Štetl** – (jid.) gradić ili varošica u Poljskoj i Rusiji većinom nastanjen jevrejskim stanovništvom
- Talit** – (hebr.) molitveni ogrtač koji nose muškarci prilikom molitve
- Talmud** – (hebr.) učenje. To je jevrejska „postbiblijska enciklopedija osebnog tipa, stvarana između II i IV stoljeća... To je prije svega, zbirka komentara sastavljenih na osnovu raznih tumačenja Biblije, ali sadrži i opsežnu građu o religijskim i svjetovnim običajima Židova. U njemu ima elemenata teologije, etike, agronomije, medicine, higijene, prava, povijesti, matematike, astronomije itd. /.../ Talmud je regulirao način života Židova u postbiblijskim vremenima sve do emancipacije u XIX stoljeću. /.../ Talmud je imao presudnu ulogu u čuvanju židovskog nacionalnog jedinstva u dijaspori. Zbog svoje strogosti i moralističke pedantnosti, zbog naglašenog judeocentrističkog stava, oštre opozicije protiv prozelitskog nastojanja kršćanstva, Talmud je stoljećima bio napadan, klevetan i krivotvoren unutar i izvan židovstva.“ (Baleti, 1982. 34).
- Tefilin** – molitveno remenje koje se stavlja na čelo i levu ruku.
- Templ** – (hebr.) hram, jevrejska bogomolja
- Tora** – (hebr.) pet knjiga Mojsijevih koje po jevrejskoj tradiciji čine osnovu jevrejske religije.
- Trumpeldor** – cionistički desničarski političar
- Vermaht (Wehrmacht)** – Nemačke oružane snage
- VNV (Vereinigung der Nazi Verfolgten)** – Udruženje progonjenih od nacista
- WIZO** – skraćena za: Womens International Zionist Organisation – Svet-ski savez cionističkih žena
- Zählappell** – (nem.) prebrojavanje postrojenih zatočenika na određenom mestu

REGISTAR AUTORA U EDICIJI „MI SMO PREŽIVELI...“

- A**
Abinun, Ješua, (4), 179
Adam, Olga (3), 340
Adam, Tibor (2), 262
Acmoni, Dvora (3), 73
Albahari d' Acampora, Flora (3), 256
Albahari, Puba – Sabetaj dr Robert (2),
229
Alkalaj, Albert (1), 192
Alkalaj Kon, Vera (1), 93
Alkalaj, Samuilo (4), 235
Almuli, Jaša (2), 356
Aloni, Tamara (3), 411
Alpar, Andrija (5), 300
Alpar, Đorđe (2), 79; (5), 300
Altarac, Mira (3), 453
Altarac, Moša (5) 158
Altarac, dr Jakov-Jakica (1), 142
Altaras, Rafael-Ratko (5), 169
Altaras, Rahela (1), 18
Arsenić, Eva (4), 141
Aškenazi, Nina (5), 253
Atijas, Jakob (4), 219
Auslender, Bjanka (4), 39
Auslender, Drago (4), 54
- B**
Babić, Goran (1), 363
Babić, Livia (4), 72
Bararon, Jakov (5), 346
Baruh, Sonja (2), 301
Baruhović, Jozef (3), 391
- Bencion, Rukula (3), 402
Bezinović, Agneza (5), 183
Biro, Zoltan (1), 236
Bogdanov, Sava (2), 332
Bošan, dr Đorđe (4), 341
Brajer, Zoltan (Lošić Ladislav, Kenigs-
berg Deže) (2), 292
Brandajs, Dragutin (1), 284
Brandajs, Ivan (2), 451
Braun, Boris (5), 204
Brukner, Bruno (5), 321
Brunei, Vera (3), 91
- C**
Cajner, Mirjam (2), 242
Cenić, Suzana (2), 127
Ciner, dr Paja (3), 206
- Ć**
Ćirić, Julijana (2), 345
- Č**
Čavčić, Eva (2), 251
- D**
Cadik, Danon (4), 15
Danon, Cadik-Braco (3), 144
Danon, Irena (2), 423
Danon, Oskar (5), 21
Darvaš, Andrija (2), 144
Davičo, Bonka (2), 351
Davičo, Leon (2), 370

Debijađi, Hagara (5), 101
Deleon, Gabi (3), 197
Delevska, Izrael Ela (2), 431
Demajo, Aleksandar (2), 25

Đ

Đorđević, Eva (4), 206
Đurđić, Olivera (4), 82

E

Elazar, Josip (4), 61
Eremija, Agnesa (1), 216
Erlih, Josip (1), 49
Erenrajh, Maks (2), 317
Eškenazi, Nina (5), 253

F

Ferera, Mirjam (3), 218
Finci, Isak-Iso (4), 262
Finci, Tina (3), 54
Fišbah, Jonas (4), 196
Fišer, Darko (1), 209
Fišer, Đorđe (2), 281
Fišer, Irena (3), 118
Flato, Ladanj Marta (4), 349
Frajd, Ivona (2), 186
Frajlih, Zonenšajn Iris (1), 299
Francetić, dr Ruža (5), 89
Francuski, Alisa (2), 201
Freundlich, Emil (3), 175
Fuks, Katriel (2), 406

G

Garti, Rafael (5), 305
Gedalja, Naftali Bata (5), 385
Gelb, Hinko (5), 269
Ginzberg, Tirca (2), 39
Grinvald, Samuel-Leo (5), 59

H

Hara, Rebeka-Beka (1), 241
Hidvegi Išah, dr Jelena (1), 351
Hiršler, Paula (2), 11

I

Itai-Indig, Josef (1), 133

J

Jakovljević, Bojana (1), 149
Jovanović, Vilma (3), 319
Jovović-Levi, Eva (2), 109

K

Kabiljo, Jozef Hajim (3), 417
Kalderon, Alegra Gita Simha (3), 109
Kalderon, Samuilo (1), 293
Kalef, Breda (3), 380
Kamhi, Regina (4), 117
Karaoglanović, Mila (3), 405
Kašiković Armut, Edita (3), 97
Katan Bencion, Dina (3), 223
Katan, Eliezer (4), 100
Kerenj, Julije (3), 350
Kemenji, Aleksandar (3), 308
Klajn, Emil (2), 459
Klajn, Lajčo (3), 295
Kolonomos, Žamila Anđela (3), 17
Kon, Arnold (5), 409
Kon, dr Mirko (5), 199
Konforti, Đorđe (5), 257
Kosak, Sieglar Zdenka (5), 143
Kovač, Teodor (1), 199
Kovačević, Mina (1), 11
Kriesbacher, Fürt Lea (5), 403
Krivokuća, Judita (1), 32
Krdić Lihtner, Ruža (4), 325
Krotić Karaoglanović, Vera (3), 385

L

Langfelder, Oto (5), 420
Lebl, Ženi (3), 467
Levi, Judita (1), 107
Levi, Rahela (3), 360
Levi, Sida (2), 74

Lj

Ljubibratić, Lea (3), 302

M

Maestro, Silvio (1), 117
Magdić-Hofmann Ljerka (5), 367

Mandelbaum, Sara (2), 69
Margalit, Stela (5), 279
Marinković, Žuža (3), 124
Mitić, Mila (5), 124
Mejuhas, Haim (1), 23
Mel, Frida (2), 223
Mel, dr Miša (2), 223
Mihaeli, Hava (5), 232
Milojković, Ljiljana (5), 373
Minh, Pavle (3), 262
Mitić, Mila (5), 124
Mladinov, Silvana (2), 19
Montiljo, Moric (3), 58
Moreno, Armando (2), 393
Mošić, Aleksandar (1), 179
Mrčarica, Estera (4), 269
Musafija, Moše (5), 223

N

Nahman, Aleksandar (3), 367
Najfeld, dr Alfred (3), 32
Najfeld, dr Etelka, (1), 339
Najfeld, dr Igor (3), 32
Najfeld, dr Vesna (3), 32
Najman, Mirko (2), 206
Najman, Nada (2), 233
Navonović, Nisim (1), 259
Neufeld, dr Edo (3), 152
Neuman, Kornel (4), 252
Ninić, Ivan (4), 299
Noah Konfino, Rašela (2), 379

O

Obradović, Vera (2), 118
Orsini-Kahan, Henrijeta (3), 313
Ostojić, Debora (1), 315

P

Papić, Josif (5), 162
Papo-Baro, Josip (5), 133
Papo Ben Cion, Jozef (3), 435
Pas, Miša (2), 412
Perinović, Piroška (1), 102
Perišić Albahari, Rašela (5), 107

Perlštajn, David (1), 89
Peruško, Ljubica (3), 139
Petrović, Luci (1), 247
Pijade, dr Rafael (1), 356
Pinkas, Hajim Mile (1), 161
Pinto, Gonda (3), 67
Pinto, Klara (3), 229
Poleksić-Milivojević Ljubica-Buba (5),
332
Policer, Blanka (1), 327
Postružnik, Berta (4), 283
Preger, Andrija (5), 17

R

Raam, Cvi (4), 317
Radošević, Nenad (5), 74
Rajner, Lucija (4), 291
Remer, Dina (4), 149
Romano, dr Jaša (4), 92
Rot, Šarlota (5), 434
Ruben, Albert (3), 130

S

Sadikario, Avram (3), 39
Salzberger, Lea (2), 57
Salzberger, Nada (1), 121
Salzberger, Vlado (1), 121
Seleš, Đuro (3), 45
Sid, Leon (5), 352
Siegler-Kosak Zdenka (5), 143
Simin, Magda (3), 275
Sindik, Dušan (5), 441
Siporen-Robiček, Vera (3), 241
Sorger, Lea (3), 244
Staničkov, Marta (2), 195
Stefanović Marić, Jelica (5), 362
Strahinjić, Lenka, (4), 123
Strapač, Jolan (3), 189
Stupar-Kajon, Vukica (3), 25

Š

Šajer, Eduard (1), 60
Šomlo, Ana (3), 371
Šosberger, Pavle (1), 225

Šrajer, Lea (4), 133
Štajner, Egon (2), 95
Švarc, Stela (4), 311
Štajn, Vera (4), 167

T

Tajtacak-Kovačević, Natalija (4), 275
Tajtelbaum, Raul (2), 160
Tauber, Eduard (5), 148
Timar, Eva (1), 79
Timotijević, Kosta (1), 267
Tišma, Lili (1), 321
Tomanić, Vera (1), 332
Tutunović, Drita (4), 357

U

Uskoković, Silva (1), 277

V

Vajninger, Arni (3), 448
Vjnman, Irena (3), 286
Vajs, Vilhelm-Vili (2), 445
Vasović, Lidija (2), 51
Vesel, Josif (2), 137
Viculin, Jelena (4), 215
Vinter, Benjamin (3), 329
Vostrel, Rikica (3), 458
Vukov, Irena (3), 136

W

Weinberger, Lazar (5), 191

Ž

Živković, Rea (1), 301

SADRŽAJ

prve knjige „Mi smo preživeli“

UVOD	7
I SA PARTIZANIMA	9
Mina Kovačević: <i>Iščekujući kraj mučenja</i>	11
Rahela Altaras: <i>Uz pomoć dobrih ljudi</i>	18
Haim Mejuhas: <i>Put u neizvesnost</i>	23
Judita Krivokuća: <i>Probuđeno zlo</i>	32
II PREŽIVELI PROBOJ IZ JASENOVCA	47
Josip Erlih: <i>Dečak u logoru</i>	49
Eduard Šajer: <i>Miris krematorijuma</i>	60
III PREŽIVELI LOGORE AUŠVIC, BERGEN-BELZEN, BIRKENAU, SAJMIŠTE, ĐAKOVO	77
Eva Timar: <i>Iz anektirane Mađarske u nemački logor</i>	79
David Perlštajn: <i>U Aušvicu pod brojem 62183</i>	89
Vera Kon Alkalaj: <i>Ožiljci na srcu i duši</i>	93
Piroška Perinović: <i>Pod rukom dr-a Mengelea</i>	102
Judita Levi: <i>Sećanje na dane užasa</i>	107
Silvio Maestro: <i>Bosi po šljunku</i>	117
Nada i Vlado Salzberger: „ <i>Leteća ekipa</i> “ općine Osijek	121
IV POD ITALIJANSKOM OKUPACIJOM	131
Josef Itai-Indig: <i>Djeca bježe</i>	133
Dr Jakov-Jakica Altaras: <i>Sa djecom preko Jadrana</i>	142
Bojana Jakovljević: <i>Kroz Kavaju i Feramonti</i>	149
Haim Mile Pinkas: <i>Što pre preko Atlantika</i>	161
Aleksandar Mošić: <i>Jevreji na Korčuli</i>	179
Albert Alkalaj: <i>Slikar izrastao u logoru</i>	192

V	POD MAĐARSKOM VLAŠĆU	197
	Teodor Kovač: <i>Stražar u ulozi spasioca</i>	199
	Darko Fišer: <i>Rana sjećanja...</i>	209
	Agnesa Eremija: <i>Oradea, Novi Sad, Budimpešta</i>	216
VI	U BORSKOM RUDNIKU	223
	Pavle Šosberger: <i>Kažnjavanja uz ropski rad</i>	225
	Zoltan Biro: <i>Jevrejski lekari u borskom logoru</i>	236
VII	PREKO KOSOVA I ALBANIJE	239
	Rebeka-Beka Hara: <i>Od Prištine do Bergen-Belzena</i>	241
	Luci Petrović: <i>Izbeglice</i>	247
	Nisim Navonović: <i>Od jednog do drugog zatočeništva</i>	259
VIII	SKRIVENI U OKUPIRANOJ SRBIJI	265
	Kosta Timotijević: <i>O ratnom skrivanju dr-a Fridriha Popsa</i> ..	267
	Silva Uskoković: <i>U napuštenoj seoskoj staji</i>	277
	Dragutin Brandajs: <i>Preko ograde od bodljikave žice</i>	284
	Samuilo Kalderon: <i>Moji najteži dani u okupiranom Beogradu</i> ..	293
IX	DECA KOD PLEMENITIH LJUDI	297
	Iris Zonenšajn Frajlil: <i>Prekinuto detinjstvo</i>	299
	Rea Živković: <i>Sećanja na rat</i>	301
X	POD ZAŠTITOM	313
	Debora Ostojić: <i>Bila sam u logoru na Sajmištu</i>	315
	Lili Tišma: <i>Pod okupacijom u Zagrebu i Vukovaru</i>	321
	Blanka Policer: <i>Sa majkom kod plemenitih ljudi</i>	327
	Vera Tomanić: <i>Jevrejka u Beogradu</i>	332
XI	LEKARI	337
	Dr Etelka Najfeld: <i>Srećno, kume Igore!</i>	339
	Dr Jelena Išah-Hidvegi: <i>Izvučena iz transporta za Treblinku</i> ..	351
	Dr Rafael Pijade: <i>Sa prinudnog rada do partizana</i>	356
	<i>EPILOG</i>	361
	Goran Babić: <i>O dimu povrh krematorija...</i>	363

SADRŽAJ

druge knjige „Mi smo preživeli“

PREDGOVOR	7
I DOM LAVOSLAV ŠVARC	9
Paula Hiršler: <i>U kućicama, odvojeni od sveta</i>	11
II U PARTIZANIMA	17
Silvana Mladinov: <i>Split – luka spasa i luka smrti</i>	19
Aleksandar Demajo: <i>Uvek za korak ispred smrti</i>	25
Tirca Ginzberg: <i>Mladost u godinama rata</i>	39
Lidija Vasović: <i>U partizanima, na jugu Srbije</i>	51
Lea Salcberger: <i>Stazama Rapskog bataljona</i>	57
Sara Mandelbaum: <i>Nije bilo lako biti mlad</i>	69
Sida Levi: <i>Uz teškoće, i malo sreće</i>	74
Đorđe Alpar: <i>Zavet – ne pasti Nemcima u ruke</i>	79
III PREŽIVELI LOGORE AUŠVIC, DAHAU, BUHENVALD, BERGEN-BELZEN, TENJE I DRUGE	93
Egon Štajner: <i>Doživeo sam 21. vek</i>	95
Eva Levi-Jovović: <i>I oslobođenje dočekala u Aušvicu</i>	109
Vera Obradović: <i>Od Sombora do Upsale</i>	118
Suzana Cenić: <i>Blizanci i vivo eksperimenti</i>	127
Josif Vesel: <i>Aušvic – Buhenvald – Terezin</i>	137
Andrija Darvaš: <i>Godine rata</i>	144
Raul Tajtelbaum: <i>Prizrenska elegija</i>	160
Ivona Frajd: <i>Nemac mi slučajno spasio život</i>	186
Marta Staničkov: <i>Do pakla i nazad</i>	195
Alisa Francuski: „Tata, boli li kada nas streljaju?“	201
Mirko Najman: <i>Stradanje osječkih Jevreja</i>	206

IV	POD ITALIJANSKOM VLAŠĆU I U ŠVAJCARSKOJ	221
	Frida Mel, dr Miša Mel, dr Eta Najfeld: <i>Životni put</i>	
	<i>Fride i Davida Mela</i>	223
	Dr Sabetaj Robert-Puba Albahari: <i>Od nemila do nedraga</i>	229
	Nada Najman: <i>To je ono čega se sećam</i>	233
	Mirjam Cajner: <i>Dobro se dobrim vraća</i>	242
V	U MAĐARSKIM ZATVORIMA	249
	Eva Čavčić: <i>Izbezumljeni od gladi</i>	251
	Tibor Adam: <i>Prezime Adam znači – čovek!</i>	262
VI	PRINUDNI RADNICI IZ BORSKOG RUDNIKA	
	I U UKRAJINI	279
	Dorđe Fišer: <i>Marš smrti od Bora do Crvenke i dalje...</i>	281
	Zoltan Brajer, Ladislav Lošic, Deže Kenisberg:	
	<i>Na prinudnom radu u Ukrajini</i>	292
VII	U OKUPIRANOJ SRBIJI	299
	Sonja Baruh: <i>Majci sam krila istinu o pogibiji dece</i>	301
	Maks Erenrajh: <i>Romansa opasna po život</i>	317
	Sava Bogdanov: <i>Kako se Lea Rozencvajg</i>	
	<i>spasila 1941. godine</i>	332
	Julijana Ćirić: <i>Godine skrivanja i straha</i>	345
VIII	PREKO ŠPANIJE	349
	Bonka Davičo: <i>Bili smo brži od smrti</i>	351
	Jaša Almuli: <i>Da su samo znali svu opasnost</i>	356
	Leon Davičo: <i>Od Beograda do Kanade i natrag</i>	370
IX	ŠPANSKI DRŽAVLJANI	377
	Rašela Noah-Konfino: <i>Spasilo nas špansko državljanstvo</i>	379
X	ALIJAT HANOAR	391
	Armando Moreno: <i>Spasavajući decu, spasao i sebe</i>	393
	Katriel Fuks: <i>Putovanje izbegličkog deteta</i>	406
	Miša Pas: <i>U Erec, u slobodu</i>	412

XI HILJADU RUZVELTOVIH GOSTIJU	421
Irena Danon: <i>Od Sajmišta do Fort Ontarija</i>	423
Ela Izrael – Delovska: <i>Od logora do Amerike</i>	431
XII U AUSTRIJI NA RADU	443
Vilhelm-Vili Vajs: <i>Srpska imena – ulaznica za život</i>	445
XIII U RATNOM ZAROBLJENIŠTVU	449
Ivan Brandajs: <i>Bio sam ratni zarobljenik</i> <i>broj 6708 (KGF 6708)</i>	451
Emil Klajn: <i>Kako sam preživio holokaust</i>	459
Prilog 1: TABELARNI PREGLED LOGORA U JUGOSLAVIJI U KOJIMA SU BILI ZATOČENI JEVREJI	467
Prilog 2: JEVREJSKE OPŠTINE U JUGOSLAVIJI	471
Prilog 3: OBNOVLJENE JEVREJSKE OPŠTINE 1947. GODINE ..	475
REČNIK manje poznatih reči i pojmova	477

SADRŽAJ

treće knjige „Mi smo preživeli“

PREGOVOR	11
I U PARTIZANIMA	15
Žamila-Anđela Kolonomos: <i>U borbi od prvog dana</i>	17
Vukica Kajon-Stupar: <i>Prijatelji uvijek u pomoći</i>	25
Dr Igor Najfeld i dr Vesna Najfeld: <i>Dr Alfred Najfeld –</i> <i>sećanje na razgovore sa našim ocem</i>	32
Avram Sadikario: <i>U ilegalstvu</i>	39
Đuro Seleš: <i>Ma che Ebrei?</i>	45
Tina Finči: „ <i>Je li to dobro za Jevreje?</i> “	54
Moris Montiljo: <i>Mladić i rat</i>	58
Gonda Pinto: <i>Prijatelji im spasili živote</i>	67
II PREŽIVELI LOGORE AUŠVIC, BERGEN-BELZEN, JASENOVAC	71
Dvora Acmoni: <i>Putovanje na kojem sam porasla</i>	73
Vera Bruner: <i>U ćeliji 33, u Terezinu</i>	91
Edita Armut Kašiković: <i>Svako svoju sudbinu</i> <i>nosi sa sobom</i>	97
Alegra Gita Simha Kalderon: <i>I sad pitam i Boga i sebe</i> <i>– zašto?!</i>	109
Irena Fišer: <i>Tužno detinjstvo i mladost</i>	118
Žuža Marinković: <i>Najmučnije putovanje u neizvesnost</i>	124
Albert Ruben: <i>Kad su živi grabili od mrtvih</i>	130
Irena Vukov: <i>U mađarskim i nemačkim logorima</i>	136
Ljubica Peruško: <i>Sećanje kao diranje u živu ranu</i>	139
Cadik-Braco Danon: <i>Sine, idi samo napred!</i>	144
Dr Edo Neufeld: <i>Progon židovskih advokata u NDH</i>	152
Emil Freundlich: <i>Tragedija židovskih omladinaca</i> <i>u Zagrebu</i>	175
Jolan Strapač: <i>Bez prijatelja, ni krštenica ne bi pomogla</i>	189

III POD ITALIJANSKOM VLAŠĆU	195
Gabi Deleon: <i>Tri puta rođen</i>	197
Dr Paja Ciner: <i>Prozivka smrti na Tašmajdanu</i>	206
Mirjam Ferera: <i>Ustaše, Nemci, Italijani...</i>	218
Dina Katan Ben Cion: <i>Tamni vilajet djetinjstva</i>	223
Klara Pinto: <i>Setni pogled majke</i>	229
Vera Robiček-Siporen: <i>Poruka spasa:</i> <i>ne vraćajte se u Beograd!</i>	241
Lea Sorger: <i>Pod okriljem sreće</i>	244
Flora Albahari-d'Acampora: <i>Međusobno spasavanje</i>	256
Pavle Minh: <i>Četiri godine pod senkom smrti</i>	262
IV POD MAĐARSKOM VLAŠĆU	273
Magda Simin: <i>Od zatvora do logora</i>	275
Irena Vajnman: <i>Do pakla i nazad</i>	286
Lajčo Klajn: <i>Spasio nas hrabri Ečika Hauer</i>	295
Lea Ljubibratić: <i>Jedino ime ostaje</i>	302
Aleksandar Kerenji: <i>Opsesija</i>	308
Henrijeta Kahan-Orsini: <i>Bezimeno detinjstvo</i>	313
Vilma Jovanović: <i>Skrivanje u Budimpešti</i>	319
V U OKUPIRANOJ SRBIJI	327
Benjamin Vinter: <i>Dečak skriven u Beogradu</i>	329
Olga Adam: <i>Spasili ih dobri ljudi</i>	340
Julije Kemenj: <i>Vreme prolazi, ljudi nestaju</i>	350
Rahela Levi: <i>Da nije bilo čika Save...</i>	360
Aleksandar Nahman: <i>Dete u ratu</i>	367
Ana Šomlo: <i>Nisu znali da je rat završen</i>	371
Breda Kalef: <i>Zahvalna sam muzici...</i>	380
Vera Karaoglanović-Krotić: <i>Zauvek je ostao strah</i>	385
VI U ALBANIJI	389
Jozef Baruhović: <i>Pod istim krovom sa Nemcima</i>	391
Rukula Bencion: <i>Gledala sam ubijanje najbližih</i>	402
Mila Karaoglanović: <i>Spasila nas Božija ruka</i>	405
Tamara Aloni: <i>Preko planina u Albaniju</i>	411

VII U SARAJEVSKOM ZATVORU	415
Jozef Hajim Kabiljo: „ <i>Brat si ti nama mio...</i> “	417
VIII NONANTOLA	433
Jozef Ben Cion Papo: <i>Spasenje – pravac linija fronta!</i>	435
Arni Vajninger: <i>Spasonosni odlazak u Švajcarsku</i>	448
IX EL ŠAT	451
Mira Altarac: <i>Život pod šatorima</i>	453
Rikica Vostrel: <i>Neizvesno putovanje do luke spasa</i>	458
X U ZATVORIMA U SRBIJI I U NEMAČKOJ	465
Ženi Lebl: <i>Drug iz detinjstva – moj „Zid plača“</i>	467
XI PRILOZI	491
<i>PRILOG 1: TABELARNI PREGLED LOGORA U JUGOSLAVIJI</i>	
U KOJIMA SU BILI ZATOČENI JEVREJI	493
<i>PRILOG 2: JEVREJSKE OPŠTINE U JUGOSLAVIJI</i>	497
<i>PRILOG 3: OBNOVLJENE JEVREJSKE OPŠTINE 1947. GODINE</i>	502
REČNIK MANJE POZNATIH REČI I POJMOVA	503
SADRŽAJ PRVE KNJIGE „MI SMO PREŽIVELI“	509
SADRŽAJ DRUGE KNJIGE „MI SMO PREŽIVELI“	511
SADRŽAJ TREĆE KNJIGE „MI SMO PREŽIVELI“	511

SADRŽAJ

četvrte knjige „Mi smo preživeli“

PREDGOVOR	9
UVODNE NAPOMENE	11
I U PARTIZANIMA	13
Cadik Danon:	15
Bjanka Auslender: <i>Dijete sreće</i>	39
Drago Auslender: <i>Nismo znali šta se sprema</i>	54
Josip Elazar: <i>Sa puškom i gitarom kroz ratni vihor</i>	61
Livia Babić: <i>Jedan život između jevrejstva i socijalizma</i>	72
Olivera Đurđić: <i>Moje sećanje jedini je spomenik mojima</i>	82
Dr Jaša Romano: <i>Kroz život časno i s ljubavlju za svakoga</i> ..	92
Eliezer Katan: <i>Po šumama i gorama</i>	100
Regina Kamhi: <i>Pelene sam sušila na prsima</i>	117
Lenka Strahinjić: <i>Bežite, kupe nas!</i>	123
II U LOGORIMA	129
Lea Šrajer: <i>Zašto sam pustila maminu ruku?</i>	133
Eva Arsenić: <i>Ukradena vekna spasila mi život</i>	141
Dina Remer: <i>Spasio me transport koji nisam uspela</i> <i>da izbegnem</i>	149
Vera Štajn: <i>Hvala Nemici Hildi Miler</i>	167
Ješua Abinun: <i>Slučajno sam ostao živ</i>	179
Jonas Fišbah: <i>Ljubo Miloš:</i> <i>„Hoću da pucam direktno u srpsko srce!“</i>	196
Eva Đorđević: <i>Ožiljci u ranjenoj duši</i>	206
Jelena Viculin: <i>Povratak sa puta bez nade</i>	215
Jakob Atijas	219
III ITALIJA, ŠVAJCARSKA	233
Samuilo Alkalaj: <i>Dnevnik pisan za vreme II svetskog rata</i> ...	235
Kornel Neuman: <i>Sjećaš se?</i>	252
Isak-Iso Finci: <i>Roditelje ne pamtim, spasioce ne znam</i>	262

IV SKRIVANJE NA TERITORIJI JUGOSLAVIJE	267
Estera Mrčarica: <i>Susedi nas nisu odali</i>	269
Natalija Kovačević-Tajtacak: <i>Duga trka sa smrću</i>	275
V ZAŠTIĆENI (MEŠOVITIM BRAKOM ILI UDAJOM)	281
Berta Postružnik: <i>Halid Muftić – spasilac jevrejske porodice</i> .	283
Lucija Rajner: <i>Zbog onih kojih odavno više nema</i>	291
Ivan Ninić: <i>Vreme prolazi, ljudi nestaju</i>	299
VI ISELJENI U PALESTINU	309
Stela Švarc: <i>Dugo putovanje do luke spasa</i>	311
Cvi Raam: <i>Dug put do spasenja u Izraelu</i>	317
VII NA RADU U AUSTRIJI	323
Ruža Lihtner Krndić: <i>Negotinci, hvala što ste mi spasili život!</i>	325
VIII NA PRINUDNOM RADU	339
Dr Đorđe Bošan: <i>Iz reda za gubilište</i> <i>majka me gurnula u život</i>	341
IX KASTNEROVA GRUPA	347
Marta Flato Ladanj: <i>Spasena iz racije kao šestomesečna beba</i>	349
X ROĐENI U LOGORU	355
Drita Tutunović: <i>Rođena u logoru u vremenu smrti</i>	357
XI PRILOZI	365
PRILOG 1: TABELARNI PREGLED LOGORA U JUGOSLAVIJI U KOJIMA SU BILI ZATOČENI JEVREJI	367
PRILOG 2: JEVREJSKE OPŠTINE U JUGOSLAVIJI	371
PRILOG 3: OBNOVLJENE JEVREJSKE OPŠTINE 1947. GODINE	376
PRILOG 4: SINAGOGE PORUŠENE U DRUGOM SVETSKOM RATU	377
REČNIK MANJE POZNATIH REČI I POJMOVA	383
SADRŽAJ PRVE KNJIGE „MI SMO PREŽIVELI“ -	389
SADRŽAJ DRUGE KNJIGE „MI SMO PREŽIVELI“	391
SADRŽAJ TREĆE KNJIGE „MI SMO PREŽIVELI“	394

CIP – Катакогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

821.163.41-94

323.12(=411.16)(497.1)“1939/1945”(093.3)

341.485(=411.16)(4)“1939/1945”

Mi smo preživeli... 5 : Jevreji o Holokaustu. 5 / [odgovorni urednik Aleksandar Gaon]. – Beograd : Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Srbije, 2009 (Beograd : Pressing). – 498 str. : fotogr., faks. ; 24 cm

Tiraž 1.000. – Str. 13-14: Predgovor / redakcija. – Prilozi: str. 455–472. – Rečnik manje poznatih reči i pojmova : str. 473–478. – Napomene i bibliografske reference uz tekst. – Registar.

ISBN 978-86-903751-8-9

1. Гаон, Александар [odgovorni urednik]

а) Јевреји – Прогони – Југославија 1939–1945 – У успоменама

б) Холокауст

COBISS.SR-ID 155343884

סומבור
SOMBOR

סנטה SENTA

קיקינדיה
KIKINDA

אפאטין APATIN

מול MOL

ורשאץ VRŠAC

אדה ADA

קולה KULA

באצ'קי פטרוואץ BAČKI PETROVAC

צ'אנטאוויר ČANTAVIR

באצ'קו פטרוו סלו BAČKO PETROVO SELO

באצ'קו פטרוו סלה

בעצ'י BEČEJ

נובי בעצ'י NOVI BEČEJ

נובי סאד
NOVI SAD

נובי בעצ'י

באצ'קה פאלאנקה BAČKA PALANKA

באצ'קה פאלאנקה

ורבאס VRBAS

טמריין TEMERIN

טמריין

זרנאני וליקי בעצ'קרדק

ZRENJANI

רומה RUMA

ז'ורניק ZVORNIK

פאנצ'עו פאנצ'עו PANCEVO

שאבאץ ŠABAC

סעמיט